

Selçuk Üniversitesi
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Selçuk University Journal of Seljuk Studies

ISSN 1015-2105
eISSN 2548-0154

Yıl / Year: 9 Sayı / Issue: 12 Haziran / June 2020

PROF. DR. RAMAZAN ŞEŞEN
ÖZEL SAYISI

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELCUK UNIVERSITY
JOURNAL OF SELJUK STUDIES**

E-ISSN 2548-0154

Yılda iki defa yayımlanan (Aralık-Haziran), hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

SAYI / ISSUE: 12 - BAHAR / SPRING

KONYA 2020

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF SELJUK STUDIES

Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal Of Seljuk Studies is listed in the index of
DERGİPARK/ MLA / İSAM /ACARINDEX / ARASTIRMAX/ COSMOS/ CİTE FACTOR /ASOS / SOBIAD/
ERIHPLUS
E-ISSN 2548-0154
SAYI/ISSUE: 12- BAHAR /SPRING 2020

●
SÜ Selçuklu Araştırmaları Merkezi Adına Sahibi / Owner on behalf of the Seljuk Researches Centre

Prof. Dr. Metin AKSOY - *Selçuk Üniversitesi Rektörü*

●
Yazı İşleri Müdürü- Editörler / Editor-in- Chiefs

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN - *Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ - *Selçuk Üniversitesi*

●
Tarih Bölümü Editörü/ Editor of History Section

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI - *Selçuk Üniversitesi*

●
Sanat Tarihi Bölümü Editörü/ Editor of Art History Section

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü DURSUN - *Selçuk Üniversitesi*

●
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Editörü / Editor of Turkish Philology

Arş. Gör. Dr. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI - *Selçuk Üniversitesi*

●
İngilizce Editör / English Language Editor

Öğr. Gör. Derya Deniz GEZER- *Selçuk Üniversitesi*

●
Editör Yardımcıları/ Editorial Asistants

Selma DÜLGEROĞLU - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Hatice AKSOY - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Abdullah BURGU - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Abdul Metin ÇELİKBİLEK - *Selçuk Üniversitesi*

●
YAYIM KURULU/ EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU- *İstanbul Medeniyet Üniversitesi*

Prof. Dr. Hsing Tung WU- *National Chengchi University*

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN- *Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER- *King Abdulaziz University*

Prof. Dr. Muharrem KESİK- *İstanbul Üniversitesi*

Prof. Dr. Timothy MAY- *University of North Georgia*

Asist. Prof. Hadi JORATİ- *Ohio State University*

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ- *Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI- *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü DURSUN - *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Alan V. MURRAY – *University of Leeds*

●

Sekretarya / Secretariat

Şevket ÖĞÜTCÜ

●

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Alaeddin Keykubad Kampüsü, Kültür - Sanat
Merkezi 42031 Konya

Telefon: +90 0332 223 0802

Web: <http://usad.selcuk.edu.tr/usad/index> / e-mail: usad.selcuk@gmail.com

●

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik- Tasarım / Graphic- Design: Prof. Dr. A. Gani ARIKAN

Dizgi / Composition: Selma DÜLGEROĞLU

YAYIM İLKELERİ

1. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi tarafından Bahar (Haziran) ve Güz (Aralık) olmak üzere yılda iki sayı çıkarılan hakemli ve süreli bir yayın organıdır.

2. Yayınlanacak yazılar "Selçuklu Tarihi, Medeniyeti ve Sanatı, Ortaçağ Türk-İslâm Medeniyeti, İslâm Öncesi Türk Kültürü ve Tarihi" ile ilgili daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, araştırmaya dayalı özgün makaleler olmalıdır.

3. Bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler, daha önce başka bir dergide veya bildiri kitapçığında yayımlanmamış olması şartıyla değerlendirmeye alınabilir. Ayrıca derleme, çeviri, hatırat ve kitap tanıtımı yazılarına da yer verilebilir. Dergi editör kurulu gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığını araştırmakla mükellef değildir. Durumun hukuki ve etik sorumluluğu yazara aittir.

4. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça ve Rusça yazılara da yer verilebilir.

5. Türkçe makalelere Türkçenin yanı sıra yabancı dilde (İngilizce - Almanca - Fransızca - Arapça - Farsça- Rusça) / İngilizce - Almanca - Fransızca - Arapça - Farsça - Rusça makalelere ise orijinal dilinin yanı sıra Türkçe özet yapılmalı ve 350 kelimeyi geçmemelidir. Özeti ile birlikte anahtar kelimeler verilmelidir.

6. "Selçuklu Araştırmaları Dergisi"ne gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmeleri yaparlar. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür. Editör ve Yayın Kurulu gerekli gördükleri durumlarda yazıların yazım şekilleri üzerinde değişiklik yapabilir.

7. Makaleler (<http://usad.selcuk.edu.tr/usad>) linkinden "Selçuklu Araştırmaları Dergisi" sistemine yüklenmelidir. İletişim için usad.selcuk@gmail.com adresine mail atabilirsiniz.

8. Dergi basıldıktan sonra ilgili sayıda yazısı bulunan yazarlara, hakemlere, belli başlı kurum ve kütüphanelere birer nüsha dergi teslim edilir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Türkçe makalelerde Türkçe başlığın hemen altında İngilizce başlık bulunmalıdır. Makale İngilizce - Fransızca - Almanca - Farsça - Arapça - Rusça dillerinden biri ile yazılmışsa orijinal dilindeki başlığın yanı sıra Türkçe başlık da yer almalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtacak nitelikte olmalı, büyük harflerle, 12 punto ve koyu yazılmalıdır. Yabancı dilde yazılan başlıklarda Türkçe karakter bulunmamalıdır.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Yazı başlığının sağ altında olmalı, yazar adının ilk harfi büyük, soyadının tamamı büyük harflerle yazılmalı, yazarın unvanı, kurumu ve elektronik posta adresi ve orcid numarası dipnotta belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Türkçe özet çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalıdır. Özet en fazla üç yüz elli kelime olmalı, özetin bir satır altına en az üç, en fazla sekiz kelimedenden oluşan Türkçe anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özet İngilizce - Fransızca - Almanca - Arapça - Farsça- Rusça dillerinden biri ile yapılmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Özetler 9 punto ile yazılıp yabancı dilde yazılan özetler italik olmalıdır. Yabancı dildeki özetlerde dil yanlışları olmamasına özen gösterilmelidir. Yabancı dilde yazılan özetler editör tarafından kontrol edilip tespit edilen hatalar yazara gönderilir. Düzeltilen özetler tekrar kontrol edilerek gerekli durumlarda ikinci defa düzeltme istenebilir.

4. Ana Metin

Makaleler, IBM uyumlu bilgisayar ve Microsoft Word yazılım programı kullanılarak yirmi beş sayfayı geçmeyecek şekilde yazılması tercih edilir. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 2.1 cm olmak üzere, iki yandan hizalı ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası 14 nk olacak şekilde ayarlanmalıdır. Makalede Palatino veya Palatino Linotype yazı karakterleri kullanılmalı, yazı boyutu 10 punto olmalıdır. Paragraf başlarında bir "TAB" tuşu kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Noktalama işaretleri kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Söz konusu işaretlerden sonra bir harflik boşluk bırakılmalıdır. Metin içinde özel bir yazı karakteri kullanılmış ise belgeyle birlikte söz konusu karakterler de gönderilmelidir.

Çalışma, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç

ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

Bir makalede sıra ile özet, ana metnin bölümleri, kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. “Giriş”, “Sonuç” gibi başlıklar kullanıp kullanmama, çalışmanın türüne ve konunun gereğine bağlıdır. Fakat makalenin bir sonuç paragrafı bulunmalıdır. “Sonuç” araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara “Sonuç”ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana Başlıklar: Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Ara Başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Alt Başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Şekil, Tablo ve Fotoğraflar: Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre Türkçe ve İngilizce olarak adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydınlar veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, “WORD” programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise “EXCEL” tabloları kullanılabilir. Gerekliğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimlerin on sayfayı aşmaması tercih edilir. Şekil, tablo ve resimler aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirilmelidir.

Dipnotlar: 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Sayfa iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1’den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra a.g.e., a.g.m., a.g.t. veya kullanılan kaynağın yazarın belirlediği tam veya kısaltılmış adı yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa yazarın soyadından sonra mutlaka kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı

verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakiler de kısaltılarak verilmelidir.

Örnekler:

Kaynak:

el-Azîmî, *Tarih*, İstanbul Beyazıt Umumî Ktp., Kara Mustafa Paşa ks. nr. 398, vr. [veya yp] 100a.

Sonraki atıflarda: el-Azîmî, *Tarih*, vr. 110b. [veya el-Azîmî, vr. 110b.]

Kitap:

Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, C. I [veya I], İstanbul 1969, s. 56.

Sonraki atıflarda: Turan, a.g.e., s. 105. [veya Turan, *Mefkûre*, s. 105.]

Yazarın birden fazla eseri kullanılması halinde sonraki dipnotlarda: Turan, *Mefkûre*, s. 111.

Makale:

Mehmet Altay Köymen, "Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi", *Selçuk Dergisi*, S. 2 [veya 2], Konya Aralık 1986, s. 24.

Sonraki atıflarda: Köymen, a.g.m., s. 26.

Yazarın birden fazla makalesinin kullanılması halinde sonraki dipnotlarda: Köymen, "Anadolu'nun Türkleşmesi", s. 26.

Bildiri Kitabı:

Mehmet Ali Hacıgökmen, "Selçuklular Zamanında Ankara Ahileri Hakkında Bir Araştırma", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri* (Konya, 11-13 Ekim 2000), C. I [veya I], Konya 2001, s. 377.

Sonraki atıflarda: Hacıgökmen, a.g.m., s. 380. [veya Hacıgökmen, "Ankara Ahileri", s. 380.]

Kitap Bölümü:

Osman Gazi Özgüdenli, "Selçukluların Kökeni", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 21.

Sonraki atıflarda: Özgüdenli, a.g.m., s. 22. [veya Özgüdenli, "Selçukluların Kökeni", s. 22.]

Ansiklopedi Maddesi:

Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, C. XXXVI [veya XXXVI], İstanbul 2009, s. 366.

Sonraki atıflarda: Sümer, a.g.m., s. 366. [veya Sümer, "Selçuklular", s. 366.]

Tez:

Sefer Solmaz, *Danışmendliler Devleti ve Kültüre Mirasları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2001, s. 35.

Sonraki atıflarda: Solmaz, a.g.t., s. 40. [veya Solmaz, *Danışmendliler Devleti*, s. 40.]

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalıdır. Kaynakça yazarların soyadına göre alfabetik olarak bir bütün halinde verilebilir veya Kaynakça başlığı altında "Kaynaklar", "Araştırmalar", "Makaleler" şeklinde sınıflandırılabilir.

• Kaynakçada ansiklopedi cilt sayısı belirtilirken, orijinalinde Roma rakamıyla cilt sayısı belirtmişse Roma rakamları, yaygın rakamlar kullanılmışsa yaygın rakamlar kullanılır.

• Kaynakçada yer alan eser ve makale künyelerinde yazarın önce soyadı (küçük veya büyük harflerle), sonra adı (küçük harflerle) yazılmalıdır.

• Yazarın ad ve soyadında kısaltma kullanılmamalıdır.

• Kaynakçadaki kitap ismi *italik* yazılmalıdır.

• Kaynakçadaki makale isimleri tırnak içinde ve düz yazılmalıdır.

• Kaynakçada kitaplarda sayfa aralığı verilmemelidir.

• Kaynakçadaki makalelerin bütününe ait sayfa aralığı gösterilmelidir.

• Kaynakçadaki künye bilgi sıralaması aşağıda belirtilen şekilde olmalıdır.

Kaynak:

el-Azm, *Tarih*, İstanbul Beyazıt Umum Ktp., Kara Mustafa Paşa ks. nr. 398, vr. [veya yp.] 1a-250b.

Aziz b. Esterbd, *Bezm u Rezm*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul 1928.

Kitap:

Turan, Osman [veya TURAN, Osman], *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkresi*, C. 1[veya I], Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

Merçil, Erdoğan [veya MERÇİL, Erdoğan], *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi [veya TTK Basımevi], Ankara 1991.

Bir yazarın iki farklı eseri kullanıldığında:

Turan, Osman [veya TURAN, Osman], *Selçuklular Tarihi ve Türk-İşlm Medeniyeti*, TKAE Yayınları [veya Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları], Ankara 1965.

----- [veya Turan, Osman], *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Makale:

Sümer, Faruk [veya SÜMER, Faruk], "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (1969), S. 1 [veya 1], Ankara 1970, s. 1-147.

Köymen, Mehmet Altay [veya KÖYMEN, Mehmet Altay], "Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi", *Selçuk Dergisi*, S. 2 [veya 2], Konya 1986, s. 21-35.

Bildiri Kitabı:

Hacıgökmen, Mehmet Ali [veya HACIGÖKMEN, Mehmet Ali], "Selçuklular Zamanında Ankara Ahileri Hakkında Bir Araştırma", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri* (Konya, 11-13 Ekim 2000), C. I [veya I], Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya 2001, s. 373-386.

Kitap Bölümü:

Özgüdenli, Osman Gazi [veya ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi], "Selçukluların Kökeni", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 19-37.

Demirkent, Işın [veya DEMİRKENT, Işın], "Haçlı Seferleri ve Türkler", *Türkler*, C. 6 [veya VI], Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 651-668.

Ansiklopedi Maddesi:

Sümer, Faruk [veya SÜMER, Faruk], "Selçuklular", *DİA*, C. XXXVI [veya XXXVI], Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371.

Kafesoğlu, İbrahim [veya KAFESOĞLU, İbrahim], "Selçuklular", *İA*, C. 10 [veya X], MEB Yayınları [veya MEB yay.], İstanbul, s. 353-416.

Tez:

Solmaz, Sefer [veya SOLMAZ, Sefer], *Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2001. [veya Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]

Ekler – Albüm – Osmanlıca Tıpkıbasımlarda vb.

- Metne eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgelerin bir kopyası (USB, DVD, CD) içerisinde ve yüksek çözünürlükte (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir.
- Resim ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.
- Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.
- Resim veya şekil altı yazıları 10 punto ve italik olmalıdır.
- Eserde, Latin alfabesi dışında başka bir alfabeyle (Arap alfabesi vb.) yazılmış bölümler metinde olması gereken yere yazar tarafından yerleştirilmeli, farklı olan yazı tipi Kuruma iletilmelidir.
- Yazarlar indekse girecek kelimelerin listesini alfabetik sıralamayla göndermelidir. Sayfa numaraları grafik tasarım esnasında sayfa düzenine göre konulacaktır.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. A. Yaşar OCAK	TOBB Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah KAYA	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan KARAIŞMAİLOĞLU	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA	Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet OCAK	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞGIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Alfred J. ANDREA	University of Vermont
Prof. Dr. Ali BORAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Aydın USTA	Mimar Sinan Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz TOMAR	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Derya ÖRS	T.C. Tahran Büyükelçisi
Prof. Dr. Ebru ALTAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ergin AYAN	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Ahmet ÖZDEMİR	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Hasan BAHAR	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Haşim KARPUZ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hsing Rung Wu	National Chengchi University
Prof. Dr. İbrahim KUNT	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan ERDEM	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ÇİFTÇİOĞLU	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Jonathan HARRİS	University of London
Prof. Dr. Lütü ŞEYBAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. M. Said POLAT	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mikail BAYRAM	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER	King Abdulaziz University
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Sabri KÜÇÜKAŞÇI	Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KUNDURACI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Recep DİKİCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Refik TURAN	Türk Tarih Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Sabri Abdel – Latif SALIM	Fayoum University
Prof. Dr. Salim KOCA	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Sadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfullah KARA	Karabük Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Timothy MAY	University of North Georgia
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ÖZ	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Adnan ESKİKURT	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Ali ERTUĞRUL	Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN	Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe ATICI ARAYANCAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir BİÇER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan KUYUMCU	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ALİCAN	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ÇETİNASLAN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Nuri ŞİMŞEKLER	T.C. Kırgızistan Bişkek Kültür ve Tanıtım Müşavirliği
Doç. Dr. Recep DURGUN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Sadi S. KUCUR	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Selim KAYA	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Tolga BOZKURT	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Tülay METİN	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim TUFANTOZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKŞİT	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine UYUMAZ	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Hacı Ahmet ŞİMŞEK	Selçuk Üniversitesi
Asist. Prof. Hadi JORATI	Ohio State University
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BALIK	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlker Mete MİMİROĞLU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necla DURSUN	Selçuk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Rüstem BOZER
Dr. Öğr. Üyesi Sinan TAŞDELEN
Dr. Öğr. Üyesi Şerafettin YILDIZ
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü DURSUN
Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ERDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR
Dr. Alan V. MURRAY
Dr. Jason T. ROCHE

Ankara Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Bülent Ecevit Üniversitesi
Emekli Öğretim Üyesi
Necmettin Erbakan Üniversitesi
University of Leeds
Manchester Metropolitan University

12. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 12

Prof. Dr. Ahmet OCAK	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah KAYA	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Aydın USTA	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru ALTAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ergin AYAN	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Naile HACIZADE	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar ÜLGEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Abdurrahman DAŞ	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Adnan ESKİKURT	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe ATICI ARAYANCAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Meryem GÜRBÜZ	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH	Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KAPAR	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt GÜNLER	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zahide AY	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Züriye ORUÇ	Necmettin Erbakan Üniversitesi

USAD, Bahar 2020; 12

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

HATIRAT / MEMOIRS

s./p.

Hocam Prof. Dr. Ramazan Şeşen

1-10

Aydın USTA

MAKALELER / ARTICLES

s./p.

Melik Muhammed (1134-1142)

Malik Muhammad (1134-1142)

11-34

Muharrem KESİK

Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı
Seferlerinin Yeri ve Önemi

*The Crusades and Anatolia (1097-1190): The Place and Importance of the Crusades in
the History of the Seljuks of Turkey*

35-50

Ebru ALTAN

Arapça Tarih Kaynaklarının Tercüme Problemine Bir Örnek: İbn Kalânîsî Şam
Tarihine Zeyl

*An Example of Translation Problem of Arabic Written Historical Sources: İbn Kalânîsî
Şam Tarihine Zeyl*

51-70

Halil İbrahim GÖKBÖRÜ

İbn Sînâ ve el-Kânûn Fi't-Tıbb Eserinin Orta Çağ Avrupası Tıp
Fakülteleri Ders Müfredatlarına Tesiri

*Middle European Medicine Faculties of Avicenna and the Canon of Medicine Work to
the Course Curriculum*

71-100

Murat SERDAR

Irak Selçuklularının Son Atabegi Alâeddin Körpearslan

The Last Atabeg of Iraq Saldjûkîds 'alâ' al-Dîn Korpe-Arslân

101-116

Pınar KAYA TAN

Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr* İsimli Eserinde Gemiler, Nil
Nehri ve Nilometre Hakkında Verdiği Bilgilere Dair

*About Some Information Given for the Ships, the Nile River and the Nilometer in 'Abd
al-Latîf al-Bağdâdî's Work Which is Titled Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr*

117-142

Murat ÖZTÜRK

Anadolu'daki Bizans Thema Birliklerinin Malazgirt Öncesi Vaziyetleri: Umumî
Bir İnceleme

*The Situation of the Byzantine Thema Troops in Anatolia before Manzikert: A General
Survey*

143-162

Adnan ESKİKURT

Don Kazakları Arasında Stenka Razin İsyanı (1670-1671)

Stenka Razin Rebellion among the Don Cossacks (1670-1671)

163-186

Özgür TÜRKER

Suriye’de Kürt Varlığı

Existence of Kurds in Syria

187-208

Bekir BİÇER

Büyük Selçuklular Dönemi’nde Hemedan’ın Siyasi Tarihi

Hamadân’s Political History during Great Seljuk Period

209-236

Gülseren AZAR NASIRABADI

Sultan Sencer’in Esâreti

Sultan Sencer’s Captivity

237-260

Züriye ORUÇ

Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar Devrine Ait Az Bilinen Bir Kaynak:

Cevâhir-Nâme-yi Nizâmî

Jawâher-Nâma-ye Nezâmî: A Little-Known Source of the Great Saljuqs and

Khwârezmshahs

261-276

İbrahim DUMAN

XII. Yüzyıl Bizans Anadolu'sunda Kentsel Ekonomi: Temel Dinamikler ve
Pergamon Örneği

*The Urban Economy of 12th Century Byzantine Anatolia: Basic Dynamics and
Pergamon Case*

277-298

Berkay Yekta ÖZER

Orta Asya Oğuz Boyları Tarihinin Bazı Meseleleri

Некоторые Проблемы Истории Огузских Племен Средней Азии

299-316

Yusuf AKBABA & Gürkan AÇIKGÖZ

Malazgirt Savaşı Sonrası Selçuklular ve Bizans Arasında Üç Ermeni Figür:
Philaratos Brachamios, Gabriel (Khoril) ve Theodore Hetum (Toros)

*Three Armenian Figures between the Seljuks and Byzantium after the Battle of
Manzikert: Philaratos Brachamios, Gabriel (Khoril) and Theodore Hetoum (Toros)*

317-336

Ali MIYNAT

Fâtîmî Ordusunda Türk Unsuru

Turkish Element in the Fatimid Army

337-362

Yunus Emre AYDIN

HOCAM PROF. DR. RAMAZAN ŐŐŐŐŐ

Aydın USTA*

1992 senesi Eylül ayı Mimar Sinan Üniversitesi ana binasına heyecan içinde girmiş ve çocukluğumdan beridir istediğim bir bölümün öğrencisi olmanın ve başarmanın getirdiği mutlulukla üniversiteye kaydımı yaptırmıştım. Bunu takip eden ay içerisinde Ortaköy yolu üzerindeki Fen-Edebiyat binasında eğitime başladığımızda bölümümüzde adını ilk duyduğum akademisyen sevgili ve değerli hocam Prof. Dr. Ramazan Şeşen olmuştu.

Birinci sınıftaki İslam Tarihi'yle başlayıp üçüncü sınıftaki İslam Medeniyeti'ne kadar kendisinden aldığım bütün derslerde duyduğum ilgi ve heyecan sonraki yıllardaki lisansüstü derslerimde de hep devam etti. Öğrencilerine karşı her zaman sevecen ve müşfik bir insan olan değerli hocamın Medeniyet Tarihi derslerinde gülen yüzüyle bizlere okuduğu Arapça şiirler lisans hayatımın en güzel hatıraları arasındadır.

Bir akademisyenin hayatına ve gelişimine yön veren en önemli nokta onu şekillendiren, teşvik eden değerli hocaların varlığıdır. Çünkü hocalar sadece akademik anlamda değil hayatın her yönü ile öğrencileri için bir örnek teşkil ederler. Bu açıdan her daim şanslı olduğumu düşünürüm. Ben karşısındakine değer veren, öğrencisini daima gözeten, başarısı, çalışkanlık ve azmiyle herkese örnek teşkil eden bizi çocukları Selahaddin ve Dilara'dan ayırmayan Ramazan Şeşen gibi değerli bir akademisyenin öğrencisi oldum. Hocamın, Ortaçağ

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye
aydinusta@gmail.com , <https://orcid.org/0000-0002-6639-5880>.

Gönderim Tarihi: 27.05.2020

Kabul Tarihi: 04.06.2020

2 | USAD Aydın USTA

sahasında yetiştirdiği tek öğrencisi olmanın verdiği gururu hep hissettim ve ömrüm boyunca da bu hep böyle devam edecek.

Peki, kimdir, Prof. Dr. Ramazan Şeşen?

12 Ekim 1937 tarihinde Denizli'nin Tavas ilçesi Nikfer Köyü'nde dünyaya geldi. Çocukluk yıllarında babasının kendisine elif-ba'yı öğretmesiyle birlikte eğitim hayatına ilk adımı attı. Daha sonrasında 1944 yılında köyde yer alan ilkokula başladı ve çok kısa süre de okumaya yazmayı öğrendi. 1949'de ilkokuldan mezun olmasının ardından hafızlık eğitimine başladı ve 1951'de bu eğitimini tamamladı. Sonrasında Nazilli ilçesindeki bir Kur'an kursu hocasının teşviki ve yönlendirmesiyle İmam Hatip Ortaokuluna kaydını yaptırmak üzere İstanbul'a geldi. Zeyrek Camii'nde, diyanete bağlı Edirnekapı Camii etrafındaki medrese ve Karagümrük'deki Üçbaş medresesinde kaldı.

Şubat 1953'de emsile ve bina okuyarak Arapça eğitime başladı ve aynı yıl İmam Hatip Ortaokulu Sınavlarında başarılı olarak buraya kaydını yaptırdı. İmam Hatip'te Arapçasının yanında Fransızca eğitimi aldı.

Daha okulunun beşinci sınıfına devam ederken Arapçasını eline aldığı kitapları takılmadan okuyacak şekilde geliştirmişti. Daha sonraki yıllarda kendisi ile birlikte her zaman anılacak olan ve ezberlediği tevatür edilen *el-Müncid* adlı lügati adlı lügati de ilk defa bu dönemde satın almıştı. Zaman geçtikçe ilerleyen Arapça bilgisi sayesinde derslerine giren ancak Türkçeyi çok iyi bilmeyen Osman Reşer hocanın tercümanlığını yapmaya başlamıştı. Yine sonraki yıllarda daimi çalışma sahası olacak ve buralardaki kıymetli yazma eserleri tanıtacağı Atıf Efendi Kütüphanesi, Fatih Camii Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi de onun daha ortaokul yıllarında tanıştığı ve boş vakitlerini değerlendirdiği yerlerdi.

1959'da Muhammed Hamidullah hocanın İstanbul Üniversitesi'ndeki konferanslarından birine katılan Ramazan Şeşen burada sahanın bir diğer değerli ismi Salih Tuğ ile çalıştı. Bir süre sonrasında Carl Borkelmann'ın GAL adlı eserindeki eksikleri tamamlamak üzere çalışmalar yapan Fuat Sezgin ve Osman Reşer'in yanında çalışmaya başladı.

1960'da İmam Hatip Ortaokulunu bitirdikten sonra dışarıdan lise diploması almak üzere sınavlara girip başarılı oldu ve 1961 yılında İstanbul Üniversitesi Arap-Fars dilleri bölümüne kaydını yaptırdı. Bu sene içerisinde 147'ler Olayının patlak vermesi üzerine Fuat Sezgin yurt dışına çıkmak ve Almanya'ya gitmek zorunda kalmıştı. Ancak hocam ilerleyen yıllarda da Fuat Sezgin ile bağlantısını sürdürerek yazmalar konusunda Türkiye'den kendisine yardımcı olmaya devam etmiştir. Fuat Sezgin'in çok değerli GAS adlı eserine Türkiye Kütüphanelerindeki yazma eserlerle alakalı çok sayıda malzemeler göndererek destek verdi.

Üniversite yıllarında okuduğu bölümün dışında tarih bölümündeki Zeki Velidi Togan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Fikret İşıltan, İbrahim Kafesoğlu, Şehabeddin Tekindağ gibi büyük hocalardan dersler aldı. 1965 yılındaki mezuniyetinin akabinde 1966'da Tarih Bölümü'nde Ortaçağ Tarihi Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Fikret İşıltan'ın yanında asistan olarak göreve başladım. Türkiye'deki tarih çalışmalarının değerli isimleri Mükremin Halil Yınanç, Cavit Baysun, Tayyib Gökbilgin, Muammer Özergin, Hakkı Dursun Yıldız, Erdoğan Merçil, İşin Demirkent ile tanıştı ve birlikte çalıştı.

1966'da "el-Cahız'ın İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmalarının Tanıtılması" ile alakalı ilk yazısını kaleme aldıktan bir sene sonra aynı müellifin Türklerin Faziletleri adlı kitabının tercüme ve tahlilini yayımladı. 1969 yılında doktor ve 1978 yılında Doçent oldu. Bu Bu arada 1973 senesinde hayatı boyunca kendisinin en büyük destekçisi olacak Selahaddin Murat ve Dilara adlı iki çocuğunun annesi Sayın Meral hanımefendi ile evlendi.

1980-1982 yılları arasında Libya'daki Trablusgarp el-Fatih Üniversitesi'nde hocalık yaptı. 1982 yılında yurda dönmesinin ardından birçok değerli eserler vereceği İRCİCA (İslam Araştırmaları Merkezi) da çalışmaya başladı. Bu çalışmalardan en önemlisi *Köprülü Kütüphanesi Kataloğu*'dur. Yine Osmanlılardaki çeşitli bilimlerle alakalı literatür çalışmaları yaptı.

1989 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne Profesör olarak atandı. 15 Ağustos 2004'deki emekliliğine kadar bölüm bünyesinde Ortaçağ ile alakalı dersler verdiği gibi Anabilim Dalı başkanlığı ve 1995'den emekli olduğu yıla kadar bölüm başkanlığı görevlerinde bulundu. Emekliliğinin sonrasında da tarih ve yazmalar konusundaki çalışmalarına devam eden hocam Ramazan Şeşen yaptığı tercüme eserlerle bilim dünyasına katkı vermektedir.

Allah kendisine sağlıklı ve uzun bir ömür versin. Başımızdan eksik etmesin.

Değerli hocamın başta *Selahaddin Eyyubi ve Devri*, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler Memluklar (1193-1260)*, *Sultan Baybars ve Devri (1260-1277)*, *İslam Medeniyeti Tarihi* adlı telif, *Cahız'ın Türklerin Faziletleri*, İbn Fazlan'ın *Rihle (Seyatname)* adlı eserleri olmak üzere kaleme aldığı pek çok kitap ve makalesi bulunmaktadır.

Prof. Dr. Ramazan Şeşen'in Yayın Listesi

- "Câhız'ın Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları", *Şarkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul 1966, s.113-134,
- *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* (869 milâdi tarihinde ölen meşhur arap edibi ve müfekkiri Câhız'ın değerli eserinin tercümesi ve

4 | USAD Aydın USTA

açıklaması), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1967, 108 sayfa; tekrar baskı, Ankara 1987.

- “Eski Araplar’a Göre Türkler”, *Türkiyat Mecmuası*, XV, 1968, s.13-37.
- Merzûbânî, *Kitâb el-âmil ve’l-me’mûl*, tenkitli neşir, Beyrut 1968, 84 sayfa (Arapça).
- “İstanbul Kütüphanelerinde Tarih ve Tercüme-i Hâle Dâir Bilinmeyen Bazı Yazmalar”, *Tarih Dergisi*, XII, 1968, s.143-168.
- “Diyarbakır Kütüphanesi’ndeki Bazı Yazmalar”, *Araştırma Dergisi*, IV, Ankara 1968, s.193-227.
- “Türkiye Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Mühim Yazmalar”, *Tarih Dergisi*, XXIII, İstanbul 1969, s. 83-110.
- “Câhuz’ın Eserleri Hakkında Bazı Yeni Malzemeler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul 1970, s.231-272.
- “Câhuz’ın Eserlerinde Farsça Kelimeler”, *Şarkiyat Mecmuası*, VII, 35 sayfa, 1970.
- el- Bûndârî, *Sena’l-Bark el-şâmî*, tenkitli neşir (Arapça), Beyrut 1971, I, 400 sayfa (Arapça).
- “İmâdeddîn el- Kâtib el-İsfahânî’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler,” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971 (notlu tercüme), s. 249-369.
- İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî (hayatı)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II, s.75-98, III, s.273-300.
- “Alp Arslan’ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar”, *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 1972, s.101-112.
- *İbn Fazlan Seyâhatnâmesi*, Ebü Dülef ve Mervezî’nin Türkler hakkında yazdıkları bahislerle beraber (tercüme ve te’lif), İstanbul 1975, 160 sayfa; ilâveli baskı, İstanbul 1995, 320 sayfa.
- *Nevâdir el- Mahtûtât el-Arabiyye fi Mektebâti Türkiye*, I, Beyrut 1975, II, 1980, III, 1982.
- “el-Bark el-Şâmî’ye göre hicrî 578-579 yıllarında Salâhaddin’in bazı tâyinleri ve Eyyûbilerle Frenkler arasında cereyan eden bazı harpler”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI/3-4, 1976, s.3-21.
- *Adaletin Gölgesinde İslam Cemiyeti*, Salâhaddin al Munajjid’ten Tercüme, İstanbul 1976, 73 sayfa.
- “Türkiye Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Nâdir Türkçe Yazmalar,” *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX, İstanbul 1978, s.373-404.
- İslâm Dünyasındaki Tercüme Faaliyetlerine Toplu Bir Bakış (Başlangıçtan IV. Asrın Sonuna Kadar)”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/3-4, 1979, s.3-29.

- *İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî, el-Bark el-Şâmî*, (tercüme tahlil ve tenkitli neşir, doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, V,1979, 272 sayfa, (Türkçe, metin Arapça).
- “Arapça Eserlere Dâir Bir Katalog Hakkında”, *Tarih Dergisi*, XXXII, İstanbul 1979, s.789-794.
- “Klâsik İslâm Kaynaklarına Göre Eski Türkler’in Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei,” *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI, 1981, s.57-90.
- “Salâhaddîn Eyyûbî Devrinde Libya ve Kuzey Afrika’da Türkler, Karakuş Meselesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XXXIII, 1982, s.169-198.
- “min Takrîri al- Zubbât al- Osmâniyyîn an Maârik al-Cihâd al-Lîbî: Meâriki Tobruk,” tercüme eden R. Şeşen, müracaat eden M.al-Ustâ, *Macallat al-Şahîd*, sayı IV, 1983, s.159-242 ve haritalar.
- *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti* (Doçentlik tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no. 2864, İstanbul 1983, XX+480 sayfa.
- “Türkiye'deki Yazma Koleksiyonları ve Bunların Kataloglarının Neşredilmesi”, *Tarih Dergisi*, S.35, İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984-1994, s.1-34.
- “Türkiye Kütüphanelerindeki Tanıtılmamış Bazı Farsça Yazmalar,” *İslâm Tetkikleri Dergisi*, VIII/1-4, İstanbul 1984, s.5-70.
- *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TKAE Yayını, Ankara 1985, 297 sayfa; İkinci baskı, TTK Yayını, Ankara 2001.
- “Mimar-Sinan Hakkındaki Kaynaklar”, *II. Uluslararası Türk ve İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*, II, İstanbul 1986, s.1-11.
- “Osmanlılar Döneminde Arapça Öğretimi,” *Studies on Turkish-Arap Relations*, Annual 1986, I, İstanbul 1987, s.267-278.
- *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, 519 sayfa.
- “Eyyûbiler Devleti”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, İstanbul 1987, s. 301-432.
- *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988-2001, 25'ten fazla madde.
- *İslâm Ansiklopedisi'*ndeki Talâyi b. Ruzzîk (XI, 691-694), Üsâme b. Münkız (XII, 119-121), Vâkîdî (XIII 160-163) maddeleri.
- “Sinan Paşa'nın Arapça Vakfiyesinin Tercümesi,” *Vakıflar Dergisi*, S.10, s.337-343.
- “Mimar Sinan ile ilgili Yazmalar,” *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul 1988, s. 269-275.

6 | USAD Aydın USTA

- "İbn al-Nafis ve Kitâbuhu'l-Musammâ Buğyat al Tâlibin...", *Abhâs al-Mu'tamar al-Sanavi al-Tâsi li Târih al-Ulâm İnda'l-Arab*, Haleb 1988, s. 149-165.
- "Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyyüddin el-Râsîd'in Soyuna Üzerine", *Erdem*, IV, S.10, Ocak 1988, s. 165-180.
- "Harran ve Türk-İslâm Tarihindeki Yeri," *Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1988, s. 159-167.
- "Caracteristiques paléographiques de quatre manuscrits datant du IVème siècle de l'Hegire/Xème siècle de Notre Ere" ,Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1987 (fransızca) (*Les Mss. du Moyen-Orient*), İst. Paris 1989, p. 45-48.
- "Sinan ile İlgili Bazı Arşiv Kayıtları," *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.7, İstanbul, Nisan 1990, s. 17-22.
- "Selçuklulardan Önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü," *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul 1990, s. 139-148.
- "Hittin'de Salâhaddin'in Ordusu," *Belleten*, LIV, Nisan 1990, S.209'dan ayrı basım, s. 427-434.
- "Binbir Gece Masallarının İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmalarıyla Basma Nüshalarının Mukâyesesi," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s.569-590.
- "The Translator of the Belgrade Council Osman b. Abdülmennân and his place in the translation activities," *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, IRCICA, İstanbul 1992, s. 371-383.
- "Davr al-Etrak fi'l-Şam kabl al-Selâçika," *Bilâd al-Shâm During the Abbasid Period*, éd. M. Adnan al-Bakhîr-M. Yunus Abbadî, Amman 1412/1992, s.561-569.
- "Turkish manuscripts and the publication of their catalogues." in *the Significance of Islamic manuscripts*, éd. John Cooper, al-Furqan İslâmîc Heritage Foundation, London 1992, p.55-70.
- *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 1993, 140 sayfa + XII sayfa; ilâveli neşri Ankara 1996.
- E. İhsanoğlu - Ramazan Şeşen, "al-Ta'âruf al-Uval Bayna'l-Arab va'l-Etrâk (min bidâye hattâ zuhûr al-Usmâniyyîn)", *al-Âlâkât al-Arabiyvat al-Turkiyya min Manzûr Türki*, IRCICA, 1993, s.11-66.
- "Onbeşinci Yüzyılda Türkçe'ye Tercümeleler," *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III, TTK, Ankara 1994, s.899-919.

- “Ortaçağ İslâm Tıbbının Kaynakları ve XV. yüzyılda Türkçe'ye Tercüme Edilen Tıp Kitapları”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1994, V, s.11-20.
- “Selçuklu-Eyyûbî İlişkilerinden Bahseden Kaynaklar ve Çalışmalar”, *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya 1995, s.111-120.
- “L'Ecole de Harran”, *Les Ecoles Savantes en Turquie*, Actes des Journaux d'Ankara 24-29 Avril 1995 Lyce Charles de Gaulle, Isis, İstanbul 1997, s.179-196.
- “Belgrad Divanı Tercümanı Osman b. Abdülmennan ve Tercüme Faaliyetindeki Yeri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Münir Aktepe Armağanı)*, S.15, İstanbul 1995-1997, s. 305-320.
- “Eyyübiler Devrinde Tıp Eğitimi”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 1995, S.9, s.221-242.
- “Yazma Kitapların Tavsif Edilmesi ve Tesbit Fişinin Hazırlanması”, *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a Armağan*, İstanbul 1995, s.101-117.
- “İslam Dünyasında Tıp Mesleğinin İlk Zamanları Hakkında Bazı Bilgiler”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1996-1997, s.65-70.
- “Ahammiyatü Şafhat al-unvân (al-zahriyya) fi tavsif al-mahtutat”, *Dirasat al-Mahtutat al-İslamiyya- Bayna İctibarat al-Madda va'l-Başar, A'mal al-Mu'tamar al-thani fi-Mu'assasat al-Furkan*, Londra 1997, s.179-196.
- *Muhtarat min al-mahtutat al-arabiyyat al-nadira*, İSAR yayınlarından, İstanbul 1997, 18+1147 sayfa.
- “Esquisse d'une histoire du developpement des colophons dans les manuscrits musulmans”, *Scribes et Manuscrits du Moyen-Orient*, Paris 1997, I, s.189-221.
- *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yayını, İstanbul 1998, XIII+451 sayfa.
- “Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu 23-25 Haziran 1997*, İstanbul, TTK, Ankara 1999, s.33-44.
- “Osmanlılarda Coğrafya”, *Osmanlı*, nşr. Güler Eren, VIII, Ankara 1999, s.321-325.
- “Mervânilerden Eyyübiler Döneminin Sonuna Kadar Cizre”, *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu Bildirileri*, nşr. Doç. Dr. Sait Özmutlu, İstanbul 1999, s. 63-71.
- *Salâhaddin Eyyûbî ve Devri*, takdim eden E. İhsanoğlu, İSAR, İstanbul 2000, 658+sayfa.

- “Hz. Muhammed’in Okuyup-Yazma Bilip Bilmediği ve Bu Konudaki Abu’l-Valîd al-Bâcî’nin Risâlesi”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III, TTK, Ankara 2000, s. 475-503.
- “İstanbul’un Fethine Kadar Osmanlılar’daki İlmî Durum, İstanbul’un Fethi’nin Türk İlim ve Kültürüne Katkısı”, *Uluslararası Kuruluşununun 700.Yıldönümü’nde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, 7-9 Nisan 1999, Konya 2000, s. 241-244.
- *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, VIII+300 sayfa.
- “Osmanlı İlimi, Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı”, *Tarih Dergisi* (Prof. Dr. İsmet Miroğlu Armağanı), sayı 37, İstanbul 2001-2002, s. 229-347.
- “Türkiye’deki Yazma Koleksiyonları ve Bunların Kataloglarının Neşredilmesi”, *Tarih Dergisi*, S.35, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984-1994, s. 1-34. Arapçası Macallat al-Târih al-Arabî, S.21, Dar al-Bayzâ 2002.
- “Yazma kitapların tavsif edilmesi ve tesbit fişinin hazırlanması”, *Prof. Dr. Fikret İşıltan’a Armağan*, İstanbul 1995, s. 101-117. Arapçası Macallat al-Târih al-Arabî, sayı XXII, Dar al-Bayza 2002, s. 175-201.
- *el-Cahız ve Türklerin Faziletleri*, İSAR, İstanbul 2002, VI+165+124+4 savfa.
- “Eyyubiler”, *Türkler*, nşr. Hasan Celal Güzel, Ankara 2002, V, s.60-76.
- “Risâla gayri ma’rûfa fi’l-coğrafya”, *Essays in Honour of Salah al-Din al-Munajjid*, *al-Furqan Islamic Heritage Foundation*, London 2002, s. 259-295.
- “İlk Devir Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XII, Eylül 2002, s. 261-292.
- “İbn Hassul’ün” Tafdıl el-Etrak alâ Sair el-Ecnad” Adlı Risalesinin Tercümesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.38, 2003, s. 119-142.
- “Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış”, *III. Uluslararası Mevlâna Kongresi*, 5-8 Mayıs 2003, Konya 2004, s. 233-244.
- *el-Bundârî, Sena’l-Bark al-Şâmî*, tahkik R. Şeşen, takdim E. İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2004.
- “Lale devrinde Yenileşme Hareketleri ve Tercüme Edilen Eserler”, *Journal of Turkish Studies*, Günay Kut Armağanı, IV, Harvard 2004, s.47-57.
- “Nazra Amma ala’l-Kitab va’l-Maktabat va’l-Varrâkîn fi’l- ‘Alam al-islâmî”, *al-Tarih al-‘Arabî*, XXXII, Rabat 2004, s.31-53.
- *Bundari, Sena’l-Bark eş-Şami*, yay. haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 2004.

- *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260)*, İSAR, İstanbul 2007.
- *Osmanlı'da Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, 4 cilt, haz. Ramazan Şeşen v.d., İSAR, İstanbul 2008.
- *Sultan Baybars ve Devri (1260-1277)*, İSAR, İstanbul 2009.
- *Osmanlı'da Bilim Literatürü Tarihi Zeylleri*, haz. Ramazan Şeşen vd., İSAR, İstanbul 2011.
- *Osmanlı'da Astroloji Literatürü Tarihi ve Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi Zeyli*, yay. haz. Ramazan Şeşen vd., İSAR, İstanbul 2011.
- *İslam Medeniyeti Tarihi*, İSAR, İstanbul 2012.
- *Doğunun Kalbine Seyahat*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.
- *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, Yeditepe Yayınları,, İstanbul 2013.
- *Kudüs Fatihi, Selahaddin Eyyubi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- *İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası*, trk. trc., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- *Said el-Endülüsî, Tabakatü'l-ümem*, yay. haz ve trc.. Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurum Başkanlığı, İstanbul 2014.
- *Eyyubiler, 1169-1260*, İSAM, İstanbul 2015.
- *İbn Tiktaka, el-Fahri, Devlet İdaresi, Halifeler ve Vezirler Tarihi (632-1258)*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, trk. trk. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- *İbn İyas, Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'ın İdaresi*, trk. trc., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- *el-Cahız, Türklerin Faziletleri*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- *Ebu'l-Fida Coğrafyası*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- *Mesudi, Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- *Kudame b. Cafer, Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, trk. rtc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- *Selahaddin Eyyubi ve Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018 (tekrar basım).
- *Sultan Kalavun ve Oğlu el-Melik el-Eşref Devri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

- Muhibettin Ebu Hamid Makdisi, *Mısır'daki İslam Devletleri ve Türk Memlukların Faziletleri*, trk. trc., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- el-Kalkaşendi, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, trk. trc., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, Aralık 2019.

IRCICA'daki Yazmalar Birimi Başkanı Olarak Yaptığı Ortak Çalışmalar:

- *İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu* (Prof. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun editörlüğünde yardımcıları Cevat İzgi ve Cemil Akpınar'la beraber hazırlanmıştır), IRCICA yayınları, İlim Tarihi Serisi 1, İstanbul 1984, 540 sayfa (Arapça).
- *Köprülü Kütüphanesi Kataloğu* (yardımcıları Cevat İzgi ve Cemil Akpınar'la beraber), IRCICA yayınlarından, üç büyük cilt, İstanbul 1986 (Arapça).
- *Kıbrıs İslâmî Yazmalar Kataloğu*, Hazırlayanlar: R. Şeşen-Cevad İzgi-Mustafa Haşim Altan, Giriş: E. İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1995.
- *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, Hazırlayanlar: E. İhsanoğlu-R. Şeşen, C. İzgi, C. Akpınar-İ. Fazlıoğlu, ed. E. İhsanoğlu, IRCICA yayınlarından, İstanbul 1997, CCIII+1147 sayfa.
- *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, E. İhsanoğlu-R. Şeşen, C. İzgi, ed. E. İhsanoğlu, IRCICA yayını, İstanbul 1999, CXII+727.
- *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, Hazırlayanlar: E. İhsanoğlu-R. Şeşen, S. Bekar-G. Gündüz-A. Hamdi Furat, ed. E. İhsanoğlu. IRCICA, İstanbul 2000.
- *Osmanlı Musiki Literatürü Tarihi*, E.İhsanoğlu-R.Şeşen, G Gündüz. Serdar Bekar, IRCICA, İstanbul 2003.
- *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, aynı kişiler, IRCICA, İstanbul 2004.

MELİK MUHAMMED (1134-1142)

MALİK MUHAMMAD (1134-1142)

Muharrem KESİK*

Öz

Dânişmendliler Beyliği, Anadolu'nun Türkler tarafından fethi ve yurt edinilmesinde önemli rolü olan beyliklerden biridir. Beyliğin kurucusu olan Dânişmend Gazi'nin torunu Melik Muhammed Dönemi, Türkiye Selçuklu Devleti, Bizans İmparatorluğu, Ermeniler ve Haçlılar ile yaşanan ilişkiler bakımından önemlidir.

Melik Muhammed, babası Emîr Gazi ve dedesi Dânişmend Gümüştengin Ahmed Gazi kadar olmasa bile yine de çok başarılı bir hükümdar olmuştur. Çünkü babasının ölümü ile ortaya çıkan karışıklıklara son vermiş, Bizans İmparatorluğu'nun zapt ettiği Batı Karadeniz topraklarını geri almış, İmparator İoannes Komnenos'un Niksar önünden eli boş olarak dönmesini sağlamış, Ermeni ve Haçlılara karşı başarı ile mücadele etmiştir. Eniştesi olan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud ile kurduğu ittifak sayesinde Anadolu savunmasını güçlendirmiştir. Süryanî Mikhail'in kayıtlarından anlaşıldığına göre Melik Muhammed, İslâm Hukuku'nu uygulayan, içki içmeyen, Müslüman halka saygı gösteren, adaletle hükmeden, tedbirli ve ileri görüşlü bir hükümdar idi. Bu yüzden Melik Muhammed dindarlığı ve hayırseverliği ile ün salmıştı. Kayseri şehrini imar ettikten sonra devamlı bu şehirde yaşamış ve burayı başkent edinmiştir.

•

Anahtar Kelimeler

Melik Muhammed, Dânişmendliler, Anadolu, Bizans İmparatorluğu, Niksar, Kayseri, Türkiye Selçuklu Devleti

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul /Türkiye
muharremkesik@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3143-8622>

•
Abstract

The Danishmendids is one of the Turcoman emirates that played an important role in the conquest of Anatolia and the acquisition of Anatolia as a homeland by the Turks. The period of Malik Muhammad who was a grandson of the founder of the Danishmend Emirates, is important in terms of relations with Turkey Saljuk State, Byzantine Empire, Armenians and the Crusaders.

Although Malik Muhammad was not as successful his father Amîr Ghazi and his grandfather Danishmend Gümüshtigin Ahmad Ghazi as, he was a very successful ruler. Because he put an end to the turmoils after his father's death, he took back the Western Black Sea lands invaded by the Byzantine Empire and he made Emperor Ioannes Komnneos to return empty-handed from Neocaesarea, and he also successfully challenged against Armenians and the Crusaders. He strengthened the defense of Anatolia thanks to the alliance with his brother-in-law Sultan Mas'ud I of the Turkey Saljuk State. According to records of Assyrian Michael, it was understood that Malik Muhammad was a ruler who imposed Islamic Law, abstained from alcoholic drink, respected the Muslim people, ruled with justice, and was precautionary and farsighted. For this reason, Malik Muhammad was famous for his piety and charity. After reconstructing the city of Caesarea, he lived in this city and he got the capital here.

•
Keywords

Malik Muhammad, Danishmendids, Anatolia, Byzantine Empire, Neocaesarea, Caesarea, Turkey Saljuk State

Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerinden birisi olan Dânişmendliler, buranın Türk yurdu haline getirilmesinde önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. İktidarları döneminde Anadolu'nun en kudretli devleti olan Türkiye Selçuklu Devleti'ni de zaman zaman egemenliği altına almayı başaran Dânişmendliler, Türklerin Malazgirt Zaferi sonrasında Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'na karşı yürüttükleri fetih siyasetinin önemli bir parçası olarak Kutalmışoğulları ile birlikte Bizans-Selçuklu mücadelesinde her zaman ön plâna çıkmışlardır. Beyliğin kurucusu ve ilk hükümdarı Dânişmend Gümüştekin Ahmed Gazi'nin (1085-1104) hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.¹ Dânişmend Gümüştekin Ahmed Gazi, Türklerin Bizans ve özellikle Haçlılarla yaptıkları savaşlarda Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın (1092-1107) müttefiki olarak önemli bir rol oynadı. Onun 1104'de ölümünün ardından oğlu Emîr Gazi (1105-1134) dönemi Dânişmendlilerin beylik yapısından devlete dönüştüğü bir dönemdi. Dânişmendliler, Emîr Gazi'nin iktidarında Anadolu'da neredeyse tek başına söz sahibi olduğu bir devri yaşadı.

Yurdumuzda Dânişmendliler tarihi üzerinde çalışma yapan araştırmacı yok denecek kadar azdır. Bu nedenle Dânişmendliler tarihi üzerinde yapılan çalışmalar yetersiz kalmaktadır. Buna karşın Dânişmendliler, Anadolu'nun fethinde ve savunulmasında büyük emek sarf etmiş ilk beyliklerden birisidir. Bu beylik, Türk tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Beyliğin kaderine derinden tesir eden üç önemli hükümdarı bulunmaktadır. Bunlar beyliğin kurucusu Dânişmend Gazi, beyliğin en güçlü idarecisi Emîr Gazi ve Emîr Gazi döneminin kazanımlarını korumaya çalışan aynı zamanda beyliği parçalanmaktan kurtaran Melik Muhammed'dir. Daha önce Dânişmend Gazi ve Emîr Gazi dönemlerine ilişkin müstakil makaleler hazırlamış ve bunları yayımlatmıştık. Bu makalemizde de Dânişmendli Beyliği'nin üçüncü önemli hükümdarı Melik Muhammed dönemini tüm ayrıntılarıyla ele almaya çalıştık.

Emîr Gazi'nin 1134'te vefatının ardından onun siyasetini devam ettiren oğlu Melik Muhammed başa geçti. Melik Muhammed'in ne zaman doğduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Babası Emîr Gazi'nin sağlığında, Melik Muhammed'i Dânişmendli tahtına hazırladığı anlaşılmaktadır. Babası tarafından veliaht ilan edildiği bilgisi kaynaklarda açıkça yer almasa bile Emîr Gazi'nin yanında askerî seferlere katılmış olması, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer (1118-1157) ve Abbâsî Halifesi Müsterşid (1118-1135) tarafından Emîr Gazi'ye verilen "Melik" unvanı ve

¹Bu konu hakkında bk. Muharrem Kesik, *Dânişmendliler (1085-1178), Orta Anadolu'nun Fatihleri*, İstanbul 2017, s. 48-80.

gönderilen diğer hediyeler için yapılan törende babasının yerine merasime katılmış olması bize onun veliaht ilan edilmiş olduğunu gösterir. Onun hakkında ilk bilgilerin babası Emîr Gazi'nin, Selçukluların elindeki Malatya'yı kuşatması olayı ile ilgili olarak karşımıza çıktığını görüyoruz.

Beyliğin kurucusu olan Dânişmend Gazi, 1102 yılında Malatya'yı fethetmişti. Bu şehri ele geçirmeyi en az onun kadar çok isteyen Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan da Dânişmend Gazi'nin 1104 yılındaki ölümünden istifadeyle 1105 yılında Malatya'yı ele geçirdi. Sultanı I. Kılıç Arslan'ın 1107 tarihindeki ölümünden sonra karısı Ayşe Hatun ile küçük oğlu Tuğrul Arslan'ın hâkimiyeti altında bulunan Malatya, kısa bir süre de Kılıç Arslan'ın diğer oğlu Melikşah (Şahinşah)'ın idaresi altına girmişti. Bundan sonrasında ise şehre Ayşe Hatun ile evlenen Artuklu Belek Gazi hâkim oldu. Onun hâkimiyeti devrinde de Malatya üzerindeki emellerini sürdüren Dânişmendliler, Belek Gazi'den çekindikleri için bu emîrin ölümüne kadar şehir üzerinde herhangi bir girişimde bulunmadılar. Haçlılar ile yaptığı savaşlardaki başarısıyla ün kazanan Belek Gazi, 6 Mayıs 1124'de şehit edilince onun hâkimiyeti altındaki yerler, bazı emîrlere tarafından paylaşıldı. Bunlardan Artuklu Hüsameddin Timurtaş² Haleb'i; onun kardeşi Süleyman³ Hısn-ı Ziyâd'ı⁴ (Harput); Malatya Sultanı Tuğrul Arslan Masara (Minşar)⁵ ve Gerger'i⁶ (Gargar) aldı. Tuğrul Arslan'ın bu yerleri alması üzerine Hısn-ı Ziyad ve Malatya emîrleri arasında bir mücadele oldu.

Belek Gazi'nin ölümü ile beklediği fırsatı yakalayan Emîr Gazi, dâmadı Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud (1116-1155) ile bir ittifak yaptı. Malatya ve Hısn-ı Ziyâd emîrleri arasında süren mücadelelerden de faydalanarak büyük bir ordu ile 13 Haziran 1124 (27 Rebi'ulahır 518) Cuma günü Malatya üzerine hücum etti. Malatya civarını yağmalayıp buraya bağlı yerleri zapt ettikten⁷ sonra şehri bir

² Belek'in amcası İlgazi'nin oğlu. Hakkında geniş bilgi için bk. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 154-160; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 246-247; Ali Sevim, "Timurtaş", *İA*, XII / 1, 370-372.

³ Artuklu İlgazi'nin oğlu (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 153).

⁴ Ortaçağ'da Harput, günümüzde ise Elazığ ili (Besim Darkot, "Harput", *İA*, V / 1, 296-299).

⁵ Malatya'nın güneyinde müstahkem bir mevki (Süryani Mikhail, *Khronik*, nşr. ve trc. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche jacobite d'Antioche (1116-99)*, Paris 1899-1924, III, xvı, 1, trc. Hrant D. Andreasyan, *Süryanî Partik Mihail'in Vekayinâmesi 1042-1195*, Ankara 1954, (Türk Tarih Kurumunda Yayımlanmamış Tercüme), s. 220; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s.157).

⁶ Fırat kenarında, Siverek'in kuzey-batısında bulunan ve o dönemde Ermenilerin yaşadığı bir kale (Bk. E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, trc. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, s. 134). Gerger'in bu dönemdeki tarihi için bk. Ersan, *Anadoluda Ermeniler*, s. 80-85.

⁷ Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, II, s. 359.

ay süreyle kuşattı.⁸ Bu kısa süreli kuşatmadan bir netice alamayan Emîr Gazi, oğlu Muhammed'i büyük bir ordu ile şehrin yakınında bulunan Saman Köyü'nde⁹ bıraktı ve ona her gün şehrin kapılarına kadar hücum ederek hiç kimsenin Malatya'ya girip çıkmasına izin vermemesini emretti. Sonra kendisi geri döndü. Bu kuşatma sırasında Malatya'da bulunmadığı anlaşılan Melik Arab,¹⁰ Dânişmendli topraklarına saldırmakta idi. Bu nedenle Emîr Gazi, oğlu Muhammed'i kuşatmaya devam etmekle görevlendirerek ülkesine geri döndü.

Kuşatma altında bulunan şehir halkı acılar içinde kıvranırken, Malatya Sultanı Tuğrul Arslan, Haçlılardan yardımcı kuvvetler almak üzere bir gece şehrin dışına çıktı. Ancak Haçlılar bu sırada Haleb'in muhasarası ile meşgul olduklarından söz verdikleri halde Tuğrul Arslan'a yardıma gelmediler. Şayet bunun aksi olsaydı, yani 30.000 kişilik ücretli Haçlı kuvveti Malatya'nın yardımına gelseydi, şehirdeki Türkler ve civardaki hükümdarlar açısından durum hiç de iyi olmayacaktı. Bu durumda plânladığı yardımı alamayan Tuğrul Arslan şehre eli boş dönünce annesi Ayşe Hatun, bütün asilzâdeleri ve servet sahibi olanları toplayıp hapsedirdi. Bu kimseler, altınları ellerinden alınmak için merhametsizce işkencelere tâbi tutuldular. Ayşe Hatun'un gayesi bu serveti toplayıp şehirden kaçmaktı.

Sonunda tüm ümitlerini kaybeden Ayşe Hâtun ile oğlu Tuğrul Arslan, 10 Aralık 1124 (1 Zilka'de 518) Çarşamba günü¹¹ sabahı şehirden çıkarak Malatya'yı Dânişmendlilere teslim ettiler ve civarda bulunan Mişâr Kalesi'ne çekildiler.¹² Böylece altı aylık¹³ bir muhasaradan sonra şehre giren Emîr Gazi, bitkin bir vaziyette bulunan halka moral verdi. Onları teselli edip, şehirde kalan ve oraya gelmek isteyen insanların serbest olduklarını ilân etti. Çiftçilere tohumluk buğday dağıttı. Şehre koyun ve öküz sürüleri getirtti. Malatya yeniden refaha kavuşmaya başladı.¹⁴

⁸ Süryani Mikhail, III, xvı, 1, s. 219; Ebu'l-Ferec, aynı yer.

⁹ Süryani Mikhail, aynı yer. Ebu'l-Ferec(aynı yer), " Büyük Saman Köyü", olarak kaydeder.

¹⁰ Sultan I. Kılıç Arslan'ın oğullarından biri. Hakkında geniş bilgi için bk. Muharrem Kesik, "Melik Arab", *İÜEF. Tarih Dergisi*, İstanbul 2003, S. 38, s.17-26.

¹¹ Urfalı Mateos (s. 282) ve *Anonim Süryani* Müellifi (s.90), 1124 yılını verir ancak olayın günü ve ayını kaydetmez; Süryani Mikhail (III, xvı,1,s.220) ve Ebu'l-Ferec (II, 359) ise 10 Aralık 1125 tarihini zikreder.

¹² Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 282.

¹³ Aynı eser, aynı yer.

¹⁴ Süryani Mikhail, III, xvı,1, s.220, trc. Hrant s. 82-83; Ebu'l-Ferec, II, s. 359.

Melik Muhammed'in Malatya'nın kuşatılması olayında¹⁵, babası Emîr Gazi'den sonra gelen en yetkili kişi olduğu anlaşılıyor. Emîr Gazi'nin ona böylesine önemli bir görev vermesinden, bu tarihlerde ya da Malatya kuşatmasından önceki bir tarihte onu veliht ilân etmiş olabileceği düşünülebilir.

Bu olaydan sonra kaynaklar Melik Muhammed'den babası Emîr Gazi'nin Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'un kardeşi olan Arab ile giriştiği mücadele vesilesiyle bahsederler.

Sultan Mesud'un, Türkiye Selçukluları ile Dânişmendliler arasında çekişme mevzuu olan Malatya şehrinin Emîr Gazi tarafından alınması sırasında ona yardım edip bir ittifak oluşturması ve babası I. Kılıç Arslan'ın siyasetine ters düşmesini ihanet olarak değerlendiren kardeşi Ankara ve Kumana¹⁶ Meliki Arab, 30.000 kişilik¹⁷ bir ordu toplayarak, bu sırada Dânişmendli Emîr Gazi'nin de Artuklular ile mücadele etmesinden faydalanıp kardeşi Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud'un üzerine yürüdü. O, muhtemelen Mesud'un Dânişmendlilerle ittifak kurmasını ve Malatya'yı onlara teslim etmesini bahane ederek Türkiye Selçuklu tahtını ele geçirme gayreti içine girmişti.¹⁸ Kaynaklardaki bilgilerin yetersiz oluşu nedeniyle nerede yapıldığını bilemediğimiz iki kardeş arasındaki bu ilk savaşı kazanan Melik Arab oldu. Mesud ise, yardım almak ümidiyle İstanbul'a Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos'un (1118-1143) yanına gitti.¹⁹

Mesud, İstanbul'da imparator tarafından son derece iyi karşılandı. Ioannes ona bir askerî birlik ile yüklü miktarda altın verdi. İmparator Ioannes'den istediği yardımı alan sultan önce kayınpederi Emîr Gazi'nin yanına gitti. Sonra iki hükümdar kuvvetlerini birleştirerek bu arada Mesud'un yokluğundan faydalanarak Konya'yı kuşatmış olan²⁰ Melik Arab'ın üzerine yürüdüler. İki taraf arasında yapılan savaşı, bu defa Melik Arab kaybetti ve Kilikya Ermeni Hâkimi I. Toros (Thoros)'un (1100 -1129) yanına kaçtı (1126).²¹

¹⁵ Kesik, *Dânişmendliler*, s. 90.

¹⁶ Kumana veya Komana. Geçmişte Anadolu'da bu isimle anılan iki yer mevcuttur. Biri Tokat'ın 9 Km. kuzeydoğusunda, Almus yolu kavşağındaki Gömenek (Gümenek) köyünün yerinde, diğeri de Kapadokya (Kappadokia)'nın güneyinde, Kataonia bölgesindeki Komana'dır ki, kalıntıları Adana ili Tufanbeyli ilçesi merkez bucağına bağlı Şar köyü ile iç içedir. Bizim bahsettiğimiz Kumana, Gömenek köyünün yerindedir. Bk. Bilge Umar, *Türkiyedeki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 458. Krş. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 135 n. 79.

¹⁷ Süryani Mikhail, III, xvı, 2, s. 223. Krş. Kesik, "Melik Arab", s. 23.

¹⁸ Cahen, s. 106.

¹⁹ Süryani Mikhail, aynı yer; Ebu'l-Ferec, II, s. 360.

²⁰ Süryani Mikhail, aynı yer.

²¹ Süryani Mikhail, aynı yer; Ebu'l-Ferec, Aynı yer. Krş. Turan, s. 168-169; Erdoğan Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları ", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 712-713; Kesik, "Melik Arab", s. 23.

Kilikya'ya kaçan Melik Arab, Toros'dan aldığı yardımcı kuvvetlerle Anadolu'ya dönerek 1127 yılı yazında Dânişmendli Emîr Gazi'nin oğlu Muhammed'i tuzağa düşürerek esir etti. Melik Muhammed'in oğlu Masara hâkimi Yunus,²² bu olay üzerine babasını kurtarmak gayesiyle Melik Arab'a karşı yürüdüysen de o da yenilgiye uğrayarak esir düştü. Bundan sonra vakit kaybetmeden Emîr Gazi'nin üzerine yürüyen Arab, onu da mağlubiyete uğrattı. Fakat Emîr Gazi savaşı kaybetmiş olmasına rağmen bir hileye başvurup yüksek bir mevkiye çıkıp çadırını kurdurdu ve güya Melik Arab mağlup olmuş gibi davullar çaldırdı. Davul seslerini işiten ve Emîr Gazi'nin çadırını gören Dânişmendli kuvvetleri yeniden toplandılar ve bu defa Melik Arab'ın ordusunu mağlup ettiler. Ayrıca bu sırada bastıran yoğun sis de Melik Arab'ın askerlerinin dağılmasında etkili oldu. Emîr Gazi onları takip ederek çadırlarını ve atlarını ele geçirdi.²³ Sonra da onun hâkimiyeti altında bulunan Ankara ve Kumana üzerine yürüyerek burada yaptığı şiddetli muharebelerden sonra bu iki şehri zapt etti. Melik Arab tarafından hapiste tutulan oğlu Muhammed'i de kurtardı. Melik Arab bu yenilgiye rağmen Dânişmendlilere karşı mücadeleden vazgeçmedi ve onlara ait bulunan birçok yeri işgal ettiği gibi Emîr Gazi'nin oğlu Yağan'ın idaresinde bulunan bir kaleyi de ele geçirdi.²⁴ Bu durum Emîr Gazi'yi son derece öfkelenirdi. Hemen ordusuyla Arab'ın üzerine yürüdü ve onu yenilgiye uğrattı. Melik Arab savaş meydanından kaçmayı başardı. Emîr Gazi de ona ait köy ve şehirleri tahrip etti. Melik Arab yeniden Emîr Gazi'nin karşısına çıkmış, bu defa da yenilmiş ve Bizans'a İmparator İoannes'in yanına sığınmak zorunda kalmıştı.²⁵

Emîr Gazi'nin Bizans, Ermeni ve Haçlılara karşı elde ettiği başarılar sebebiyle Abbâsî Halifesi Müsterşid ile Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, ona "Melik"

²² Süryani Mikhail(III, xvi, 2, s. 223, Hrant, trc. s. 87), bu ismi "Yaunas" olarak kaydeder.

²³ Süryani Mikhail, III,xvi,2,s.223 vd., Hrant trc. s. 87-88. Ebu'l-Ferec'e göre (II,s. 360), bu olay 1126 yılında olmuştur.

²⁴ Süryani Mikhail, III,xvi,2, s.224, Hrant trc., s. 88.

²⁵ 1127 yılında Melik Arab ve Emîr Gazi arasında yapılan mücadeleyi ayrıntılı bir şekilde veren Süryani Mikhail ne yazık ki, bu tarihten sonra ona ait hiçbir bilgi kaydetmemektedir. Buna göre Melik Arab, 1127 yılında tarih sahnesinden çekilmiş olmalıdır (Süryani Mikhail, Aynı yer; Ebu'l-Ferec, II, s. 361. Krş. *Anonim Selçuknâme*, nşr. ve trc. Feridun Nafiz Uzluk, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Ankara 1952, s. 38, trc. 24. Süryani Mikhail, eserinin bir başka yerinde (III,xv,10,s.194, Hrant trc., s. 54), onun Emîr Gazi tarafından öldürüldüğünü de kaydeder. Krş. Kesik, "Melik Arab", s. 25). Süryani Mikhail, Sultan I. Kılıç Arslan'ın Habur suyu kenarında Emîr Çavlı ile giriştiği savaş sonucunda öldüğünü anlattıktan sonra sultanın oğullarının isimlerini sıralar ve Melik Arab'ın Dânişmendli Meliki Emîr Gazi tarafından öldürüldüğünü kaydederse de, daha sonra onun Sultan I. Mesud ve Emîr Gazi ile mücadelesini anlatması ve onun nasıl öldüğünden bahsetmemesi bu bilgiye şüphe ile yaklaşmamızı gerektiriyor. Yine de onun Emîr Gazi tarafından öldürülmüş olabileceği düşünülebilir (Vekayinâme, III, xv, 10, s. 194).

unvânının tevcih edildiğini gösteren bir menşûrla birlikte davullar, bir altın gerdanlık, bir altın âsâ ve dört siyah sancak göndererek bölgedeki hâkimiyetini tasdik ettiler.²⁶ Ancak elçilik heyeti geldiğinde Emîr Gazi ölüm döşeğinde idi ve birkaç gün sonra 1134 (528) tarihinde öldü.²⁷ Bu yüzden merâsim oğlu Melik Muhammed'e yapıldı. Elçiler ise merasimden sonra geri döndüler.

Emîr Gazi'nin Muhammed, Yağıbasan, Yağan ve Aynüddeve isimlerinde dört oğlu vardı. O ölünce yerine Muhammed geçti.²⁸ Ekim 1135 tarihinde Malatya'ya girdi ve burada hâkimiyetini sağladı. O, Malatyalıların, babası Emîr Gazi'nin koyduğu vergileri azaltması teklifini kabul etmeyerek şehrin kendisine olan bağlılığının bir teminatı olarak Malatya ileri gelenlerini rehin alarak Kasım 1135 tarihinde Sivas'a geri döndü. Onun kendi ülkesinde tam bir hâkimiyet elde etmesini istemeyen Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud, Muhammed'i Bizans İmparatoru İoannes'in Kastamonu ve Çankırı üzerine hareketini haber vererek onu korkutmaya ve durdurmaya çalıştı.²⁹ Bu sırada Melik Muhammed'in kardeşlerinden Aynüddeve ile Yağan ona karşı isyan ettiler.³⁰ Melik Muhammed, Yağan'ı 1135'te öldürttü,³¹ fakat diğer kardeşi Aynüddeve, onun elinden kurtularak Malatya'ya kaçmayı başardı³² ve burada talan icra etti. Aynüddeve daha sonra Elbistan ve Ceyhan'a egemen oldu. Ancak Melik Muhammed 1137 yılında Elbistan ve Ceyhan Bölgesi'ne sefer düzenleyip burayı kardeşi Aynüddeve'nin elinden alarak onu bu topraklardan ve Malatya'dan uzaklaştırdı.³³ Aynüddeve, Melik Muhammed'in eline esir düşmemek için süratle kaçarak Hısn-ı Ziyâd'a geldi. Burada da fazla durmayarak güvendiği kimselerin evinde kalarak gizlenip Amid'e ulaştı ve sonunda Urfa Kontu

²⁶ Süryanî Mikhail, s.103. Krş. Kesik, *Dânişmendliler*, s.97-98.

²⁷ Azîmî, (*Azîmî Tarihi*, yay. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, Ankara 1988, s. 49, trc., s. 58) onun 528 (1133/1134) yılında öldüğünü kaydeder, ay ve gün belirtmez. Süryanî Mikhail, (III, xvı4,s.237) ve Ebu'l-Ferec (II, 367), 1135 yılını kaydederler. Krş. F. Chalandon, *Les Commene, Jean II Commene et Manuel I Commene*, Paris 1912, II, 88; Turan, s. 172; Cahen, s. 217; Merçil, s. 255; Abdülkerim Özeydin, "Dânişmendliler", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 470; Irene Melikof, "Danishmendids", *El.²*, II, s. 110; Mükrimin H. Yinanç, "Dânişmendliler", *İA*, III, s. 470; Solmaz, a.g.e., s. 149.

²⁸ Süryanî Mikhail, II, aynı yer; *Anonim Süryanî*, s. 275; Ebu'l-Ferec, II, s. 367.

²⁹ Süryanî Mikhail, s. 104.

³⁰ Süryanî Mikhail, III, xvı, 4, s. 238; Ebu'l-Ferec, Aynı yer.

³¹ Süryanî Mikhail, s. 104; Ebu'l-Ferec, II, 367. Krş. Turan, s. 173; Özeydin, a.g.m., s. 471.

³² Süryanî Mikhail, Aynı yer; Ebu'l-Ferec (Aynı yer), Aynüddeve'nin Malatya'ya Muhammed tarafından götürüldüğünü kaydeder. Krş. Turan, s. 173; Özeydin, a.g.m., s. 471.

³³ Süryanî Mikhail, s. 112.

Joscelin'e sığındı.³⁴ Ebû'l-Ferec'in kaydından burada da fazla kalmayıp sürekli yer değiştirdiği anlaşılıyor.³⁵

Bu olaylar yaşanırken Melik Muhammed'in diğer bir kardeşi Melik Yağıbasan'ın ne yaptığı ve nerede yaşadığı hakkında bir malûmata sahip değiliz. Ancak Melik Muhammed'in onun üzerine yürüdüğüne dair bir bilginin bulunmamasına rağmen Melik Muhammed'in onu Sivas'ın idarecisi olarak tayin ettiği ve onun Melik Muhammed'in hâkimiyetini tanıdığı sonucuna varabiliriz.

Süryanî Mikhail'in kaydına göre,³⁶ Melik Muhammed uzun süredir harap bir durumda bulunan Kayseri Kalesi'ni tamir ettirerek korunaklı bir yer haline getirdi ve burayı kendisi için bir üs yaptı.³⁷ Emîr Gazî'nin ölümü ve onun oğulları arasında çıkan taht mücadeleleri sonucu Dânişmendlilerin düştükleri bu zor durumdan istifade etmek amacıyla Sultan Mesud da Emîr Gazî'nin dâmadı olarak Dânişmendli topraklarından pay almaya çalışıyordu. Bu durumdan faydalanmak isteyen bir başka kişi de Bizans İmparatoru Ioannes idi. O, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud ile bir ittifak akdetti³⁸ ve ondan aldığı kuvvetlerin yardımı ile Dânişmendlilerin hâkimiyeti altındaki Çankırı'ya taarruzda bulundu.³⁹ İsyân eden kardeşleri, Bizans İmparatoru Ioannes ve onu destekleyerek Dânişmendlileri zayıflatmaya çalışan eniştesi Mesud üçgeninde sıkışan Melik Muhammed, çareyi Sultan Mesud'u Bizans ile yaptığı ittifaktan ayırmakta buldu. Bu nedenle eniştesine yazdığı bir mektupta diğer bazı hususların yanı sıra özellikle Bizans imparatoru ile yapılan ittifak yüzünden Türk çıkarlarının zarar gördüğünü işaret ediyordu.⁴⁰ Aynı milletten oldukları için aslında birbirleriyle savaşmak değil ittifak yapmaları gerektiğine dikkati çekiyor ve onu Bizans'ın yanından ayrılarak kendi tarafına geçmekle en doğrusunu yapacağına inandırmaya çalışıyordu. Melik Muhammed sonunda eniştesi Mesud'u ikna etti. Melik Muhammed, bu sırada sultanın karısı olan kız kardeşi hâtundan yardım istemiş olabilir, ancak bu konu hakkında herhangi bir kaynak bilgisine sahip değiliz. Belki de Muhammed, sultanı razı etmeye çalışırken

³⁴ Süryanî Mikhail, s. 112; Ebu'l-Ferec, II, s. 374.

³⁵ Bk. Aynı yer.

³⁶ *Vekayiname*, s. 105 (Ermenice trc.).

³⁷ Ebu'l-Ferec, II, s. 367.

³⁸ Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, trc. Işın Demirkent, Ankara 2001, s. 14; Niketas Khoniates, *Historia, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 13. Krş. Chalandon, II, s. 89; Deguignes, IV, s. 69; Merçil, s. 256.

³⁹ Turan (s. 173), Çankırı vâlisinin o sırada hayatta olmadığı için şehri karısının müdafaaya çalıştığını kaydeder. Ancak kaynak göstermez.

⁴⁰ Niketas, s. 13.

Bizanslı tarihçi Niketas'ın kaydettiği gibi aynı milletten oldukları konusu dışında akraba oldukları hususunu da gündeme getirmiştir.

Muhammed'in eniştesini ikna etmesi üzerine bir gece Sultan Mesud imparatorun yanında bulunan kuvvetlerini geri çekti ve Bizanslılar bu yüzden güç durumda kaldılar. Onlar kuşatmayı kaldırarak Rhyndakos (Kirmastı Çayı) kıyısına çekilmek zorunda kaldılar.⁴¹ İmparator kışı burada geçirdikten sonra Dânişmendli hâkimiyeti altındaki Kastamonu ve Çankırı şehirlerini kuşattı. Sonuçta Çankırı'yı zapt eden Ioannes, burada ele geçirdiği Türk esirleri de İstanbul'a gönderdi. Ancak imparatorun geri çekilmesinden sonra Türk kuvvetleri kısa sürede zapt edilen yerleri yeniden ele geçirdi.⁴² Ioannes'in 1137 (531)'deki Kilikya Seferi⁴³ sırasında Melik Muhammed ile Sultan Mesud da bu durumdan istifade ile Bizans topraklarında fetihlere devam ederek Karadeniz sahillerine ve Sakarya boylarına kadar ilerlediler.⁴⁴ Bu iki Türk hükümdarının aralarında kaynaklara ayrıntıları aksetmeyen bir antlaşma yaptıkları anlaşılıyor. Sultan I. Mesud'un, ismini bilemediğimiz kızlarından birini Dânişmendli hükümdarı Melik Muhammed'in oğlu Melik Zünnûn ile evlendirdiğini biliyoruz, ancak Niketas başta olmak üzere kaynaklarımız bu evliliğin hangi tarihte ve hangi koşullar altında yapıldığına dair bir bilgi vermez. Sultanın Bizans imparatoru ile ittifakını sona erdirip kayınbiraderi olan Melik Muhammed'in tarafına geçmesinden aynı Dânişmendli hükümdarının ölümüne kadar geçen tarihî olaylar dikkate alındığında iki hükümdar arasında başka herhangi bir gerilimin ve antlaşmazlığın yaşanmaması ve bu süreçte çoğu kere Selçuklu ve Dânişmendli kuvvetlerinin birbirine yardımcı olması bize tam da bu ikna çabasının olduğu zamanda her iki taraf arasında çok sıkı bir sözleşme yapıldığı izlenimini veriyor. Muhtemelen her iki hükümdar aralarında yaptıkları antlaşmayı Melik Muhammed'in oğlu Zünnûn'un sultanın kızıyla evlendirilmesi ile sıkı bir kayıt altına almış olmalıdırlar. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu evliliğin tarihi hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Tarihî olayların seyrine baktığımızda en uygun zamanın 1135 yılı olabileceği kanısına varıyoruz. Sonuçta muhteviyatını pek bilemediğimiz ve Bizans imparatorundan gizli olarak

⁴¹ Kinnamos, s. 14-15; Niketas, s. 13.

⁴² Niketas, s. 13-14. Krş. Yinanç, a.g.m., s. 471.

⁴³ Ioannes'in, Kilikya Seferi hakkında geniş bilgi için bk. Niketas, s. 14-20. Bizans imparatorunun bu seferi hakkında bk. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, II, Ankara 1987, s. 116-129

⁴⁴ Niketas, s. 20-21. Krş. Deguignes, IV, s. 70.

Sultan Mesud ile Melik Muhammed arasında varılan antlaşma neticesinde Sultan Mesud, imparatorun yanında bulunan kuvvetlerini geri çekmiş olmalıdır.⁴⁵

Melik Muhammed'in Keysun (Göksun) Şehrini Kuşatması (1136-1137)

Dânişmendli Hükümdarı Melik Muhammed 1136/1137 yılında⁴⁶ büyük bir ordu ile Maraş Bölgesi'ne gelerek Keysun'u kuşattı. O, bağbozumu zamanında (22-23 Ekim) köyleri ve manastırları tahrip etti. Keysun (Göksun)'u altı gün süre ile kuşattı.⁴⁷ Ancak şehre karşı istihkâm yaptırmadı. Mancınık da kurdurmadı ve herhangi bir saldırıda bulunmadı. Altı gün boyunca Göksun Çayı'nın suyunu kestirdi, bahçeleri bozdurttu ve kalenin çevresinden ganimet toplattırdı. Surların içinde kalan şehir halkı ise onun bir türlü saldırıya geçmemesinden dolayı sinirli ve gergin bir bekleyiş içine girdi. Hatta canlarından ümidi kesen pek çok kişi şehrin savunması için buldukları dış surları terk edip kaçtılar. İdareciler ve din adamları kaçmaya ve canını kurtarmaya çalışan halkı güçlkle ikna edebildiler. Onlar okudukları ilâhilerle, kendilerine yardım edeceğini vaat ettikleri haçlarla ve duâlarla halkı dayanmaya ve şehri savunmak konusunda motive etmeye çalıştılar.⁴⁸ Nedendir bilinmez ama Melik Muhammed, askerlerine şehre hücum etmeleri konusunda emir vermedi. Zaten onun Keysun önüne geldiğinde istihkâm yaptırmaması ve mancınıklar kurdurmaması Keysun'u kesinlikle ele geçirmek amacıyla oraya gelmediğini göstermektedir. Herhalde onun amacı biraz yağma ve talan yaparak düşmanlarına zarar ve gözdağı vermek idi. Belki de Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos bölgeye yaklaşmakta olmasaydı, Melik Muhammed'in tutumu farklı olabilirdi. Daha uzun bir süre Keysun önünde bekleyip halkın bıkkınlıktan ve korkudan teslim olmasını sağlayabilirdi.

Melik Muhammed sonunda altı gündür kuşatmakta olduğu Keysun'u, İmparator Ioannes Komnenos'un kalabalık bir ordu ile yaklaşmakta olduğu haberinin gelmesi üzerine Cuma günü terk ederek geri döndü.⁴⁹

Urfalı Mateos,⁵⁰ İmparator Ioannes Komnenos'un Keysun'a gelişini, Melik Muhammed'e karşı şehrin yardımına geliyormuş gibi anlatmaktadır. Oysaki İmparator Ioannes, Keysun'a Melik Muhammed'i buradan uzaklaştırmak amacıyla gelmiyordu. Onun asıl amacı bu şehirdeki Ermenileri cezalandırmaktı. Buraya girişinden sonra yaptığı icraatlar açıkça bunu göstermektedir. Çünkü

⁴⁵ Muharrem Kesik, "Türkiye Selçukluları-Dânişmendliler İlişkilerinde Siyasî Evlilikler ve Hatunların İdaredeki Rollerini", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 187.

⁴⁶ Urfalı Mateos, s. 287.

⁴⁷ Urfalı Mateos, Aynı yer.

⁴⁸ Urfalı Mateos, Aynı yer.

⁴⁹ Urfalı Mateos, s. 289.

⁵⁰ Bk. Aynı yer.

Urfalı Mateos'un da kaydettiği gibi,⁵¹ Bizans imparatoru, Ermeni Prensi Leon'un hâkimiyetine son vermiş ve onun topraklarını zapt etmiştir. Leon'u esir ederek İstanbul'a göndermiştir.⁵²

İmparator Ioannes Komnenos, Keysun'u zapt ettikten sonra Bizaa'yı kuşatmış (Nisan 1138) bu sırada Keysun (Maraş) Senyörü Baudouin, kuvvetlerinin büyük bir kısmı ile birlikte imparatorun yardımına gidince şehrin savunmasız kalması nedeniyle halk Ra'ban, Besni (Behisni) ve Rumkale'ye kaçtı. Bu nedenle Keysun şehrinde hayat belirtisi iyice azalmıştı. Bu sırada Hısn-ı Keyfâ Artuklu Hükümdarı Kara Arslan, imparatorun önünden kaçıyormuş gibi hareket ederek beraberinde bulunan çok sayıda askeriyile Ra'ban'a geldi. Keysun şehrinde bulunanlar, onu Melik Muhammed ve adamları zannederek büyük bir korku içine düştü ve gece olunca şehri terk ettiler. Ertesi sabah Türk askerleri Keysun'dan kaçmakta olan bir kişiyi tutarak ondan şehrin savunmasız olduğunu öğrendiler. Bunun üzerine 30 Türk askeri buraya gelerek şehri ve kapılarını ateşe verdiler ve derhal oradan uzaklaştılar.⁵³

Urfalı Mateos⁵⁴ Dânişmendlilerin Garmir (Karmir)-Vank Manastırı'nı,⁵⁵ kiliseyi, rahiplerin hücrelerini yaktıklarını, tahta ve taştan yapılmış haçları kırdıklarını, demir ve bakır haçları ise ganimet olarak aldıklarını, mâbedde bulunan minberleri devirip paramparça ettiklerini, güzel işlemeli kapısını ve değerli saydıkları şeyleri ganimet olarak aldıklarını kaydeder.

Melik Muhammed'in Şublas Kalesi'ni Kuşatması (1137)

1137 yılında Dânişmendli Hükümdarı Melik Muhammed Şublas (Sublaion)⁵⁶ Kalesi'nin üzerine yürüdü ve burayı kuşattı. Kaleye çok sayıda saldırı düzenledi, yağmur gibi ok yağdırdı ancak ele geçiremedi.⁵⁷ Bu nedenle kuşatmaya son verip Gulla⁵⁸ denilen dağların tepelerine doğru çekildikten sonra kendi ülkesine geri döndü.

⁵¹ s. 290; Papaz Grigor, s. 293.

⁵² Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 125-128.

⁵³ Papaz Grigor, s. 294-295.

⁵⁴ *Vekayinâme*, s. 289.

⁵⁵ Keysun'un 2 km. güneyinde yer almaktadır (Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 129.).

⁵⁶ Ed. Dulaurier, bu kalenin, Niketas Khoniates'in "Soubleon" olarak kaydettiği kale olduğunu söyler. Bk. *Papaz Grigor'un Zeyli*, s. 293 n.4. Bu kalenin yeri ve ismi hakkında geniş bilgi için bk. Solmaz, s. 165, n. 728.

⁵⁷ Papaz Grigor, s. 293.

⁵⁸ Gulla için Ed. Dulaurier, "Antitoros silsilesinin bir kısmı olsa gerektir" der. Bk. *Papaz Grigor'un Zeyli*, s. 293 n. 5.

Melik Muhammed'in Kilikya ve Karadeniz Bölgesi'ne Yaptığı Akınlar

534 (1139) yılında Melik Muhammed Kilikya Bölgesi'nde akınlarda bulunarak Bizans hâkimiyetindeki iki dağ kalesi Bahgai (Vahka=Feke) ve Gabnoupert (Gabnupirath, Geben, Gaban, Gobon, Kapnisperti vb. şekillerde yazılmıştır) adındaki kaleleri ele geçirdi.⁵⁹ Melik Muhammed güneydeki faaliyetlerini tamamladıktan sonra yine aynı yıl içerisinde Karadeniz sahilinde bulunan Kasinos (Casianus) ülkesini fethetti. Burada bulunan serveti yağma ederek halkını esir etti ve hepsini köle olarak sattı.⁶⁰

Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos'un Niksar Kuşatması (1139-1140)

Bizans İmparatoru Ioannes, Suriye seferinde iken Dânişmendli Melik Muhammed ile Sultan Mesud Bizans arazisinde fetih hareketlerine devam etmişlerdi. İmparator İstanbul'a döndükten sonra 1139 yılı ilkbahar sonunda⁶¹ ordusuyla Ulubat'tan harekete geçti. Onun hedefi Anadolu'da kendisi için daha tehlikeli gördüğü Dânişmendliler idi. İmparator bir süre sonra Dânişmendli topraklarına girdi. Bu sıralarda artık kış mevsiminin etkileri yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştı. Özellikle bu sene kışın sert geçmesi imparator ve ordusunu güç durumda bıraktı. Onlar yolda ilerlerken yiyecek maddeleri tükendi ve binek hayvanlarının bir kısmı da telef oldu. Onları gizlice takip eden ve durumun farkına varan Türk birlikleri, Bizanslılar üzerine saldırarak mallarını yağmalıyorlardı. Bu baskınlar sırasında iş sık sık açık savaşa da dönüşüyor ve her seferinde Bizans ordusu bozuluyordu. Niketas'ın şu ifadesi bize Türklerin bu tarz savaşta ne kadar usta olduklarını göstermektedir:⁶² "Türkler atlarının süratine güvenerek yoğun bir bulut gibi ansızın Bizanslıların üzerine çöküyor ve onlar daha mızraklarını kullanmadan rüzgâr gibi ortadan kayboluyorlardı." İmparator savaş atlarının kaybını telâfi etmek için bütün orduyu dolaşarak en iyi durumdaki atları toplayıp bunları mızrakla savaşmayı bilen Bizanslılara ve Latinlere dağıttı. Böylece adamlarına, Türklere karşı biraz daha etkili olma imkânını sağladı. Bundan sonraki çarpışma sırasında yayalar da, atlarının

⁵⁹ Süryanî Mikhail, s. 115; Ebu'l-Ferec, II, 375; Kumandan Simbad, (*Vekayinâme*, s. 54), Garmirler (Kızıldağ)'i de ekler. Demirkent, *Urfa*, II, s. 131, n. 578. Krş. Osman Turan, *Türkiye*, s. 175. İstanbul'daki esaret hayatından kurtulan Ermeni Thoros Kilikya bölgesine kaçarak 1141-1142 yılında Vahka (Vahga=Feke)'yı Dânişmendlilerin elinden aldı. Bunda herhalde bu tarihlerde Melik Muhammed'in ölmüş ve Dânişmendliler tahtında saltanat mücadelesinin başlamış olması da etkili olmuştur (Kumandan Simbat, aynı yer).

⁶⁰ Süryanî Mikhail, Aynı yer; Ebu'l-Ferec, Aynı yer. Krş. Turan, Aynı yer; Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 129.

⁶¹ Niketas, s. 22. Süryanî Mikhail (II, 116), 1141 tarihini kaydeder. Ancak bu, imparatorun İstanbul'a dönüş tarihidir.

⁶² *Historia*, s. 22.

arkasında sayılarını olduğundan fazla göstermek amacıyla savaş flamalarını yükseğe kaldırdılar. Türkler bu mızraklı saldırı karşısında düşmanlarına fazla zarar veremeyeceklerini anladıklarından geri çekildiler.⁶³

İmparator bundan sonra Dânişmendlilerin eski merkezi olan Niksar'ın önüne kadar gelerek burayı kuşatma altına aldı (1140).⁶⁴ Burada ve civar şehirlerde bulunan Hristiyanların ihanetinden endişe duyan Türkler, böyle zor bir anda onları sürekli kontrol altında tutmaya çalıştılar.⁶⁵ Süryanî Mikhail'in,⁶⁶ "İki ordu altı ay birbirine karşı karargâh kurmuş vaziyette kaldı." kaydından imparatorun herhangi bir saldırıda bulunmadan Niksar'ı altı ay muhasara ettiği anlaşılmaktadır. Ioannes bundan sonra şehre saldırdı ve iki taraf arasında birçok çarpışma vuku buldu.⁶⁷ Uzun süren kuşatma ve savaşlar nedeniyle Bizans ordusunda yorgunluk, hayvan ve yiyecek madde sıkıntısı çekilmeye başlandı. Bir çarpışma öncesi imparator, İtalya'dan gelmiş ünlü bir şövalyenin savaşa atsız katıldığını görünce, yanında at süren yeğeni Ioannes'e üstünde bulunduğu Arap atını bu İtalyan'a vermesini emretti. Ancak emre uymayan yeğen, imparatora itiraz ederek İtalyan şövalyeyi düelloya davet etti. Fakat imparator kararında dayatınca Ioannes de atını şövalyeye vermek zorunda kaldı ve hışımına başka bir ata binerek, süratle Türklerin tarafına yöneldi. Onların yanına geldiğinde mızrağını ters çevirdi, miğferini çıkardı ve Türklerin safına geçti. Ioannes daha sonra da Konya'ya giderek Müslüman oldu ve Sultan Mesud'un kızı ile evlenerek Konya'da yerleşti.⁶⁸

İşte kuşatmanın en sıcak anında imparatorun yeğeninin karşı saflara geçmesi, Bizans ordusunun maneviyatını bozarken Türklerin morallerinin ve dayanma gücünün artmasına neden oldu. İmparator bu olaydan sonra yeğeninin Türklere Bizans ordusunun kötü durumu hakkında bilgi vereceğini, kuşatmanın

⁶³ Niketas, s. 22-23.

⁶⁴ Kaynaklar imparatorun, Niksar'ı ne zaman kuşatma altına aldığını tarih vererek açık bir şekilde ortaya koymamışlardır. Bu nedenle Bizanslılar ile Türkler arasında daha önce cereyan eden savaşların 1139 yılı Kış aylarında meydana geldiği ve imparatorun 1141 yılı başında İstanbul'a döndüğü düşünülürse onun Niksar'ı 1140 yılı başında muhasara altına aldığı söylenilebilir. Bk. Runciman, II, 180; Warren Treadgold, *A History of The Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford California 1997, s. 634.

⁶⁵ Süryanî Mikhail (aynı yer), "...İmparatorun adını, düşünmeden ağzına alan karşısında kılıcı görüyor ve çocukları ile evi gasp ediliyordu..." diyerek durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır.

⁶⁶ *Vekayinâme*, aynı yer. Krş. Chalandon, II, s. 180.

⁶⁷ Niketas, s. 23. Bu çarpışmalardan birinde imparatorun küçük oğlu Manuel'in babasının haberi olmadan ve tedbirsizce Türklerin yoğun olduğu bir yerde mızrağıyla saldırıya geçmesi üzerine Ioannes, ordusunun önünde oğlunu övmüşse de az sonra çadırında bu yaptığından dolayı onu azarlamış ve dövmüştür (Niketas, aynı yer. Krş. Kinnamos, s. 22 vd., trc., 19).

⁶⁸ Niketas, s. 23. Krş. S.Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1992, II, s. 180.

aleyhine dönebileceğini ve artık bir netice elde edemeyeceğini anlayarak muhasaraya son verdi ve 13 Ocak 1141 (2 Cemâziyelâhîr 535) günü İstanbul'a ulaştı.⁶⁹ O, geri çekilişini karşı tarafa hissettirmemeye çalıştı ise de bu fayda vermedi. Geri dönüş yolunda Türkler, Bizans ordusunun ardçularına devamlı saldırmak suretiyle uzun süre onların peşini bırakmadılar.

Claude Cahen'e göre,⁷⁰ İmparator Ioannes, Isaakios'un oğulları tarafından yarı yolda bırakıldığı için Niksar seferinde başarısız olmuştur. Hocam Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın ise⁷¹ Bizans imparatorunun başarısızlığını Niksar'ın müstahkem bir şehir olmasına ve bu dağlık yörede ikmal yollarını açık bulundurmanın zorluğuna, İmparator Ioannes'in bir taraftan çok sayıda askerinin ölmesi, bir yandan da kardeşi Isaakios'un oğlu Ioannes'in Selçuklulara sığınması ve Müslüman olarak Mesud'un kızıyla evlenmesi gibi nedenlere bağlar. Prof. Dr. Osman Turan da,⁷² uzun süren muhasarada ordusu yıpranan ve yeğeninini karşı saflara geçmesiyle tehlikeli bir duruma düşmekten korkan İmparator Ioannes'in muhasarayı kaldırdığını söyler.

İleri sürülen bütün bu nedenler doğru olmakla birlikte eksiktir. İmparator Ioannes'in başarısızlığında pek çok neden etkilidir. Bunları, ağır kış şartları, uzun süren kuşatmanın doğurduğu olumsuzluklar (askerin yorulması, yıpranması, kazanma ümidini kaybetmesi vs.), Niksar şehrinin müstahkem bir konumda olması, Dânişmendlilerin iyi savunma yapması, şehir dışından yardım alması (Sultan I. Mesud'un destek sağlaması), İmparator Ioannes'in yeğeni Ioannes'in karşı saflara katılması ve bunun Bizans ordusunda meydana getirdiği moral bozukluğu, imparatorun yanlış karar ve tutumları şeklinde sıralayabiliriz.

Kaynaklarda, İmparator Ioannes'in Niksar kuşatması sırasında Sultan Mesud'un Dânişmendlilere yardım ettiğine dair açık bir bilgi yoktur. Ancak imparatorun yeğeninini Bizans saflarını terkederek Sultan Mesud'a sığınması bize onun bu kuşatmada Melik Muhammed'e destek verdiğini göstermektedir. Sultan I. Mesud, Ioannes'in başarısızlıkla sona eren Niksar kuşatmasından sonra Uluborlu'yu kuşattı. Türk akıncıları Antalya civarına kadar ilerledi.⁷³

⁶⁹ Niketas, s. 24; Süryanî Mikhail, II, s. 117; Ebu'l-Ferec, II, 376. Krş. Charles Le Beau, *Historie Du Bas-Empire*, XVI, s. 47-50; G. Finlay, *History of The Byzantine and Greek Empires*, London 1854, s. 160-161; Chalandon, II, s. 177-180; Runciman, II, s. 180, 218; Cahen, s. 108; Turan, s. 176-177.

⁷⁰ *Anadolu'da Türkler*, s. 108.

⁷¹ Abdülkerim Özaydın, "Danişmendliler", *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, VIII, İstanbul 1994, s. 61-62.

⁷² Turan, *Türkiye*, s. 176.

⁷³ Kinnamos, s. 22. Krş. Chalandon, II, s. 181; Turan, s. 177.

1141 yılı Ekim ayında Dânişmendliler Bet, Zabar (Zabar Manastırı, Bat Kayna, Beit Qenayê) manastırlarına hücum ettiler ve buraları yağma ettiler. Mayıs ayında ise bunun intikamını almak isteyen Haçlılar harekete geçtiler Zobatra⁷⁴ (Zubtura) ve Arka'ya gelerek, birçok Türk'ü öldürüp çocuklarını ve kadınlarını esir aldılar. Bu durumu haber alan Türkler süratle Hısn-ı Ziyâd (Hanzid)'dan hareket ederek Haçlı topraklarına saldırdılar. Abhdahar (Abdaher) Dağı'nda ilerleyen bir Hristiyan kafilesi ile karşılaşan Türkler bunların mallarına el koyarak kendilerini de esir almaya çalışırken Haçlı ordusunun çok yakınlarda olması üzerine bunları serbest bırakarak acele ile geri dönmek zorunda kaldılar.⁷⁵

Azîmî'nin kaydına göre⁷⁶ Melik Muhammed, Şevvâl 535 (Mayıs-Haziran 1141) tarihinde Maraş Bölgesi'ne girerek burada ismi kaydedilmemiş bir kaleyi fethetmiş ve Haçlıların Dânişmendli topraklarına karşı yaptıkları tecavüzün bir cevabı olarak bu kale halkını tutsak edip beraberinde götürmüştür.

Melik Muhammed 6 Aralık 1142 (15 Cemâziyelevvel 537) tarihinde Kayseri'de vefat etti. Onun ölüm tarihi hakkında kaynaklarda birbirini tutmayan kayıtlar yer almaktadır. Melik Muhammed'in ölüm tarihini Azîmî⁷⁷ ve İbnü'l-Kalânîsi,⁷⁸ 536-1141/1142 yılı; İbn Hamdûn⁷⁹, İbnü'l-Esîr,⁸⁰ Ebû'l-Fidâ,⁸¹ Ömerî,⁸² Cenâbî⁸³ ve Müneccimbaşı⁸⁴ 537-1142/1143 yılı; Süryanî Mikhail,⁸⁵ 6 Aralık 1143 tarihi; Ebû'l-Ferec,⁸⁶ yalnız 1143 yılı; Papaz Grigor ise,⁸⁷ 1143/1144 yılı olarak kaydeder. Tüm bu kayıtlardan kesin bir tarih belirlemek mümkün değildir. Ancak Azîmî, İbnü'l-Kalânîsi ve İbnü'l-Esîr'in kayıtlarında yer alan 1142 yılı ile yalnız Süryanî Mikhail'in kaydettiği gün ve ay birleştirilirse, 6 Aralık 1142 tarihi ortaya çıkar ki, bu tarih, olayların akışına uygun düşmektedir.⁸⁸ Osman Turan,⁸⁹

⁷⁴ Turan (*Türkiye*, s. 176.) Zibatra olarak kaydeder.

⁷⁵ Ebu'l-Ferec, II, 376; Süryanî Mikhail, s. 116.

⁷⁶ *Azîmî Tarihi*, s. 55, trc., s. 64.

⁷⁷ *Azîmî Tarihi*, s. 56, trc., s. 65. Krş. Yinanç, Aynı yer.

⁷⁸ *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s. 275.

⁷⁹ *Tarihu İbn Hamdûn*, XII, vr. 179a.

⁸⁰ *el-Kâmil*, XI, 92; trc., XI, 89.

⁸¹ *el-Muhtasar*, II, 17; nşr. Edib Arif ez-Zeyyin, V, 24.

⁸² Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, s. 269.

⁸³ Trc. ve nşr., "Cenâbî'ye Göre Dânişmendliler", s. 253.

⁸⁴ *Câmi'ü'd-düvel*, II, 136, trc. 154.

⁸⁵ *Vekayinâme*, III, xvı, 10, s. 253.

⁸⁶ *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 376.

⁸⁷ *Zeyl*, s. 296.

⁸⁸ Krş. Runciman, II, 219, Cahen, s. 109; Demirkent, *Urfâ*, II, 130, n. 571; Merçil, a.g.e., s. 121.

⁸⁹ Turan, *Türkiye*, s. 177-179.

Süryanî Mikhail'e dayanarak Melik Muhammed'in 6 Aralık 1143'te öldüğünü kaydettikten sonra Sultan Mesud'un, Aynüddeve'nin hâkimiyetindeki Malatya'yı 17 Haziran 1143'te kuşattığını ifade etmek suretiyle, Muhammed'in ölüm tarihinde kronolojik hataya düşer. Zaten Süryanî Mikhail'in kaydettiği yılın yanlış olduğu, Melik Muhammed'in ölümünden sonra meydana gelen olayları 1143 yılının başlarında (17 Şubat) göstermesinden anlaşılıyor.⁹⁰

Muhammed, babası Emîr Gazi ve dedesi Gümüştigin kadar olmasa bile yine de çok başarılı bir hükümdar idi. Çünkü babasının ölümü ile ortaya çıkan karışıklıklara son vermiş Bizans İmparatorluğu'nun zapt ettiği Batı Karadeniz topraklarını geri almış, imparatorun Niksar önünden eli boş olarak dönmesini sağlamış, Ermeni ve Haçlılara karşı başarı ile mücadele etmiştir. Süryanî Mikhail'in kayıtlarından anlaşıldığına göre⁹¹ Melik Muhammed, İslâm Hukuku'nu uygulayan, içki içmeyen, Müslüman halka saygı gösteren, adaletle hükmeden, tedbirli ve ileri görüşlü bir hükümdar idi. Bu yüzden Melik Muhammed dindarlığı ve hayırseverliği ile ün salmıştı. Kayseri şehrini imar ettikten sonra devamlı bu şehirde yaşamış yani burayı başkent olarak kullanmıştır. Süryanî Mikhail'in⁹² Melik Muhammed'in bu şehri imar edişi hakkında bilgi verirken şehrin bir kısmını ayırdığını ve burada binalar yaptırdığını ve bu binalar yapılırken eski kiliselerin mermerlerinin kullanıldığını ifade eder. Bu kayıttan onun burada Kayseri Ulu Camii yanında bazı devlet daireleri ve hükümet konağı (saray) yaptırmış olabileceği anlaşılıyor.

Melik Muhammed'den sonra gelenlerin hiçbirinin iktidarı, karışıklıkları tam anlamıyla durdurmaya ve devletin eski sınırlarına hâkim olmasına yetmemiştir. Aksine Dânişmendliler bu dönemde üç kola ayrılmışlardır.

Teşkilâta Dair Bilgiler:

Unvan

Üçüncü hükümdar Muhammed de babası ve beylik hükümdarlarına verilen "Melik" unvanını taşımıştır. Sikkelere baktığımızda "Büyük Emîr" olarak da anıldığını anlıyoruz.

Hatıblık Tayini

Mevlânâ Şemseddin Yusuf b. Muhammed, Dânişmendli Emîr (Melik) Gazi'nin refakatinde Anadolu'ya gelmiştir. Kayseri'yi yeniden imar ederek

⁹⁰ Bk. *Vekâyinâme*, III, xvi, 10, s. 253.

⁹¹ *Vekâyinâme*, s. 103.

⁹² *Vekâyinâme*, s. 103.

kendine başkent yapan Melik Muhammed tarafından Kayseri Camii'nin hatibliği görevine getirilmiştir.⁹³

Mevlânâ Şemseddin Yusuf b. Muhammed, Dânişmendli Emîr (Melik) Gazi'nin refakatinde Anadolu'ya gelmiştir. Kayseri'yi yeniden imar ederek kendine başkent yapan Melik Muhammed tarafından Kayseri Camii'nin hatibliği görevine getirilmiştir. Kayseri Camii'nin kendisinden sonraki hatibleri de onun yetiştirdiği öğrenciler arasından seçilerek bu göreve tayin edilmişlerdir.⁹⁴

Melik Muhammed, Hanefî Mezhebi'ne mensup bir İslâm Hukukçusu olan Abdülmecid b. İsmâil el Herevî'yi Anadolu'ya getirerek Kayseri'ye kâdı tayin etmiştir.⁹⁵ Süryanî tarihçi Mikhail eserinde,⁹⁶ Melik Muhammed'in hükümdarlığı zamanında Dânişmendli ülkesinde İslâm Hukuku'nun uygulandığını açık bir dille ifade etmiştir.

Vergi

Malatya'daki Mar Bar Çauma Manastırı, Emîr Gazi döneminde (1105-1134) senelik 700 dinar vergi ödemekteydiler.

Babası Emîr Gazi'nin ölümünden sonra Melik Muhammed'in Ekim 1135 tarihinde Malatya'ya girip burada hâkimiyet sağlaması üzerine Malatya'da bulunan Hristiyan teb'a, vergilerin hafifletilmesini bekledilerse de Melik Muhammed böyle bir vergi indirimine yanaşmadı.⁹⁷

Saray

Bugün Dânişmendliler'den günümüze kadar gelmiş herhangi bir saray kalıntısı mevcut değildir. Ancak Melik Muhammed'in Kayseri'yi merkez haline getirmeye çalışırken giriştiği imar faaliyetleri içinde saray binasının da bulunduğu tahmin edilebilir. Süryanî Mikhail'in kaydına göre⁹⁸ Malatya'nın devrik hükümdarı Muhammed, kardeşi Feridun'un sarayına gizlice girerek onu katletmiştir. Süryanî kaynağı burada bir sarayın mevcudiyetinden söz ederken onun bahçesinden de bahseder. Dânişmendliler'de Saray Teşkilâtı konusunda, yani saray çalışanları hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen saray teşkilatları Türkiye Selçuklu Saray Teşkilâtı ile benzerlik gösteriyordu.

Melik Muhammed'in Sikkesi

Bakırdan olup basıldığı yer ve yıl yoktur. Her iki yüzündeki yazılar Yunan harfidir.

⁹³ Nigedî, *el-Veledü'ş-Şefik*, vr. 143b, trc., I, 433.

⁹⁴ Nigedî, *el-Veledü'ş-Şefik*, vr. 143b, trc., I, 433.

⁹⁵ Cahen, (trc. Yıldız Moran), *Anadolu'da Türkler*, s. 247.

⁹⁶ *Vekâyinâme*, s. 103.

⁹⁷ Süryanî Mikhail, s. 104.

⁹⁸ *Vekâyinâme*, s. 238.

Yüzünde:

... M €
...K I C Π
. C H C P ω
. A N I A ¸
Arkasında:
K A I A N
A T O Λ H
M A X A M
. T I C

Üstündeki Rumca yazı “*Tüm Rum ve Anadolu’nun Büyük Meliki Muhammed*”⁹⁹

Dânişmendli Melikinın Sivas Kongresi Günlerinde Farkedilen Mersiyesi

İsmail Hâmi Danişmend, İstanbul delegeesi olarak Sivas Kongresi’ne katılmıştır. Sivas Kongresi’nin yapıldığı günlerde (4-11 Eylül 1919) İsmail Hâmi Bey’in ünlü bir tarihçi olduğunu duyan bir grup Sivaslı kendisiyle görüşmek ister. Bir evin bodrumuna benzer bir yerde yazılı bir taş olduğunu belirterek, kendisinden bunu incelemesini rica ederler.

Bu davet üzerine taşın bulunduğu yere getirilen İsmail Hâmi Bey, bu taşın bir mezar taşı kitâbesi olduğunu kısa bir incelemeden sonra anlar. Mezar kitâbesindeki yazıları bir kağıda kaydeder. Bu kitâbenin bir fotoğrafını aldırmadığını hatırladıkça daima içinin yandığını ifade eden büyük tarihçi, mezar taşı ve üzerinde neler yazdığı hakkında bize şu bilgileri vermektedir.

“Üstünde Arapça kayda göre Anadolu hükümdarı (el-Melikü’l-âlem İzzü’d-dünya ve’d-dîn Ebu-l Muzaffer Muhammed) Hicretin 532, yani milâdın 1137 tarihinde bir türbe yaptırmıştır ve bu kitâbe de işte o türbeye aittir. Altındaki Türkçe mersiyeden de türbenin (Melik İzzeddin Muhammed) kızına (Fatma) ait olduğu anlaşılmaktadır. Herhalde 14 mısralık mersiyeye¹⁰⁰ yalnız Türk edebiyatı tarihi için değil, aynı zamanda dil tarihimiz için de çok büyük öneme haizdir. Kızının ölümünden içinin nasıl yandığını anlatan hassas baba, o sonsuz üzüntüsünü işte şöyle ifade etmektedir”:

Yar için ağlar gönül feryad u yad eyler kati

⁹⁹ Ahmed Tevhid, *Meskûkât*, s. 86-87; Konyalı, *Niğde-Aksaray Tarihi*, s. 263; İbrahim-Cevriye Artuk, a.g.m., s. 102; Şahin, a.g.e., s. 23; Tekin, a.g.m., s. 49-51.

¹⁰⁰ Vefat eden bir kimsenin iyi yanlarını, niteliklerini sayarak ölümünden dolayı duyulan üzüntüyü dile getirmek üzere yazılan şiir veya konuşma. Ağıt.

Öğrenip Cibril'e benzer bir melekten rikkati
Uydu Azrail'e bir şeb ermedin subha felek
Uçtu Uçmak'a sedef tabut içinde ol melek
Hande versin âsuman ehli ziya-yı şems ile
Ol feme kim reşkolupdur hem güle hem bülbül
Ol melîk kim İbn-i Danişmend olupdur ana san
Vasfına kasır kalubtur bu il içre bu lisan
Çünkü Rum'a sahib Allâh ise evvel sonra ol
Geçdi bu kabrin önünden emri üzre uş bu yol
Ta ki kulları diyeler gece hem gün Fatiha
Hak'ka irsün bu güzerden her dua vü saniha
Kalbi girdi sahib-i Rum'un yire bu hanede
İstegü bu kim geçenler bunda bir kez meks ede.

(Günümüz Türkçesiyle)

Gönül yâr için ağlar çok feryad eder,
Cebrail'e benzeyen bir melekten acıma ve inceliği öğrenip
Bir gece Azrail'e uydu sabah olmadan felek,
O melek cennete sedef bir tabut içinde uçtu.
Güneş ışığı ile gökyüzü halka güler yüz gösterebilir.
O ağız ki, onu hem gül, hem bülbül kıskanır.
Ey ziyaretçi! Melik Gazi Mehmed'in kızı Fatıma,
On altı yıl içinde ta Cenab-ı Hakkın pırılıtlı nuruna vardı.
O melik ki, onun sanı Danişmend oğlu'dur.
Bu şehirde bu dil onun vasıflarını anlatmaktan âcizdir.
Anadolu'ya evvelâ Allah, sonra o sahiptir.
Bu yol, onun isteğiyle bu mezarın önünden geçti.
Kulları gece gündüz fatiha okusunlar.
Her dua ve her içten gelen dilekler, bu yoldan Allah'a erişsin
Anadolu'nun sahibinin kalbi bu evde yere girdi.
İsteği şudur ki geçenler burada bir defa duraklasınlar

Dânişmendli Meliki'nin kızı olan Fatma'nın mezar kitâbesi, İsmail Hâmi Bey tarafından keşfedildiğinde aradan 782 yıl geçmişti. Günümüzde ise 878 yıl öncesine ait hazin bir öyküyle karşı karşıyayız. Acaba bu türbe Sivas'ın neresindeydi? Söz konusu edilen kitâbenin akıbeti ne oldu? İsmail Hâmi Bey, Dânişmend Gazi'nin soyundan gelen bir kişi olarak, Sivas'ta karşılaştığı mezar kitâbesinden ne kadar etkilenmişti?

İnsanlar yaşadıkları şehrin kültürü ve tarihiyle içli dışlı oldukları kadar kimlik ve kişilik kazanırlar. Dolayısıyla sahip oldukları şeyleri korumaya, yaşatmaya çalışırlar. Sivaslılar ise uzak ve yakın tarihin canlı şahitleri ile aynı havayı teneffüs etmekte.¹⁰¹

¹⁰¹ Ahmet Necip Günaydın, *Millî Mücadelede 108 Gün*, Sivas 2009, s. 287-289.

KAYNAKÇA

Kaynaklar

ANONİM SELÇUKNÂME, nşr. ve trc. Feridun Nafiz Uzluk, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Ankara 1952.

AZÎMÎ, *Azîmî Tarihi*, yay. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, Ankara 1988.

EBU'L-FEREC (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987.

EBÛ'L-FİDÂ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, II, İstanbul 1286; nşr. Edib Arif ez-Zeyyin, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I-VII, Beyrut 1375-81/1956-61.

IOANNES KİNNAMOS, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, trc. Işın Demirkent, Ankara 2001.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû'l-Kerem Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvâhid eş-Şeybanî, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1979, trc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, X-XI.

KADI AHMED (NİĞDELİ), *el-Veledü's-şefik*, Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 4518; *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, I, trc. Ali Ertuğrul, Ankara 2015.

MÜNECCİMBAŞI, *Câmi'ü'd-düvel*, nşr. ve trc. Ali Öngül, *Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi'nin Câmi'ü'd-Düvel'inin Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi (Selçuklular ve Anadolu Beylikleri)*, II, İzmir 2001.

NİKETAS KHONİATES, *Historia, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995.

SÛRYANÎ MİKHAİL, *Khronik*, nşr. Ve trc. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche jacobite d'Antioche (1116-99)*, Paris 1899-1924, III, xvı, 1, trc. Hrant D. Andreasyan, *Süryanî Partik Mihail'in Vekayinâmesi 1042-1195*, Ankara 1954, (Türk Tarih Kurumunda Yayınlanmamış Tercüme).

TEVHİD, Ahmed, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, IV, İstanbul 1321.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.

Araştırma

ARTUK, İbrahim-Artuk, Cevriye, "Dânişmend Sikkelerine Genel Bir Bakış", *Niksar'ın Fethi ve Dânişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, (Niksar, 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 100-102.

CHALANDON, *Les Comnene, Jean II Comnene et Manuel I Comnene*, II, Paris 1912.

DARKOT, Besim, "Harput", *İA*, V / 1, İstanbul 1987, s. 296-299.

DEMİRKENT, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, II, TTK Yayınları, Ankara 1987.

ERSAN, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara 2007.

FİNLAY, George, *History of The Byzantine and Greek Empires*, London 1854.

GÜNAYDIN, Ahmet Necip, *Millî Mücadelede 108 Gün*, Sivas 2009.

HONİGMANN, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

KESİK, Muharrem, *Dânişmendliler (1085-1178), Orta Anadolu'nun Fatihleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

_____, "Melik Arab", *İÜEF. Tarih Dergisi*, S. 38, İstanbul 2003, s.17-26.

- _____, "Türkiye Selçukluları-Dânişmendliler İlişkilerinde Siyasî Evlilikler ve Hatunların İdaredeki Rollerini", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 183-199.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Niğde-Aksaray Tarihi*, I, Fatih Yayınevi, İstanbul 1974.
- LE BEAU, Charles, *Historie Du Bas-Empire*, XVI, Paris 1924-1836.
- MELİKOF, Irene, "Danishmendids", *EI.2*, II, 110-111.
- MERÇİL, Erdoğan, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 709-721.
- _____, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Dânişmendliler", *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, VIII, İstanbul 1994, s. 49-70.
- RUNCİMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1992.
- SEVİM, Ali, "Timurtaş", *İA*, XII / 1, 370-372.
- TREADGOLD, Warren, *A History of The Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford California 1997.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- UMAR, Bilge, *Türkiyedeki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Dânişmendliler", *İA*, III, 468-479.

HAÇLI SEFERLERİ VE ANADOLU (1097-1190): TÜRKİYE SELÇUKLULARI TARİHİNDE HAÇLI SEFERLERİNİN YERİ VE ÖNEMİ*

THE CRUSADES AND ANATOLIA (1097-1190): THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE CRUSADES IN THE HISTORY OF THE SELJUKS OF TURKEY

Ebru ALTAN**

Öz

Selçuklular Anadolu'yu yurt edinme sürecinde sadece Bizans'a değil Haçlılara karşı da büyük mücadeleler vermek zorunda kalmışlardır. XI. ve XII. yüzyıllara kadar olan süreçte Selçuklular ile Haçlılar arasında yaşanan mücadeleler Anadolu Türk tarihinde derin izler bırakan bir millî mücadele örneği olmuştur. Bu bakımdan Ortaçağ'ın en bariz olaylarından olan Haçlı Seferleri, Türkiye Selçuklu Devleti tarihinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Burada Haçlı Seferlerinin Anadolu coğrafyasında meydana gelen olayları ele alınmak suretiyle konunun Türkiye Selçukluları tarihi açısından bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

* Bu makale, Selçuk Üniversitesi tarafından 4-6 Nisan 2019 tarihlerinde düzenlenen "Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri" isimli sempozyumda tarafımdan sunulan bildirinin gözden geçirilip genişletilmiş hâlidir.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye,
ealtan@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4246-7672>.

•
Anahtar Kelimeler

Selçuklular, Haçlılar, Anadolu, Bizans

•

Abstract

While settling into Anatolia, Seljuks had to struggle fiercely not only against Byzantium but also against the Crusaders. The battles between the Crusaders and Seljuks especially from the late eleventh century to the late twelfth century was an example of a national struggle which left deep scars in the Anatolian Turkish history. In this respect, the Crusades, one of the most known events of the Middle Ages, hold a significant place in the history of Anatolia. In this paper, an evaluation of the subject in terms of the history of the Seljuks of Turkey will be made by taking into consideration the events that occurred in Anatolia during the Crusades.

•

Keywords

Seljuks, Crusaders, Anatolia, Byzantium

XI. yüzyıl sonlarında başlayan Haçlı Seferi harekâtı, bu sırada henüz Anadolu'yu yurt edinme sürecinde bulunan Türkler için büyük bir tehlike teşkil etmişti. Selçuklular Anadolu'da kalıcı olabilmek, burayı vatan yapmak için Bizans'ın yanı sıra, Haçlılara karşı da büyük mücadeleler vermek zorunda kalmışlardı.

Selçuklular, 1040 yılında Horasan'da bir devlet kurduktan sonra kısa sürede Bizans ve Fâtımî sınırına kadar tüm Yakınoğu'ya hâkim olmuşlar, ardından da plânlı bir fetih harekâtı çerçevesinde yurt edinmek gayesiyle Bizans hâkimiyetindeki Anadolu topraklarına yönelmişlerdi. XI. yüzyıl ortalarından itibaren Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya girişi, 1025 yılından beri gerileme ve çöküş sürecinde olan Bizans'ı zor durumda bırakmıştı. Çünkü imparatorluk, basit bir yağma ve istilâ hareketi olmayan bu ilerleyişi durduracak askerî güce sahip değildi. 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans'ın mukavemetini kıran Türkler süratle Anadolu'yu fethetmeye başlamış, 15-20 yıl içinde Anadolu'da birkaç Türk devleti birden kurulmuştu.¹ XI. yüzyılın ortalarından itibaren bölgedeki Türk ilerleyişi karşısında çaresiz kalan Bizans, daha 1074 yılında papalık aracılığıyla Avrupa'dan Türklere karşı ücretli asker yardımı istemiş ve bu çağrılar tekrarlanmıştı.

Bu süreçte Bizans imparatorluk merkezinin taht kavgalarıyla çalkalanmasından da faydalanan Türkler, zaman zaman taht iddiacılarıyla işbirliği yaparak kısa zamanda Boğaziçi kıyılarına kadar ilerlemeyi başarmışlardı. 1081 yılına gelindiğinde Bizans, Kilikya'dan Marmara'ya kadar uzanan Anadolu topraklarını kontrolü altına almış olan Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın hâkimiyetini resmen tanımak zorunda kalmıştı. Bununla beraber birkaç yıl sonra Türk dünyasında yaşanan olumsuz gelişmeler Bizans açısından kaçırılmayacak fırsat doğurdu. 1086'da Süleymanşah'ın, 1092'de de Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine başlayan iktidar kavgaları Türk dünyası için yıllarca sürecek buhranlı bir dönemin başlangıcı olmuştu. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen İmparator Aleksios Komnenos (1081-1118), Anadolu'da Türklere karşı harekete geçmek için imparatorluğun geleneksel politikasına başvurup Batı'dan ücretli asker yardımı istedi. Fakat bu isteği Avrupa toplumunun menfaati açısından değerlendiren Papa II. Urbanus (1088-1099), ücretli askerler yerine her sınıftan sayısız insanın katıldığı büyük orduları Doğu'ya yönlendirdi. Burada öne çıkan amaç hâlen

¹ Geniş bilgi için bkz.: Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1999; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, Ankara 2016; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2018.

Anadolu'yu yurt edinme sürecinde bulunan Türkleri buradan çıkarmak ve bütün Yakınoğu'yu ele geçirmekti. Böylece Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) dönemi Anadolu'da Türkler için yeni ve çok sıkıntılı bir dönemin başlangıcı oldu.²

Bu sırada Büyük Selçuklu tahtına çıkan Berkyaruk (1092-1104), Süleymanşah'ın İsfahan'da göz hapsinde tutulan oğullarını serbest bırakarak Anadolu'ya göndermişti. Böylece babasının ölümünden altı buçuk yıl sonra Kılıç Arslan (1092-1107), sultan unvanını alarak İznik'te tahta çıktığında hâkimiyetindeki arazi oldukça sınırlıydı. Ebu'l-Kasım zamanında Bizans İznik Körfezi kıyılarıyla beraber birçok şehri Türklerden geri almıştı. İzmir'de Çaka Bey; Sivas, Amasya ve Niksar'da Danişmendliler; Ereğli, Aksaray ve civarında Hasan Bey; Erzincan ve çevresinde Mengüçüklüler; Erzurum ve civarında Saltuklular; Elbistan ve Maraş bölgesinde Buldacı Bey; Harput ve civarında ise Çubuk Bey tarafından kurulmuş Türk beylikleri hüküm sürüyordu.³

Sultan Kılıç Arslan, Anadolu'da babasının ölümünden sonra dağılmış olan Türk birliğini yeniden sağlamak ve Bizans'ın eline geçen toprakları geri almak için faaliyet gösterirken, İmparator da Bizans topraklarına yapılan Türk akınlarını önlemek için Bithynia bölgesinde meşgul olduğu sırada Haçlı ordularının öncüleri niteliğinde olan ilk grubun imparatorluk topraklarına girdiği duyuldu. Bunun üzerine İmparator Aleksios, Bithynia bölgesindeki faaliyetlerine son verip derhâl başkente döndü. 1 Ağustos 1096'da Balkanlar üzerinden İstanbul'a ulaşan ilk Haçlı grubu Boğaziçi'nden Anadolu yakasına geçirildikten sonra Yalova yakınlarındaki ordugâha (Kibotos) yerleştirildi. Türklerle Haçlıların ilk karşılaşması İznik yakınlarındaki Drakon Vadisi'nde oldu ve Sultan I. Kılıç Arslan bu kitleyi kolayca imha etti. Aslında keşiş Pierre l'Ermite'in idaresinde Fransız, Alman ve İtalyanlardan oluşan bu ilk Haçlı grubu Türklerle karşı savaşabilecek askerî kabiliyeti olmayan 20.000 kişilik disiplinsiz ve çapulcu bir kitleydi. Genç sultan Haçlı tehlikesini küçümseyerek büyük bir yanılığa düştüğü için bu kolay başarının bedeli Selçuklular için çok ağır oldu.⁴

² Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, 35, İstanbul 1994, s. 65-78. Haçlı Seferleri başladığı sırada Büyük Selçuklu Devleti'nin durumu hakkında bkz: Abdülkerim Özaydın, "I. Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular'ın İçinde Bulunduğu Siyâsî ve İctimâî Şartların Rolü", *USAD*, 5, Konya 2016, s. 1-18.

³ Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, s. 15 vd.; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 86-88.

⁴ Anonim *Gesta Francorum*, İngilizce trc. R. Hill, *The Deeds of the Franks*, Oxford 1979, s. 2-5; Willermus Tyrensis, İngilizce trc. A. C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, New York 1943, s. 99-110 / Türkçe trc. Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (I-VIII. Kitaplar)*, İstanbul 2016, s. 60-69; Anna Komnena, *Alexiad*, İngilizce trc. E. R. A. Sewter, *The Alexiad of Anna Comnena* London

Bu seferin asıl askerî gücünü oluşturan muazzam büyüklükteki ordular ise arkadan gelmekteydi. Asillerin kumandasında olan beş büyük ordu, arka arkaya yola çıktıktan sonra 1096 yılının sonbaharından itibaren İstanbul'da toplanmaya başladı. Liderlerin İstanbul'da imparatora vasallık yemini etmelerinin ardından 1097 ilkbaharında Anadolu yakasına geçirilen ordular Pelakanon'da toplanıp doğrudan Selçuklu başkenti İznik'e yöneldiler. İstanbul'dan Anadolu'ya giden yolların kavşak noktasında bulunan şehir, 325 ve 787 yıllarında burada toplanmış olan I. ve VII. Genel Konsiller dolayısıyla Hıristiyanlar açısından dinî bakımından da önemli bir merkezdi. Bizans, 1078 yılından beri Türklerin elinde bulunan İznik'i geri almak için yıllardır mücadele vermekteydi. Anlaşılan bu hareketinin gerçek mahiyetini başlangıçta tam olarak kavrayamamış olan sultan, Haçlıların niteliği ve sayısı hakkında doğru bilgi edinememişti. Zira bu sırada Ermeni Gabriel'in elinde bulunan ve el-Cezîre, Suriye bağlantısı açısından önemli bir mevkide yer alan Malatya'yı kuşatmak için başkentten ayrılmış bulunuyordu. Durumun ciddiyeti kendisine bildirilince derhâl geri döndü, ama bütün çabalarına rağmen şehir önündeki savaşta başarılı olamadı. Neticede İznik altı hafta süren kuşatmadan sonra Haçlı liderlerinin haberi olmadan gizlice yürütülen müzakerelerin ardından Türkler tarafından Bizans birliklerine teslim edildi (6 Mayıs-19 Haziran 1097). Bunu takiben sultan, bütün gücüyle Haçlıların ilerleyişini engellemek için çaba sarf ederken, imparator bu fırsatı değerlendirip batı Anadolu kıyı bölgelerini de ele geçirmek için harekete geçti.⁵

I. Kılıç Arslan ise İznik önündeki savaştan sonra önce Eskişehir, sonra da Danişmendli Beyi Gümüştekin ve Kayseri Beyi Hasan ile birlikte Ereğli yakınlarında Haçlıları durdurmak için büyük gayret sarf etse de bütün çabalarına rağmen bu orduların sayıca üstünlüğü karşısında mağlup oldu. Sultan yol boyunca Haçlıları takip edip aldığı önlemlerle onlara büyük kayıplar verdirdi, ama Anadolu'dan geçip Kayseri Göksun, Maraş üzerinden Antakya önüne ulaşmasına engel olamadı (20 Ekim 1097).⁶

1969, s. 311-313 / Türkçe trc. Bilge Umar, *Alexiad*, İstanbul 1996, s. 300-304; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 15-18.

⁵ *Anonim Gesta*, s. 14-17; Raimundus Aquilers, İngilizce trc. H. Hill-L. Hill, *Raymond d'Aguilers, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Philadelphia 1968, s. 25 vd.; Anna Komnena, s. 333 vdd./ Türkçe trc. Umar, s. 325 vdd; Işın Demirkent, "İznik'in Haçlılar tarafından Kuşatılması (6 Mayıs-19 Haziran 1097)", *I. Uluslararası İznik Sempozyumu* (1-4 Kasım 2000), İznik 2000, s. 121-130; Ebru Altan, "Anadolu'da Haçlılara Karşı Savaş (1097-1190)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, II, 47, İstanbul 2008, s. 80-84.

⁶ Bkz.: Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi. Kuruluş Dönemi (1098-1112)*, Ankara 2018, s. 41-46; Ebru Altan, "Anadolu'da Haçlılara Karşı Savaş", s. 84 vdd.

Bu arada Türklerin elinde bulunan Çukurova (Kilikya) şehirleri Tarsus, Adana, Misis Haçlılar tarafından işgal edildiği gibi Ermenilerin yardımıyla Urfa'da ilk bağımsız Haçlı devleti kurulurken (10 Mart 1098) Halep Selçuklu Meliki Rıdvan'a bağlı olup onun adına Yağsıyan tarafından idare edilen Antakya da manevî ve stratejik öneminden dolayı göz ardı edilmedi. Ekim 1097'de başlayan ve aylarca süren kuşatma sırasında perişan duruma düşen Haçlılar sonunda Antakya'yı ihanet yoluyla ele geçirip (Haziran 1098) şehirdeki bütün Türkleri katlettiler. İstanbul'da imparatorla yapılmış olan anlaşmaya rağmen Norman reisi Bohemund şehre el koydu. Tıpkı İznik gibi Antakya'yı da Batılı orduların yardımıyla Türklerden geri almayı hayal etmiş olan Bizans ise Antakya'daki hükümlerlik iddiasından asla vazgeçmedi ve bu mesele imparatorluğun doğu politikasında uzun yıllar devam edecek yeni sorunlara yol açtı.⁷

Bizans'ın bu seferden sağladığı yegâne fayda, İznik'in ardından Batı Anadolu'da yeniden hâkimiyet kurma fırsatı elde ederek bir süre için Türk tehdidinden kurtulmak oldu. Gerçekten de Birinci Haçlı Seferi Anadolu Türkleri için ağır sonuçlar doğurdu. İmparator Aleksios, İznik'ten sonra Batı Anadolu kıyı bölgelerini de Türklerden geri almak için derhâl bir donanma ve ordu göndermişti. Böylece Çaka Bey'in oğlunun elinde bulunan Midilli, Sakız, Sisam adaları ile İzmir'i geri alan Bizans kuvvetleri bunu takiben Efes, Sardes, Alaşehir ve Denizli'deki Türk hâkimiyetine de son verdi. Böylece Türkler, Eskişehir, Bolvadin, Akşehir, Denizli, Antalya hattının doğusuna çekilmek zorunda kaldılar. Bu şekilde İç Anadolu yaylasında etrafı sarılı bir kara devleti hâline gelen Selçuklular bir asır denizlerden uzak kaldılar. Böylece bunu takip eden süreçte Orta Anadolu'da kenetlenen Selçuklular burada yavaş yavaş yerleşik düzene geçmeye başlarken, Türkmenler de Bizans sınır boylarında yerleştiler. I. Kılıç Arslan, Konya'yı başkent yapıp gayretle kısa sürede toparlanmaya ve batı sınırlarını korumak için Bizans'a karşı yeniden taarruza geçmeye başladı. Birkaç yıl içinde Türkmen grupları yine Eskişehir Ovası'nda görülürken, Akşehir ve civarı da bir kez daha Selçuklu hâkimiyetine girmişti. Bu arada Avrupa'dan büyüklü küçüklü birçok Haçlı güruhu Anadolu'ya gelmeye devam ediyor, bu gruplarla mücadele de Selçukluları meşgûl ediyordu. 1099 yılında Danimarka kralının oğlu Swen'in idaresinde Anadolu'ya gelen 15.000 kişilik ordu sultan tarafından Akşehir-İlgın arasında imha edilmişti. Öte yandan Birinci Haçlı Seferi sırasında Çukurova'daki Türk hâkimiyetinin son bulması da bölge açısından

⁷ Geniş bilgi için bkz.: Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, Ankara 1990, s. 2-40; Altan, *Antakya Haçlı Prinkepsliği*, s. 49-93.

önemli sonuçlar doğurmuştu. Nitekim bu durum, Haçlıları dostça karşılayıp kendilerine her türlü yardımı yapan ve onlarla iş birliği yapmaya hazır olan Ermenilerin, zamanla Toroslardan Çukurova'ya inip burada bir siyasî teşekkül kurmalarına imkân vermişti.⁸ Kilikya'da temelleri atılan bu Ermeni Baronluğu'nun yanı sıra Haçlıların Urfa ve Antakya'da kurmuş oldukları devletler de Türkiye Selçuklularının Güneydoğu politikası ve fetih plânları açısından uzun yıllar engel teşkil etmişti. Bu dönemde Selçukluların yarım asır Orta Anadolu yaylasında sıkışıp kalmaları tabiatıyla ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerinin gecikmesi açısından da olumsuz etki yaratmıştır.⁹

Anadolu'da toparlanma ve tutunma mücadelesinin verildiği bu kritik dönemde, Türkler yeni bir Haçlı dalgasına karşı koymak zorunda kaldılar. Zira 1101 yılında peş peşe gelen üç büyük Haçlı ordusu Anadolu'daki Türk varlığının devamı açısından büyük bir tehdit teşkil etti. Kudüs'ün 15 Temmuz 1099'da I. Haçlı orduları tarafından zaptı birkaç yıl içinde Avrupa'da yeni bir Haçlı Seferi düzenlenmesine yol açmıştı. Doğu'ya yerleşen Latinlerin buradaki hâkimiyetlerinin devamı için bölgeye yeni orduların gönderilmesi gerekiyordu. Böylece 1101 yılında Anadolu'da Türkler için ölüm kalım mücadelesi anlamına gelen bu yeni Haçlı dalgasına Sultan I. Kılıç Arslan'ın liderliğinde (diğer Türk beyleri Gümüştekin, Rıdvan, Belek, Karaca ile birlikte) milli birlik ve beraberlik ruhuyla karşı konuldu. Birinci seferde olduğu gibi Anadolu içinde bağımsız devletler kurmaya niyetlenen, fakat gerilla taktiği ile hırpalanıp güçten düşürülen muazzam büyüklükteki ordular sırasıyla Merzifon, Konya, Ereğli yakınlarında Türkler tarafından imha edildiler. Bu başarı, Haçlı Seferlerinin Anadolu'yu ele geçirme amacını yok eden bir zafer olup Anadolu'daki Türk varlığı açısından da bir dönüm noktasıydı. Zira 1097'deki sefer sırasında büyük bir yıkıma uğrayan Türkler, bu kritik dönemde bir yenilgi daha alsalardı Orta Anadolu'yu da terk etmek durumunda kalabilir, hatta ilerleyen dönemde Anadolu'da Türk varlığından söz etmek bile mümkün olmayabilirdi. Öte yandan Batı dünyası bu başarısızlığın suçunu Bizans'a yükleyince iki taraf arasında var olan nefret ve

⁸ Anna Komnena, Umar, s. 336-339; Demirkent, *Kılıç Arslan*, s. 32 vd. 1198 yılında krallık unvanı alacak olan Kilikya Ermeni Baronluğu'nun kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz.: Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2019, s.111-117.

⁹ Bu konuda bkz.: Gülay Ö. Bezer, "Türkiye Selçukluları'nın Güneydoğu Siyaseti ve I. Haçlı Seferinin Bunun Üzerindeki Etkileri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, İstanbul 2002, s. 79-113.

güvensizlik daha da artmış, Bizans'ın Anadolu'yu Türklerden geri almak hususunda Haçlılardan fayda sağlayamayacağı artık açıkça belli olmuştu.¹⁰

1101 yılındaki Anadolu savunmasında Selçuklular ve Danişmendliler işbirliği yapmış olsalar da zaferin ardından iki taraf arasındaki rekabet tekrar su yüzüne çıktı. Sultan I. Kılıç Arslan topraklarını Haçlı tehlikesinden kurtardıktan sonra Bizans imparatoruyla anlaşma yapıp ülkesinin doğusundaki gelişmelerle ilgilenmeye başladı. Sultan, Antakya Prinkepsi Bohemund'un Ağustos 1100'den beri Niksar'da Danişmendlilerin elinde esir tutulmasından istifade ederek Antakya üzerine sefere hazırlanmış, Maraş yakınlarına kadar gelerek Halep Selçuklu Meliki Rıdvan'dan da bu konuda yardım istemişti. I. Kılıç Arslan Antakya'yı fethetmesi durumunda rakiplerine karşı ciddi bir üstünlük sağlayacak, siyasî olarak önünde duran büyük bir engeli ortadan kaldırmış olacaktı. Ancak Danişmendli Beyi Gümüştekin'in bu sırada Bohemund'u serbest bırakması onun bütün plânlarını bozdu. Seferi yarıda kesen sultan geri dönüp cezalandırmak üzere Danişmendliler üzerine yürüdü ve yapılan savaşta Gümüştekin'in ordusunu yenilgiye uğrattı.¹¹

Bunu takiben, Urfa ve Antakya'daki Haçlı devletleri sınırlarını doğuya doğru genişleme gayreti içine girmişlerdi. Ancak, Mardin Emîri Artuklu Sökmen ve Musul Valisi Çökürmüş, 1104 yılında Harran önünde Haçlıları kesin bir yenilgiye uğratarak bu girişimlerine büyük bir darbe indirdiler. Üstelik Urfa Kontu Baudouin du Bourg ve kuzeni Tell-Bâşir Senyörü Joscelin de Courtenay Türklere esir düştüler. Ancak savaştan sonra iki Türk beyinin arası açılınca bu başarılarından gereği gibi faydalanamayan Türkler, bu tarihte Urfa'yı geri alma fırsatını kaçırmış oldular. Çökürmüş, kendi kuvvetleriyle önce 19 Mayıs-2 Haziran 1104'te, sonra da 1105 yılında Urfa'yı iki kez kuşattıysa da başarılı olamadı. Bunu takiben doğuda görünen Sultan I. Kılıç Arslan Haçlılardan Maraş'ı, Danişmendlilerin elinden de Malatya'yı (Eylül 1105) aldıktan sonra Urfa önüne gelip şehri kuşatma altına aldı (1106); ancak onun kuşatması da sonuçsuz kaldı.¹² Doğu'da yerleşen Haçlılara karşı 1110 yılından itibaren Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın (1105-1118) emriyle başlatılan cihat hareketi sırasında kısmî başarılar elde edilse de bu süreçte bazı Müslüman emîrlere, beyler

¹⁰ Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.

¹¹ Demirkent, *Kılıç Arslan*, s. 49 vd.; Altan, *Antakya Haçlı Prinkepsliği*, s. 112-114.

¹² Demirkent, *Urfa*, s. 87-111; Altan, *Antakya Haçlı Prinkepsliği*, s. 115-119.

ile Haçlı liderleri arasında siyasî çıkarlara dayalı askerî ittifaklar kurulması mücadeleyi sekteye uğrattı.¹³

1146 yılında Haçlı orduları Doğu'ya karşı tekrar harekete geçtiğinde Anadolu'da bu kez Sultan I. Mesûd (1116-1155), saldırılara karşı koydu. 1101 yenilgisi Avrupa'da Haçlı Seferine duyulan ilgiyi azaltırken Doğu'ya yarım asır kadar bir Haçlı girişimi söz konusu olmamıştı. Ancak 1144 yılında Urfa'nın Türkler tarafında yeniden fethi Avrupa'da sönmüş olan Haçlı Seferi heyecanını yeniden uyandırdı. Birinci Haçlı Seferi'nin sonuçlarını koruyabilmek için Doğu'ya yeni bir sefer düzenlemek gerekiyordu. 1145 yılı sonunda Papa III. Eugenius'un (1145-1153) yaptığı çağrıya uyarak Fransa Kralı VII. Louis (1137-1180) ve Alman Kralı III. Konrad (1138-1152) haç kabul ettiler. Böylece İkinci Haçlı Seferi sırasında Anadolu bir kez daha Haçlılar ile Türkler arasında büyük mücadelelere sahne oldu. Bu sırada Sultan I. Mesûd, Sivas'tan Ceyhan'a Eskişehir'den Toroslara kadar hâkimiyet sahasını genişletmiş ve Anadolu'nun üstün gücü hâline gelmişti. Türk akınları Menderes Ovası'na Ege kıyılarına kadar uzanıyordu. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesûd ülkesini Batılı orduların işğaline karşı korumak için gerekli her tedbiri aldı. Sultan önce Macaristan üzerinden İstanbul'a gelen ve Bizans İmparatoru Manuel (1143-1180) tarafından karşı sahile Kadıköy'e geçirilen Alman Haçlı ordusunu Dorylaion yakınlarında ağır bir yenilgiye uğrattı (26 Ekim 1147) bu ordunun Anadolu'yu geçme teşebbüsünü sonuçsuz bıraktı.

Almanların ardından Anadolu'ya gelen Fransız Haçlı ordusu bu kez Bizans'a ait kıyı yolunu takip ederek güneye inmeye çalışsa da Bizans arazisinde de Efes yakınındaki vadiden itibaren Türkler tarafından takip edilip ağır kayıplara uğramaktan kurtulamadı. Sonunda Fransızlar Honaz Dağı'ndaki Kazıkbeli Geçidi'nde Türklerin kurmuş olduğu pusuya düşerek büyük bir felâkete uğradılar (7 Ocak 1148). 40 kişilik maiyetini kaybeden kral bile canını zor kurtardı. Kral VII. Louis, bu sebeple iki tarafın işbirliği içinde olduğunu düşünerek İmparator Manuel'i ihanetle suçladı. Aslında bu dönemde Bizans'ın bölgedeki kontrolü gittikçe azalmış, Birinci Haçlı Seferi sırasında İç Anadolu'ya çekilen Selçukluların faaliyet sahası bu süreçte oldukça genişlemişti. İkinci Haçlı Seferi'nin başlamasından önce de Selçuklular Menderes bölgesine kadar uzanan

¹³ Bkz.: Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990; Ebru Altan, "Selçuklu Haçlı İlişkileri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 10: Selçuklular, İstanbul 2018, s. 306-310. Müslüman-Haçlı siyasî ittifakları hakkında bkz.: Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul 2008.

akınlar düzenliyor ve Bizans buna engel olamıyordu. İmparator Manuel, Haçlıların şimdi Bizans topraklarında Türklerden darbe yemesi durumunda kendini suçlayacaklarını bildiği için kralı önceden uyarılmış, ama Fransa Kralı yapılan ikazlara itibar etmemiştir.¹⁴

Anadolu'da art arda yaşanan hezimetlerin sonrasında İkinci Haçlı Seferi Dımaşk şehri önünde başarısızlıkla sonuçlandı. Bu durum Batı'dan beklediği yardımı alamayan Doğu'daki Haçlılar açısından âdeta sonun başlangıcı oldu. Haçlı devletlerinin doğusundaki Müslümanlar Halep Atabegi Nureddin Mahmud b. Zengi'nin (1146-1174) bayrağı altında toplanınca Latin Doğu'da çöküş hız kazandı.¹⁵ Nihayet 1171-1193 yıllarında Mısır-Suriye'de hüküm süren Salâhaddîn Eyyûbî, 2 Ekim 1187'de Kudüs'ü fethederek burada 88 yıldır devam eden Haçlı hâkimiyetine son verdi. Bunun üzerine düzenlenen ve Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192) olarak adlandırılan sefer sırasında Haçlı orduları son kez Selçuklu topraklarına girdiler. Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa (1152-1190) bu sefere katılan İngiltere ve Fransa krallarının aksine Anadolu üzerinden Doğu'ya ulaşmaya çalışmıştı. Bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasî birliği bozulmuş olup metbû hükümdar sıfatıyla Konya'da oturan II. Kılıç Arslan (1155-1192), fiilen iktidara sahip değildi. Artık ihtiyarlanmış olduğu için 1185 yılında ülkesini 11 oğlu arasında paylaşırmasından birkaç yıl sonra şehzadeler arasında taht kavgaları başlamıştı. Sultan 1189 yılından itibaren Konya'da Sivas ve Aksaray Meliki oğlu Kutbeddin Melikşah'ın tahakkümü altına girmişti.¹⁶

Bu koşullarda Selçuklular, bir yandan bu muazzam orduya karşı açıkça bir savaşa girmeye çekiniyor, diğer yandan da onların Anadolu'dan rahatça geçmesine de göz yummak istemiyorlardı. Böylece 1189'da Macaristan üzerinden Bizans topraklarına girip Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçerek Balıkesir-Alaşehir yoluyla güneye doğru ilerleyen Alman ordusu, Bizans'ın sınır şehri Denizli'den (Laodikeia) sonra Selçuklu topraklarına yöneldi. Friedrich Barbarossa ile II. Kılıç Arslan ile arasında 1171 yılından beri bir dostluk söz konusuydu.¹⁷ Barbarossa, son iki yıl içinde sultana birkaç kez elçi göndererek niyetinin Anadolu'dan geçip Kudüs'e gitmek olduğunu belirtmişti. Fakat Almanlar arzu

¹⁴ Bkz.: Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara 2003; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003.

¹⁵ Ebru Altan, "Haçlılara Karşı Mücadelenin Önde Gelen Liderlerinden Nüreddin Mahmud b. Zengi (1146-1174)", *Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı*, İstanbul 2017, s. 225-244.

¹⁶ Abdülhaluk Çay, *II. Kılıç Arslan*, İstanbul 1987.

¹⁷ Rakibi Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un düşmanını dost sayan Barbarossa, birkaç yıldır II. Kılıç Arslan ile temas hâlindeydi. Her ikisi de cihanşümul tek imparatorluk iddiasında bulunan iki imparator, İtalya'da hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdi.

ettikleri gibi Selçuklu ülkesinde rahatça geçemediler; sultanın oğullarının kumandasındaki Selçuklu ordusu Türkmenlerle birlikte Denizli'den Toroslara kadar yol boyunca Almanları takip etti. Türklerin uyguladığı savaş taktiği yüzünden Anadolu'da açlık, susuzluk ve sürekli Türk hücumları Alman ordusunda oldukça ağır kayıplara yol açtı. Bu sırada kıtlık öylesine dayanılmaz boyutlara ulaşmıştı ki kimileri de çaresiz Türklere sığınarak dinlerini bile değiştiriyordu. Akşehir yakınında sultanın oğulları Gıyaseddin Keyhüsrev ile Kudbeddin Melikşah'ın kumandasında olup Türkmenlerin de yer aldığı Selçuklu birliklerine karşı savaşıyan Haçlılar, elde ettikleri galibiyetin ardından boşaltılmış olan Akşehir'i ateşe verip (1 Mayıs 1190) Konya'ya doğru ilerlediler. Konya önünde sultanın oğlu Kutbeddin Melikşah ile Haçlı ordusu arasındaki şiddetli bir çatışmanın ardından imparator, 18 Mayıs'ta şehre zorla girmeyi başardı. Haçlılar ihtiyaçları karşılandıktan sonra 23 Mayıs'ta şehirden ayrıldılar. Ancak, imparatorun Silifke Çayı'nı geçerken boğulması üzerine Alman ordusu dağıldı (10 Haziran 1190). Bu sefer, Haçlıların Selçuklu topraklarından son kez geçişi oldu. Sonraki yıllarda Haçlılarla mücadele hep sınır boylarında yürütüldü.¹⁸

Kudüs'ü geri almak için düzenlenen Haçlı Seferi hedefine ulaşamamıştı. Ama bu sefere katılan İngiltere Kralı I. Richard (1189-1199) ve Fransa Kralı II. Philippe'in (1180-1223) yardımıyla Akkâ'nın ele geçirilmesi (1191) krallığın 100 yıl daha devamını sağladı. Ayrıca bu sırada Kıbrıs'ın zaptı da Hristiyanlar açısından oldukça önemli bir kazançtı. Kıbrıs bundan sonraki yıllarda hem Haçlılar için önemli bir üs hem de kendi başına bir krallık olarak daha da önem kazandı. Üçüncü Haçlı Seferi'nden kısa bir süre sonra Salâhaddin Eyyûbî'nin ölümü üzerine (4 Mart 1193) İslâm birliğinin parçalanması ve Eyyûbîler arasındaki kavgalar, Haçlıların işine yaradı ve yeniden toparlanmalarına imkân sağladı.¹⁹

Neticede Türk ve İslâm dünyası Doğu Akdeniz kıyı bölgelerine yerleşen Haçlıları bu topraklardan çıkarabilmek için XIII. yüzyıl sonlarına kadar daha uzun yıllar boyunca mücadele etmek zorunda kaldı. Ama Anadolu Türkleri, her

¹⁸ Ansbert, İngilizce trc. G. A. Loud, *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, Farnham 2010, s. 97-116; Niketas, Türkçe trc. Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, İstanbul 2006, s. 222-230; İbnü'l-Esîr, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydin, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, XII, İstanbul 1987, s. 47 vd.; Ebru Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1192)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 68, İstanbul 2018, s. 15-30.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz.: Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe trc. Fikret Işıltan, III, Ankara 1992.

şeye rağmen henüz XII. yüzyıl bitmeden Haçlı istilâsından kurtulmuş ve bu coğrafyaya köklü bir şekilde bulunuyordu. Batı dünyası XI. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'dan "Türkiye"²⁰ diye bahsederek bölgenin artık Türk yurdu olduğunu idrak etse de Bizans, Anadolu'yu Türklerden geri alma niyetini 1176 yılına kadar muhafaza etti.

Bununla beraber Bizans'ın parçalanmasına yol açan son darbe beklenildiği gibi Selçuklular tarafından değil, bir zamanlar imparatorun Türklere karşı yardım istediği Batılılar tarafından indirildi. Böylece Haçlı Seferleri yüzünden Orta Anadolu yaylasında bir kara devleti hâline gelmiş olan Selçuklular, bir asır sonra yine bir Haçlı Seferi sayesinde tekrar kıyılara ulaşma imkânı bularak bu tecritten kurtulmayı başardılar. Nitekim 1198'de papa seçilen ve Doğu'ya yeni bir sefer düzenlemeyi görev sayan III. Innocentius (1198-1216) tarafından plânlanan Dördüncü Haçlı Seferi (1203-1204), Venedik'in yönlendirmesiyle Mısır yerine Bizans'ı hedef alınca 13 Nisan 1204'de İstanbul'un Latinler tarafından zaptı üzerine Bizans İmparatorluğu parçalandı. Latinler, 900 yıl boyunca Hıristiyanlığın merkezi olan şehri hunharca yağmaladılar. İstanbul'da Lâtin İmparatorluğu adıyla 57 yıl (1204-1261) sürecek bir hâkimiyet tesis edildi. Haçlılar Selânik, Yunanistan ve Pelopones'de de devletler kurdular. Bizans Devleti parçalanırken biri Epiros'ta diğeri İznik'te olmak üzere Bizans'ın uzantısı olan iki devlet ortaya çıktı. Bu sıralarda bir başka Bizans Devleti de Trabzon'da kurulmuştu. Her ne kadar sürgündeki İznik-Bizans devleti 57 yıl sonra İstanbul'u Haçlılardan geri almayı başardıysa da, bundan sonraki 200 yıllık dönemde Bizans artık zayıf bir devlet olarak varlığını sürdürebildi.

Bu sefer sırasında Anadolu'daki Selçuklular ile Latinler arasında herhangi bir çarpışma söz konusu olmadığı gibi İstanbul'da kurulan Haçlı Devleti de Selçuklular için doğrudan bir tehdit oluşturmadı. İznik'teki yeni Bizans tesisi Latinlerle Selçuklular arasında bir tampon devlet vazifesi gördü. İznik ile Trabzon Bizans Devletleri arasındaki rekabet de Türkler tarafından değerlendirildi. Bu dönemde merkezi İznik olan Bizans İmparatorluğu doğu sınırını Türklere karşı başarıyla savununca bu engel karşısında Türklerin batıya doğru ilerleyişi bir kez daha kesintiye uğradı. Ancak Bizans'ın dağılması üzerine ortaya çıkan koşullar Selçukluların bölgedeki hâkimiyetinin güçlenmesi hususunda fayda sağladı. Selçuklular bu dönemde bölgede ticaretin gelişmesini sağlayacak sefer ve fetih politikaları sayesinde sınırlarını genişletme imkânı buldular. İznik'teki Bizanslılar, öncelikli olarak İstanbul'u geri almak için

²⁰ Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, nşr. ve İngilizce trc. V. G. Berry, New York 1948, s. 86-87.

Latinlere karşı çaba sarf etmekte olduğundan Selçuklular açısından batı cephesinde ciddi bir tehlike söz konusu değildi. Bundan dolayı Selçuklular, Anadolu'dan geçen uluslararası ticaret yollarının önemini göz önünde bulundurup bu ticarete söz sahibi olabilmek için özellikle Karadeniz ve Akdeniz'de ihtiyaç duyulan limanlara ulaştılar. Antalya (1207, 1216) ve Sinop'un (1214) fethiyle Türkiye Selçuklu Devleti kuzeyde ve güneyde doğal sınırlara ulaşmış oluyorlardı.²¹

Netice itibariyle Türkler Anadolu'yu yurt edinme sürecinde karşılaşılan Haçlı tehlikesi yüzünden başlangıçta ciddi kayıplara uğramış olsalar da kendileri için çok daha ağır sonuçlar doğurabilecek olan bu badireyi atlattırmayı başarmışlardır. Söz konusu buhranlı dönemde, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan (1092-1107) ve oğlu Sultan I. Mesud (1116-1155) gerek Haçlılar gerekse Bizans'a karşı kazandıkları başarılarla Türklerin Orta Anadolu'da tutunmalarını sağlamışlardır. Haçlı Seferi hareketinin gerçek mahiyetini kavradıktan sonra birlik beraberlik içinde bu ordulara karşı başarıyla mücadele ederek Anadolu'nun Türkiye olmasını sağlamışlardır. Selçuklular, XIII. yüzyıl başlarında ise yine bir Haçlı Seferinin yarattığı fırsat sayesinde Bizans'ın içine düştüğü durumu değerlendirerek kara devleti olmaktan kurtulmuş ve durumlarını daha sağlamlaştırmışlardır.

²¹ Ebru Altan, "Dördüncü Haçlı Seferi'nden Sonra Anadolu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Işın Demirkent Hatıra Sayısı, 42, İstanbul 2007, s. 65-74.

KAYNAKÇA

- Altan, Ebru, "Haçlılara Karşı Mücadelenin Önde Gelen Liderlerinden Nüreddin Mahmud b. Zengî (1146-1174)", *Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı*, İstanbul 2017, s. 225-244.
- Altan, Ebru, "Anadolu'da Haçlılara Karşı Savaş (1097-1190)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Hatıra Sayısı, II, 47 (2008), s. 75-104.
- Altan, Ebru, "Dördüncü Haçlı Seferi'nden Sonra Anadolu/Anatolia after the Fourth Crusade", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Işın Demirkent Hatıra Sayısı, 42, İstanbul 2007, s. 65-74, 75-84.
- Altan, Ebru, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1192)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 68, İstanbul 2018, s. 15-30.
- Altan, Ebru, "Selçuklu Haçlı İlişkileri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 10: *Selçuklular*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 291-316.
- Altan, Ebru, *Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi. Kuruluş Dönemi (1098-1112)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Altan, Ebru, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Anna Komnena, *Alexiad*, trc. E. R. A. Sewter, *The Alexiad of Anna Comnena* London 1969/Türkçe trc. Bilge Umar, *Anna Komnena. Alexiad*, İstanbul 1996.
- Anonim Gesta Francorum*, İngilizce trc. R. Hill, *The Deeds of the Franks*, Oxford 1979.
- Ansbert, *Historia de Expeditione Friderici Imperatoris*, İngilizce trc. G. A. Loud, *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, Farnham 2010.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Bezer, Gülay Öğün, "Türkiye Selçuklularının Güneydoğu Siyaseti ve I. Haçlı Seferinin Bunun Üzerindeki Etkileri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, İstanbul 2002, s. 79-113.
- Çay, Abdulhaluk, *II. Kılıç Arslan*, İstanbul 1987.
- Demirkent, Işın, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.
- Demirkent, Işın, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, 35, İstanbul 1994, s. 65-78.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997.
- Demirkent, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- Gesta Francorum*, nşr. ve İngilizce trc. R. Hill, *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford 1979.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, XII, İstanbul 1987.

- Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, Ankara 2016.
- Niketas Khoniates'in *Historia'sı* (1180-1195), Türkçe trc. I. Demirkent, yayına haz. F. Başar-B. Demiriş, İstanbul 2006.
- Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, nşr. ve İngilizce trc. V. G. Berry, New York 1948.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu-Ankara 1990.
- Özaydın, Abdülkerim, "I. Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular'ın İçinde Bulunduğu Siyâsî ve İçtimâî Şartların Rolü", *USAD*, 5, Konya 2016, s. 1-18.
- Raimundus Aquilers, İngilizce trc. H. Hill - L. Hill, *Raymond d'Aguilers, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Philadelphia 1968.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1999.
- Usta, Aydın, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul 2008.
- Willermus Tyrensis, İngilizce trc. E. A. Babcock - A. C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, New York 1943, s. 99-110 / Türkçe trc. E. Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (I-VIII. Kitaplar)*, İstanbul 2016.

**ARAPÇA TARİH KAYNAKLARININ TERCÜME
PROBLEMİNE BİR ÖRNEK:
İBN KALÂNİSÎ ŞAM TARİHİNE ZEYL**

**AN EXAMPLE OF TRANSLATION PROBLEM OF ARABIC
WRITTEN HISTORICAL SOURCES: İBN KALÂNİSÎ ŞAM
TARİHİNE ZEYL**

*Halil İbrahim GÖKBÖRÜ**

Öz

Türk tarihine ve münhasıran Ortaçağ dönemine ait kaynakların neşir ve tercümelerinin önemli bilimsel etkinlik olduklarına kuşku yoktur. Özellikle Selçuklu döneminin kaynakları, Farsça ve ağırlıklı olarak Arapça yazılı haldedir. Bu kaynakların bir kısmı çağdaştır, bir kısmı ise geç dönemde kaleme alınmışlardır. Bunlar arasında önemli sayıda eser, modern tarihçiler ve mütercimler tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır. Bu neşriyat içinde akademik kaygıyla yapılan tercüme örnekleri tarih bilimine katkıda bulunan çalışmalardır. Ancak akademik ve bilimsel olma iddiasıyla hazırlanan bazı tercüme eserlerde ciddi çeviri ve neşriyat problemleri göze çarpmaktadır. Nitekim yanlış ibareler, hatalı yer ve şahıs adları vb. çeviri yanlışları bu tür tercüme kitaplarda rastlanmaktadır. Öyle ki bazı eserler eksik metin olarak tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır. Bu münasebetle bu yazıda, böyle tercümelerden biri olan, meşhur müelliflerden İbnü'l-Kalânisi'nin eseri olduğu iddiasıyla Şam Tarihine Zeyl adıyla neşredilen Türkçe çeviri kitabın durumu ele alınarak değerlendirilecek ve tercüme sıhhati bakımından tahlili yapılacaktır.

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırıkkale/Türkiye
higok@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-8405-6498>

•
Anahtar Kelimeler

Selçuklu Tarihçiliği, İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl Tarihi Dımaşk, Kaynak Tercümesi, Akademik Tercüme

•
Abstract

There is no doubt that the publications and the translations of the sources of the Turkish history and exclusively Medieval period are an important scientific activities. Especially the sources of the Seljukid period are written in Persian and predominantly in Arabic. Some of these sources are contemporary, some of them have been written in the late period. A significant number of these works have been translated into Turkish and published by modern historians and translators. Translated examples with academic anxiety among these publications are the studies that contribute to the art of history. However, some translation works prepared with the claim of being academic and scientific have serious translation and publication problems. As a matter of fact, translation mistakes, wrong phrases, wrong place and personal names etc. are found in some translation books. Some works have been translated and published as missing texts. In this regard, in this article, the status of the Turkish translation book, which was published as Şam Tarihine Zeyl, with the claim that it is belong to the one of the famous authors, Ibn al-Qalânîsî, will be evaluated and analyzed in terms of translation accuracy.

•
Keywords

Seljukid Historiography, Ibn al-Qalânîsî, Zayl Tarikh Dimashk, Source Translation, Academic Translation.

1. GİRİŞ

Tarihi kaynakların tercümesi, orijinal eser kadar önemlidir. Dolayısıyla müellifler gibi mütercimlerin çabaları da tarih ilmi nazarında kayda değer emek mahsulü olarak görülürler. Öyle ki geçmiş zamanlarda kaleme alınmış birçok yazılı kaynak eserin esas metnini okuyup anlamak çoğu kere mümkün olmazken, bunların okunmasını mümkün kılan bu mütercim faaliyetidir. Kaynak eserlerin okunma güçlüğü, eserin kaleme alındığı orijinal dile vukufiyet noksanlığı kadar o esere kolaylıkla ulaşma imkanının bulunmayışından da kaynaklanır. Ancak günümüzde kütüphane faaliyetlerinin dijital imkanlara kavuşması ile uluslararası araştırma merkezlerinin sunduğu hizmetler, birçok yazılı esere ulaşmayı mümkün kılmıştır. Bununla birlikte yine de dil konusunun problem olma özelliğini korumaya devam ettiğini kabul etmek gerekir.

Ülkemizde tarihi kaynak eserlerin tercüme çalışmaları modern zamanlardan çok önceleri başlamış görünüyor. Nitekim kütüphanelerimizdeki Osmanlı Türkçesiyle tercüme edilmiş eserlerin mevcudiyeti bu hususu doğrulamaktadır. Osmanlı entelijansiyasının Arapça ve Farsçadan yapılan tercümelerin yanı sıra Batı dillerinden de bazı eserlerin çevrilmesini sağladığı anlaşılıyor. Ancak bunların birçoğunda arkaik dil kullanıldığından, Osmanlı Türkçesinin ürettiği ağırdalılığın, tercüme eserlerin anlaşılmasını müşkül hale getirmiş olup, bunların yeni bir sadeleştirmeye olan ihtiyacını zaruri kılmaktadır. Öte yandan Cumhuriyet dönemiyle birlikte bir kültür hamlesi olarak önemsenen tercüme hareketi, hemen bir çok sahada kıymetli eserlerin Türkçeye çevrilmesine imkân vermiştir. Tarih alanında da bilhassa Türk Tarih Kurumu'nun öncülüğünde gerçekleştirilen kaynakların tercüme hareketi, Arapça ve Farsça eserlerin yanında Türk tarihini ihtiva eden diğer yabancı dillerdeki bir çok kaynağın da Türkçeye çevrilmesine imkân sağlamıştı. Bunlar arasında Ermeni, Süryani, Gürcü ve Grek dillerinde yazılmış olan önemli kaynaklar yer alıyor. Bu suretle Türk tarihinin karanlık devirlerini tenvir etme imkânı sunan bu tercüme eserler, tarih alanında önemli bir boşluğu doldurmuş görünüyorlar. Kurum yayınları arasında bu dillerden yapılmış çok sayıda tercüme esere günümüzde de ulaşmak mümkündür. Bu eserler, Türk tarihinin en önemli kaynakları arasında yer alırlar. Belirtmek gerekir ki Tarih Kurumu dışındaki yayınevleri arasında da çeşitli tarih kaynaklarını tercüme edip yayımlayanlar vardır. Bunlar da yine Türk tarihçiliğine önemli hizmetler ifa etmişlerdir.

Bu tercüme hareketi içinde Farsça ve Arapça kaynakların çevirisi önemli yer tutmaktadır. Özellikle Selçuklu devrine ait ilk dönem Farsça ve Arapça eserlerin tercümesi, tarih çalışmalarına büyük katkı yapmıştı. Bu akademisyen mütercimler arasında bazılarının isimlerini anmak yerinde olacaktır: Ahmet Ateş, M. Nuri Gencosman, Feridun Nafiz Uzluk, Necati Lügal, Kıvameddin Burslan, Abdülbaki Gölpınarlı, Şerefeddin Yaltkaya, Zakir Kadiri Ugan, Tahsin Yazıcı, Hrant D. Andreyan, Mehmet Altay Köymen, Ali Sevim, Işın Demirkent, Fikret Işıltan. Günümüzde de bu üstatlar gibi kaynak eserlerin tercümesini gerçekleştiren kadirşinas mütercimlerimiz bulunmaktadır. Mesela Ortaçağ'ın en büyük tarihçisi İbnü'l-Esîr'in muhteşem *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eserini Türkçeye kazandıran Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın ile Prof. Dr. Ahmet Ağırakça'nın son derece değerli bir tarihçilik hizmeti ifa ettiklerini belirtmek gerekir. Bunlar gibi, Arapça kaynaklarla hemhal olan, Ortaçağ'ın son derece kıymetli eserlerinin tercümelerine ve neşrine kendini adanmış bulunan Prof. Dr. Ramazan Şeşen'i anmak gerekir. Öte yandan Ankara Üniversitesi Farsça profesörlerinden Mürsel Öztürk de Ortaçağ Türk tarihini barındıran Farsça mühim eserleri tercüme etmek suretiyle bu faaliyette önemli bir payın sahibi olmuştur. Kuşkusuz bu listeyi uzatmak mümkündür. Öyle ki adını anmadığımız birçok araştırmacı da muhtelif kıymetli kaynakları tercüme ettiler.

Bu kıymetli tercüme etkinliğine günümüzde de devam edilmektedir. Bununla birlikte günümüz şartlarında tarihe olan ilgi, ihtisaslaşmanın tamamlanmasına fırsat vermeyen bir heyecanla tezahür ettiğinden olsa gerek, kimi tercüme eserlerin neşrinde olumsuzluklarla karşılaşmaktadır. Öyle ki tarih ilmine olan bu tutku ve heyecan, tercüme problemi barındıran neşriyata yol açmaktadır. Bazılarında görüldüğü üzere ilmî eserlerin sadece edebi bir metin şeklinde çevrilip redaksiyon yapılmadan yayımlanması, okuyucuya tarihî bilgiyi yanlış aksettirebilmektedir. Nitekim buna ilişkin bir örnek yakın zamanda bir neşriyatta tahlil edilmişti.¹ Yine bunlardan biri de aşağıda tenkide tabi tutulmakta olan İbnü'l-Kalânisî'ye ait *Zeylu Tarihi Dimaşk* adlı eserin Türkçe çevirisidir.

Dolayısıyla tercüme eserlerin ilmi tenkitle tarihsel bilginin doğruluğuna ve daha sağlıklı çevirilere imkân sunması bakımından değer veya eksikliklerine işaret etme lüzumu vardır. Bu ihtiyaç genel olarak bir kaynağın tercüme edilip yayımlanma sürecinde göz önünde bulundurulması gereken hususların ihmal

¹ Mesela İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserinin Türkçe tercümesinin tenkidi için bkz. H. İbrahim Gökbörü, "Arapça Kaynaklarda Selçuklu Dönemi Tercüme Metinlerine Dair Gözlemler (İbn Kesîr el-Bidâye ve'n-Nihâye-Büyük İslâm Tarihi Örneği)", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Ed. M. Ali Hacıgökmen vd., Selçuk Üniversitesi, Konya 2019, s.681-696.

edilmesinden kaynaklanmaktadır. Halbuki yukarıda esamisi zikredilen mütercimlerin de tatbik ettikleri bu yöntemle dair ilkeler dikkate alınmış olsa, belki de bu tür bir tenkit veya tahlile ihtiyaç duyulmayacaktır.

Bu çerçevede kaynak tercümesi yapılırken, mütercimin eser hakkında ciddi ön araştırma yapması; kaynağın mahiyetine ve içeriğine vakıf olması ve bunun için arka plan okumasında bulunması; kaynak müellifinin biyografisine hâkim olması; eserin farklı nüshalarına ulaşması; yabancı dillerdeki yayınları tespit etmesi; çeviri tamamlandıktan sonra redaksiyon ile notlandırma yapması ve bu suretle diğer kaynaklardan farklı olan yönlerine işaret etmesi gerekir.

Esas ilkeler bakımından tenkit ve tahlile tabi tutulan ve problemlili yönlerine temas edilen eserlerin Türkçe tercüme metinleri, bu süreç açısından analiz edildiğinde tenkit sınırını farklı noktalara çekme yönünden arındırılmış olacaktır. Bu türden değerlendirmelerin yapılabileceği tüm akademik tercüme metinlerinin kalite ve ilmî değerleri, üzerlerinde yapılacak inceleme neticesinde ortaya çıkacak ve bilimsel kıymetleri takdir edilecektir. Doğal olarak tenkitler aracılığıyla, tercümelerin ilmî bakımdan nakıs yönlerine işaret etmek, hatalı kısımlarının gözden geçirilmesini sağlamak ve yeni tercümelerin kolaylaştırılmasına katkıda bulunmak esas hedefler olmalıdır. Nitekim kaynak neşri tarih disiplininin en önemli ödevlerindedir. Tarihçinin, bu neşriyatı yapmamış olsa bile, yapılanlar üzerinde tetkik ve tenkitten bulunma sorumluluğu vardır.

2. İbn Kalânîsî ve Eseri Hakkında

Esasen İbnü'l-Kalânîsî'nin *Zeylu Tarihi Dımaşk* adlı mühim eserinin Türkçe tercümesi olan "*İbn Kalânîsî, Şâm Tarihine Zeyl - I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*" adlı tercüme kitabın tenkit ve tahliline geçmeden önce, eserin müellifi olan İbnü'l-Kalânîsî ve eseri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Asıl adı Ebû Ya'lâ Hamza b. el-Kalânîsî olan müellif, 465-555/1073-1160 yılları arasında yaşamış Dımaşklı bir tarihçidir. Ailesi *kalansüve*² imal ettiği için Kalânîsî nispesiyle tanınmıştır. Kendisi bir devlet adamı olup Dımaşk'taki Yazışmalar Dairesi (*Divânu'r-Resâil ve'l-İnşâ'*)'nde çalışmış bir katipti. Dımaşk Reîsi³ olarak da

² Kalansüve: Tepesi sivri baş kisvesi; bir tür külah, şapka, başlık. Kalansüve, daha çok resmî görevlilerin alameti farikası idi. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul 1317/Çağrı Yayınları İstanbul 2009, s.1081; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s.46; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007, s.238.

³ Reîs: Kelime olarak başkan anlamına gelmekle birlikte, Ortaçağ İslam şehirlerinde görülen Şehir Divanı'nda, halktan çeşitli sınıfların temsilcisi olarak bulunan görevlidir. Kethüda veya kahyânın

görev yapmıştır. Belki de bu yüzden, yani hem Yazışmalar Dairesi'nde hem de Şehir Divanı'nda görevde bulunmuş olmasından ötürü, kayıtlarında son derece dikkatli ve detay bilgi vermiş olmasına şaşırılmaması gerekir. Zira o bulunduğu mevki itibarıyla resmi belgelere vakıf bir durumdaydı ve bu durumu onun bilgili ve kültürlü biri olmasına imkân sağlamıştır.

İbnü'l-Kalânîsî tarafından yazılan *Zeylu Tarihi Dımaşk* (*Dımaşk Tarihine Ek*) da dolayısıyla XII. yüzyıla ait bir eserdir. Görünüşe göre müellif, eserini Ebü'l-Hüseyin Hilal b. el-Muhassin es-Sâbi'nin⁴ tarih eserine bir *zeyl* olarak kaleme almıştır.⁵ Bu çerçevede eser H. 360-555 / M. 970-1160 yılları arasındaki hadiseleri kapsamaktadır.

Tek cilt halinde neşredilmiş⁶ bulunan eser, esasen olayları kronolojik bir sırayla ancak özet şeklinde anlatır. Bununla birlikte bu özet anlatım tekniği bizi yanıltmamalıdır. Zira müellif, bu yöntemle münhasıran Dımaşk kentinin tarihi yanı sıra Fâtımîler, Selçukluların Suriye hâkimiyeti, Dımaşk Atabegliği ve Haçlılar hakkında son derece çarpıcı, sıra dışı ve başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler vermektedir. *Zeylu Tarihi Dımaşk*, bu yönüyle anılan konular bakımından birinci elden kaynaktır. Bu bakımdan eserin tercümesinin de Türk tarihinin önemli bir safhasına ait değerli bilgileri ihtiva etmesinin ayrıcalığıyla nazarı dikkate alınması tabiidir.

3. Zeylu Tarihi Dımaşk'ın Tercümeleri

İbnü'l-Kalânîsî'nin *Zeylu Tarihi Dımaşk* adlı eseri, Türkçede çeşitli zamanlarda yayın konusu olmuştur. Bunlardan ilki Prof. Dr. Ali Sevim'in çalışmasıdır. Prof. Sevim, ilk kez İbnü'l-Kalânîsî'nin eserinden çeşitli pasajları tercüme ederek bunları

görevini yaptığına dair de bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.257; H. İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara 2013, s.448.

⁴ Hilal es-Sâbi ve tarih kitabı hak. bkz., Casim Avcı, "Sâbi, Hilâl b. Muhassin", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s.340-341.

⁵ Eserin naşiri Amedroz, bu kaydın İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yân*'ında geçtiğini belirtmiştir. Amedroz'un tespiti ve İbn Hallikân'ın kaydının karşılaştırması için bkz., İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, VII, Dâr Sâdır, Beyrut 1977, s.144; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih Dımaşk*, nşr: H.F. Amedroz, Leyden 1908, Preface (Önsöz) kısmı, s.3; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s.113.

⁶ İlk kez H. F. Amedroz tarafından yapılan bu neşir için bkz. İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih Dımaşk*, Leyden 1908. Tıpkı basımı Kahire'de Mektebe Mütenebbi tarafından yapılmışsa da basım tarihi belirtilmemiştir. Ayrıca 1908 tarihli Beyrut ve Süheyl Zekkar tarafından 1983 tarihli Dımaşk baskısı nüshalar hak. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.113; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Kalânîsî", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s.99. Ayrıca daha yakın bir tarihte, Arif Ahmed Abdülganî tarafından 2013'te yine Dımaşk'ta yapılmış yeni bir neşir hak. bkz. Suat Kaymak, "İbn Kalânîsî, Şâm Tarihine Zeyl-I ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-, Türkçe trc. Onur Özatağa, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, IX+236s", *Edebalı İslamiyat Dergisi*, C.2, S.4, 2018, s.230.

Türk Tarih Kurumu'nun neşriyat organlarından *Belgeler* dergisinde yayımlamıştı.⁷ Sevim'in tercüme ettiği pasajlar, *Zeyl*'in 436-500/1044-1107 yılları arasındaki Selçuklularla ilgili kayıtlarıyla sınırlıdır.

Zeylu Tarihi Dımaşk hakkında diğer bir tercüme çalışması, bir Yüksek Lisans Tezine konu olmuştur. Bu çalışma Hasan Aydın tarafından *İbn Kalanîsî Hayatı ve Eserleri "Zeylû Tarihî Dımaşk" Tercümesi* (S.142-549) başlığıyla 2016 yılında Marmara Üniversitesi'nde Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada da *Zeyl*'in tamamı tercüme edilmemiş olup, Tez başlığında belirtildiği üzere eserin 142-549. sayfaları arası çevrilmiştir.⁸

Üçüncü bir tercüme çalışması ise nihayet bu makalenin konusunu oluşturan ve Onur Özatağ tarafından yapıpı neşredilen kitaptır.

4. Türkçe Tercümesi ve Taşdığı Problemler

Esasen İbnü'l-Kalânîsî'nin eseri, Ortaçağ tarihçileri nezdinde son derece mühim bir yere sahip olduğundan, tercüme edildiğine dair haberler çıkınca, büyük bir heyecana yol açmıştı. Zira müellifin yoğun bilgi içeren kitabında kullandığı Arapça nedeniyle anlaşılması için mütercim yardımına ihtiyaç duyulmaktaydı ve böyle bir tercüme girişimi haliyle memnuniyetle karşılanacaktı. Ne var ki bu beklentiyle ele alınan kitap, incelendiği vakit, belki uzman olmayan okurlar tarafından hoşnutlukla karşılanırsa da mütehasıs Ortaçağ tarihçisinde hayal kırıklığına yol açan bir teşebbüs olarak değerlendirilmiştir. İşte bu hayal kırıklığının sebepleri ve tercüme hakkında oluşan kanaat aşağıda der meyan edilmiştir.

Türkçeye tercüme edilen söz konusu eser "*İbn Kalânîsî, Şâm Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, Arapça Aslından Çeviren: Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Yayınları, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, İstanbul 2015, (IX+236 sayfa)" künyesiyle yayımlanmıştır.

Bu tercümede göze çarpan temel özellik, tercüme yanlışlığı yerine, metnin bütününde saptanan ciddi eksikliklerdir. Ayrıca, çeviriye esas olarak hangi metnin

⁷ Bkz., Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. H. 436-500=1044/45-1106/07", *Belgeler*, XXIX, S.33, Ankara 2008, s.1-42.

⁸ Bu Tez için bkz., Hasan Aydın, *İbn Kalanîsî Hayat ve Eserleri "Zeylû Tarihî Dımaşk" Tercümesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s.142-549.

veya nüshanın alındığı hususu da tartışmalıdır. Dolayısıyla tercüme eserin probleminin önemli bir kısmı, çevirmediği kısımlarla ilgilidir.⁹

Öyle ki Türkçe tercümede göze çarpan problemler, doğru çevrilmiş bölümlerinin de şüphe ile ele alınmasını intac etmektedir. Göze çarpan müspet yaklaşımlardan biri, belki mütercimim Arapça isimlerin yazımında Arapça nüshadan yararlanmış görünmesidir.

a-Müellifin Adı

Tercüme eserdeki problemler yönüne müellifin adıyla başlayalım. Müellif adı tercümede “İbn Kalânisî” olarak verilmiştir. Oysa müellif adı hem kendi eserinde hem de diğer eserlerde “İbnü'l-Kalânisî” şeklinde, harfi tarifli olarak geçer.¹⁰ Bu husus, Türkçe telaffuzda ihmal edilebilir görülse de mütehasıslar açısından önem arz etmektedir. Özellikle Arap Dili ve Edebiyatı mezunu mütercimlerin bu hususu takdir etmesi gerekir.

b-Müellifin Hayatı

Tercümede, müellifin hayatı hakkında bilgi verilmemiştir. Sadece mütercimim sunuş yazısında, müellifin Dımaşk'ta Divanü'r-Resâil makamına yükseldiği ve eserini Hilal es-Sâbi'nin *Tarih*'ine *zeyl* olarak yazdığı belirtilmekle yetinilmiştir. Bu durumda sonuç olarak mütercim, müellifin hayatını hiç merak etmediği gibi, okur açısından da merakı giderebilecek bilgi notunu paylaşmak için ansiklopedik bilgi dahi vermemiştir. Geriye, Yayınevi'nin özel tercihi meselesi kalıyor ki, Türkiye İş Bankası Yayınları gibi muteber bir yayınevini editöryal ekibinin bu hassasiyeti göz önünde bulundurması beklenirdi.

c-Eserin Nüshaları

Mütercim, çeviride kullandığı nüshalar hakkında bilgi verirken, Henri F. Amedroz'un¹¹, Oxford'taki Bodleian kütüphanesindeki yazmadan yararlanarak 1908 yılında neşrettiği matbu nüshanın, merhum Prof. Ali Sevim tarafından Türk Tarih Kurumuna hediye edilen örneğini kullandığını; bununla birlikte “Hamilton Alexander Roskeen Gibb'in¹² aynı metnin Haçlılarla ilgili olan kısımlarını İngilizceye çevirerek 1932 yılında yayımladığı *The Damascus Chronicle of the Crusades* adlı eserinin yapısını temel aldığını” belirtmektedir.

⁹ Bu Türkçe tercüme hakkında benzer kaygıların yansıtıldığı ve haklı olarak tenkitlerin yöneltildiği bir değerlendirme ve tanıtım için bkz., Kaymak, a.g.m., s.229-235.

¹⁰ Özeydin, “İbnü'l-Kalânisî”, s. 99.

¹¹ Henri F. Amedroz hak. bkz., Hidayet Nuhoğlu, “Amedroz, Henry Frederick”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s.12-13.

¹² H. A. R. Gibb hak. bkz., Jacob M. Landau, “Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s.66-67.

Mütercim ayrıca *Zeylu Tarihi Dımaşk*'ın, Roger Le Tourneau tarafından, *Damas de 1075 a 1154* adıyla 1952'de basılmış bir Fransızca çevirisinin olduğunu, ancak buna ulaşamadığını da söylüyor.¹³

Burada mütercimin kullandığı, “yapıyı temel almak” sözünün, neyi ifade ettiği açık değildir. Öyle ki kitap incelendiğinde, tercüme yapılırken eserin hangi nüshasından yararlanıldığı hususu belirsiz hale geldiği için bunun oldukça şüpheli bir ifade olduğunu söylemek lazım. Dolayısıyla, mütercim bu çeviride hangi metni kullanılmıştır: Merhum Prof. Dr. Ali Sevim'in Türk Tarih Kurumu'na hediye ettiğini söylediği, Amedroz'un 1908 tarihli Arapça nüshasını mı? Yoksa Gibb'in yayınladığı 1932 tarihli İngilizce fragman nüshasını mı? Mütercimin açıklaması ne var ki bu soruya net bir cevap vermekten uzaktır. Üstelik kitabın kapağındaki bilgiye göre kitap, “Arapça aslından” çevrilmiştir.

Oysa, yaptığımız inceleme ve karşılaştırma neticesinde Türkçe tercüme için Arapça nüshadan ziyade, Gibb'in İngilizce nüshası esas alınmış görünüyor. Zaten mütercim, yukarıda geçtiği üzere “Gibb'in eserinin yapısını temel aldığı” (!) vurgulamıştı.

d-Türkçe Şâm Tarihine Zeyl ile Arapça Zeylu Tarihi Dımaşk Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar

Aşağıdaki hususlar, tercüme ile diğer nüshalar arasında yapılan karşılaştırmada ortaya çıkan tespitlerdir. Bu hususlar, tercüme kitabın neşrinde karşılaştığımız problemin esasını ortaya koymaktadır. Şöyle ki:

1) İlk kez Amedroz'un neşrettiği Arapça nüsha, H. 360 (970-971) yılı olayları ile başlar. H. 555 (1160) yılı ile sona erer.

2) Oysa Türkçe tercüme H. 490 (1096-1097) yılı olayları ile başlamaktadır ve 555 (1160) yılı ile bitmektedir.

2) Yani Türkçe metinde, Arapça nüshada mevcut olan 130 yıllık bir dönem yoktur.

3) Dolayısıyla Türkçe metin, Arapça nüshadaki 133 sayfalık kısmı yansıtmamıştır.

4) Ayrıca Türkçe metinde H. 490 yılı olaylarıyla başladığı iddiası da hatalıdır. Nitekim, çeviri, H. 490 yılının ortasından başlar. Bu yıla ait daha önceki olayları içeren bir buçuk sayfa tutarındaki kısım, çeviriye yansıtılmamıştır. Bu eksik

¹³ Bunun için bkz., Roger Le Tourneau, *Damas De 1075 A 1154*, Damas 1952.

kısımda Haleb meliki Rıdvan dönemine ait gelişmeler yer almaktadır. Bu kayıtların Türk tarihi açısından bir değeri yok mu idi?

5) Çevirisi yapılmış olan diğer kısımlarda da eksiklikler tespit edilmiştir. Mesela:

H.503/1109-1110: Birkaç paragraf eksiktir: Gürcülerin Gence'ye yürümesi; Horasan'da Oğuzlar ile Sencer arasındaki mücadeleler vs. konular.

H.509/1115-1116: Resmi vesika noksandır: Dimaşk Atabegi Tuğtekin'e Sultan Muhammed Tapar tarafından verilen Suriye'nin kendisine verildiğine dair menşûr metni eksiktir.¹⁴ Mütercim, bu metnin yaklaşık dört sayfa tuttuğunu belirtmiş ancak tercümeyle gerek görmemiştir.

H.540/1145-1146: Eksik kısımlar içinde: Irak Selçuklu Sultanı Mesud; Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed et-Temîmî'nin (müellifin kendisi) *Tarih* kitabı hakkında açıklaması; Bağdad'da Büveyhilerin kullandıkları unvanlar; Sultan Tuğrul Bey'in Halife tarafından verilmiş olan unvanları; Selçuklu komutanlarının unvanları hakkında bilgiler vb. konular vardır.

H.541/1146-1147 yılı kayıtları içerisinde bulunan şiir metni eksiktir.

H.545/1150-1151: Eksik bölümler vardır.

H.554/1159-1160: Eksik bölümler vardır.

H.555/1160-1161: Eksik bölümler vardır.

6) Ayrıca, eserin nâşiri Amedroz'un eklediği anlaşılan kitabın sonundaki 5 sayfalık özet olaylar kısmı da Türkçe tercümeyle konmamıştır.

e-Gibb'in Kitabı ile Benzerlikler

Öte yandan yapılan inceleme neticesinde, elimizdeki Türkçe tercüme ile Gibb'in İngilizce kitabı arasındaki dikkat çekici benzerliğin, mütercimin belirttiği "temel yapısının esas alınmasının" çok ötesinde bir boyutta olduğunu göstermektedir. Öyle ki Gibb'in nüshası çevirinin esas metnini oluşturmuş görünmektedir. Bu iddianın dayanaklarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1) Haçlı seferleriyle ilgili ve sınırlı olması bakımından:

Gibb'in fragman versiyonu, Haçlı seferleri hakkındadır. Türkçe tercümede de Haçlı seferleri esas alınmıştır. Nitekim Türkçe kitabın alt başlığında buna vurgu yapılmış ve "I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi" başlığı ilave edilmiştir. Oysa *Zeylu Tarihi Dimaşk*'ın belirgin özelliği, Haçlı seferi kaynağı olmuş olması değildir.

Esasen tam bu noktada bir karışıklık ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki: İbnü'l-Kalânisî'nin eseri, Haçlı seferleri dönemi için de bir kaynaktır. Ancak bu eser, bir Haçlı seferi kaynağı değildir. Bir Türk müterciminin böyle bir kaynağı "Haçlı

¹⁴ Bu menşûr, H. 10 Muharrem 510 (25 Mayıs 1116) tarihini taşır ancak eserin Arapça nüshasında H. 509 yılı olayları içinde kaydedilmiştir.

seferleri kaynağı” olarak sunması, ya bu kaynağı tanımadığına ya da kastının farklı olduğuna yorumlanır. Böyle bir teşebbüsün kaynaklandığı görüşün eksik, sakat ve yanlış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Eser çevrilecekse Türk ve diğer Müslüman milletler tarihi bakımından önem arz eden hususları vurgulamak açısından tercüme edilmelidir. Haçlı seferleri tarihi, Türk tarihinden ziyade Avrupa ve Hıristiyanlık tarihinin bir parçasıdır. Bu bakımdan Avrupalı tarihçi, herhangi bir kaynağı kendi tarihinin fragmanlarını kaygı edinerek yayımlıyorsa bu anlaşılabilir bir şey iken, Türk tarihçisi kendi misyonuna sahip olmalıdır.

Nitekim Gibb, ulaştığı kaynak itibariyle Avrupa tarihinin önemli bir konusunu oluşturan I. ve II. Haçlı seferleri hakkında bir seçme yapmış ve bunu yayımlamıştır. Ancak bir Türk yayıncısı, mezkur kaynağın Gibb tarafından neşredilen metnini aynen Türkçe olarak yapıyor ve üstelik bunu kaynağın tamamıymış gibi sunuyorsa, bu, sadece bilinçsizce hareket etmiyor, tarih ve tarihçilik bilincinin zayıf olduğunu gösteren bir kolaycılığa da kaçıyor demektir. *Zeylu Tarih Dımaşk*'ta Haçlı seferleri dışında Türk tarihi için önem arzeden kayıtlar yok mudur? Ya da mütercim için bunların bir değeri yok mu idi?

2) Türkçe çeviri, şekil olarak Gibb'in eseriyle tıpatıp benzerlik göstermektedir. Mesela. Türkçe "İçindekiler" / İngilizce "Contents" kısımları. (Bkz. Ekler, Foto:1)

3) Türkçe çeviri, Gibb'in eseri gibi iki bölüm olarak düzenlenmiştir. (Bkz. Foto:1)

3) Türkçe *Zeyl*, Gibb'inki gibi tercümeyle H.490 yılı ile, yani Miladî olarak 1096-1097 yıllarıyla başlar. (Bkz. Foto:2)

4) Yukarıda, Türkçe tercümede eksik olduğunu belirttiğimiz H.540 (1145-1146) yılı kayıtlarındaki nakıs kısımlar, Gibb'in kitabında da aynı şekilde noksandır.

5) Dipnotlar, çoğunlukla Gibb'ten alınmıştır ve alınmayanlar da yetersizdir. Üstelik not ile açıklanması gereken yerlerde açıklama notu konmamıştır. Bu gibi yerlerde Gibb'in kitabında bir açıklama varsa, doğru yada yanlış olduğuna bakılmadan veya karışıklığa yol açıp açmadığı tayin edilmeden ve ek bilgi verilmeden olduğu gibi alınmış; ancak notlandırma yapılması gereken pek çok yerde böyle bir girişimde bulunulmamıştır. Mesela, s.25 vd.'nda geçen Cevâlî Sekave'nin adının tarih literatüründe nasıl telaffuz edildiğinin açıklanması gerekirdi. Nitekim mütercim, İbnü'l-Kalânisî'nin metnindeki Selçuklularla ilgili kayıtları tercüme edip yayımlayan Ali Sevim'in makalesini görseydi, bu kelimenin

“Çavlı” şeklinde okunduğunu görecekti.¹⁵ Gibb bunu yapmadığı için mütercim de açıklamamıştır. S.28’de kastedilen sultanın Melikşah olduğu yolundaki dipnot da karışıklığa yol açtığından, düzeltilmesi gerekirdi.¹⁶ Yine, s.34’te geçen İbn Melik Tukuş kimdir?¹⁷

6) Mütercim, kaynakta adı değişik yazılmış şahıs ve yer adları konusunda, Gibb’in kitabında düzeltme yapılmışsa, kendi metninde düzeltilmiş versiyonunu yazmış ve dipnotta Arapça eserde ne şekilde geçtiğini belirtmiş; ancak Gibb bir düzeltme yapmamış ise, Arapça metinde yanlış geçse de onu düzeltmemiştir. Mesela, s.36’da geçen, Arapça metinde Maysa olduğu belirtilen yerin, Türkçe metne Misyaş şeklinde yazılması, takip edilen özgün isimlerin yazılması yaklaşımına terstir. Kaldı ki kelime, Arapça metinde Masyâs (مصياث) şeklinde geçer.¹⁸ Bu durum da mütercimin eserin Arapça nüshasını gerçekten görüp görmediğini şüpheli hale getirmektedir.

Dolayısıyla bu durum, mütercimin bütünüyle Gibb’e bağlı kaldığını ve kendi tasarrufuyla eserde yapılması lazım gelen notlandırmaları yapmadığını ortaya koymaktadır. Oysa bu konular Ortaçağ Türk tarihçilerinin bildiği konulardır. Mütercimin hem notlandırma yapmaması hem de konunun uzmanı olan Ortaçağ tarihçisine danışma lüzumu hissetmemiş olması, çalışmanın sadece nakıs değil aynı zamanda kadük de kalmasına yol açan en önemli delillerindendir.

7) Mesela Gibb’in kaynaktan aldığı bir şiir, İngilizce metne konmuştur. Aynı şiir, Türkçe tercümede de konmuştur. Yine, eserin Arapça nüshasında H. 555 / M. 1160 yılı hadiselerinin anlatıldığı bölümde yer alan başka bir şiir, Gibb’in İngilizce versiyonunda yoktur. Aynı şekilde, Türkçe tercümede de yer almamıştır. (Bkz. Foto:3)

8) Türkçe tercümede, kitabın sonuna bir Ek konulmuş ve buna da şöyle bir başlık verilmiştir: *“The Damascus Chronicle of the Crusades’teki Latince Yer ve Kişi Adlarının Arapça Karşılıkları”*. Ayrıca, buna da bir dipnot eklenmiş ve sayfa altında “H. A. R. Gibb’ten yararlanılmıştır” açıklaması eklenmiştir (Bkz. Foto:4). Dolayısıyla böyle bir ek listenin hazırlanmasında Gibb’i taklit etmek de Arapça

¹⁵ Sevim, “İbnü’l-Kalânîsî’nin Zeylü Tarih-i Dimaşk adlı Eserinde Selçuklular”, s.40 vd.

¹⁶ Zira burada kastedilen, Büyük Selçuklu Devleti’nin sultanı olan Melikşah değildir. Gibb’in kastettiği Melikşah, I. Kılıç Arslan’ın çocuklarından Şahinşah olarak da geçen Melikşah’tır ve kendisini öldüren de amcasının oğlu değil, bizzat kardeşidir. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2016, s.176, dipnot:2.

¹⁷ Tekiş olan bu isim ve diğer yanlış okunan kişi ve yer adlarının bir listesi için bkz. Kaymak, a.g.m., s.233.

¹⁸ Krş. İbnü’l-Kalânîsî, *Zeylu Tarihi Dimaşk*, (Arapça metin, Amedroz neşri), s.165.

nüşhadan çeviri yaptığını iddia eden mütercimın ifadesini şüpheli hale getirmektedir. Buna benzer bir listeyi mütercimın kendisi oluşturabilirdi.

9) Öte yandan mütercimın, ulaşamadığını söylediği, Roger Le Tourneau'nun 1952 tarihli mezkur *Damas* adlı eseri ise -en azından- Türk Tarihi Kurumu kütüphanesinde duruyor. Mütercim, 2010 yılında merhum Ali Sevim'in Kurum'a hediye ettiği *Zeyl*'in nüshasını kullandığını söylüyor ama aynı kütüphanede çok daha önceden kayıtlı Tourneau'nun eserine ulaşamadığını söylüyor. Bu eser Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde A.I/9060 yer ve 25839 numarayla kayıtlıdır (Bkz. Foto:5). Dahası mezkur eser, basım yılı olan 1952 yılından itibaren Türk Tarih Kurumu envanterine girmiştir. Dolayısıyla mütercimın bu kitaba ulaşmak için hiçbir çaba göstermediğini söylemek abartılı bir iddia olmasa gerektir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Dolayısıyla yukarıda sözü edilen hususlar göz önüne alındığında şu değerlendirmeler yapılabilir: Öncelikle İbnü'l-Kalânisî'nin eserinin, Haçlılar hakkında bilgi veriyor diye bir Haçlı kaynağı olarak sunulması doğru değildir. *Zeylu Tarihi Dımaşk*, Haçlılardan ziyade Ortaçağ İslâm ve Türk tarihinin ve münhasıran Selçuklular devrinin Ön Asya'daki olayları hakkında nadir kayıtlarını aktaran eserlerden biridir. Eser, ayrıca Fatımîler, Zengiler, Tuğtekinliler gibi hanedan devletlerinin tarihi ile Dımaşk kentinin tarihini de özel bir şekilde ihtiva etmektedir. O bakımdan bu konular için istisnai bir kaynak olan eserin sadece fragmanı değil, tümünün tercümesi yapılmalıydı. Üstelik tek ciltlik bir kitaptan ibaret olan eserin, Arapçaya vakıf, Arap Dili ve Edebiyatı mezunu mütercim tarafından tamamının çevrilmemiş olmasını anlamak güçtür.

Şu halde mütercimın, çeviride mezkûr H. A. R. Gibb'in İngilizce metninin sadece temel yapısını esas almakla yetinmediği, onu olduğu gibi Türkçeye çevirmekten ibaret bir tercüme faaliyeti gerçekleştirdiği ortaya çıkmaktadır. Bu da doğal olarak eserin tercüme sıhhatine ve içerik bütünlüğüne şüphe ile bakmayı gerektirir. Bu ise mütercimın sunuş kısmında belirttiği, "Arapça metnini çevirdiği" iddiasını çürüttüğü gibi, yanıltıcı bir tarzda okuyucuya sunulduğunu da gösterir ki Türkçe kitap üzerine konan "Şam Tarihine Zeyl" başlığı, bu yanıltıcılığı gösterdiği gibi kıymetli müellife ve eserine de aleni haksızlık manası taşır.

Bu suretle Türkçe *Şâm Tarihine Zeyl* adlı kitabın eksik bir metin olduğunu, İbnü'l-Kalânisî'nin değerli *Zeylu Tarihi Dımaşk* adlı eserini tam olarak yansıtmadığını belirtmek yerinde olacaktır. Eserin tam metni çevrilmediği gibi, eser üzerinde yapılan diğer çalışmalara da ulaşılmamıştır. Bu yönüyle bilimsel

açından eksiklikler taşıyan kitap, esas nüshaya nazaran apokrif bir metin olarak öne çıkmaktadır.

Ortaçağ Türk tarihinin kaynak dilleri olan Arapça, Farsça, Ermenice, Süryanice, Gürcüce, Grekçe ve Latince dillerini bilen mütehasşsıların, yapacakları kaynak tercümelerinde, sadece yayınevlerinin editoryal hizmetleriyle sınırlı kalmamaları, bunun yanı sıra ilgili sahanın tarihçilerinden destek almaları, sağlıklı ve doğru bir neşriyatın yapılabilmesi için elzem görünüyor. Filologların vakıf oldukları dil aracılığıyla bu faaliyete katkıda bulunurken, tarih formasyonunu tamamlama gayreti içinde olmaları da yerinde olacaktır.

Bu tercüme marifetiyle mütercimlerin tarihçilik formasyonunun önemi de ortaya çıkıyor. Öyle ki tercüme tarihçilik formasyonu ile yaklaşmış olsaydı, kaynağın metni Türk tarihçilik mantalitesine uygun olarak tasarlanır ve eksik kısımları yerinde tespit edilerek giderilirdi. Yabancı bir metnin sadece lafzi manası esas alınarak yapılan çeviriler, sürekli eksik ve hatalı kalmaya mahkumdurlar. Bunun için filolog ile tarihçinin kaynak neşrinde işbirliğine olan ihtiyaç kaçınılmazdır. Bu husus, Türk tarihine ait tarihi kayıtların ideal biçimde, doğru, bilimsel ve seçkin bir hassasiyet içerisinde günümüze aksettirilebilmesini sağlayacak olan kaliteli kaynak neşrinin yapılabilmesini mümkün kılacak en önemli adımlardan biri olacaktır.

Sonuç olarak denebilir ki: Yukarıda bahsi geçen başta *Şâm Tarihine Zeyl* başlığı taşıyan ve O. Özatağ tarafından yapılan tercüme ile Prof. Dr. A. Sevim'in yayımladığı pasajlar ve mezkur Yüksek Lisans Tezi'ne konu olan kısmi çeviri, *Zeylu Tarihi Dımaşk*'ın tamamını kapsamayan tercüme çalışmaları olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmaların noksan durumları, esasen *Zeylu Tarihi Dımaşk*'ın tam bir metninin Türkçeye tercüme edilmesini gerekli kılmaktadır. Bu çetin ancak mühim iş, gayretkeş mütercim ve tarihçilerin işbirliğini beklemektedir.

EKLER

İçindekiler

Sunuş	v
I. Bölüm 490'dan 526'ya (1097-1132)	
II. Bölüm 526'dan 555'e (1132-1160)	11
Ek	21
Dizin	22

CONTENTS	
	PAGE
INTRODUCTION - - - - -	7
PART I	
FROM 1097 TO 1132 - - - - -	41
PART II	
FROM 1132 TO 1159 - - - - -	211
INDEXES - - - - -	359

Foto:1 Özatay: *Şâm Tarihine Zeyl*(Tür.), Gibb: *The Damascus Chronicle*(İng.)

Birinci Bölüm

490 Senesi
(25 Aralık 1096 – 14 Aralık 1097)

Bu sene sayılamayacak kadar çok Frenk askerinin Kustantiniyye denizi yönünden ortaya çıktıkları haberleri art arda gelmeye başladı. Haberler birbiri ardına geldikçe ve ağrıdan ağza etrafa yayıldıkça insanlar huzursuz oldular ve endişeye kapıldılar. Bu haberlerin doğruluğunu öğrenir öğrenmez toprakları onlara en yakın olan Melik Dâud b. Süleymân b. Kutalmış kuvvet toplama başladı, vergiler koydu ve cihat farzını tesis etti. Frenklere karşı destek olmaları ve yardım etmeleri için çağırabildiği kadar çok Türkmeni davet etti. Onlardan pek çoğu kardeşinin de kuvvetleriyle beraber ona katıldılar. Böylece kendine olan güveni arttı, gücü korkulur hâle geldi. Frenklerin geçecek oldukları geçit, boğaz ve yolları tuttu. Onlardan ellerine düşenlere acımadı. Pek çoğunu kılıçtan geçirdikten sonra Frenkler kuvvetlerini ona çevirdiler. Onu yendiler, ordusunu dağıttılar, pek çoğunu öldürdüler ve pek çoğunu da esir aldılar, yağmaladılar ve köle ettiler. Bineklerinin çoğunu kaybeden Türkler kaçışmaya başladılar. Onlardan köle edilemlerin pek çoğunu Rum meliki satın aldı ve hepsini Kustantiniyye'ye gönderdi. İslam davasına karşı bu utanç verici felaketin haberi alındığında insanların endişesi ve korkuları büyüdü, telaş içine düştü.

1

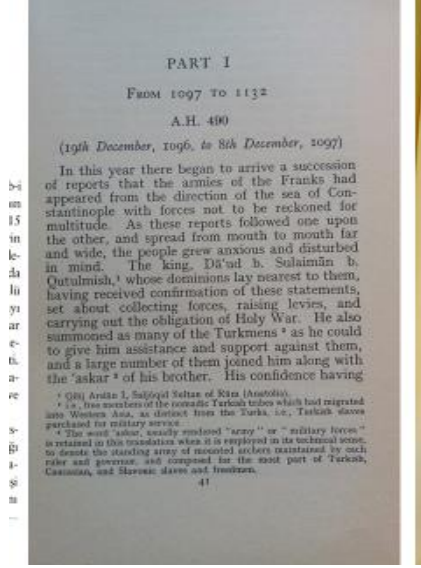

Foto 2: Özatay: *Şâm Tarihine*, Zeyl(Tür.), Gibb: *The Damascus Chronicle*(İng.)

Arapça Tarih Kaynaklarının Tercüme Problemlerine Dair Bir Örnek: İbn Kalânisî Şam Tarihine Zeyl | 67

Ibn Kalânisî

dukları için gıfıl avlanın bir kuvvetin boşluğunu fırsat bilip Beni Usâme ve diğer Araplara baskın yapmış ve sürülerini ölümlerine katıp götürmüştü. Bunun haberi ulaştığı vakit onları takip etmek için muzaffer ordudan büyük bir grup yola çıkarıldı. Türkmenlere yetişiler, çaldıklarının tümünü geri aldılar ve bunlar tekrar sahiplerine verildi.

Melik Nûre'd-Din –Allah onu yüceltsin!– kuşatmak ve kârdesi Nûre'nü'd-Din'den almak üzere Harrân şehrine gitmeye karar verdi. Bu işte bir fayda olduğunu görmüştü. Cemâziye'l-âhîr ayının birinde muzaffer ordusayla harekete geçti. Şehrin önünde ordugâh kurduğu ve kuşatıldığı vakit mizakerelet, teklifler, direnişler ve çatışmalar oldu. Sonunda şehirdakilere aman verilmesi kararlaştırıldı. Şehir Cemâziye'l-âhîr ayının yirmi üçü cumartesi günü teslim alındı (18 Temmuz 1159). İşleri düzene kondu ve ahâlsine iyi muamele edildi. Sonra Emir İsfahâllâh Zeynü'd-Din'e iktâ verilerék idaresi ve savunması ona bırakıldı.

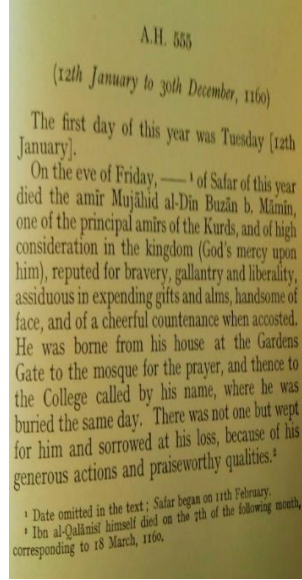
555 Senesi
(19 Ocak 1160 – 6 Ocak 1161)

Senenin ilk günü salıdır.

Bu senenin Sefer ayında cuma günü Kürtenin önde gelen komutanlarından ve melikliğin gözdelelerinden Emir Mücahide'd-Din Buzân b. Mâmin vefat etti – Allah ona rahmet eylesin! O yiğitliği, cesareti ve cömertliği ile meşhurdur, sürekli zekât ve sadaka dağıtırdı. Evinden Bâbü'l-Ferâdis'e, namaz için camiye taşındı ve oradan da kendi adıyla anılan ünlü meдресeye götürüldü ve aynı gün oraya defnedildi. Cömertliği ve takdire şayan meziyetlerinden dolayı kayıba üzülmeyen ve ardından gözyaşı dökmeyen bir kişi dahi olmamıştı.

Ordu geldi

bu işte

Özetay: Şâm Tarihine Zeyl (Tür.)

Gibb: *The Damascus Chronicle* (İng.)

— ٥٥٩ —
ودخلت سنة خمس وخمسين وخمسة

والها يوم الثلاثاء، مستول الحرم والشمس في كعب درجة وكعب قوقسة من الجدي والثاني عشر من كانون الثاني والظالم القوس سبع عشرة درجة وخمس دقائق. وقب ليلة الجمعة من صفر من هذه السنة توفي الأمير عجايد الدين بزآن بن مدين (أحد مقدمي إمراء الأكراد والرجاحة في الدولة رجع الله موصوف بالتهامة والبصاة والساعة موافقاً على بث الصلوات والصدقات في المساكين والضعفاء، والقتراء مع الزمان وكل عصر يتقني، وإوان جيل الخيا حسن البشر في القاء، وأحل من دانه يسابب الفراديس إلى الجامع للصلاة ثم إلى المدرسة المشهورة باسمه فذبح فيها في اليوم ولم يخل من بلق عليه وهو يتر له ومات سنة على قعدة جميل الفاه وحيد خلاله ورثه بهذه اليرسات المختصرة وهي:

كف ظلال دمهائ الفوت نصبة
سقا تراه سرماً بين أكتاف
كذلك كان بزآن في امارته
عشق رباح الرزاق في حاله
اسم بطير مرجماً سيب مدونة
لا يذوق ولا يخلل فأخوان
إلى كنفه بالوفاء وحسان
لحداء حوك جسمه سنة شران
عسى طلع بشر ليس بالزائر
سكل زهر خضيري ليس بالطار
واحدت الورق لذي بين الحسان
بدأ بالحد من فاس ومن دان

وفي يوم الخميس مستول صفر من السنة رجع القاهني فآخي الدين ابو الحسن علي ابن محمد بن يحيى بن علي قاضي دمشق إلى الملك المادل نور الدين رجمة يستلة ذهباً الاغنا، من القضاء، والاشهدال، يا فاجاب سؤاله وولى قضاءه. حدثت القاهني الاصل الامام كمال الدين بن الشيرازي وهو المشهور بالشمق ووفور العلم وصفه، اللهم والفرقة

١٩ وفي شنبه: ذلت هذا بعد فدان هو ابو الفراس بزآن بن بلج من علي بن محمد وهو من الأكراد، وهي طائفة، سيم بادم في العراق، يوازي، مرفقا من اهل بغداد

Foto 3: İbnü'l-Kalânisî: *Zeyl Tarihi Dımaşk* (Arapça)

Ek

The Damascus Chronicle of The Crusades'teki
Latince Yer ve Kişi Adlarının Arapça Karşılıkları⁹⁸

Acre	- 'Akkâ
Acxianus	- Yağsıyân
Ainardus	- [Mu'ine'd-Dîn] Unur
Antaradus	- Antartüs
Apamea	- Afamiyye
Archados/Archas	- 'Arka
Aregh	- Hârim
Arethusa	- er-Rastan
Arsuth	- Arsüf
Artasium	- Artâh
Asa	- 'Azâz
Baccar	- el-Bikâ
Belinus	- Bânyâs
Bethsan	- Baisân
Bezeugis	- Bazvâc
Borsequinus	- el-Bursukî
Caesara, Caesara Magna	- Şeyzer
Caesara Philippi	- Bânyâs

⁹⁸ H.A.R. Gibb'den yararlanılmıştır.

215

Foto 4: Özetay: Şâm Tarihine Zeyl (Tür.)

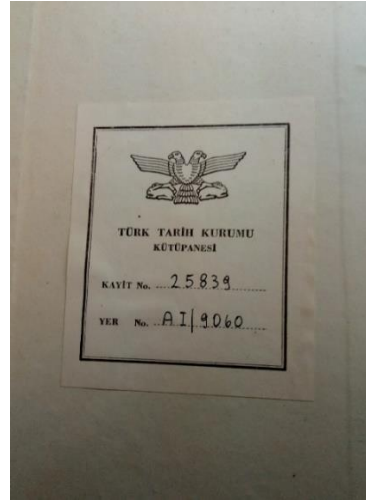
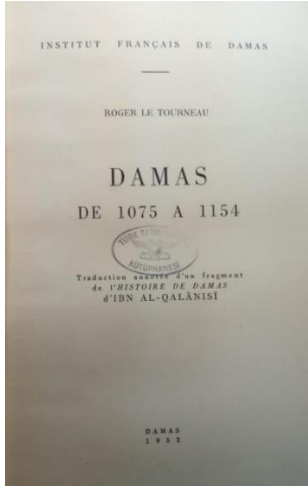

Foto 5: La Tourneau: *Damas* (Frn.)

KAYNAKÇA

- Avcı, Casim, "Sâbi, Hilâl b. Muhassin", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 340-341.
- Aydın, Hasan, *İbn Kalânîsî Hayatı ve Eserleri "Zeylî Tarihî Dımaşk" Tercümesi (S.142-549)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Gökbörü, H. İbrahim, "Arapça Kaynaklarda Selçuklu Dönemi Tercüme Metinlerine Dair Gözlemler (İbn Kesîr el-Bidâye ve'n-Nihâye-Büyük İslâm Tarihi Örneği)", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Ed. M. Ali Hacıgökmen vd., Selçuk Üniversitesi, Konya 2019, s.681-695.
- Gök, H. İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK yay., Ankara 2013.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Dâr Sâdır, Beyrut 1977.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih Dımaşk*, nşr: H. F. Amedroz, Leyden 1908; Tıpkıbasım, Mektebe Mütenebbi, Kahire (t.y.).
- Kaymak, Suat, "İbn Kalânîsî, Şâm Tarihine Zeyl-I ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-, Türkçe trc. Onur Özatağa, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, IX+236s", *Edebali İslamiyat Dergisi*, C.2, S.4, Kasım 2018, s.229-235.
- Landau, Jacob M., "Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 66-67.
- Le Tourneau, Roger, *Damas De 1075 A 1154*, Damas 1952.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK yay., Ankara 2007.
- Nuhoğlu, Hidayet, "Amedroz, Henry Frederick", *DİA*, III, İstanbul 1991, s.12-13.
- Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-Kalânîsî", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s.99-100.
- Sevim, Ali, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylî Tarih-i Dımaşk adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45-1106/07)", *Belgeler*, TTK yay., XXIX, S.33, Ankara 2008, s.1-42.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türki*, İstanbul 1317/Çağrı Yayınları, İstanbul 2009.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR yay., İstanbul 1998.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken yay., İstanbul 2016.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK yay., Ankara 1988.

**İBN SÎNÂ VE EL-KÂNÛN Fİ'T-TİBB ESERİNİN ORTA
ÇAĞ AVRUPASI TIP FAKÜLTELERİ DERS
MÜFREDATLARINA TESİRİ**

**MIDDLE EUROPEAN MEDICINE FACULTIES OF
AVICENNA AND THE CANON OF MEDICINE WORK TO THE
COURSE CURRICULUM**

Murat SERDAR*

Öz

İbn Sînâ, Orta Çağ'da yetişmiş önemli bir tıp alimidir. İlmi kabiliyeti yüksek olan İbn Sînâ, gençliğinden itibaren ilim meraklılarının dikkatini çekmeyi başarmıştır. Bilhassa tıp ilmi alanındaki bilgisi ve becerisi onu daha da ünlü yapmıştır. Tıp alanındaki en büyük ve en önemli çalışması 1012 yılında başlayıp on yılı aşkın bir sürede bitirdiği el-Kânûn fi't-Tıbb adlı eseridir. İbn Sînâ, bu eser vasıtasıyla Hipokrat ve Galen gibi ismi ve eseriyle çağının ötesine geçebilmiştir. El-Kânûn fi't-Tıbb, batı dilleri arasından Latinceye ilk kez XII. yüzyılda Gerard de Crenoma tarafından tercüme edilmiştir. Bu eser daha sonra Avrupa'da İbranice'ye de çevrilmiş ve bazı bilim insanları Arapçası ya da Gerard de Crenoma'nın tercümesinden daha ziyade bu İbranice metni kullanmıştır ve eser her

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat/Türkiye, mserdar61@live.com, <https://orcid.org/0000-0003-2922-1096>.

iki şekilde de yayımlanmıştır. Ayrıca bu eser, ihtiva ettiği bilgilerden dolayı XI. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa'da kurulmaya başlayan tıp okullarında batılı bilim insanlarınca başvuru eseri olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Ülkemizde İbn Sînâ'nın eserinin Orta Çağ Avrupası'nda kimler tarafından tercüme edildiği ve ne zaman yayımlandığı hususunda pek çok çalışma olmasına rağmen, eserin ders müfredatlarındaki yerine dair henüz bir çalışma yapılmamıştır. Biz de bu çalışmamızda, erişime açık olan tıp okullarının dönem kaynakları ile sonradan yapılan çalışmalardan yola çıkarak el-Kânûn fi't-Tıbb'ın batıdaki ders müfredatlarında kullanımına belirli dönemlerdeki örnekleriyle ışık tutmaya çalışacağız.

•
Anahtar Kelimeler

İbn Sînâ, Tıp, Orta Çağ, Avrupa, Ders Müfredatı, el-Kânûn fi't-Tıbb

•
Abstract

Avicenna is an important medical scholar who grew up in the Middle Age. Avicenna, who has a high scientific ability, has managed to attract the attention of science enthusiasts since his youth. His knowledge and skills, especially in the field of medical science, made him even more famous. His biggest and most important work in medicine is his work named The Canon of Medicine, which started in 1012 and completed over a decade. Thanks to this work, Avicenna was able to go beyond his age with his name and work like Hippocrates and Galen. The Canon of Medicine was translated into Latin for the first time in the 12th century from the western languages by Gerard de Crenoma. This work was later translated into Hebrew in Europe, and some scientists used this Hebrew text, rather than the translation of Arabic or Gerard de Crenoma, and the work was published in both ways. In addition, this work has been used as a reference by western scientists in medical schools that started to be established in Europe since the end of the 11th century due to the information it contains.

Although there are many studies on who translated and when published the work of Avicenna in medieval Europe in our country, no study has yet been done on the place of the work in the curriculum. In this study, we will try to shed light on the use of The Canon of Medicine in the western curricula of certain schools, based on the primary resources of medical schools that are open to access.

•
Keywords

Avicenna, Medicine, Middle Ages, Europe, Curriculum, The Canon of Medicine

GİRİŞ

Müslümanların ilmi çalışmaları içerisinde tıp ilminin önemi büyüktür. Diğer medeniyetlerden yapılan tercümelerin başında tıp alanında yapılanlar ilk sıralarda yer almaktadır. Bu hususta Müslüman bilim adamlarını en çok etkileyenler antik Yunan bilim adamları olan Hipokrat ve Galen olmuştur. Onların eserleri Arapçaya tercüme edilmiş ve bu tercümeler vasıtasıyla Müslüman bilim adamları kendi deneyim ve birikimleriyle yeni eserler meydana getirmişlerdir. Tıp ve diğer ilim alanlarının, meraklılarınca talep gördüğü bir ortamda İbn Sînâ dünyaya gelmiş ve tıp alanı başta olmak üzere bu ilim havasından fazlasıyla faydalanabilmiştir. Bu yüzden İbn Sînâ hususunda yapılacak olan çalışmalarda onun yaşadığı ortam, kendisi ve çalışma yapılacak eserin mahiyeti hakkında bilgi verilmeden konuya geçiş yapılması çalışmanın bir tarafını eksik bırakacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için İbn Sînâ'nın Hayatı, el-Kânûn fi't-Tıbb ve İbn Sînâ Tıbbının Orta Çağ Avrupası'na Yansıması olarak üç kısma ayrılması uygun olacaktır. Bu üç kısmın ilk ikisi başlı başına ayrı bir çalışma konusu olabilecek niteliktedir. Dolayısıyla çalışmanın asıl amacının İbn Sînâ ve el-Kânûn fi't-Tıbb'ın Orta Çağ Avrupası'nda nasıl karşılık bulduğu olduğundan ve bu amaçtan sapmamak için ilk iki kısım özet mahiyetindedir.

İbn Sînâ'nın Hayatı

Asıl adı Ebu Ali el-Hüseyin b. Abdullah b. Ali olan İbn Sînâ, öğrencisi Cûzcanî'nin aktardığına göre, 980 yılında Buhara yakınlarındaki Afşana (Efşene?)'da dünyaya geldi.¹ Ebû Ubeyd el-Cûzcânî'nin hocası tarafından kendisine yazdırdığı hayat hikâyesinin haricinde İbn Sînâ hakkında İbnü'l-Kıftî (1173-1248) ve İbn Ebû Usaybia'nın 1195-1259) aktardıkları sayesinde bilgimiz bir hayli fazladır. İbn Sînâ künyesiyle İslam dünyasında meşhur olmuştur. Fakat kendisi, "eş-şeyhü'r-reîs", "hüccetü'l-hak", "şerefü'l-mülk" ve ed-düstûr olarak da bilinmektedir. Avrupa'da Avicenna olarak kabul gören İbn Sînâ, aynı zamanda filozofların prensi olarak nitelenmektedir.² Babası Abdullah, aslen Belhli olmasına rağmen Sâmânî hükümdarı Nûh b. Mansûr (961-976) döneminde

¹ Hüseyin Gazi Topdemir, *İbn Sînâ*, İstanbul 2009, s. 15.

² Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 319.

Buhara'ya yerleşmişti.³ İyi bir eğitime sahip olan babası Abdullah'ın evi, geometri, felsefe ve Hint matematiği ile ilgili konuların tartışıldığı bir merkeze dönüşmüştü. Bu sebepten ötürü İbn Sînâ erken yaşta ilmî konulara aşinalık kazanmıştır.⁴

Çok zeki bir çocuk olan İbn Sînâ, önce Kur'ân'ı ezberlemiştir. Daha sonra dil, edebiyat, akaid ve fıkıh eğitimi almıştır. Eğitiminin bu evresinde ders aldığı hocalardan sadece Hanefî fakihî Ebû Muhammed İsmâil b. Hüseyin ez-Zâhid'in adı bilinmektedir.⁵ Süreç içerisinde dinî ilimler hususunda ileri seviyeye ulaşan İbn Sînâ ayrıca babasından geometri, aritmetik ve felsefe konusunda eğitim almıştır. Ardından babasının isteği üzerine Mahmûd el-Messâh'tan Hint aritmetiği okumuştur.⁶ Bu sıkı eğitim sonucunda felsefî alanda yeterliliğe ulaşan İbn Sînâ tıpla ilgili dersler almaya başlamıştır. İbn Sînâ'nın tıp ilmi tahsil ettiği hocalarının içinde Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ile Sâmânîler'in saray hekimi Ebû Mansûr Hasan b. Nûh el-Kumrî öne çıkmaktadır.⁷ İbn Sînâ üstün zekâsı yardımıyla, diğer ilimlerde olduğu gibi, tıpla ilgili eserleri de bir müddet sonra kendi kendine okumaya başlamıştır. Kendi gayretlerinin de tesiriyle hem tıp hem de eczacılıkta ileri bir düzeye ulaşan İbn Sînâ'nın daha 16 yaşındayken birçok tabibin onu bir tıp otoritesi sayıp görüşlerine başvurduğu rivayet edilmektedir.⁸

Sâmânî hükümdarı Nûh b. Mansûr'un ağır bir hastalığa yakalanması üzerine Sâmânî sarayına davet edilmiş ve burada bir yandan sultanın tedavisiyle ilgilenirken daha önce görme imkânı bulamadığı eserleri saray kütüphanesi aracılığıyla inceleme fırsatı yakalamıştır. Göstermiş olduğu başarıdan ötürü daha 18 yaşında iken bu yöneticilerin teveccühün kazanmış ve onların şahsi

³ Soheil M. Afnan, *Avicenna -His Life and Works-*, London1958, s. 58.

⁴ Alper, a.g.m., s. 319.

⁵ Ayrıca bunun yanında özellikle dil ve edebiyat alanlarında Ebû Bekir el-Berkî'den ders aldığı da tahmin edilmektedir. Alper, a.g.m., s. 319.

⁶ İbn Sînâ bu dönemde Ebû Abdullah en-Nâtîlî Buhara'ya gelince ondan da ders almıştır. İbn Sînâ Porphyrius'un Esiagoge (İsâgucî) adlı mantık kitabını okumaya başladı. Hocasının mantık alanında yetersiz kaldığını hisseden İbn Sînâ bu alanda kendi kendine okumaya yapmaya ve şerhleri incelemeye başladı. Hocası Ebû Abdullah en-Nâtîlî'den okuduğu Öklid'in Elementler eserinin beş altı bölümünden geri kalanını da kendi kendine çözmeye çalıştı. Ardından Batlamyus'un el-Mecistî'sine (Almagest) geçti; eserin başlangıç kısımlarını bitirip geometrik şekillerle ilgili bölümüne ulaşınca hocası kitabın diğer kısımlarını kendi kendine okuyabileceğini söyledi. Hocasının Buhara'dan ayrılmasından sonra İbn Sînâ fizik, metafizik ve diğer felsefî konularla ilgili metinlere ve de bunların şerhlerine yönelmiştir. Daha geniş bilgi için bkz: Alper, a.g.m., s. 319.

⁷ Lenn E. Goodman, *Avicenna Updated Edition*, London 2006, s. 14.

⁸ Afnan, a.g.e., s. 58-59.

hekimliğine yükselmiştir. Nûh b. Mansûr'un 997'de vefatının ardından selefleri Mansûr b. Nûh (997-999) ve İsmâil b. Nûh el-Müntasır (1000-1005) zamanlarında da saraydaki görevine devam etmiştir.⁹

Sâmânî Devleti'nin (819-1005) ortadan kalkmasından sonra İbn Sînâ Buhara'yı terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁰ Kendisine uygun bir yer bulana kadar seyahat eden İbn Sînâ, ilk olarak Hârizm'de bir kasaba olan Gürgenç (Ürgenç)'e gitmiştir. Buradaki en büyük kazancı bir ilim sevdalısı olan vezir Ebû'l-Hüseyn es-Süheylî (es-Sehlî) ile tanışması olmuştur. ¹¹ Bölgenin hâkimi olan Gazneli Sultan Mahmud'dan (998-1030) gelen bir mektup üzerine Emîr Ali'nin sarayında bulunan ilim adamları Gazne Sarayı'na çağırılmıştır. İbn Sînâ ve Ebû Sehl el-Mesîhî bu çağrıya uymayarak Gazne'ye gitmemişlerdir. Gürgenç'te kalmanın kendileri için tehlikeli olacağını düşündüklerinden dolayı bu şehirden ayrılmışlardır. Nizâmî-i Arûzî'nin (ö. 1157) belirttiğine göre Gazneli Mahmud, İbn Sînâ'yı aratmak için resmini yaptırmış ve resmi çoğaltılarak çeşitli bölgelere göndermiş fakat bir sonuç elde edememiştir.¹²

İbn Sînâ Gürgenç'ten ayrıldıktan sonra sırasıyla Nesâ, Bâverd, Tûs, Şakkân, Semnîkân ve Câcerm'e ve daha sonra Ziyârî Devleti (928-1090) hükümdarı Kâbûs b. Veşmgîr'in (978-981/998-1012) yanına Cürcân'a gitmiş ve bu sırada Emir Kâbûs'un tutuklanıp bir kalede vefatının ardından Cürcân ile Hârizm arasındaki Dihistan'a geçmiştir. Dihistan'da iken 1012 yılında hastalığa yakalanan İbn Sînâ

⁹ Alper, a.g.m., s. 320.

¹⁰ Muhamed Asimov, "The Life and Teachings of Ibn Sina", *Indian Journal of History of Science*, Vol.21/3, 1986, s. 221.

¹¹ Felsefî ilimlere meraklı olan vezir vasıtasıyla mahalli bir emir olan Ali b. Me'mûn ile tanışan İbn Sînâ Gürgenç'te ilmi çalışmalarına devam etmiş ve bu emir tarafından kendisine finansörlük sağlanmıştır. Bu sırada emirin sarayında Bîrûnî, Sehl el-Mesîhî, İbnü'l-Hammâr ve İbn Irâk gibi âlimler de bulunmaktaydı. İbn Sînâ ile Bîrûnî arasındaki ilmi münazaralar bu sırada yaşanmıştır. Alper, a.g.m., s. 320; Burada İbn Miskeveyh ile aralarında geçen diyalog çok önemlidir. Beyhakî'ye göre İbn Miskeveyd Hârizemşahların hizmetinde tabip olarak görev yapmıştır. İbn Miskeveyh ders verdiği bir esnada İbn Sînâ gelmiş ve filozofu bazı konularda bilgisizlikle itham etmiştir. Beyhakî devamında olayın gelişmesini eserinde İbn Sînâ'ya göre şöyle nakletmektedir; İbn Sînâ'nın İbn Miskeveyh ile görüştüğünü, kendisine bir konuyu arz etmiş olmasına rağmen cevap alamadığını ve kendisinin zor anlayan biri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca devamında İbn Sînâ'nın İbn Miskeveyh'in önüne bir cevaz koyduğunu ve bu cevazın ka arpa olduğunu ondan açıklamasını istediğini ve sonucunda da İbn Miskeveyh'in kendisine sen ilk önce ahlâkını düzelt sonra cevize bakarız ahlâk daha önemli dediğini aktarmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: Ali b. Zeyd Beyhakî, *Târîhu hükemâ'i'l-İslâm*, Neş. Muhammed Kürd Ali, Dımaşk 1946, s. 28-29.

¹² Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makale*, trc: Esin Eren Soysal, İstanbul 2016, s. 100.

kısa bir süre sonra buradan ayrılmıştır. Cüzcan'a tekrar dönmek zorunda kalan İbn Sînâ, burada, ölene kadar yanından ayırmayacağı Ubeyd el-Cûzcânî ile tanışmıştır. Cüzcan'da huzurlu bir ortama kavuşan İbn-i Sina'ya, ilme düşkün bir kişi olan Ebû Muhammed eş-Şîrâzî'nin bir ev satın aldığı ve bazı imkânlar sağladığı bilinmektedir. İbn Sînâ, Cüzcan'da el-Kânûn fi't-Tıbb'ın başlangıç kısmını ve bazı başka eserlerini kaleme almıştır.¹³

Cürçân'da muhtemelen iki yıl kalan İbn Sînâ daha sonra Rey'e giderek Büveyhî Devleti'nin (932-1062) valisi Fahrüddeve'nin eşi Seyyide ve oğlu Mecdüddeve ile buluşmuştur. Burada melankoliye yakalanan Mecdüddeve'yi tedavi ederek tıp konusundaki otoritesini kabul ettirmiştir.¹⁴ İbn Sînâ, Mecdüddeve'nin tedavisinden sonra Rey'den ayrılarak Kazvin'e ve oradan Hemedan'a geçmiştir. Hemedan şehrinde Kezbâneveyh'in hizmetine girmiştir. Daha sonra kulunç hastalığına yakalanan Büveyhî Hükümdarı Şemsüddeve'yi (997-1021) tedavi etmek için onun sarayında bulunmuştur. Hükümdarı iyileştirmesinin mükâfatını birçok ihsanlara nail olmak ve hükümdarın dostluğunu kazanmakla almıştır.¹⁵ Şemsüddeve'nin Karmîsîn'e bir sefer düzenlemesi üzerine onun yanında yer almış ve savaş Büveyhîlerin yenilgisi ile sonuçlanınca onunla Hemedan'a gelmiştir. Şemsüddeve tarafından kendisine teklif edilen vezirlik görevini kabul etmiştir. Ordu içinde çıkan isyan sırasında İbn Sînâ'nın evi kuşatılıp soyulmuş ve kendisi de zindana kapatılmıştır. Bu kadarıyla yetinmeyen asiler, Şemsüddeve'den İbn Sînâ'nın öldürülmesini de talep etmişlerdir. Şemsüddeve İbn Sînâ'yı, görevinden uzaklaştırmak suretiyle asilerin elinden kurtarabilmiştir. İbn Sînâ, bu isyan ortamında, kırk gün boyunca Şeyh Ebû Sa'd ed-Dahdûk'un evinde gizlenmek zorunda kalmıştır. Ancak Şemsüddeve'nin hastalığının nüksetmesi üzerine hükümdarın çağrısına uyarak sarayına gitmiştir. Tekrardan vezirlik makamına getirildiği gibi öncesinden daha çok ihsana nail olmuştur. Bu sırada İbn Sînâ gündüz devlet işleri ile geceleyin ise öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuştur. Akşamları öğrencilerle yapmış olduğu dersler esnasında onlara kaleme aldığı eş-Şifa ve el-Kânûn fi't-tıbb gibi eserlerin tamamlanmış nüshalarını okutmuştur. İbn Sînâ'nın öğrencilerinin kim olduğu tam olarak bilinmese de bunların içerisinde Ebû Abdullah el-Ma'sûmî, Ebû

¹³ Nizâmî-i Arûzî, a.g.e., s. 102-103.

¹⁴ David C. Reisman, "Stealing Avicenna's Books: A Study of the Historical Sources for the Life and Times of Avicenna", *Before and After Avicenna*, Ed: David C. Reisman and Ahmed H. Al-Rahim, Brill, Boston 2003, s. 93.

¹⁵ Wasim Ahmad, N.A. Khan, A. Ghufuran vd., "Ibn Sina", *Hamdard Medicus*, Vol. 54/4., 2011, s. 47-48.

Mansûr İbn Zeyle ve Behmenyâr b. Merzübân el-Âzerbaycânî'nin bulunduğu düşünülmektedir.¹⁶

Şemsüddevlé'nin vefatından sonra sultanın oğlu Semâüddevlé (1021-1028) her ne kadar İbn Sînâ'yı vezirlik makamında tutmak istese de bu İbn Sînâ tarafından kabul görmemiştir. İbn Sînâ siyasetten uzak kalmak istese de döneminin siyasîleri peşini bırakmamış ve onu çekemeyen kişiler kendisinin Şemsüddevlé'nin diğer oğlu Tâcûlmülk ve Kâkûyîler (1007-1119) hükümdarı Alâüddevlé Muhammed b. Rüstem (1007-1041) ile gizlice mektuplaştığını ileri sürmüş ve bu yüzden 1023'te Ferdecân Kalesi'ne hapsedilmiştir. Alâüddevlé'nin Hemedan'a bir sefer düzenlemesinden sonra dört ay kaldığı esaretten kurtulmuştur.¹⁷ İbn Sînâ, Alâüddevlé'nin meclisine katılarak hem saygı görmüş hem de onun vezirlik teklifini kabul etmiştir. Nizâmî-i Arûzî, İbn Sînâ hakkında şunları aktarmaktadır: “Gerçek şu ki Aristo'nun İskender'e vezir olmasından sonra hiçbir hükümdara Ebû Ali gibi vezir nasip olmamıştır.”¹⁸ Bu dönemde eş-Şifa' eserinin eksik kalan kısımlarını tamamlamıştır. İsfahan'da kaldığı yıllarda sakin bir hayat geçiren İbn Sînâ, Gazneli Mesud'un (1031-1041) bu şehri almasından sonra evinin ve kütüphanesinin yağmalanmasıyla büyük üzüntü yaşamıştır. Sağlığı bozulan İbn Sînâ, kulunç hastalığına yakalanmıştır. Bir ara uyguladığı tedavi sonrası sağlığında düzelme görülse de tam olarak iyileşememiştir. Hasta hasta Alâüddevlé'nin Hemedan Seferi'nde yanında yer almıştır. Fakat yolda durumu kötüleşen İbn Sînâ, Hemedan'a vardıklarında vefat etmiştir (1037). Anıtkabir şeklinde yeniden düzenlenen mezarı bu şehirde bulunmaktadır.¹⁹

El-Kânûn fi't-Tıbb

İbn Sînâ Avrupa'da filozofluğundan ziyade tabipliğiyle bilinmektedir. Batı Tıp Dünyasında *Tıbbın İncili* veya *Tıbbın Mukaddes Kitabı* olarak adlandırılan el-Kanun fi't-Tıbb, İbn Sînâ'nın en büyük tıbbi eseri olup Avrupa dillerine tercüme edilmiş ve uzun yıllar Batılı tıpçıların başucu eseri olmuştur.²⁰ İbn Sînâ, bu eserini yazmaya 1012 senesinde Cürcân'da başlamış ve Büveyhî hanedanının Rey, Hemedan ve İsfahan'daki saraylarında bulunduğu on yılı aşkın bir dönemde eseri tamamlamıştır. İbn Sînâ, dağınık vaziyetteki Helenistik, Bizans ve Süryânî

¹⁶ Alper, a.g.m., s. 321.

¹⁷ Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, der ve trc: M. Cüneyt Kaya, İstanbul 2004, s. 8.

¹⁸ Nizâmî-i Arûzî, a.g.e., s. 105.

¹⁹ A. Süheyl Ünver, *İbn Sîna -Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar*, İstanbul 1955, s. 3.

²⁰ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul 2016, s. 222.

tıp literatürünü derleyip sistemleştirmekle kalmamış aynı zamanda kendi gözlem ve deneyimlerini de katarak İslam tarihinin en büyük tıp eserini meydana getirmiştir. Bu hususta kendisinden bir asır sonra yaşayan Nizâmî-i Arûzî'nin haklı bir abartısı vardır.²¹ Nizâmî-i Arûzî eseri olan Çehar Makale'de "Bukrat (Hipokrat) ve Câlînûs (Galen) sağ olsalardı bu kitabın önünde secde etmeleri gerekirdi" ifadesiyle İbn Sînâ'nın esrinin hakkını vermektedir.²²

El-Kânûn fi't-Tıbb toplamda beş kitaptan meydana gelmektedir. "El-Külliyât" (tıbbın genel ilkeleri) başlığını taşıyan ilk kitap dört kısımdan oluşmaktadır. Bu eser tamamen teorik bilgiden oluşmaktadır. İlk kısımda tıp biliminin tanımı verildikten sonra klasik usule uygun olarak önce anâsır-ı erbaa, ahlât-ı erbaa ve dört mizaç teorisini açıklamıştır. Devamında insanın anatomik yapısı hakkında bilgi vererek her bir organın yapısını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Birinci kitabın ikinci kısmında hastalığın tanımı yapılmış; uyku ve uyanıklık, alışkanlıklar ve besinler, banyo ve güneşin hastalıkla ilgili tesirleri tartışılmıştır. Ayrıca İbn Sînâ, ısı, anormal hareketler, zevk ve acının vücut üzerindeki etkileri gibi özel hastalık sebeplerini de bu kitapta incelemiştir. Kitabın üçüncü kısmında sağlığın korunması ve koruyucu hekimliğe dair bilgiler vermiştir. Burada sağlık, hastalık ve kaçınılmaz ölüm sebepleri hakkında bilgi verdikten sonra çocuk yetiştirme, yetişkinlerin ve yaşlıların takip etmesi gereken hayat düzeni hususunda önerilerde bulunmuş, mizaç anormallikleri ve iklim değişikliklerinin etkilerini ele almıştır. Dördüncü kısımda tedavinin ana hatlarından bahsederek müshillerin kullanımı, kan alma ve kusma konusunu işlemiştir.²³ Ayrıca el-Kânûn fi't-Tıbb'ın hastalık teşhisi ile ilgili nabız ve idrar muayenesi kısmı oldukça enteresandır. Nizâmî Arûzî eserinde İbn Sînâ'nın nabızla hastalık teşhisine dair kısımda oldukça mühim bilgiler vermektedir. Yazar bu hususta Çin ve Orta Asya tıp ilminden ve Galen'den kaynak olarak faydalandığını belirtmektedir.²⁴

İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb eserinin ikinci kitabının ilk kısmı öğrenmiş olduğu tıbbi bilginin yanında kendi deneyimlerinden de yararlanarak ilaçların tabii özellikleri hakkında bilgi vermektedir. İbn Sînâ, ilaçlar üzerine yaptığı çalışmalarda genelde vücut üzerindeki etkilerini incelemiştir. Ayrıca ilaçların yapımında kullanılan bitkilerin yetiştiği yerden toplanması ve saklanması

²¹ Esin Kahya, "el-Kânûn fi't-Tıbb", *DİA*, XXIV İstanbul 2001, s. 331.

²² Nizâmî-i Arûzî, a.g.e., s. 92; Kahya, a.g.m., s. 331.

²³ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.1, çev: Esin Kahya, Ankara 2018; Kahya, a.g.m., s. 331.

²⁴ Arslan Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tabâbeti ve Avrupa'ya Tesirleri", *İbn Sînâ -Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, ed: Aydın Sayılı, Ankara 1984, s. 47-48.

hususunu da ele almıştır. Bu cildin ikinci kısmında ise ebced sistemiyle 800'e yakın ilacın adı verilerek her bir ilacın mahiyeti, kullanım miktarı, tabii özellikleri ve etki alanları incelenmiştir.²⁵

Bu eserin üçüncü kitabı patolojiyle ilgilidir. Eserin en hacimli kitabıdır. Arapça orijinalinden Türkçeye tercümesi iki cilt halinde yapılmıştır. Tek tek organlara ait hastalıkların belirtileri, teşhis ve hastalığın seyri hakkında bilgi verilir. Bu kısımda dahili ve harici hastalıklar tesir ettikleri organlara göre baştan ayağa kadar sistematik bir şekilde ele alınmıştır.²⁶ Örnek vermek gerekirse başla ilgili hastalıklar, sara, vertigo gibi beyin rahatsızlıkları, göz, boğaz, burun ve dış hastalıkları; göğüs ve akciğer hastalıklarıyla ilgili bronşların anatomisi, solunum problemleri ve tedavisi; sindirim sistemiyle ilgili olanlar arasında mide, dalak hastalıkları ve tedavisi, bağırsak, safra kesesi ve karaciğer hastalıkları; üreme organları ilgili hastalıklar arasında döllenme ve gebelik hakkında bilgi vermektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere bu kısımda yer verilen idrar ve ona dair bilgiler çok elzemdir. Çünkü idrar vasıtasıyla bazı hastalıkların tanısının mümkün olduğu İbn Sînâ tarafından bu kısımda tartışılmıştır.²⁷

Dördüncü kitap dört bölümden ve yedi fenden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümünde ve ilk feninde ateşli (humma) hastalıkların belirtileri arasında yer alan iştahsızlık, fazla kilo kaybı, ishal, ağrı, korku, ateş ve hormonal dengesizliğin görüldüğü belirtiler; ikinci feninde ise ateşli hastalıklarda kusma, ateş, susuzluk, ishal gibi belirtilere göre tedavi uygulandığı görülmektedir. Eserin ikinci kısmı olan üçüncü fen şişler ve döküntülerle, dördüncü fen kırıklarla ve beşinci fen ise çıkıklar ve kırıktaki genel yöntemlerle alakalıdır. Burada yaralar ve onların küçük cerrahî denilen tedavileri ele alınmıştır. Üçüncü kısım ve altıncı fen ise metaller, bitkiler ve hayvanî ürünlerden kaynaklanan zehirlenmeler, insan ve hayvan ısırıklarından doğan rahatsızlıklar izah edilmiştir. Estetikle ilgili problemler ise dördüncü kısımda ve yedinci fende ele alınmıştır. Ayrıca şişmanlık ve zayıflık başta olmak üzere saç, tırnak ve deri bakımı, kötü kokular ve renk solgunluğu da bu kısımda ele alınmıştır. Bu kısımda deri hastalıkları ile ilgili ilk defa ayrıntılı bir frengi açıklaması yapılmıştır.²⁸

²⁵ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C. 2, çev: Esin Kahya, Ankara 2018.

²⁶ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.3/1-2, çev: Esin Kahya, Ankara 2018; Terzioğlu, "İbn Sînâ'nun Tababeti", s. 50.

²⁷ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.3/1-2, çev: Esin Kahya, Ankara 2018.

²⁸ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.4, çev: Esin Kahya, Ankara 2018.

El-Kânûn fi't-Tıbb'ın beşinci ve son kitabı reçetelerden meydana gelmektedir. Bu kısımda 650 kadar ilacın hazırlanışı ve uygulananışı hakkında bilgi verilmektedir.²⁹

İbn Sînâ'nın öğrencisi el-Cüzcâni hocasının Kanun'un altıncı kitabını da yazmaya niyetli olduğunu fakat buna ömrünün vefa etmediğini şu cümlelerle ifade etmektedir: "...İbn Sînâ'nın hastalıkları tedavi ederken elde etmiş olduğu birçok hususî muvaffakiyetleri vardı ki bunları al-Kânûn'a koymak istiyordu. Bu muvaffakiyetlerini muhtelif kağıtlara kaydetmişti. Her nasılsa al-Kânûn'u tamamlamadan evvel bunlar zayi olmuştu...."³⁰

İbn Sînâ Tıbbının Orta Çağ Avrupası'na Yansıması

Bilgi salt bir millete ait olmayıp evrenseldir. Dolayısıyla İslam bilimi nasıl kendisinden önceki medeniyetlerin bilimsel gelişmelerinden etkilenmiş ve onların kaldığı yerden devam etmişse batının da İslam biliminden etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu etkileşimde batıların en çok etkilendikleri Müslüman bilim adamlarından biri de İbn Sînâ'dır. İbn Sînâ da yaşamış olduğu dönemde tıbbi bilgi ve birikimiyle bütün otoritelerin takdirini kazanmış ve eseriyle ölümünden bir asırdan biraz daha sonra batılı bilim insanlarını etkilemeyi başarmıştır. İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb adı verdiği eseri, Orta Çağ Avrupası'nda XII. yüzyıl dan itibaren birçok kez Latinceye ve diğer batı dillerine tercüme edilmiş ve basılmıştır. Batı dillerine XII. yüzyılda tercüme edilen bu eser ilk kez 1760 yılında Tokatlı Hekim Mustafa Efendi tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Fakat ondan sonra Türkiye'de İbn Sînâ'nın bu eserine dair yapılan çalışmalarda, genelde hangi yıllarda batılılar tarafından Latinceye veya diğer dillere tercüme edilip basıldığı hususları birçok kez incelenmiştir.³¹ Bir dönem de Almanya'da bulunmuş olan rahmetli Prof. Dr. Arslan Terzioğlu, oradaki bilgi birikiminin de tesiriyle bu hususa yeni bir soluk getirmiştir. O, İbn Sînâ'nın eserinin sadece kimler ve ne zaman çevrildiği ile ilgilenmemiştir. İbn Sînâ'nın bu eserinin çevirilerinin yanında esere yapılan şerhler ve bilhassa Viyana ve Münih'teki tıp fakültelerinin ders programlarındaki önemine de değinmiştir.³² Dolayısıyla İbn Sînâ'nın eserlerinden batının bu etkileşimi sonucu eser bir bütün

²⁹ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.5, çev: Esin Kahya, Ankara 2018.

³⁰ Şerafettin Yaltkaya, *İbn Sînâ'nın İbn Ebi Useybia'nın Tabakatındaki Hal Tercümesi, Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina*, Ankara 1937, s. 13; Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tababeti...", s. 59.

³¹ Cumhuriyet dönemi Türkiyesi'nde bu eserin günümüz Türkçesine ilk tercümesi 1965 yılında sayın Prof. Dr. Esin Kahya tarafından başlatılmış ve 2018 yılında tamamlanarak okuyucuyla buluşturulmuştur.

³² Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tababeti", s. 59-65.

halinde mi tercüme edilmiş ya da batılı bilim adamlarının ilgi alanlarına göre sadece spesifik konular mı tercih edilmiştir? Batılı bilim adamları bu etkileşim sonunda sadece eseri birebir tercüme mi etmişler ya da kendi bilgi ve birikimlerini de katarak yeni eserler meydana getirmiş midirler? Bu etkileşim sadece bilim adamları nezdin de mi kalmış ya da ders müfredatlarına bir etkisi olmuş mudur? Eğer ders müfredatlarına el-Kânûn fi't-Tıbb'ın bir etkisi olmuşsa bu süreklilik arz etmiş midir? Bu ve benzeri sorular bizim etkileşimin ne yönlü olduğu hususunda doğruları bulmamızı sağlayacaktır.

El-kânun fi't-Tıbb'ın ilk tercümeleri sonrakilere oranla bir bütün halinde olmuştur. Yazıldıktan bir yüzyıl sonra batıya ulaşmış olan bu eser, XII. yüzyılın ikinci yarısında ilk kez batı dillerine tercüme edilebilmiştir. Eserin ilk tercümesi Gerard de Cremona tarafından 1150-1187 yılları arasında Tuleytula'da Latinceye olmuştur. Bu dönemde yapılan ilk çeviri tıpçılardan daha ziyade ilahiyatçı, ansiklopedist ve felsefecilerin dikkatini çemiştir. Bunların başında da Barthelemy I'Anglais, Thomas de Cantimpre, Vincent de Beauvais, Guillaume d'Auvergne ve Robert Grosseteste gelmektedir.³³ Gerard de Cremona'nın bu tercümesi 1473'te Milano'da, 1476'da Padua'da, 1482 ve 1489'da³⁴ iki kez Venedik'te basılmıştır. Ayrıca İbn Sînâ'nın el-kânun fi't-Tıbb adlı eserinin haricinde tıpla ilgili başka eserleri de batılı bilim adamlarının nazarını çekmiştir. Onun "Kalbin Gücü / De Viribus Cordis" adlı 11 sayfadan oluşan küçük bir eseri Arnaldo de Villanova tarafından 1311 yılında Latinceye tercüme edilmiştir. Bu küçük tercüme de 1490 yılında el-Kânûn fi't-Tıbb eserinin sonuna ek olarak Petrus Rochabonella'nın editörlüğünde ve Prosdocimus Mutius'un yorumlarıyla Venedik'te basılmıştır.³⁵ Yine Gerard de Cremona'nın çevirisi Jacobus de Partibus'un yorumlaması ve Jacques Ponceau'nun düzenlemesiyle 1498 yılında Lyon'da basılmıştır.³⁶ 1507 yılında 1184 sayfa olarak el-Kanun fi't-Tıbb "Liber Canonis Auicenne ismiyle basılmış olup kimin tercümesi olduğu hakkında bir bilgi yoktur.³⁷ Bu baskı ve

³³ Antone Calvet, "Joël Chandelier, "Avicenna et la médecine en Italie, Le Canon dans les universités italiennes (1200-1350), Honoré Champion, Paris 2017," *De Gruyter*, 45/1-2, 2018, s. 8.

³⁴ Avicenna, *Canon Medicinæ*, Latin Trans: Gherardo da Sabbioneta, Venice 1489.

³⁵ Avicenna, *Canon Medicinæ and De Viribus Cordis*, Latin Trans: Gherardo da Sabbioneta, ed: Petrus Rochabonella, Corr: Prosdocimus Mutius, Venice 1490.

³⁶ Avicenna, *Canon Medicinæ*, Latin Trans: Gerardus Cremonensis, Comm. Jacobus de Partibus, add: Johannes Laskaris, ed: Jacques Ponceau, Lyon 1498.

³⁷ Avicenna, *Liber Canonis Auicenne*, Rome 1507.

Gentilis Fulgi tarafından Latinceye tercüme edilmiş olan el-Kânûn fi't-Tıbb'ın dördüncü ve beşinci kitapları Roma'da National Central Library'de bulunmaktadır.³⁸

Orta Çağ'da el-Kânûn fi't-Tıbb, Latince'nin yanında bir bütün halinde İbranice'ye de tercüme edilmiştir. Örneğin ilk İbranice çeviri Nathan ben Eliezar Ha-Me'ati tarafından 1279-1283 yılları arasında Roma'da yapılmış ve aynı eser 1408'den önce Ibn Vives al-Lorqui and Joseph ben Joshua tarafından da gözden geçirilmiştir. Bu eser, 1491'de Napoli'de basılmıştır.³⁹ 1580 yılında Padua Tıp Okulu'nda doktor olan Andrea Graziolo, kendi tercümesini yaparken İbranice tercümeden de faydalanmıştır. Andrea Graziolo'nun çevirisinin ilk bölümü 1585 yılında Venedik'te basılmıştır.⁴⁰ Ayrıca onun gibi XVII. yüzyılda Fabio Paolini de bir pasajı doğrulamak için Latince versiyonun yanında İbranice versiyonu da gözden geçirmiştir.⁴¹

Orta Çağ Avrupası'nda zaman zaman İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb eserinin bir bütün halinde değil fakat spesifik konulara göre basıldığı da olmuştur. Bu hususta birinci kitabıyla ilgili şu ana kadar yapılmış araştırmalar neticesinde ayrı ayrı ya da kısım kısım tercüme edildiğine dair bir bilgiye ulaşamadık. Fakat ikinci kitaptan ve ondan sonraki üç kitabın bazı kısımları spesifik çalışan tıpçılar tarafından tercüme edilmiştir. Örneğin Anatomia Ricardi Anglicii'den edindiğimiz bilgiye göre; 1479 yılında Latince yayınlanan göz anatomisine ait kısımda gözün elle bir anatomi çizimi yer almaktadır.⁴² Bu resimde İbn Sînâ'nın göz anatomisiyle ilgili Arapça deyimlerin Latince karşılıkları gözün eksenine göre önden arkaya doğru sıralanmıştır. El-Kânûn fi't-Tıbb'ın 1544 yılındaki çevrisinde de göze ek olarak beynin bir anatomik çizimi yapılmıştır.⁴³ Bunlara ilaveten el Kanun fi't-Tıbb'ın ikinci kitabı Vopisco Fortuna Plempio tarafından 1658 yılında

³⁸ Avicenna, *Liber Canonis Auicenne*, Quarto & Quinto, Latince Trans: Gentilis Fulgi, Rome 1520.

³⁹ Avicenna, *Kanon*, Hebrew Trans: Nathan ben Eliezar Ha-Me'ati (1279-83), Ibn Vives al-Lorqui, Joseph ben Joshua (before 1408), Naples 1491.

⁴⁰ Kahya, a.g.m., s. 331.

⁴¹ Nancy G. Siraisi, *Avicenna in Renaissance Italy -The Canon and Medical Teaching in Italian Universities After 1500*, Princeton 1987, s. 17.

⁴² İbn Sînâ el-Kânûn fi't-Tıbb eserinin hiçbir cildinde herhangi bir çizime yer vermemiştir. Fakat Avrupa'da yapılan çevirilerde bazı organların çizimleri bu esere eklenmiş ve şerhler düşülmüştür. Daha geniş bilgi için bkz: Ricardi Anglicii, *Anatomi Ricardi Anglicii (c.a. 1242-1252)*, Primum Edidit Robertus Töpily Ques, Vindobonae 1902, s. 39.

⁴³ Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tababeti", s. 51.

Latinceye neşredilmiştir.⁴⁴ Ayrıca bu eserin bazı kitaplarında yer alan spesifik konuların tercüme edildiği de olmuştur. Örnek verecek olursak Petro Vattier tarafından el-Kânûn fi't-Tıbb eserinin üçüncü ve dördüncü kitaplarında İbn Sînâ'nın akıl hastalarını incelediği on yedi bölüm 1659'da Latinceye çevrilmiştir.

İbn Sînâ ve eserinden, spesifik etkileşimin İXX. ve XXI. yüzyıllarda bile devam ettiği görülmektedir. Örneğin; ünlü nörolog Sigmund Frued, seksüel travmaya dayanan psikoanalizinde İbn Sînâ'dan faydalanmıştır. Frued'in bu analizinin daha önce İbn Sînâ tarafından aşk tedavisinde kullanılmış olduğunu onun el-Kânûn fi't-Tıbb eserinde ve Nizâmî Arûzî'nin Çehar Makale eserinde görmek mümkündür.⁴⁵ Yine el-Kânûn fi't-Tıbb'ın üçüncü kitabında yer alan kadın hastalıkları ve doğumla ilgili bölümler Max Meyerhof ve D. Joannidis tarafından 1938 yılında incelenerek Fransızca olarak yayınlanmış olması onun hala etkisini gösterdiğinin bir başka delilidir.⁴⁶

İbn Sînâ'nın eserinin bazı spesifik konularına batılı bilim adamları tarafından şerhler düşüldüğü olmuştur. Örneğin İbn Sînâ'nın eserinin üçüncü kitabındaki cerrahiye ait bölüme, Padua Tıp Fakültesinde 1402'den 1424'te kadar cerrahi dersleri vermiş olan ünlü cerrahlardan Leonardo de Bertapaglia'nın yazdığı Latince şerh bulunmaktadır. Bu kısma Leonardo de Bertapaglia tarafından düşülen bu şerh 1490 ve 1498 senelerinde Venedik'te basılmıştır.⁴⁷

Bu dönemde batılı bilim adamları tarafından hem İbn Sînâ'nın eserinden hem de İslam tıbbından etkilenip yeni eserler meydana getirilmiştir. Örneğin; İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb eserinde bahsettiği anestezi modeli 1218 yılında İslam coğrafyasına Haçlılarla birlikte gelen Bolognalı cerrah Hugo von Lucca tarafından İslam cerrahlarından öğrenilmiştir. İslam cerrahları hastayı afyon, haşhaş ve mandragora (adamotu) suyuna batırılmış süngerle uyutup ameliyat yapıyorlardı. Lucca da bu uygulamayı yakından görüp öğrenmiş ve daha sonra İtalya'ya döndüğünde bu usulü orada da uygulamıştır. Hatta kendisi kadar ünlü bir cerrah olan oğlu Theodorich Borgognoni ve ardılları da bu usule göre ameliyat

⁴⁴ Avicenna, *Clerissimi et Praecellentissimi Doctoris Abvalj Ibn-Tsina... AVICENNA CANONIS MEDICINAE, LIBER SECVNDVS*, Interprete Vopisco Fortunato Plempio, Lovanni, Nempaei 1658; Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tababeti", s. 50.

⁴⁵ Nizâmî Arûzî, a.g.e., s. 84-86; İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.3/1, çev: Esin Kahya, Ankara 2018, s. 178-181.

⁴⁶ Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tababeti", s. 54.

⁴⁷ Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tababeti", s. 53.

yapmışlardır.⁴⁸ Aslında Lucca Haçlı Seferi sonucunda kendisini yenileme imkânı bulabilmiştir. XIII. yüzyıla kadar Orta Çağ Avrupası'nda anestezi hususunda bilgi yetersizliğinden dolayı kilise tarafından tıpçıların cerrahi operasyonlarına pek müsaade edilmemekteydi. Hatta bu hususta 1131 Rheims ve 1139 II. Lateran konsillerinde din adamlarının doktorlukla ve cerrahi işlerle uğraşmaları kanun dini bozacağı gerekçesiyle yasaklanmıştı. İşte Lucca Ortadoğu'da aslında kanun dini bozmayacağını İbn Sînâ'nın ardıllarından öğrenme fırsatı bulmuştur.⁴⁹ Lucca'dan sonra 1327 yılında Dino del Garbo İbn Sînâ'nın kafatası kırıklarıyla ilgili bir bölümünü tercüme etmiş ve cerrahlar bu eserler vasıtasıyla yara, ülser, kırık ve cilt problemlerini tedavi eder hale gelmişlerdir.⁵⁰

İbn Sînâ'nın salgın hastalıklara dair görüşlerinin de etkisini hem batılı hem de doğulu bilim adamlarının eserlerinde görmek mümkündür. Bizzat veba salgınının yakinen şahidi olan İbn Sînâ'nın, veba ile ilgili görüşlerine örnek vermek gerekirse o, vebanın farelerden geçtiğini açık bir şekilde ifade etmese de veba salgınında farelerin yer altındaki yuvalarından çıktıklarını ve sarhoş gibi sersemce kaçmadıklarını belirtmiştir. Bu gözlemiyle veba ile fareler arasında bir bağlantının olduğunu işaret etmektedir.⁵¹ İbn Sînâ'nın bu gözlemleri

⁴⁸ Hugo von Lucca bize bu hususta çok kıymetli bilgiler vermektedir. O, Haçlılarla gelmiş olduğu İslam coğrafyasında Haçlı yaralıların ya da hastaların tedavi için Müslüman cerrahları tercih ettiğini ve bu yüzden İslam cerrahisini öğrenmeye karar verdiğini söylemektedir. Zaten Eugen Perrenon'un Theodorich'in Raporlarına Göre Hugo von Lucca Cerrahisi üzerine yapmış olduğu doktora tezinde Hugo von Lucca'nın cerrahi hususta İbn Sînâ ve Müslüman cerrahlardan etkilendiğini açıkça göstermektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Eugen Perrenon, *Die Chirurgie Des Hugo von Lucca nach den Mitteilungen bei Theodorich*, Buchdruckerei von Gustav Schade, Berlin 1899, s. 12-15; Arslan Terzioğlu, "Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirler", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1993, s. 52.

⁴⁹ 1131 yılındaki Rheims Konsilinin VI. maddesinde manastırlardaki keşişlerin düzenlenen kanunları ve tıbbi öğrenmeyi para kazanmak amacıyla yapmamaları gerektiği belirtilmektedir (ne monachi aut regulares canonicileges aut medicinem lucrı cause discant). RheimsKonsilinin diğer maddeleri için bkz: Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova, et Amplissima Collectio (1109-1166)*, C.21., Monumenta Germaniae Historica, 1776, s. 459; 1139 yılında düzenlenen II. LateranKonsili'nin 9. maddesinde manastırlardaki dini zümrelerin asil işleri olan dua etmek ve yalvarmanın yerini tıbbi işlere yeterinden fazla ayırmalarından dolayı böyle bir kararın alınmasına sebep olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz: Joannes Dominicus Mansi. a.g.e., s. 528; H.J. Schroeder, *Disciplinary Decrees of the General Councils*, London 1937, s. 201-202.

⁵⁰ Nancy Siraisi, "The Faculty of Medicine", *A History of The University In Europe*, Vol: 1., ed: Hilde de Ridder-Symoens, Cambridge 1972, s. 381.

⁵¹ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.4, çev: Esin Kahya, Ankara 2018, s. 122-137.

hususundaki haklılığına 1913 yılında Ernst Seidel, 1936'da W. Görlitz ve 1937'de Feridun Nafız Uzluk tarafından dikkat çekilmiştir.⁵²

Alman Doğubilimci Max Meyerhof'un verdiği bilgiye göre İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb eseri on beşinci ve XVI. yüzyıllarda Avrupa'nın değişik yerlerinde otuz altı kez basılmıştır.⁵³ el-Kânûn fi't-Tıbb'ın Arapça aslından Latince veya başka dillere tercümesi XII. yüzyılda başlayıp günümüzde dahi devam etmektedir. Dolayısıyla günümüze kadar birçok defa tercüme edilmiş ve insanlığın yararına sunulmuştur. Bu açıdan değerli olan bir eserin Orta Çağ Avrupası'nda bulunan tıp okullarında ne derece etkili olduğu meselesi elbette insanoğlunun zihnini kurcalayacaktır. Günümüzde olduğu gibi Orta Çağ'da da bilim insanları eseri detaylı bir şekilde incelediklerinde içerisindeki bilgiler karşısında şaşkınlıklarını gizlemeleri mümkün değildi. Çünkü bu şaşkınlığın sebebi günümüz modern tıbbının hastalıkların teşhis ve tedavisi hususundaki görüşlerinin X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başında yaşamış bir ilim adamının söyledikleriyle büyük oranda örtüşüyor olmasından kaynaklanmaktadır. İşte zamanının ötesinde olan bu eser Montpellier ve Bologna tıp okulları başta olmak üzere Orta Çağ Avrupası'ndaki birçok tıp okulunda ders müfredatlarının içerisinde kendisine yer edinebilmiştir. Orta Çağ'da, Avrupa'da kurulan tıp okullarından günümüzde hala faaliyet yürütenlerinin dijital arşivlerinden, dijital ortamda konuyla ilgili ulaşılan dönem kaynaklarından ve bu tıp okulları üzerine günümüzde yapılan çalışmalardan el-Kânûn fi't-Tıbb'ın Montpellier ve Bologna tıp okullarının ders müfredatlarında ve okutulan kitaplar arasında yer aldığını gördük. Ayrıca Padua⁵⁴, Viyana, Paris⁵⁵ ve Münih'teki Ingolstadt tıp okullarında ise bu eserin belli kısımlarının okutulmuş olduğunu öğrendik. Maalesef Orta Çağ'da kurulmuş olan bu okullarla ilgili belgeler zamanla kaybolmuş, sel baskınlarına maruz kalmış, yangınlar da yanmış ya da savaşlar veya başka sebeplerden ötürü insanlar tarafından tahrip edilmiş olmasının yanında buldukları bölgedeki kiliselerin belgelerin incelenmesi hususundaki katı tutumu da bu okullarla ilgili gerekli belgelere ulaşılmasında bir engel teşkil etmektedir. Bu husus sadece bizim için değil o bölgelerde çalışan bilim adamları

⁵² Terzioğlu, , "İbn Sînâ'nın Tababeti...", s. 56.

⁵³ Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tababeti...", s. 64.

⁵⁴ Lynn Thorndike, *University Records and Life in the Middle Ages*, New York 1944, s. 373.

⁵⁵ Joannis Launoii, *Regii Navarrae Gymnasii Parisiensis Historia*, Vol: 1., Paris 1677, s. 158.

içinde geçerlidir. Onların da bahsi geçen tıp okulları ile ilgili çalışmalarında birçok konuda olduğu gibi maalesef ders müfredatlarının tamamına ulaşabilmeleri mümkün olmamaktadır. Orta Çağ üniversitelerini inceleyen Hastings Rashdall⁵⁶, Montpelier'i üzerine çalışma yapan Geneviève Dumas⁵⁷ ve Orta Çağ'daki üniversitelerin resmi kayıtları üzerine çalışma yapan Lynn Thorndike'nin⁵⁸ ve yine bilhassa Orta Çağ tıp okullarıyla ilgili çalışan Nancy Siraisi'nin⁵⁹ eserlerinde de ders müfredatları ancak kısmi olarak yer almaktadır. Dolayısıyla erişilen dönem kaynaklarından ve güncel çalışmalardan ancak birkaç tıp okulu hakkında kısmi bilgiye ulaşabiliyoruz. Kısmi bilgiye ulaşabildiğimiz tıp okullarının en başında da Fransa'da kurulmuş olan Montpellier Tıp Okulu (1137) gelmektedir.

Montpellier Tıp Okulu kurulduğu zamandan itibaren İslam biliminin, Müslüman bilim adamlarının ve onlardan bilhassa İbn Sînâ'nın ve Antik Yunan bilim adamlarından Hipokrat ve Galen'in etkisinde kalmıştır.⁶⁰ Bu okulda Galen'in çalışmalarının tercümesinin ikinci dalgası ile İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb'ının bir araya getirilmesiyle teorinin hâkimiyeti pekiştirilmiştir. Bu tıbbi bilginin kapsamı ve miktarını da genişletmiştir. Aynı zamanda daha ustaca ve tecrübeli tıbbi bilgi de burada özendirilmiştir.⁶¹ Bununla birlikte 8 Eylül 1309 tarihinde Arnold de Villanova ve diğer Montpellier doktorlarının Papa V. Clement'a tavsiyesi, lisans için adayların Galen, İbn Sînâ, er-Razi, Costantine Africanus ve Yahudi Isaac'ın eserlerindeki bilgilere sahip olmaları ve onları yorumlamaları yönündedir.⁶² Ayrıca bu görüşme esnasında Papa V. Clement, İbn Sînâ'nın eserinin I., III. ve IV. kitaplarının ders müfredatında zorunlu ders olması yönünde tavsiyede bulunmuş ve bu husus kararlaştırılmıştır.⁶³ Bu arzu İbn Sînâ'nın ve eseri el-Kânûn fi't-Tıbb'ın dönemin ünlü bilim adamlarındaki etkisini gösterir niteliktedir. Bu bilgiden yola çıkarak bu eserin XIV. yüzyılın evvelinde de bu okuldaki bilim adamları tarafından bilindiğini ve kullanıldığını çıkarmak mümkündür. Dolayısıyla bu tavsiyeler, Montpellier Tıp Okulu'ndaki öğrencilerin uyması gereken bir eğitim reçetesi niteliğindedir. İbn Sînâ'nın Montpellier Tıp

⁵⁶ Hastings Rashdall, *The Universities of Europe In The Middle Ages*, Vol: I. II., New York 2010.

⁵⁷ Geneviève Dumas, *Santé et société à Montpellier à la fin du Moyen Âge*, Brill, Leiden 2015.

⁵⁸ Lynn Thorndike, *University Records and Life in the Middle Ages*.

⁵⁹ Siraisi, a.g.m., s. 360-387.

⁶⁰ Hastings Rashdall, *The Universities of Europe In The Middle Ages*, C: 2/1., New York 2010, s. 117.

⁶¹ Faith Wallis, *Medieval Medicine A Reader*, New York 2010, s. 195.

⁶² Rashdall, a.g.e., 123.

⁶³ Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tababeti...", s. 64.

Okulu'nun müfredatına tesirini 1340 yılındaki yönetmelik ve 1488-1500 yılları arasındaki yönetmenliklerde de görebilmekteyiz. Bunu aşağıdaki gibi izah etmek mümkündür;

1340
<ul style="list-style-type: none">• Primus Canonis (Kanun'un 1. Kitabı) (İbn Sina/Avicenna).• Liber⁶⁴ de Morbo et Accidente ve De Differentiis Febrium (Galen).• Liber de Crisi et Criticis diebus et de Malicia Complexionis diverse (Galen).• Liber de Simplicibus Medicinis et de Complexionibus (Galen).• Liber de Juvamentsi Membrorum et de Interioribus (Galen).• Liber Amphorismi (Hipokrat) cum Regimine Acutorum (Hipokrat) vel de Prognosticis (Arati).• Liber de Ingenio (Sanitatis) et ad Clauconem (Galen).• Quartus Canonis (Dördüncü Kitap) (İbn Sina/Avicenna), 'quodduasprimasseu cum Johannicide Pulsibus et Urinis Theophili'.• Tegni (Galen) cum Prognosticis (Arati) et Reimine Acutorum.• Liber de Regimine Sanitatis (Doctorum Salernitanorum) et de Virtutibus naturalibus (Bartholomei Angici).⁶⁵

1488	1489
<ul style="list-style-type: none">• Hastalıklar ve Kazalar, Galen• Kanun, İbn Sînâ 2. kitap• De mala complexionem et De viribus cordis• Kanun, İbn Sînâ, kitap 1, fen 1• Tegni, Galen• Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap, fen 1• Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 1	<ul style="list-style-type: none">• Kanun, İbn Sînâ• Kanun, İbn Sînâ livre 3, fen 3• Hastalıklar ve Kazalar, Galen• Aforizmalar Hipokrat• Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1• Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4

⁶⁴ Liber, Latince de kitap anlamına gelmektedir.

⁶⁵ Rasdall, a.g.e., s. 123-124; Murat Serdar, *Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa'da Hastaneler ve Tıp Eğitimi*, Tokat Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2015, s. 142-143.

<p>1490</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Tegni, Galen • Kanun, İbn Sînâ, 3. kitap fen 3 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 	<p>1491</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 • Kanun, İbn Sînâ 3. kitap fen 3 • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Aforizmalar Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1
<p>1492</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 3 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 4 • Aforizmalar, Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 	<p>1493</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 3 • Kanun, İbn Sînâ 1. kitap fen 4 • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Galen Kitabı, Ateşin İncelenmesi, İsraili İshak • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Tegni, Galen • Aforizmalar, Hipokrat • Akut Hastalık Diyeti, Johannitius • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 4 (sic)
<p>1494</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap traité 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 4 <p>(tekrar)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aforizmalar, Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 • Hastalıklar ve Kazalar, Galen 	<p>1495</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ 1. kitap fen 4 • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Ateşin İncelenmesi, İsraili İshak • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Tegni, Galen • Aforizmalar, Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 4 <p>(tekrar)</p>

1496	1497
<ul style="list-style-type: none">• İç Hastalıklar, Galen• Tegni, Galen• Kanun, İbn Sîna, 2. kitap tez 1• Kanun, İbn Sîna, 4. kitap fen 1• Aforizmalar, Hipokrat• Kanun, İbn Sîna, 1. kitap fen 4• Kanun, İbn Sîna, 1. kitap fen 4	<ul style="list-style-type: none">• İç Hastalıklar, Galen• Sözlür, İbn Sîna• Kanun, İbn Sîna, 4. kitap fen 1• Kanun, İbn Sîna, 1. kitap fen 1• Hastalıklar ve Kazalar, Galen• Tegni, Galen• Kanun, İbn Sîna, 2. kitap tez 1
1498	1499
<ul style="list-style-type: none">• Kanun, İbn Sîna, 4. kitap fen 1• Kanun, İbn Sîna, 1. kitap fen 1• Kanun, İbn Sîna, 2. kitap tez 1• Aforizmalar, Hipokrat• Kanun, İbn Sîna, 1. kitap fen 4• Hastalıklar ve Kazalar, Galen• Tegni, Galen	<ul style="list-style-type: none">• Kanun, İbn Sîna 1. kitap fen 4• Kanun, İbn Sîna, 4. kitap fen 1• Tegni, Galen• Aforizmalar, Hipokrat• Kanun, İbn Sîna, 2. kitap traité 1• Kanun, İbn Sîna, 1. kitap fen 1• Kanun, İbn Sîna, 3. kitap fen 1
1500	
<ul style="list-style-type: none">• İç Hastalıklar, Galen• Kanun, İbn Sîna, 1. kitap fen 4• Kanun, İbn Sîna, 2. kitap tez 1• Aforizmalar, Hipokrat• Kanun, İbn Sîna, 1. kitap fen 4• Hastalıklar ve Kazalar, Galen• Tegni, Galen• Ateşin İncelenmesi, İsraili İshak	

- Kanun, İbn Sînâ, 3. kitap fen 1
- Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1⁶⁶

Yukardaki okutulan eserler listesine baktığımızda İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb eserinin 1340 yılındaki okutulan kitaplar arasında sadece iki kitabını görmekteyiz. Fakat 1488-1500 yılları arasındaki ders listelerinde ise bu eserin bütün ciltleri bütünüyle kullanılmasa da bu ciltlerin içindeki fenlerden seçmeler kullanılmıştır. Ayrıca okutulan eserler içerisinde ağırlıklı olarak bu eserin okutulduğu görülmektedir. Buradan zaman içerisinde İbn Sînâ'nın eserinin Montpellier Tıp Okulu'nda okutulma yoğunluğunun da arttığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca bu ders tablolarından İbn Sînâ'nın eseriyle birlikte Galen'in, Hipokrat'ın, İsraili İshak'ın ve Johannitius'un eserlerinin de birlikte okutulduğu görülmektedir.

İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't Tıbb eserinin okutulduğu bir diğer tıp okulu da Bologna Tıp Okulu'dur. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Bologna Tıp Okulu'nun ünlü cerrahları Luccalı Ugo (Hugo) ve oğlu Teodorico Brogognoni bu eserin dördüncü kitabını (cerrahi kısmı) iyi biliyorlardı. Teodorico Brogognoni 1240 yılında İbn Sînâ'dan etkilenerek bir cerrahi kitap yazmış ve bu eserin eksikliklerini 1252 yılında Bruno Longobucco'nun "Büyük Cerrahi" adlı eserini okuduktan sonra düzeltmiştir. Bologna'daki tıp eğitimi ve cerrahi eğitimde kullanılan derslerin listesine, Montpellier'de olduğu gibi bütünüyle ulaşamadık. Ancak Bologna'da 1405 yılına ait geniş bir ders listesine ulaşabildik. Bu hususta Carlo Malagola'nın eserinden faydalandık.⁶⁷ Yazar "*Statuti dell' universita e dei collegii dello studio bolognese*" adlı eserinde Bologna Tıp Okulu'nun tarihini detaylı bir şekilde işlemesine rağmen o da 1405 senesi öncesindeki okutulan derslerin listesi için sessiz kalmıştır. 1405 yılındaki müfredata göre Bologna Üniversitesi'ndeki tıp eğitiminin teorik, pratik ve cerrahi tıp eğitimi diye üçe ayrıldığı görülmektedir. Bu ayrıma göre öğrencilerin görmüş olduğu dersler ve müfredat aşağıdaki gibidir:

1405 Bologna Tıp Okulu Teorik Dersler

1. Yıl	
Öğleden Önce	
1. Ders	2. Ders
• İbn Sina Kanun, (Birinci bölüm)	• Galen, De Differentiis Februm

⁶⁶ Dumas, a.g.e., s. 507-511

⁶⁷ Carlo Malagola, *Statuti dell' universita e dei collegii dello studio bolognese*, 1888, rubrics 36, 38, 39, pp. 248-50, 252, 253.

üzerindeki kısımlar anatomiye, ikinci bölüm üzerindeki kısımlar mevsimler ve üçüncü bölüm üzerindeki kısımlarda bebek hastalıkları, yeme ve içme diyeti, su ve şarap diyeti ve uyku düzenini kapsamakta idi).	(Ateşlenme Farklılıkları) <ul style="list-style-type: none">• Galen, De Complexionibus (Cilde Dair)• Galen, De Mala Complexione (Kötü Bir Cilde Dair)• Galen, De Simplicibus Medicinis (Basit Tıbbı Dair) (Altıncı kitabı içeriyor)• Galen, De Diebus Criticis I (Gün İncelemeleri)
Öğleden Sonra (Tek Ders Var)	
<ul style="list-style-type: none">• İbn Sina, Kanun, IV, Bölüm 2 (Belirtiler) ve II (İlaçlar)• Galen, De Interioribus (Dahiliye) (İkinci kitabı içeriyor)• Galen, Regimine Sanitatis, VI (Sağlık Yönetimi)• Galen, De Diebus Criticis, II (Gün İncelemeleri II)• Hipokrat, Aphorismata (Yedinci bölümü içeriyor) (Açıklamalar)	

2. Yıl	
Öğleden Önce	
1. Ders	2. Ders
<ul style="list-style-type: none">• Galen, Tegni• Hipokrat, Prognostica (Prognostikler) (Yorumsuz)• Hipokrat, De Morbis Acutis (Akut Hastalıkları) (Yorumsuz ve IV. kitabı içeriyor)• İbn Sina, De Viribus Cordis (Kalbi Gücü)	<ul style="list-style-type: none">• Galen, De Accidenti et Morbo (Kaza ve Hastalık)• Galen, De Crisi (Kriz)• Galen, De Diebus Criticis (Gün İncelemeleri)• Galen, De Febris ad Glauconem, I (Ateşlenme ve Glauconem)• Galen, De Tabes• Galen, De Utilitate Respirationis (Solunum Yardımı)
Öğleden Sonra	
1. Ders	2. Ders

<ul style="list-style-type: none"> • İbn Sina, Kanun (İlk yılın sabah dersinin aynısı) 	<ul style="list-style-type: none"> • Galen, De Differentiis Februm (Ateşlenme Farkları) • İbn Sina, Kanun, IV, Bölüm 2 • Galen, De Mala Complexione (Kötü Cilde Dair) • Galen, De Simplicibus Medicinis (Basit Tıbbi Dair) (IV. kitabı içeriyor) • Galen, De Diebus Criticis, I (Gün İncelemeleri)
---	---

3. Yıl	
Öğleden Önce	
1. Ders	2. Ders
<ul style="list-style-type: none"> • Hipokrat, Alphorismata (Açıklamalar) (7. bölümü içeriyor) 	<ul style="list-style-type: none"> • Galen, Therapeutica, VII-XII (Tedavi Edici) • İbni Rüşd, Colliget (Kolejlere/Üniversitelere Özgü) • Galen, De Virtuibus Naturalibus, I (Doğal Güç) • Galen, De Diebus Criticis II (Gün İncelemeleri)
Öğleden Sonra	
1. Ders	2. Ders
<ul style="list-style-type: none"> • İkinci yılın sabahındaki ilk dersin aynısı görülmekteydi. 	<ul style="list-style-type: none"> • Galen, De Accidenti et Morbo (Kaza ve Hastalık) • Galen, De Crisi (Kriz) • Galen, De Diebus Criticis, III (Gün İncelemeleri) • Galen, De Complexionibus (Cilde Dair) • Galen, De Febribus ad Glauconem, I (Ateşlenme ve Glauconem)

4. Yıl

Öğleden Önce	
1. Ders	2. Ders
<ul style="list-style-type: none">İbn Sina, Kanun, (Birinci yıl sabah görülen ilk dersin aynısı).	<ul style="list-style-type: none">İbn Sina, Kanun, IV birinci bölüm (ateşlenmeler); II, kanunlar.Galen, De Interioribus (Dahiliye), (2. kitabı içeriyor)Galen, Regimen Sanitatis (Sağlık Yönetimi)Hipokrat, De Natura (Doğa)
Öğleden Sonra	
1. Ders	2. Ders
<ul style="list-style-type: none">Hipokrat, Aphorismata (Açıklamalar), (7. bölümü içermektedir)	<ul style="list-style-type: none">Galen, Therapeutica, VII-XII (Tedavi Edici)İbn Rüşd, Colliget, (Üniversiteye Özgü), (Üçüncü yılın sabah ilk dersinde olduğu gibi)Galen, De Virtutibus Naturalibus, I, 1-12; III. (Doğal Güç).

1405 Bologna Tıp Okulu Pratik Dersler

Bütün sınıflarda sabahları aşağıdaki derslerin alınması zorunluydu.

1. Yıl
<ul style="list-style-type: none">İbn Sina, Kanun, III, 1-3 (anatomi, psikoloji ve göz ve beyin hastalıkları; kulak, burun, ağız, dil, diş ve dişeti gibi hastalıkları içermektedir).
2. Yıl
<ul style="list-style-type: none">İbn Sina, Kanun, III, 9-12 (boğaz, göğüs ve akciğer, kalp ve memeler).
3. Yıl
<ul style="list-style-type: none">İbn Sina, Kanun, III, 13-16 (mide, karaciğer, dalak ve bağırsaklar).
4. Yıl
<ul style="list-style-type: none">İbn Sina, Kanun, III, 18-21 (böbrekler, mesane, genital bölge –gebelik ve doğum vb.).

Kanun'un 3. kitabının diğer kısımları ikinci bir derste veya aksi takdirde üniversite rektörünün takdirine bağlı olarak okunması gerekiyordu.

1405 Bologna Tıp Okulu Cerrahi Dersler

Bütün yıllarda öğleden sonraları cerrahi dersin işlenmesi gerekmektedir.

1. Ders	2. Ders
<ul style="list-style-type: none"> • Bruno da Longoburgo, Chirurgia (Cerrahlık) • Galen, Chirurgia (Cerrahlık). 	<ul style="list-style-type: none"> • İbn Sina, Chirurgia (Cerrahlık) (kırık ve çıkıklar, yaralar, çürükler, ülserler). • Er-Razi, Ad Almansorem, VII.⁶⁸

1405 yılında Bologna Tıp Okulu'nun teorik, pratik ve cerrahi ders programlarına baktığımızda hemen hemen bütün alanlarda İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb eserinin bütün kitapları ders kitabı olarak okutulmaktadır. Montpellier'de olduğu gibi Bologna Tıp Okulu'nda da İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb eseri okutulmakta fakat Montpellier'deki kadar müfredatın çoğunluğunu oluşturmamaktadır. Bologna Tıp Okulu'nda el-Kânûn fi't-Tıbb eserinin yanında İbn Sînâ'nın bir diğer eseri olan "Kalbin Gücü/De Viribus Cordis" de kendisine okutulan eserler arasında yer bulmuştur. Bologna Tıp Okulu'nda cerrahi dersler bir yıl içerisinde verilmesine rağmen her yıl bir döngü şeklinde tekrarlanmaktadırlar.⁶⁹ Ayrıca İbn Sînâ'nın eserleri tek başına Montpellier'de olduğu gibi okutulmamaktadır. İbn Sînâ'nın eserlerine ek olarak Galen, Hipokrat, er-Razi, Bruno da Longoburgo ve İbn Rüşd'ün eserleri de okutulmaktadır. Montpellier ve Bologna'yı belge eksikliğine rağmen kıyaslamak doğru değil ama Bologna'daki okutulan derslerin çeşitliliği Montpellier'e göre daha fazladır.

Padua Üniversitesi'nin Bologna'dan göç edenler tarafından kurulmuş olması nedeniyle oradaki derslerin Bologna'dakilerle paralellik gösterdiği kanaatindeyiz. Çünkü bu üniversitenin ders müfredatlarına dair mevcut kaynaklar ışığında bilgiye ulaşamadık.⁷⁰ Yalnız İbn Sînâ'nın eserinin okutulan eserler içerisinde yer aldığını bilgisini elde edebildik.⁷¹

Montpellier ve Bologna haricindeki diğer tıp okullarıyla ilgili kaynaklardan bu okullarda da İbn Sînâ'nın eserinin okutulduğunu görüyoruz. Örnek vermek gerekirse Viyana Tıp Okulu'nun 1389 yılı statüsüne göre öğrenciler imtihan için İbn Sînâ, Galen ve Hipokrat gibi tıp alimlerinin eserlerinden sorumluydular. Bu da bize bu okuldaki öğrencilerin harici olarak bu eserleri okumadıkları ve ders müfredatında yer alan eserlerden sorumlu olduklarını göstermektedir.⁷² Münih

⁶⁸ Daha geniş bilgi için bkz: Malagola, a.g.e., rubric 68, s. 274-276; Thorndike, a.g.e., s.279-281; Katharine Park, *Doctors and Medicine in Early Renaissance Florence*, New Jersey 1985, s. 245-248.

⁶⁹ Plinio Prioreschi, *A History of Medicine: Medieval Medicine*, Vol: 5, Nebraska 2003, s. 319-323.

⁷⁰ Serdar, a.g.t., s. 182.

⁷¹ Thorndike, a.g.e., s. 374.

⁷² Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tababeti...", s. 65.

İngolstadt Tıp Fakültesinin 1472 tarihli statüsü “Statuta Inclitae medicorum Facultatis studii Ingolstatensis’te tıp öğrencilerinin İbn Sînâ’nın el-Kânûn fi’t-Tıbb eserinin birinci kitabının birinci ve ikinci fenleri ile dördüncü kitabın birinci fenini ezbere bilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla ezbere bilinmesi gereken bu kısımlar ders müfredatında yer alması gerekir. Müfredatta yer almayan bir kaynaktan günümüzde dahi hiçbir öğrenciyi sorumlu tutma yetkisi öğretim elemanlarına tanınmamıştır. Çünkü bu insani olarak da etik değildir.⁷³ Bünyesinde tıp okulu olan Paris Üniversitesi’yle ilgili kayıttan XV. yüzyılda İbn Sînâ’nın eserinin okutulduğunu görmekteyiz. Ama bu kayıt bize eserin tamamının mı yoksa bir kısmının mı okutulduğu hususunda bilgi vermemektedir.⁷⁴ Ayrıca Bavyera Kralı I. Maximilian 1611 yılında üniversite için yeni bir ders planı devreye koydu ve buna göre birinci ders yılında tıp dalındaki eğitim için İbn Sînâ ve Galen’in eserlerinin ders kitabı olarak okutulması uygun görüldü.⁷⁵

Tıp okullarında okutulan ders kitapları ve listeleri akademik eğitim hayatının sadece bir kısmını teşkil etmektedir. Öngörülen halka açık dersler ve diğer araştırmalar, öğretici tarafından seçilen özel ders materyalleri ile yürütülmekte ve bahsi geçen kısmı ise destekler mahiyettedir. Orta Çağ’da öğrencilerin ve öğretilerinin rekabet içinde oldukları diğer okullardaki ders müfredatları ve materyalleri karşısında kendilerini yenilemeleri gerekmektedir. Çünkü kendinizi ne kadar yenilerseniz ve geliştirirseniz öğrenci alma şansınızı bir o kadar arttırmış olursunuz. Bu dönemde tıp okulları da öğrencilerle varlıklarını sürdürdükleri için buna ihtiyaçları vardı. Şunu kesin olarak bilmekteyiz ki bu tıp okulları kuruldukları zamandan sonra eğitim sürelerini değiştirmişler ve yenilemişlerdir. Örneğin 1240 yılındaki Montpellier’de eğitim süresi üç buçuk yıl teorik 6 ay da pratik olmak üzere dört yıl gibiyken 1309 yılındaki papalık fermanıyla sanatta yeterli olanlar için beş yıl; yeterli olmayanlar için ise altı yıl idi. Montpellier ile ilgili örnek ders listeleri bu yenilemelerden sonraki listeler olup ilk döneme oranla daha sistemlidirler. Bologna Tıp Okulu’nda da muhtemelen bu aynı şekilde seyretmiş olmalıdır. 1405 yılına ait verilen listelerden hastalıklar ve onların tedavilerine dair kitaplar öğrencilere ait tüzüğün tek bir başlığı altında yer almaktadır. Montpellier ve Bologna tıp okullarında derslerin müfredatları

⁷³ Terzioğlu, “İbn Sînâ’nın Tababeti...” s. 64-65.

⁷⁴ Launoii, a.g.e., s. 158.

⁷⁵ Terzioğlu, “İbn Sînâ’nın Tababeti...” s. 65.

uygulayıcıların eğitimine yönelik olduğundan bu uygulama üniversite tarafından eğitim hedefi olarak kabul edilirdi. Bologna, Paris ve Montpellier tıp okullarında ders veren öğretilerinin ders listeleri içinde mutlaka Galen, Hipokrat ve İbn Sînâ'nın eserleri yer almaktaydı. Bu üç okul Orta Çağ Avrupası'nda tıp öğreniminin en önemli üç merkeziydi.⁷⁶ Dolayısıyla Orta Çağ Avrupası'ndaki tıp okullarında müfredatlar genelde birbirinin kopyası gibidir. Bunun sebebi antik dönemdeki farklı okulların farklı düşünce sistemlerini tercih etmesine rağmen Orta Çağ üniversitelerinin aynı dil ve aynı metinlerden öğretilen aynı konulardan oluşan ortak bir müfredat kullanmasıdır. Bu tarihte ilk kez bir eğitim sistemi ulusal sınırlar dışına taşınacak ve bütün Avrupa ülkelerinde aynı şartlarda ve aynı derecede ortak bir müfredat kullanılacaktır. Başka bir ifadeyle Padua'dan bir diploma alan bilim adamı Montpellier ve Bologna'da da ders verebilecektir. Bu, Batı Uygarlığının hala dayandığı bütün Avrupa insanların ortak fikri temelini oluşturduğu gibi tarihsel açıdan büyük bir öneme sahiptir. Orta Çağ tıp okullarındaki tıp eğitimi, Greco-Roman, Arapça öğrenim ve Hıristiyan etiklerine dayalıdır. Buradan Batı Uygarlığının ana kökleri; Greco-Roman, Arap, Yahudi-Hıristiyan olduğunun farkına varılmalıdır.⁷⁷

SONUÇ

İlme ve ilim adamına değer verilen bir ortamda bazı kişiler kabiliyetleriyle diğerlerinden daha fazla öne çıkabilmektedirler. İbn Sînâ da böyle bir ortamda yetişmesinden ve şahsi kabiliyetinden dolayı dönemde yıldızı parlayan kişilerden olmuştur. İbn Sînâ'nın adından günümüzde dahi bahsediyor olmamızda bu kabiliyeti sonucu yazdığı eserlerin payı büyüktür. Bu eserlerden en önemlisi el-Kânûn fi't-Tıbb adlı tıp eseridir. Çünkü bu eser yazmış olduğu diğer eserlere oranla batılı bilim insanların ilgisini daha çok cezbetmiştir. Dolayısıyla XII. Yüzyıldan itibaren Avrupa'da çeşitli diller tercüme edilmiştir.

Orta Çağ'da İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb eserinin Latinceye tercümesiyle ilk etkileşim başlamış ve bunun tesiri tıpçılardan daha ziyade ilk başlarda ilahiyatçı, ansiklopedist ve felsefecilerde görülmüştür. Tıpçıların bu esere XIII. yüzyılda ve sonrasında rağbet gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu rağbet bazen eserin tümüne bazense içindeki spesifik konulara olmuştur. Ayrıca İbn Sînâ ve İslam tıbbi geleneği vasıtasıyla Avrupa'daki cerrahiye dair bilgilerde değişim yaşanmış ve XIII. yüzyıldan itibaren bu hususta eserler yazılmıştır. İbn Sînâ'nın kendisinden evvelki tıbbi bilgileri sentezleyerek oluşturduğu bu esere batılı ilim

⁷⁶ Siraisi, a.g.m., s. 377-381.

⁷⁷ Prioreshi, a.g.e., s. 335.

adamları kendi bilgi ve birikimlerini de katarak bazen şerhler düşmüşler bazen de yeni eserler oluşturmuşlardır.

Orta Çağ Avrupası'nda kurulmuş olan tıp okullarında okutulan ders listeleri ve müfredatları hususunda XII. yüzyıldan XVI. yüzyılın ortalarına kadar ki zaman diliminin bütün kesitlerine ait bilgi ve belge maalesef mevcut değildir. Bu husus sadece bizim için değil batıda bu alanda çalışan bilim insanları için de geçerlidir. Zaten tıp okulları ile ilgili güncel çalışmaları incelediğimiz onlar da ders listelerinin ve müfredatlarının zaman içerisinde değişip değişmediği hususunda sessiz kalmaktadırlar. Yalnız bilgi hususunda Fransa'daki Montpellier ve İtalya'daki Bologna tıp okulları diğerlerine oranla daha şanslılardır. Montpellier Tıp Okulu'nun 1340 yılına ve 1488-1500 yıllarına ait ders listelerine ulaşabildik. Bu listeler ışığında İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb adlı eserinin XIV. yüzyıldan daha ziyade XV. yüzyılda bu okuldaki öğreticiler tarafından daha fazla değer gördüğünü belirledik. Çünkü XIV. yüzyılda bu okulda okutulan 10 kitaptan sadece iki tanesi İbn Sînâ'nın eserinin çeşitli bölümlerini içeriyorken XV. yüzyılda okutulan kitapların çoğunu İbn Sînâ'nın eserinin çeşitli bölümleri oluşturmaktaydı. Yalnız 1340 ile 1488 yılları arasındaki zaman dilimindeki değişimi bilmediğimizden İbn Sînâ ve eserinin tesirinin önceki yüzyıla oranla daha fazla olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Ama mevcut belgeler ışığında bir önceki listeye oranla 1488 ve sonrasındaki listelerde İbn Sînâ ve eserinin tesirinin arttığını söyleyebiliriz. Bologna Tıp Okulu'nun ders listesi ve müfredatına dair sadece 1405 yılına ait belgeye ulaşabildik. Bu belge bize Montpellier'e oranla daha kısıtlı bilgi sunmaktadır. Belgeden yola çıkarak Bologna Tıp Okulu'nun ders listelerinde ve müfredatında- evveli karanlık bilinmez ama- XV. yüzyılda İbn Sînâ ve eserlerinin tesirinin olduğunu söylemek mümkündür. Yalnız bu okulda ve diğerlerinde XIII. yüzyılda İbn Sînâ ve eserleri bilinmekte ve öğreticiler tarafından okutulmaktaydı. Fakat döneme ait ders listeleri olmadığından yeri tam olarak bilinmemektedir. Dolayısıyla İbn Sînâ'nın eserleri, Galen, Hipokrat, er-Razî ve diğer ünlü tıpçıların eserleri gibi Orta Çağ Avrupası'nda kurulmuş olan tıp okullarının müfredatlarının şekillenmesine birebir etkide bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Afnan, Soheil M., *Avicenna -His Life and Works-*, George Allen & Unwin Ltd., London 1958,
- Ahmad, Wasim, Khan, N.A., Ghufraan A., others, "Ibn Sina", *Hamdard Medicus*, Vol. 54/4, 2011, s. 46-53.
- Alper, Ömer Mahir, "İbn Sînâ", *DİA*, XX., İstanbul 1999, s. 319-322.
- Asimov, Muhamed, "The Life and Teachings of Ibn Sina", *Indian Journal of History of Science*, Vol: 21/3., 1986, s. 220-243.
- Avicenna, *Canon Medicinæ and De Viribus Cordis*, Latin Trans: Gherardo da Sabbioneta, ed: Petrus Rochabonella, Corr: Prosdocimus Mutius, Venice 1490.
- Avicenna, *Canon Medicinæ*, Latin Trans: Gerardus Cremonensis, Comm. Jacobus de Partibus, Add: Johannes Laskaris, Ed: Jacques Ponceau, Lyon 1498.
- Avicenna, *Canon Medicinæ*, Latin Trans: Gherardo da Sabbioneta, Venice 1489.
- Avicenna, *Clerissimi et Praecellentissimi Doctoris Abvalj Ibn-Tsina... AVICENNA CANONIS MEDICINAE, LIBER SECVNDVS*, Interprete Vopisco Fortunato Plempio, Lovanni, Nempaei 1658.
- Avicenna, *Kanon*, Hebrew Trans: Nathan ben Eliezar Ha-Me'ati (1279-83), Ibn Vives al-Lorqui, Joseph ben Joshua (before 1408), Naples 1491.
- Avicenna, *Liber Canonis Auicenne*, Quarto & Quinto, Latince Trans: Gentilis Fulgi, Rome 1520.
- Avicenna, *Liber Canonis Auicenne*, Rome 1507.
- Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016.
- Beyhakî, Ali b. Zeyd, *Târîhu hükemâ'î'l-İslâm*, Neş. Muhammed Kürd Ali, Dımaşk 1946.
- Calvet, Antone, "Joël Chandelier, "Avicenna et la médecine en Italie, Le Canon dans les universités italiennes (1200-1350), Honoré Champion, Paris 2017, Review" *De Gruyter*, Vol. 45/1-2, 2018, s. 7-13.
- Dumas, Geneviève, *Santé et société à Montpellier à la fin du Moyen Âge*, Brill, Leiden 2015.
- Goodman, Lenn E., *Avicenna Updated Edition*, Cornell University Press, London 2006.
- Gutas, Dimitri, *İbn Sînâ'nın Mirası*, der ve trc: M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C. 2, çev: Esin Kahya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2018.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.1, çev: Esin Kahya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2018.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.3/1-2, çev: Esin Kahya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2018.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.4, çev: Esin Kahya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2018.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, C.5, çev: Esin Kahya, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2018.
- Kahya, Esin, "el-Kânûn fi't-Tıbb", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 331-332.
- Launoii, Joannis, *Regii Navarrae Gymnasii Parisiensis Historia*, Vol: 1., Paris 1677.
- Malagola, Carlo, *Statuti dell' universita e dei collegii dello studio bolognese*, 1888.

- Mansi, Joannes Dominicus, *Sacrorum Conciliorum Nova, et Amplissima Collectio (1109-1166)*, Vol: 21., Monumenta Germaniae Historica, 1776.
- Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makale*, trc: Esin Eren Soysal Demavend Yayınları, İstanbul 2016.
- Park, Katharine, *Doctors and Medicine in Early Renaissance Florence*, Princeton University Press, New Jersey 1985.
- Perrenon, Eugen, *Die Chirurgie Des Hugo von Lucca nach den Mittheilungen bei Theodorich*, Buchdruckerei von Gustav Schade, Berlin 1899.
- Prioreschi, Plinio, *A History of Medicine: Medieval Medicine*, Vol: 5 Horatius Press, Nebraska 2003.
- Rashdall, Hastings, *The Universities of Europe In The Middle Ages*, C: 2./1., Cambridge University Press, New York 2010.
- Reisman, David C., "Stealing Avicenna's Books: A Study of the Historical Sources fort he Life and Times of Avicenna", *Before and After Avicenna*, Ed: David C. Reisman and Ahmed H. Al-Rahim, Brill, Boston 2003, s. 91-126.
- Ricardi Anglicii, *Anatomi Ricardi Anglicii (c.a. 1242-1252)*, Primum Edidit Robertus Töpely Ques, Vindobonae 1902.
- Schroeder. H.J., *Disciplinary Decrees of the General Councils*, B. Herder Book Co., London 1937.
- Serdar, Murat, *Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa'da Hastaneler ve Tıp Eğitimi*, Tokat Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2015.
- Siraisi, Nancy, "The Faculty of Medicine", *A History of The University In Europe*, Vol: 1., ed: Hilde de Ridder-Symoens, Cambridge University Press, Cambridge 1972, s. 360-387.
- Siraisi, Nancy G., *Avicenna in Renaissance Italy -The Canon and Medical Teaching in Italian Universities After 1500*, Princeton Unversity Press, Princeton 1987.
- Terzioğlu, Arslan, "İbn Sîna'nın Tabâbeti ve Avrupa'ya Tesirleri", *İbn Sîna -Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, ed: Aydın Sayılı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 41-66.
- Terzioğlu, Arslan, "Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirler", *Malazgirt Armağanı*, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 49-74.
- Topdemir, Hüseyin Gazi, *İbn Sîna*, Say Yayınları, İstanbul 2009.
- Ünver, A. Süheyl, *İbn Sina -Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar*, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul 1955.
- Wallis, Faith, *Medieval Medicine A Reader*, University of Toronto Press, New York 2010.
- Yaltkaya, Şerafettin, *İbn Sîna'nın İbn Ebi Useybia'nın Tabakatındaki Hal Tercümesi*, Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina, TTK Yayınları, Ankara 1937.

IRAK SELÇUKLULARININ SON ATABEGİ ALÂEDDİN KÖRPEARSLAN

THE LAST ATABEG OF IRAQ SALDJŪKIDS 'ALĀ'AL-DĪN KORPE-ARSLĀN

Pınar KAYA TAN*

Öz

Selçuklulara bağlı olarak Merāęa, Tebriz cioarlarında hüküm süren ve Ahmedîliler adıyla bilinen Merāęa Atabegleri (501-624/1108-1227) içerisinde Irak Selçuklu Devleti Sultanlarının çocuklarına atabeg olarak tayin edilmiş önemli tarihî şahsiyetler bulunmaktadır. Alâeddin Körpearslan (ö. 604/1207-1208) Ahmedîlî hânedanına mensup olup Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul (1176-1194) tarafından görevlendirilmiş olan son Merāęa Atabegi'dir. Hayatı hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Alâeddin Körpearslan, Irak Selçukluları ile dostane ilişkiler kurmuş, Azerbaycan Atabegleri ile rekabet etmekten kaçınmamış ve Erbil hâkimleriyle yaşanan siyasî gelişmeler üzerine işbirliği yapmıştır. Alâeddin Körpearslan komşu hânedanlar ve devletler nazarımda itibar sahibi bir hükümdar olarak hadiselerde etkin rol oynamaktan çekinmemiş, bir kısmı Azerbaycan Atabegleri tarafından ele geçirilmiş olan Ahmedîlî hânedanı topraklarını korumak için gayret göstermiştir. İlmî ve kültürel faaliyetlere de oldukça önem veren, âlimleri himaye eden Alâeddin Körpearslan dönemin âdil hükümdarları arasında yer almıştır.

•

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırklareli /Türkiye
pinarkaya@klu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7025-399X>

Anahtar Kelimeler

Ahmedîliler, Alâeddin Kôrpearslan, Atabeg, Sultan II. Tuğrul

Abstract

Reigning around Marāgha, Tabrîz as subjects of Saldjûkids and also known as Aḥmadîlîs, Atabeg of Marāgha (501-624/1108-1227), have significant historical figures appointed as atabegs to children of Iraq Saldjûkid State Sultāns. 'Alā'al-dīn Korpe-Arslān (d. 604/1207-1208), a member of the Aḥmadîlî dynasty, is the last Atabeg of Marāgha and was appointed by Iraq Saldjûkid Sultān Toğhril II. Although little is known about his life, 'Alā'al-dīn Korpe-Arslān has established amicable relations with Iraq Saldjûkids, has not avoided competing with Atabegs of Ādharbaydĵān, and has collaborated on political developments with Amīrs of Irbil. As a respected ruler among neighbouring dynasties and states, 'Alā'al-dīn Korpe-Arslān has not refrained from playing an active role in the events and has strived to protect the land of Aḥmadîlî dynasty occupied by Atabegs of Ādharbaydĵān. 'Alā'al-dīn Korpe-Arslān was among the fair rulers of his period by attaching importance to scientific and cultural activities and acting as patron of the 'ulamā'.

Keywords

Aḥmadîlîs, 'Alā'al-dīn Korpe-Arslān, Atabeg, Sultān Toğhril II.

Tarih boyunca pek çok siyasî hadiseler sahne olmuş ve birçok devletin dikkatini çekmiş olan Merâğa, İran'ın kuzeybatısındaki Urmîye Gölü'nün yakınında Sehend Dağı'nın yamaçlarında kurulmuş olan zengin, büyük ve tarihî bir şehirdir. İklim çeşitliliği ve elverişli coğrafyası sayesinde her türlü ziraat ve hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı Merâğa'da İslâm öncesi dönemden itibaren çeşitli devlet ve hânedanlar hüküm sürmüştür.¹ Merâğa, 446 (1054-1055) yılında Azerbaycan'ın fethi ile beraber Selçukluların hâkimiyetine girmiştir. Bu ilk Selçuklu fetihleri sırasında Merâğa ve Tebriz bölgesinde hüküm süren Revvâdîler'den² Vehsûdân, Tuğrul Bey'e itaat arz etmiş; Ahmedîlîlerin kurucusu olan torunu Ahmedîl b. İbrahim b. Vehsûdân da Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın (1105-1118) Merâğa emîri olarak görev yapmıştır.³

Ahmedîl b. İbrahim'in 510 (1116-1117) yılındaki vefatından sonraki süreçte de Ahmedîlîler Selçuklulara hizmete devam etmiş; dâhili ve harici siyasette her daim etkili roller üstlendikleri görülmüştür. Bilhassa Ahmedîlîlerden Irak Selçuklu Devleti (513-590/1119-1194) meliklerine atabeg olarak tayin edilen kudretli şahsiyetler de olmuştur. Şöyle ki, büyük ve güçlü kumandanlardan seçilen atabegler sadece şehzadelerin eğitimleriyle ilgilenmekten mesul olmamışlardır. Bu çocukların yaşlarının küçük olması sebebiyle atabegler ayrıca onların vasî ve mürebbisi olarak buldukları bölgelerdeki bütün idarî işleyişi sağlamışlar; siyasî ve askerî gelişmelerde de etkili rol oynamışlardır. Zaman zaman şahsî nüfuz ve kudretlerini kullanarak şehzadeleri sultanlığı ele geçirmeleri hususunda isyanlara teşvik eden atabeglerin bizzat kendi adlarına müstakil olarak hâkimiyetlerini tesis ettikleri de görülmektedir. Irak Selçuklu Devleti'nin idarî mekanizmasında bu derece kritik bir rol oynayan atabegliğe, Emîr Ahmedîl'den sonra Ahmedîlîlerin

¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-büldân*, V, Beyrut 1397/1977, s. 93-94; Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. Guy Le Strange, Leiden 1915, s. 86-87; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 164; L. Lockhart, *Persian Cities*, London, 1960, s. 58-64; V. Minorsky, "Merâğa", *İA*, VII, İstanbul 1957, s. 731-738; Osman Gazi Özgüdenli, "Merâğa", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 162-163.

² Azerbaycan ve İran'ın kuzeybatısında IV/X. yüzyıl başlarından 463 (1071) yılına kadar hüküm sürmüş hânedan hakkında bkz.: C. E. Bosworth, "Rawwâdids or Banû Rawwâd", *El*, VIII, s. 469; Cengiz Tomar, "Revvâdîler", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 36-37.

³ Ahmed Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, Tahran 2535 hş., s. 229-236; V. Minorsky, "Ahmadîlis", *El*, I, s. 300-301; K. A. Luther, "Atâbakân-e Marâğa", *Encyclopædia Iranica*, II/8, s. 898-900; Abdülkerim Özeydin, "Ahmedîlîler", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 168-169; Faruk Sümer, "Aksungur el-Ahmedîlî", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 296-297; Tomar, "Revvâdîler", s. 36-37.

başına geçen Aksungur el-Ahmedîlî (ö. 527/1133) ve halefi Arslanapa (ö. 570/1174-1175) tayin edilmiştir. Aksungur el-Ahmedîlî, Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd (1118-1131) tarafından oğlu Dâvud'a, Arslanapa ise Sultan Muhammed b. Mahmûd (1153-1159) tarafından yine oğluna atabeg olarak görevlendirilmiştir.⁴

Ahmedîlîlerden Irak Selçuklu meliklerine atabeg olarak tayin edilen üçüncü bir tarihî şahsiyet ise bu çalışmanın da konusunu oluşturan Alâeddin Körpearslan'dır. Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un oğlunu teslim ettiği Merâgâ hâkimi Alâeddin, böylece Irak Selçuklularının da son atabegi olmuştur. Araştırmada kaynakların verdiği bilgiler ışığında Alâeddin Körpearslan'ın hayatı, yürüttüğü siyasî ve kültürel faaliyetleri ele alınacaktır.

Emîr Ahmedîl, Aksungur el-Ahmedîlî ve Arslanapa'nın ardından Ahmedîlîlerin başına Arslanapa'nın oğlu Feleküddin (ö. 584/1187-1188'den önce) geçmiştir. Öte yandan Azerbaycan bölgesinde Ahmedîlîlerin en büyük rakibi olarak Azerbaycan Atabegleri'nin (İldenizliler) faaliyetleri giderek artmış; başlangıçta Tebriz, Merâgâ ve civar bölgelerde hüküm süren Ahmedîlîler giderek bu bölgelerin dışında sahip oldukları topraklarını İldenizlilere terk eder duruma gelmişlerdir. Feleküddin'in vefatından sonra ise Merâgâ'da Alâeddin Körpearslan'ın hüküm sürdüğü görülmektedir. Kaynaklarda ne zaman ve nasıl başa geçtiği hususunda bilgiye rastlanmamakla birlikte Irak Selçuklu Devleti Sultanı II. Tuğrul döneminde 584 (1187-1188) yılında yaşanan hadiselerde Merâgâ hâkimi Alâeddin'in adı zikredilmektedir. Bu durum da onun hânedanın başına zikredilen senede ya da daha önce geçtiğini göstermektedir.

Kaynaklarda Alâeddin'in ismi "*Körpearslan*" nâmıyla anılmaktadır ancak bu adın niçin Alâeddin'e verildiğine dair bir bilgiye rastlamak mümkün olmamıştır. Nizâmî-i Gencevî'nin (ö. 597-611/1201-1214) Merâgâ hâkimine ithaf etmiş olduğu *Penc Genc* adlı eserinde ismi "*Alâeddin Körpearslan*" olarak geçmektedir. Bu

⁴ Irak Selçuklu sultanları tarafından tayin edilmiş olan Ahmedîlî hânedanından atabegler hakkında bkz.: Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul 2019, s. 35-42, 117-123; Ergin Ayan, "Merâgâ Atabegi Arslan Aba Hasbeg", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13, Ankara 2007, s. 133-146; a. mlf., "Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) el-Ahmedîlî", *History Studies*, 1/1, 2009, s. 161-178; Hüseyin Kayhan, "Merâgâ Atabegleri Aksungurlular (1116-1209)", *Yeni Türkiye*, S. 72, Ankara 2015, s. 314-322; Luther, "Atâbakân-e Marâgâ", *Encyclopædia Iranica*, II/8, s. 898-900; Özeydın, "Ahmedîlîler", s. 168-169. Atabeglik müessesesinin tesisi ve Irak Selçuklu Devleti'ndeki tesirleri hakkında bkz.: Öztürk, a.g.e., s. 1-17, 18 vd.; a. mlf., "Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengiri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*, ed. Abdülkerim Özeydın vd., İstanbul 2008, s. 463-473. Selçuklu devri atabeg kökenli hânedanların siyasî hayatı hakkında ayrıca bkz.: Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146 1233)*, Ankara 2013; Pınar Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

hususla araştırma yapmış olan Ahmed Kesrevî de Nizâmî-i Gencevî'nin eserinin farklı nüshalarında “کریه ارسلان”; “کرب ارسلان”; “ارب ارسلان” ayrıca Nesevî'nin *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî* adlı eserinin Paris'te bulunan nüshasında “کرایه” şeklinde yazılışının bulunduğunu⁵ ifade etmiştir. Sözlükte mevsimi geçtikten sonra olgunlaşan meyve, koyunların yaz aylarında doğurduğu kuzu anlamlarına gelmekle birlikte bugünkü Azerbaycan'da diğerlerinden daha küçük olan yavru arslan olarak da kullanılmaktadır. Ayrıca Dihhudâ, Merâğa hâkimi Alâeddin'den “کریه/کرب” Arslan nâmıyla bahsetmiş ve buradaki kullanımında da Körp/Körpe kelimesinin küçük ve cılız yapıları arslan mânasına geldiğini belirtmiştir.⁶ Buna ilâveten Alâeddin Körpeararslan'ın ismi kaynaklarda Karasungur olarak da zikredilmiştir.⁷ Yine benzer şekilde Alâeddin'in babasının kim olduğunun tespiti hususunda da kaynaklarda çelişkili ifadeler bulunmaktadır. İbnü'l-Fuvatî,⁸ Alâeddin'in soyunu şu şekilde kaydetmiştir: Alâeddin bin Körbe [Körpe] bin Nusretüddin Arslanapa. İbnü'l-Esîr,⁹ Alâeddin'in ilk faaliyetleri hakkında bilgi vermemekle beraber Arslanapa'nun vefat ederken yerine oğlu Feleküddin'in geçmesini vasiyet ettiğini belirtmiştir. Feleküddin'in ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte onun vefatının hemen akabinde hânedanın başına geçen Alâeddin'e Nizâmî-i Gencevî'nin *Heft Peyker (Behrâmnâme)* adlı eserini ithaf ettiği görülmektedir. Bununla birlikte Nizâmî'nin dizelerinde Alâeddin Körpeararslan'ın Feleküddin'in kardeşi ve Arslanapa'nun oğlu olduğu hususunda bilgiler bulunmaktadır.¹⁰ Nizâmî şu mısralarıyla¹¹ hem

⁵ *Şehriyârân-ı Gumnâm*, s. 241; Nesevî, (*Sîret-i Celâleddîn-i Mengübertî*, Farsça trc. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî, Tahran 1344 hş/1965, s. 161) “کریه” şeklinde vermiştir. Krş.: Yûnus Mervârid, *Merâğa (Efrâzerûd)*, Tahran 1360 hş., s. 622.

⁶ *Luğatnâme*, haz. M. Muîn-Seyyid Ca'fer Şehîdî, XII, Tahran 1998, s. 18241-18243. Türk isimlerinde “arslan” kelimesi çeşitli şekillerde geçmekle birlikte “Körpeararslan” sık kullanılmamıştır. Ufak tefek ya da cılız yapıları anlamını vererek arslanın tanımlanmış olması en olası ihtimal gibi görünse de Alâeddin Körpeararslan'ın boyu ya da cüssesi gibi fizikî özellikleri hakkında devrin kaynaklarında mâlûmat bulunmamaktadır. Arslan nâmı hakkında ayrıca bkz.: Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul 1999.

⁷ İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-âdâb fi mu'cemi'l-elkâb*, nşr. Mustafa Cevâd, IV/2, Dımaşk 1962, s. 1070.

⁸ a.g.e., IV/2, s. 1070.

⁹ *el-Kâmil fi't-târih*, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydin, XI, İstanbul 1987, s. 339.

¹⁰ *Haft Paykar A Medieval Persian Romance*, İngilizce trc. Julie Scott Mesaimi, Oxford-New York 1995, s. 14, 17. Kesrevî, (a.g.e., s. 242) Feleküddin ile kardeş olduklarını işaret eden dizeler hakkında bilgi vermiştir.

¹¹ *Haft Paykar*, s. 14.

Alâeddin Körpearslan'ı methetmiş hem de onun Aksungur el-Ahmedîlî'nin soyundan geldiğini vurgulamıştır:

Alâeddin ki saltanatın dayanağı,
Zamanın ve hükümrânlığın muhafızı, koruyucusu.
Körp [Körpe] Arslan cihân fatihi,
Alp Arslan'ın hüküm sürdüğü devleti yükselten,
Aksungur'un yolunun destekçisi...

Alâeddin Körpearslan'ın ismine devrin kaynakları ilk olarak Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul döneminde yaşanan olayları aktarırken yer vermişlerdir. İfade etmek gerekir ki, Abbâsî halifeleri öteden beri Irak Selçuklularının bölgedeki hâkimiyetine son vermek için her türlü zaafiyetten istifâde etmeye çalışıyorlardı. 584 (1187-1188) yılında Sultan II. Tuğrul döneminde İldenizlilerden Atabeg Kızılarşan (1186-1191) ile Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh (1180-1225) sultana karşı ittifak oluşturmuşlar ve her geçen gün taraftarı artmakta olan II. Tuğrul'u yenerek büyük bir rakipten kurtulmayı plânlamışlardı. Çok geçmeden halife, Irak Selçuklu Devleti Sultanı ile savaşmak üzere Hemedan'a vezîri Celâleddin İbn Yûnus'un kumandasında mükemmel şekilde teçhiz edilmiş bir ordu gönderdi. Sultan II. Tuğrul ise halifenin kuvvetleri ile atabegi Kızılarşan'ın askerleri birleşmeden önce harekete geçti. Abbâsî kuvvetlerini ağır bir şekilde mağlup etmeyi başaran Sultan II. Tuğrul, esir aldığı Vezîr Celâleddin İbn Yûnus'a halifeye hürmeten saygı gösterip ondan yenilgiyi kabullenerek askerleriyle beraber Bağdat'a gitmesini istedi. Böylece hilâfet ordusu dağılmış bir hâlde Bağdat'a geri döndü.¹² Sultanın kazanmış olduğu bu zafer ise taraftarlarının çoğalmasına, etrafında komutanların toplanmasına sebep oldu ve bu süreçte Merâğa hâkimi Alâeddin Körpearslan da sultana katılanlar arasında yer aldı.¹³

Mehmet Altay Köymen, Merâğa hâkimi Alâeddin'in Sultan II. Tuğrul'un safına katılmasının sultanın bu zaferinin ilk önemli neticesi olduğunu ifade

¹² Hüseyinî, Sadreddîn Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara 1943, s. 124-125; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil, II, İstanbul 1977, s. 127-128; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, Türkçe trc. İlyas Kemaloğlu, İstanbul 2017, s. 108-109; Kaya, a.g.e., s. 111-112.

¹³ Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, Türkçe trc. Ahmet Ateş, II, Ankara 1999, s. 320-321; Bünyadov, a.g.e., s. 109; Kesrevî, a.g.e., s. 242; Mehmet Altay Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 13, Erzurum 1985, s. 222; Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, VII, İstanbul 1988, s. 331; Ufuk Erkoç, *Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 41; Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 342-343.

etmiştir.¹⁴ Nitekim Alâeddin Körperarslan'ın kendisine destek vermesine çok sevinen Sultan II. Tuğrul onu oğlu Berkyaruk'a atabeg olarak tayin etmiştir.¹⁵ Alâeddin Körperarslan ise muhtemelen Hemedan'da yaşanan siyasî karışıklıkların ortasında kalmak istemediğinden kendi hâkimiyet sahası olan Merâğa'ya geri dönmüştür. Nitekim Merâğa'ya geri dönmesinin üzerinden çok geçmeden onun ne kadar doğru bir karar verdiği ortaya çıkacaktır. Muharebenin sonrasında yaşanan gelişmeler üzerine Sultan II. Tuğrul'un emîrlerinden bir kısmının Atabeg Kızılarıslan'a destek vermesi ve hilâfet ordusunun yeniden toparlanması üzerine Irak Selçuklu Devleti oldukça sıkıntılı günler geçirecek hatta bizzat sultan dahi Hemedan'dan ayrılmak zorunda kalacaktır.

Alâeddin Körperarslan'ın Irak Selçukluları ile siyasî ilişkileri hususunda ve Sultan II. Tuğrul'un Merâğa hâkiminin yanında bulunan oğlu hakkında dönemin kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamakla birlikte Ravendî de yer alan şu kayıtlar iki komşu hükümdar arasındaki ilişkilerin dostâne bir biçimde devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Şöyle ki, Sultan II. Tuğrul hat sanatını öğrenmeyi arzu etmiş ve bu amaçla da hat erbabı olan dayısı Zeyneddîn Mecdü'l-İslâm Mahmûd b. Muhammed b. Ali er-Râvendî'den dersler almaya başlamıştır. Bununla birlikte zamanla hat sanatında oldukça maharetli olan sultan 30 parçadan oluşan bir mushaf hazırlamış, nakkaşlar ve müzehhibler getirterek yazdıklarını onlara tezhip ettirmişti. Her bir cüzü için çok miktarda altın dinarlar sarf eden Sultan II. Tuğrul bu kıymetli mushafın bir kısmını Merâğa hâkimi Alâeddin'e bir kısmını Ahlat hâkimi Begtemür'e (ö. 589/1193) göndermişti. Mushafın bir bölümü de nakkaşlarda kalmıştı. Râvendî,¹⁶ sultanın hat sanatına meylinin 577 (1181-1182) yılından itibaren başladığını rivayet etmişse de mushafın ne zaman te'lif edildiği belli değildir. Ancak kendi elleriyle hazırladığı böyle kıymetli bir hediyeyi Alâeddin Körperarslan'a göndermesi Merâğa hâkiminin sultan nezdinde ne kadar itibar sahibi olduğunu ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte Merâğa'da Ahmedîlilerin başında faaliyetlerini yürüten Alâeddin Körperarslan hakkında kaynaklar ancak 602 (1205-1206) yılında yaşanan

¹⁴ a.g.m., s. 222.

¹⁵ Râvendî, a.g.e., II, s. 320-321; Kesrevî, a.g.e., s. 241; Bünyadov, a.g.e., s. 109; Mervârîd, a.g.e., s. 622. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 288; Öztürk, a.g.e., s. 149 n. 685; Erkoç, a.g.e., s. 41; Kaya, a.g.e., s. 112; Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, VII, 331; Köymen, a.g.m., s. 222; Luther, "Atâbakân-e Marâğa", *Encyclopædia Iranica*, II/8, s. 899-900; Özeydin, "Ahmedîliler", s. 169.

¹⁶ *Râhatü's-sudûr*, I, s. 40-41.

olayları aktarıırken bilgi vermektedirler. Söz konusu tarihte artık Irak Selçuklu Devleti yıkılmış, İldenizlilerin başına ise Atabeg Kızılarıslan'ın yeğeni Atabeg Ebû Bekir (1195-1210) geçmiştir. İldenizliler ile Ahmedîliler arasında ezelden beri devam eden mücadeleler bu dönemde de sürmüştür.

Merâğa hâkimi Alâeddin 602 (1205-1206) yılında Erbil hâkimi Muzafferüddin Kökböri¹⁷ (1190-1233) ile birlikte İldenizlilerden Atabeg Ebû Bekir'e karşı bir ittifak yapmıştır. Atabeg Ebû Bekir, gece gündüz bade içerek devlet meseleleri ile ilgilenmiyor, halkına ve askerlerine sahip çıkmayarak oldukça kötü bir idare biçimi sergiliyordu. Alâeddin Körpearslan ve Muzafferüddin Kökböri bu durumdan istifade etmek için Azerbaycan'a doğru yürümeyi ve bu bölgeyi Ebû Bekir'den almayı kararlaştırdılar. Kökböri askerleriyle seyrü sefer ederek Merâğa şehrinde Alâeddin ile buluştu. Beraberce Merâğa'dan Tebriz'e doğru ilerlediler. Hareket eden müttefik kuvvetlerden haberdâr olan Ebû Bekir tek başına bu iki güçlü hükümdarla mücadele edemeyeceğini anlayınca babasının gulâmlarından olup Cibâl (Hemedan, İsfahan, Rey civarındaki bölgeler) bölgesinin de hâkimi olan Aydoğmuş'tan yardım istedi. Atabeg Ebû Bekir'e itaat arz etmesine rağmen Aydoğmuş ülkenin asıl hâkimi konumundaydı. Başlangıçta yardım talebine pek itibar etmeyen Aydoğmuş, Ebû Bekir'in süregelen ısrarları karşısında büyük bir ordu ile gelerek Kökböri'ye: *"Biz senin âlimleri ve hayır sahiplerini sevdiğini onlara ihسانlarda bulunduğunu duyardık. Senin de dindar ve hayırsever bir insan olduğunu sanırdık. Halbuki şimdi bunun tam tersini görüyoruz. Sen halkı Müslüman olan şehirlere saldırıyor ve Müslümanlarla savaşıyorsun. Onların mallarını yağmalıyorsun. Fitne fesat çıkarıyorsun. Eğer bu maksatla geldiyse akılsızlık etmişsin. Çünkü sen bir köyün hâkimisin. Halbuki biz Horasan kapısından Ahlat ve Erbil'e kadar uzanan sahaya hâkimiz şimdi düşün ki Ebû Bekir'i mağlup ettin, bilmez misin ki onun memlûkleri var. İşte ben de onlardan biriyim. Eğer o her köyden bir şahne veya her şehirden 10 kişi olsa senin askerlerinin birkaç katı bir ordu toplanmış olur. Beldene dönersen daha iyi edersin. Ben bunları senin hayatta kalman için söylüyorum!"* şeklinde haber gönderdi.¹⁸ Bu haberi alan ve Aydoğmuş ile Atabeg Ebû Bekir'in kendilerine karşı müşterek bir şekilde harekete geçtiğini öğrenen Kökböri, Alâeddin Körpearslan'ın bütün ısrarlarına rağmen Merâğa'dan ayrılarak ülkesine geri döndü. İbnü'l-Esîr, Merâğa hâkiminin Kökböri'yi iknâ etmek için şu kelimeleri sarf ettiğini kaydetmektedir: *"Ebû*

¹⁷ Erbil Atabegliği de denilen Begteginlilerin son hükümdarı olan Muzafferüddin Kökböri'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında bkz.: Gülay Ögün Bezer, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, İstanbul 2000; İbrahim Kafesoğlu, "Kökbörü", *İA*, VI, s. 885-892; Gülay Ögün Bezer, "Kökböri", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 234-234.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, Türkçe trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, XII, İstanbul 1987, s. 197-198; Kesrevî, a. g. e., s. 243.

Bekir'in bütün emîrleri eğer üzerlerine yürüyecek olursam benim saflarıma katılacaklarını bildirmişlerdi." Aynı müellif Muzafferüddin Kökböri'nin Merâğa hâkimi Alâeddin'in bu sözlerine iltifat etmeyerek beldesine döndüğünü de ilave etmektedir. Dönüş yolunda takip edilmekten korkan Kökböri, bilhassa sarp ve dar geçitlerden ilerleyerek ülkesine gitmiştir.¹⁹

Alâeddin Körperarslan elde ettiği fırsatları değerlendirmekten çekinmemiş, askerî gücüne oldukça güvenmiş ve hatta İldenizlilerden bir takım emîrleri dahi iknâ etmeyi başararak onların taraf değiştirmelerini sağlamıştır. Ancak müttefikinin onu yalnız bırakmasıyla bu çabaları sonuçsuz kalmıştır. Nitekim çok geçmeden ve de muhtemelen Alâeddin'in mezkûr ısrarlarından haberdâr olan Aydoğmuş ve Atabeg Ebû Bekir Merâğa şehri üzerine harekete geçip kenti kuşatmışlardır. Yaşanan gelişmeler üzerine oldukça zor durumda kalan Alâeddin Körperarslan aralarında ihtilâfa sebep olan bir kalesini Atabeg Ebû Bekir'e teslim etmek zorunda kalmıştır. Böylece iki taraf anlaşma sağlanmış, İldenizlilerin hâkimi de Uşnû ve Urmiye şehirlerini Alâeddin'e iktâ ederek ülkesine dönmüştür.²⁰ Bu hadiselerin üzerinden çok geçmeden 604 (1207-1208) yılında ise Merâğa hâkimi Alâeddin Körperarslan'ın vefat ettiği kaynaklarda zikredilmektedir. Hatta Alâeddin'in vefatıyla birlikte Atabeg Ebû Bekir'in Merâğa'yı ele geçirme hususunda muvaffak olduğu da kaydedilmektedir.²¹

Kaynaklar tarafından zikredilen bu siyasî faaliyetleri haricinde Alâeddin Körperarslan'ın aile hayatı hakkındaki rivayetler de devrin müellifleri tarafından kaydedilmiştir. Feleküddin Ahmed ve Nusretüddin Muhammed adlı iki oğlu olan Alâeddin'in çocuklarından Nizâmî-i Gencevî dizelerinde şu şekilde bahsetmektedir: "*Asâletlerinin kaynağı aynı olan Ahmed ve Muhammed adlı iki suret...*"²² Alâeddin Körperarslan'ın vefatının ardından oğullarından biri adına

¹⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 198.

²⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 197-198; İbn Kesîr, (*el-Bidâye ve'n-nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, XIII, İstanbul 1995, s. 130) yaşanan hadiselerde Ebû Bekir'in Gürcülerle savaşmaktan korkmasının etkili olduğunu da belirtmiş ve onun aynı sene Gürcü Kralı'nın kızı ile evlenerek Muzafferüddin Kökböri ve Merâğa hâkiminin şerinden korunmuş olduğunu rivayet etmiştir. Krş. Mecid Sepehrvend, *Merâğa der Seyr-i Târih*, Tebriz 1381, s. 61; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013, s. 185-186; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran (CHI)*, ed. J. A. Boyle, V, Cambridge 1968, s. 171; Erdoğan Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabeglikleri)", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1988, s. 104; Luther, "Atâbakân-e Marâğa", *Encyclopædia Iranica*, II/8, s. 899-900; Özyayın, "Ahmedîliler", s. 169.

²¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, s. 232; İbn Kesîr, a.g.e., XIII, s. 138.

²² Nizâmî-i Gencevî, a.g.e., s. 17.

çocuğun yetiştirilmesi ve terbiyesinden mesul olan bir gûlamın yönetimi eline aldığı kaynaklarda zikredilmektedir. Bu gûlamın Merâğa hâkiminin oğullarından Feleküddin Ahmed'in mi yoksa Nusretüddin Muhammed'in mi yetişmesinden sorumlu olduğuna dair herhangi bir mâlûmata rastlamak mümkün olmamıştır. Yalnızca Körpearslan'ın yaşı oldukça küçük olan oğluyla ilgilendiği ifade edilmektedir.²³ Gûlamın yönetimi bir müddet sürmüştü de 605 (1208-1209) yılı başlarında çocuğun vefatıyla Merâğa bölgesi iyice sahihsiz kalmış ve nihayetinde Atabeg Ebû Bekir Tebriz'den gelerek şehri hâkimiyeti altına almıştır.²⁴ Ülkeyi yöneten gûlam ise varisin ölümüyle birlikte hazineleri ve zahireleri beraberinde alarak Merâğa yakınlarında bulunan ve kaynaklarda Rûyindiz (Ruvîn Diz/Rovein Diz)²⁵ olarak geçen kalede saklanmıştır. Hatta Nizâmî-i Gencevî de Alâeddin Körpearslan'a ithaf ettiği eserini tamamladığında Merâğa hâkiminin o esnada Rûyindiz'de bulunduğunu da dizelerinde belirtmiştir.²⁶ Bu durum Körpearslan'ın sıklıkla Rûyindiz'de ikamet etmiş olduğuna da delil teşkil etmektedir.

Atabeg Ebû Bekir, bu kalenin haricindeki Alâeddin Körpearslan'ın sahip olduğu tüm bölgeleri ele geçirmiştir.²⁷ Alâeddin Körpearslan'ın çocuğunun ölümünden sonra ise Ahmedîli hânedanının yönetimi hanımların eline geçmiştir. İlk önce Alâeddin Körpearslan'ın ne kendisi ne de babasının ismi kaynaklarda zikredilmeyen hanımı, Rûyindiz'de hâkimiyetini sınırlı da olsa sürdürmüştür.²⁸ 618-624 (1221-1227) yılları arasında ise Alâeddin Körpearslan'ın torunlarından bir hatun aynı kalede hüküm sürmüştür.²⁹ Nesevî'nin eserinin Paris baskısındaki

²³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, s. 232; İbn Kesîr, a.g.e., XIII, s. 138.

²⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, s. 232; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 1999, s. 491; İbn Kesîr, a.g.e., XIII, s. 138; Mervârîd, a.g.e., s. 623; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 185-186; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *CHI*, V, s. 171; Erdoğan Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabeglikleri)", *DGBİT*, VIII, s. 104; Özeydin, "Ahmedîliler", s. 169-170.

²⁵ Yâkût el-Hamevî (a.g.e., III, s. 105) Rûyindiz'in Tebriz yakınlarında olduğunu kaydederken kaynaklarda ekseriyetle kalenin Merâğa'ya üç fersah mesafede bulunduğu zikredilmektedir. Krş.: İbnü'l-Esîr, *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fî'l-Ta'rikh. Part 2 The Years 541-589/1146-1193: The Age of Nur al-Din and Saladin*, İngilizce trc. D. S. Richards, Farnham Surrey 2010, s. 237; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, nşr. Dâru Sâdir, Beyrut ts., s. 533; Strange, a.g.e., s. 164-165.

²⁶ *Haft Paykar*, s. 268.

²⁷ İbnü'l-Esîr, (a.g.e., XII, s. 232) kaleye kapanan gûlamın Ebû Bekir'e itaat ederek kalede yaşamını sürdürdüğünü rivayet etmiştir. Krş.: İbnü'l-İbrî, a.g.e., II, s. 491; Luther, "Atâbakân-e Marâğa", *Encyclopædia Iranica*, II/8, s. 899-900.

²⁸ Kesrevî, a. g. e., s. 249.

²⁹ İbnü'l-Esîr, (a.g.e., XII, s. 336) Kalenin bir hatun tarafından yönetildiğini zikretmekle beraber bu hatunun kim olduğu hususunda bilgi vermemektedir. Krş.: Kesrevî, a.g.e., s. 249; Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabeglikleri)", *DGBİT*, VIII, s. 104; Özeydin, "Ahmedîliler", s. 169.

kayıtlarını inceleyen Kesrevî, bu hatunun Atabeg Kızıarslan'ın (Hâmûş)³⁰ hanımı ve aynı zamanda Alâeddin Körpearslan'ın da torunu olan Selâfe Hatun olduğu bilgisini kaydetmiştir.³¹ Yine kaynaklarda Selâfe Hatun'un Aleâddin Körpearslan ile aynı medreseye defnedilmiş olduğuna dâir mâlûmat da bulunmaktadır³² ve bu kayıtlar onun Aleâddin Körpearslan'ın torunu olduğunu teyit etmektedir. Çok geçmeden Celâleddin Hârizmşah (1220-1231) Merâga'yı zapt etmiş; Atabeg Kızıarslan (Hâmûş) Celâleddin'e katılırken Selâfe Hatun Rûyindiz Kalesi'nde kalmaya devam etmiştir. Kaynaklarda hatunun eşinden boşanarak Celâleddin Hârizmşah ile evlendiği ve onun valisi olarak kaleyi yönetmeye devam ettiği bilgisi de bulunmaktadır.³³

Alâeddin Körpearslan ilime son derece düşkün, âlimleri koruyan bir şahsiyet olup, Fars edebiyatı ve dili onun mekânında yüceltilip büyüdü.³⁴ Kıraati çok severdi ayrıca sûflîğe de meyletmişti.³⁵ Döneminin en adaletli hükümdarlarından biri olarak tanınan Alâeddin'in isteği ve arzusu üzerine Gence şehrinde ilmî faaliyetlerini sürdürmekte olan meşhur şair Nizâmî-i Gencevî, *Penc Genc* olarak da bilinen günümüze kadar gelen tek eseri *Hamse*'sinde yer alan *Heft Peyker* (*Behrâmnâme*) adlı mesnevîsini 593 (1196-1197) yılında kaleme almıştır. Nizâmî-i Gencevî eserini Alâeddin Körpearslan'a ithaf etmiştir. Eserde, Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un (ö. 438) av eğlenceleri, evlilik hayatı, yedi eşinin kendisine anlattığı hikâyeler konu edilmiş olup Alâeddin'i de eserinde methetmiştir.³⁶ Alâeddin Körpearslan döneminde Merâga'da 593 (1196-1197) yılında yapıldığı tespit edilmiş olan Kûmbed-i Kebûd inşa edilmiştir. Kûmbetin kim için yaptırıldığı saptanamamakla birlikte kullanılan malzemenin kalitesi, özenli süslemeleri hânedan üyesi olabilecek önemli bir şahsiyet için inşa edildiğini

³⁰ Atabeg Kızıarslan, Atabeg Ebû Bekir'den sonra Azerbaycan Atabegleri'nin başına gelecek gelecek olan Atabeg Özbek'in (ö. 622/1225) sağır ve dilsiz olması hasebiyle "Hâmûş" lâkabıyla tanınan oğludur. Bkz.: Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 163; Kesrevî, a.g.e., s. 249; Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, İstanbul 2020, s. 84.

³¹ a.g.e., s. 249; Luther, "Atâbakân-e Marâğa", *Encyclopædia Iranica*, II/8, s. 899-900.

³² Nesevî, a.g.e., s. 404; İbnü'l-Fuvatî, a.g.e., IV/2, s. 1071.

³³ Kesrevî, a.g.e., s. 250; Luther, "Atâbakân-e Marâğa", *Encyclopædia Iranica*, II/8, s. 899-900; Özeydın, "Ahmedîliler", *DİA*, II, s. 169.

³⁴ Kesrevî, a.g.e., s. 241.

³⁵ İbnü'l-Fuvatî, a.g.e., IV/2, s. 1071.

³⁶ Nizâmî-i Gencevî, a.g.e., s. X-XI, s. 14; Kesrevî, a.g.e., s. 241, 243-248; Zehîbullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, Türkçe trc. Hasan Almaz, I, Ankara 2002, s. 229-230; François de Blois, *Poetry of the Pre-Mongol Period*, V, New York 2004, s. 366; Ahmet Ateş, "Nizâmî", *İA*, IX, s. 323-324; Özeydın, "Ahmedîliler", s. 169; Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", s. 184.

düşündürmektedir.³⁷ İnşâ edilmiş tarihinin Merâğa'da Alâeddin Körpearslan dönemine denk gelmesi Ahmedîlilerin bu dönemde imar faaliyetlerine de ehemmiyet verdiğini göstermektedir.

Netice olarak şunları söylemek mümkün görünmektedir; Alâeddin Körpearslan Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılış evresinde hüküm sürmesine rağmen aynı devirde son Irak Selçuklu Devleti Sultanı olan II. Tuğrul aleyhine yapılan hiçbir ittifakta yer almamıştır. Körpearslan bilakis sultanın teveccühünü kazanarak oğluna atabeg olarak tayin edilmiştir. Irak Selçuklu Atabegleri devlet yönetiminde son derece etkin rol oynamışlar, yanlarında bulunan melikler adına tahtı ele geçirmek amacıyla çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardır. Atabeglerin bu derece siyasî mücadeleler içinde yer aldıkları bir dönemde Alâeddin Körpearslan'ın Irak Selçukluları ile dostluk ilişkilerini devam ettirebilmesi dikkat çekicidir. Diğer yandan II. Tuğrul'un oğlu Berkyaruk'un akıbeti hakkında devrin kaynaklarında bilgiye rastlamak mümkün olmamıştır. Bu durum da Alâeddin Körpearslan'ın atabegi olarak görev yaptığı dönemde Irak Selçukluları ile münasebetlerinin yeterince ortaya konulamamasına yol açmaktadır. Merâğa'da Ahmedîli hânedanının bilinen son büyük hâkimi olan Alâeddin Körpearslan, yalnızca Merâğa ve civarında değil komşu hânedanlar ve devletler nazarında itibar sahibi bir şahsiyet olarak dönemin siyasî gelişmelerinde rol oynamıştır. Alâeddin Körpearslan her ne kadar Ahmedîlilerin hâkimiyet sahasını genişletmek arzusuyla bir takım siyasî teşebbüslerde bulunmuş olsa da müttefikleri tarafından yalnız bırakılmasından ötürü bu girişimlerinde başarıya ulaşamamıştır. Alâeddin Körpearslan, âlimleri himâye etmesini bilmiş; ilmî ve kültürel faaliyetlere önem veren bir karakter olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

³⁷ Mervârîd, a.g.e., s. 300-302; Turgay Yazar, "Nahçıvan'da Türk Mimarisi", *Türkler*, VII, Ankara 2002, s. 177-178; Carol Bier, "The Decagonal Tomb Tower at Maragha and Its Architectural Context: Lines of Mathematical Thought", *Nexus Network Journal*, 14/2, 2012, s. 251-273.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil, I, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977.
- Alptekin, Coşkun, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Atatürk University Press, Erzurum 1978.
- _____, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, VII, İstanbul 1988, s. 291-337.
- Ateş, Ahmet, "Nizâmî", *İA*, IX, s. 318-327.
- Ayan, Ergin, "Merâga Atabegi Arslan Aba Hasbeg", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 13, Ankara 2007, s. 133-146.
- _____, "Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) el-Ahmedîlî", *History Studies*, 1/1, 2009, s. 161-178.
- Bezer, Gülay Öğün, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, Türk Gençlik Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, "İldenizliler", *DİA*, XXII, İstanbul 2020, s. 82-84.
- _____, "Kökböri", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 234-234.
- Bier, Carol, "The Decagonal Tomb Tower at Maragha and Its Architectural Context: Lines of Mathematical Thought", *Nexus Network Journal*, 14/2, 2012, s. 251-273.
- Bosworth, Clifford Edmund, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran (CHI)*, V, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 1-202.
- _____, "Rawwâdids or Banū Rawwâd", *EP*, VIII, s. 469.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, Türkçe trc. İlyas Kemaloğlu, Teas Press, İstanbul 2017.
- Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- De Blois, François, *Poetry of the Pre-Mongol Period*, V, Routledge Taylor & Francis Group, New York 2004.
- Dihhudâ, Mirza Alî Ekber, *Luğatnâme*, haz. M. Muîn-Seyyid Ca'fer Şehîdî, XII, Tahran 1998.
- Erkoç, Ufuk, *Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146 1233)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. Guy Le Strange, Leiden 1915.
- Hüseynî, Sadreddîn Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe trc. Necatî Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1943.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, XI, İstanbul 1987/ Türkçe trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, XII, İstanbul 1987 / *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rih. Part 2 The Years 541-*

- 589/1146-1193: *The Age of Nur al-Din and Saladin*, İngilizce trc. D. S. Richards, Farnham Surrey 2010.
- İbnü'l-Fuvaî, *Mecma' u'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, nşr. Mustafa Cevâd, IV/2, Dımaşk 1962.
- İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, II, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Kökbörü", *İA*, VI, s. 885-892.
- Kanar, Mehmet, "Nizâmî-i Gencevî", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 183-185.
- Kaya, Pınar, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- Kayhan, Hüseyin, "Merâga Atabegleri Aksungurlular (1116-1209)", *Yeni Türkiye*, S. 72, Ankara 2015, s. 314-322.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed, *Âşârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-'ibâd*, nşr. Dâru Sâdır, Beyrut ts.
- Kesrevî, Ahmed, *Şehriyârân-ı Gummâm*, Tahran 2535 hş.
- Köymen, Mehmet Altay, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 13, Erzurum 1985, s. 215-234.
- Lockhart, L., *Persian Cities*, London 1960.
- Luther, K. A., "Atâbakân-e Marâga", *Encyclopædia Iranica*, II/8, s. 898-900.
- Mervârid, Yûnus, *Merâga (Efrâzerûd)*, Tahran 1360 hş.
- Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975.
- _____, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, "İldenizliler (Azerbaycan Atabeglikleri)", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1988, s. 81-110.
- Minorsky, V., "Ahmedîliler", *El²*, I, s. 300-301.
- _____, "Merâga", *İA*, VII, s. 731-738.
- Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn-i Mengübertî*, Farsça trc. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî, Tahran 1344 hş/1965.
- Nizâmî-i Gencevî, *Haft Paykar A Medieval Persian Romance*, İngilizce trc. Julie Scott Mesaimi, Oxford-New York 1995.
- Özaydın, Abdülkerim, "Ahmedîliler", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 168-169.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Merâga", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 162-163.
- Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2019.
- _____, "Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengirî", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*, ed. Abdülkerim Özaydın vd., İstanbul 2008, s. 463-473.
- Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, Türkçe trc. Ahmet Ateş, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Safâ, Zehîbullâh, *İran Edebiyatı Tarihi*, Türkçe trc. Hasan Almaz, I, Demavend Yayınları, Ankara 2002.
- Sepehrvend, Mecid, *Merâga der Seyr-i Târih*, Tebriz 1381.
- Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset Teşkilât ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Strange, Guy Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905.

Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I-II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

_____, "Aksungur el-Ahmedî", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 296-297.

_____, "Tuğrul II", *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 342-344.

Tomar, Cengiz, "Revvâdiler", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 36-37.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III,V, Beyrut 1397/1977.

Yazar, Turgay, "Nahçıvan'da Türk Mimarisi", *Türkler*, VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 174-184.

**ABDÜLLATİF el-BAĞDÂDÎ'NİN KİTÂB el-İFÂDE ve'l-İ'TİBÂR
İSİMLİ ESERİNDE GEMİLER, NİL NEHRİ VE NİLOMETRE
HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLERE DAİR**

*ABOUT SOME INFORMATION GIVEN FOR THE SHIPS, THE
NILE RIVER AND THE NILOMETER IN 'ABD al-LATĪF al-
BAGHDĀDĪ'S WORK WHICH IS TITLED KĪTĀB al-IFĀDAH
wa'l-I'TIBĀR*

Murat ÖZTÜRK*

Öz

Tıp alanı başta olmak üzere Ortaçağ'ın en büyük filozof ve bilim adamları arasında zikredilen Abdüllatif el-Bağdâdî, 69 yıllık hayatı hummalı bir şekilde ilmî faaliyet ve seyahatler ile geçen bir müelliftir. Doğa tarihi, felsefe, mantık, tarih, matematik, dilbilim, ilâhiyat, fıkıh ve daha birçok alan üzerine te'lif ettiği sayısız kitaplarıyla tanınan âlimin Batı'da ve İslâm dünyasında bilinen en meşhur eseri Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr'dır. Eyyübî hânedanı zamanında Mısır'da 596-598 (1199-1202) yılları arasında ikamet eden Abdüllatif el-Bağdâdî'nin kaleme aldığı hacim bakımından küçük, fakat muhteva açısından çok zengin olan bu eseri o dönemdeki Mısır'ın coğrafi, topoğrafik, sosyal ve iktisadî durumu hakkında oldukça değerli bilgiler vermektedir. Çalışmada zamanın en büyük entelektüellerinden biri olan müellifin bilimsel esaslara ve müşahedelerine dayalı olarak ağıdalı bir lisanla kaleme aldığı mezkûr eserinde gemiler, Nil Nehri ve Ravza Adası'nda tesis edilmiş olan

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye
ozturkmk@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5633-9578>

Mikyâsü'n-Nîl [Nilometre] hususunda zikrettiği muhtelif ve enteresan bilgiler ele alınıp değerlendirilecektir.

•
Anahtar Kelimeler

Abdüllatif el-Bağdâdî, Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr, gemiler, Nil Nehri, Mikyâsü'n-Nîl [Nilometre]

•
Abstract

'Abd al-Latif al-Bağdâdî was an author mentioned among the greatest philosophers and scientists of the Middle Ages particularly in the field of medicine who lived to the age of 69, a lifetime full of scientific activities and travels. Known for his numerous books on natural history, philosophy, logic, history, mathematics, linguistics, theology, fiqh, and many other subjects, the scholar is most famous for his work Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr in the West and in the Islamic world. This small-in-volume but highly comprehensive-in-content work written by 'Abd al-Latif al-Bağdâdî, who lived in Egypt between 596-598 (1199-1202) during the Ayyûbid dynasty, gives valuable information about the geographical, topographical, social, and economic situation of Egypt at the time. The present study dwells on and evaluates various interesting information about ships, the Nile River and the Miqyâs al-Nîl [the Nilometer] established on Rawḍa Island given by the author, one of the most prominent intellectuals of his time, in his said work he wrote using a grandiloquent language and based on scientific principles and his own observations.

•
Keywords

'Abd al-Latif al-Bağdâdî, Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr, ships, the Nile River, Miqyâs al-Nîl [the Nilometer]

Bağdat'ta 557 (1162) yılında doğan Abdüllatîf el-Bağdâdî aslen Musullu olan kültürlü bir aileye mensuptur. *Kur'ân-ı Kerîm*'i ezberledikten sonra başta hadis ve fıkıh olmak üzere, dil ve edebiyat alanlarında temel sayılan metinleri okuyarak icâzet aldı. Daha sonra bilgi ve görgüsünü artırmak gayesiyle yaşadığı devrin belli başlı ilim ve kültür merkezlerini dolaştı; gittiği her yerde ilimle meşgûl oldu; âlimlerin olduğu sohbetlere ve münazaralara katıldı. Mağrib'den Bağdat'a gelen İbn Tatlı (İbn Nâilî) adlı bir bilginden aklî ve felsefî ilimleri tahsil ettikten sonra bir süre İbn Sînâ, Behmenyâr ve Gazzâlî'nin eserlerini okudu. Lâkin Bağdat'ta artık ilmî anlamda istifade edebileceği bir kimsenin bulunmadığına kanaat getirince 584 (1189) yılında Musul'a geçti ve orada devrin ünlü âlimi Kemâleddin b. Yûnus'la tanışarak kendisinden istifade etti. Musul'da bulunduğu sırada İbn Muhâcir Medresesi'nde ve Dârülhadiste müderrislik yapan Abdüllatîf el-Bağdâdî, fırsat buldukça Sühreverdî'nin¹ eserlerini inceledi; sonra da bu İşrâkî² filozofunu çok ağır ve sert bir dille tenkit etti. 585 (1190) yılında 28 yaşındayken, kendisini Bilâdü's-Şâm, Rum beldeleri, Anadolu ve Mısır'a götüren seyahatlerine başlayan el-Bağdâdî, öncelikle Şam'a giderek Tâceddin el-Kindî ile münazaralarda bulundu; orada da ilmî bilgisini kısa zamanda çevresine kabul ettirdi. Bir yıl sonra Kudüs ve Mısır'ı ziyaret etti; 596-598 (1199-1202) yılları arasında Mısır'da iken Ebü'l-Kâsım eş-Şârî, Yâsîn es-Simyâî ve meşhur Yahudi filozofu İbn Meymûn gibi devrin ünlü ilim adamlarını tanıma fırsatını buldu. Mısır ziyareti devam ettiği esnada buraya hâkim olan Eyyûbî hânedanının üyelerinden büyük ilgi görüp idarecilerin iltifatlarına mazhar oldu. 603'te (1206) Kudüs'te Mescid-i Aksâ'da, 604 (1207) yılında da Şam'ın Azîziyye Medresesi'nde müderrislik yaptı. Bu arada anatomiyile de alâkadar olan yazar, o zamana kadar tıp sahasının önde gelen otoritelerinden olan Câlînûs'un³ [Galen] (ö. 200 [?]) bazı yanlış teorilerini, örneğin insan alt çenesinin yekpare olduğunu kanıtlayarak düzelten ilk kişi olmuştur. el-Bağdâdî, nazar-ı dikkatini celbeden her şeyi büyük bir itina ile gözlemlemiş, titizlikle tetkik

¹ İşrâkî felsefe akımını kuran filozof ve 587 (1191) yılında linç edilerek ölen Sühreverdî hakkında bkz.: Hossein Ziai, "al-Suhrawardî", *EP*, IX, 1997, s. 782-784; İlhan Kutluer, "Sühreverdî, Maktûl", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 36-40.

² Mistik ve teosofik bu felsefe hakkında bkz.: Mahmut Kaya, "İşrâkiyye", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 435-438; Süleyman Uludağ, "İşrâkiyye", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 438-439.

³ İslâm tıbbını etkileyen Grek tabip ve filozofu hakkında bkz.: Richard Walzer, "Djâlinûs", *EP*, II, Oxford 1962, s. 402-403; İlhan Kutluer, "Câlînûs", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 32-34.

etmiş ve aslına en yakın şekilde kaydetmiştir. Nitekim Şam'da verdiği dersler daha çok tıp alanında idi. Birkaç yıl Halep'te müderrislik yaptıktan sonra Erzincan'a seyahat ederek orada 622-625 (1225-1228) yılları arasında hüküm süren Mengüçüklülere Alâeddin Dâvûd b. Behrâm Şah'ın sarayında iki yıl yaşamış ve sonradan yazdığı eserlerinden bazıları bu hükümdara ithaf etmiştir. el-Bağdâdî 625 (1228) senesinde Erzurum, Kemah, Divriği, Malatya ve oradan da tekrar Halep'e gitmiştir. Hayatı hummalı bir ilmî faaliyet içinde geçen Abdüllatif el-Bağdâdî hac vazifesini yerine getirmek üzere çıktığı yolculukta doğum yeri olan Bağdat'a vardı ve kısa bir süre sonra 12 Muharrem 629 (9 Kasım 1231) tarihinde 69 yaşında burada vefat etti.⁴

Başta tıp olmak üzere pek çok tabî ve gizli ilimle ilgilenmesinin yanı sıra hukuk, tarih, felsefe, aralarında Yunanca ve İbranice de bulunduğu lisan, dilbilim, hadis ve ilâhiyat alanlarında da çalışmalarda bulunan el-Bağdâdî'nin yazdığı sayısız eser, o zamanın neredeyse tüm bilgi birikimini kapsamaktadır. Klâsik kaynaklarda kendisine atfedilen eserlerin geniş bir listesi yer almaktadır. Te'lif ettiği çalışmaları dünyanın dört bir yanına dağılmış, birçoğu da XIII. ve XIV. yüzyılda bazı vesilelerle yok olmuş tıp, felsefe ve mantık alanları başta olmak üzere 160'tan fazla eseri vardır. Bunların 53'ü tıp ve farmakoloji, 20 tanesi mantık, 18'i felsefe, 13 tanesi nahiv, 10'u metodoloji ve tarih, sekizi hadis, dördü ahlâk ve siyaset, dördü botanik, dördü zooloji, ikisi tefsir, ikisi fıkıh ve ikisi kelâm konularında kaleme alınmıştır. Geri kalanları ise dil, edebî tenkit, matematik, seyahat hâtıraları, mineraloji gibi çok değişik ve farklı konulardadır. Kaynakların verdiği bu listeden günümüze kadar ulaşanların sayısı ise ancak birkaç eserden ibarettir. Bunların içinde, müellifin Batı'da ve İslâm âleminde bilinen en meşhur eseri *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr fi'l-Umûri'l-Müşâhede ve Havâdisi'l-Mu'âyene bi-Arzi Mısr* [*Mısır Diyarında Görülenlere ve Kaydedilen Hadiselere İlişkin İfade ve İhtar Kitabı*] isimli yapıttır.⁵

Eyyübiler Devleti (567-648/1171-1250) hükümdarları I. el-Melikü'l-Mansûr Nâsirüddin b. el-Melik el-Aziz (595-596/1198-1200) ve I. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin (596-615/1200-1218) devirlerinde Mısır'da ikamet eden el-Bağdâdî'nin bu sırada

⁴ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, Arapça metin ve İngilizce trc. Kamal Hafuth Zand-John A. Videan-Ivy E. Videan, *The Eastern Key, Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr of 'Abd al-Latif al-Bağhdâdî*, London 1965, s. 5-6; Samuel Miklos Stern, "'Abd al-Latif al-Bağhdâdî", *EL*, I, 1998, s. 74; Martijn Theodoor Houtsma, "Abdüllatif", *İA*, I, İstanbul 1978, s. 92; Mahmut Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 254-255.

⁵ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 6-7; Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî", *DİA*, I, s. 255. Eser hakkında geniş bilgi için bkz.: Abdülhalim Muntasır, "el-İfâde ve'l-İ'tibâr", *Türâsü'l-insâniyye*, I, Kahire 1971, s. 116-122; Mahmut Kaya, "el-İfâde ve'l-İ'tibâr", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 504-505.

kaleme aldığı hacim bakımından küçük, fakat muhteva açısından çok zengin olan bu eser, o dönemdeki Mısır'ın coğrafî, topoğrafik, sosyal ve iktisadî durumu hakkında oldukça değerli bilgiler vermektedir. Eser XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Batı dünyasında da tanınmış, Latince, Almanca, Fransızca ve İngilizceye tercüme edilmiştir.⁶

Bu araştırmada üç ara başlık bulunmaktadır ve Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr* isimli eserinde gemiler, Nil Nehri ve suyun yüksekliğini ölçmek için Ravza Adası'nın güney ucuna 96 (715) yılında Emevî Halifesi Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) tarafından kurulan ve 247'de (861) Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah'ın (232-247/847-861) emriyle matematikçi Fergânî'ye⁷ ihya ettirilen Mikyâsü'n-Nîl⁸ [Nilometre] hakkında verdiği bilgiler ardışık bir şekilde ele alınıp değerlendirilecektir. Bununla birlikte yazarın mezkûr konularda ifade ettiği ilginç ve hayret verici bilgilerin akıcı bir üslupla ele alınmasına âzamî özen gösterilmiş, eserde zikri geçen bazı kavramlar lüzum görülen yerlerde dipnotlarla açıklanmıştır. Çalışmanın içindeki her başlıkta müellifin te'lif ettikleri üzerinden çıkarımlar yapılmış ve sonuç kısmında genel bir değerlendirmeye gidilmiştir. Makalenin yazımı esnasında ise Arapça orijinal metin ve İngilizce tercümesinin birlikte neşredildiği çalışma⁹ esas alınmıştır.

a) Gemiler

Mısır'da bulunduğu zaman diliminde çok çeşitli şekillerde ve envaitürlü gemiler bulunduğu işaret eden müellif, uşârî¹⁰ adı verilen daha müstesna bir gemiye rastlamadığını zikrederken, geminin Dicle Nehri'ndeki şabbâra¹¹ ile şekil itibarıyla benzerlik arz etmesine rağmen hacim yönünden daha büyük, boy olarak ise daha uzun olduğunu; ilâveten orantı bakımından daha hoş bir görüntüye sahip

⁶ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 7; Kaya, "Abdüllatîf el-Bağdâdî", s. 255.

⁷ Abbâsîler dönemi matematikçi ve astronomlardan Fergânî hakkında bkz.: Mahmut Kaya-Sâmî Şelhûb, "Fergânî", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 377-378.

⁸ Çalışmada Mikyâs kelimesi tercih edilmiştir.

⁹ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, Arapça metin ve İngilizce trc. *The Eastern Key, Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr of 'Abd al-Latif al-Bağhdâdî*. Eserin tam künyesi için dört numaralı dipnota bakınız.

¹⁰ Mısır'da Tolunoğulları (254-292/868-905) ve İhşidîler (323-358/935-969) tarafından, Fâtûmî Hilâfeti'nin (358-567/969-1171) Mısır'da hüküm sürdüğü sırada özellikle halifeler ve devlet erkânı tarafından Nil Nehri, Kızıldeniz ve Akdeniz'de kullanılan bu gemi türü hakkında bkz.: Derviş Nüheyli, *es-Süfünü'l-İslâmiyye 'alâ hurûfî'l-mu'cem*, İskenderiye 1974, s. 95-101; Dionisius A. Agius, *Classic Ships of Islam from Mesopotamia to the Indian Ocean*, Leiden-Boston 2008, s. 301-303, 309-310.

¹¹ Şabbâra gemisi ve özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Nüheyli, a.g.e., s. 72-73; Agius, a.g.e., s. 301-302.

olduğunu kaydeder ve gemiyi şu şekilde tavsif eder: “Bu gemiler kalın ve sağlam kalaslardan yapılmakla birlikte çevresi yaklaşık iki kübit¹² [ya da zirâa] gelen balkon şeklinde çıkıntıları vardır. Köprü üstüne, gündüz kepenk takılan ve nehrin üzerinde her cephenin görülebildiği pencerelere sahip olan bir kubbeyle kapatılmış ahşap bir oda yaparlar. Bu odada hususi bir kamarayla tuvaletler bulunmakla birlikte oda muhtelif renkler, yıldızlar ve en iyi kalitede vernik kullanılarak dekore edilmiştir. Bu tür gemiler sultan ve devlet ileri gelenlerinin kullanımı için yapılır. Makam sahibi [Sultan ya da gemi sahibi] gemiye teşrif ettiklerinde bir minderin üzerinde istirahat eder, etrafına da rüfekası dizilir. Hamâillerini takip kılıçlarını kuşanmış hizmetkâr ve köleleri balkonlarda dururken erzak ve bagajın tamamı da geminin karinasında bulunur. Görüldüğü kadarıyla tayfa köprü altında ve geminin geri kalan bölümündedir ve yolculardan bihaber kürek çekerek korteje hiçbir rahatsızlık vermezler. Böylelikle tayfa ve yolcular birbirlerinden tamamen ayrılmış olup herkes kendi işiyle ilgilenir. Makam sahibi yalnız kalıp maiyetinden ayrılmayı arzu ederse kamaraya çekilir. Hacetini giderdikten sonra da istirahat alanına geçer.”¹³ Yazar Musul doğumlu olduğu için Dicle Nehri’ndeki gemilerle Mısır’daki gemileri kıyaslama yoluna gidecek kadar detaylı bir panorama ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Ortaçağ’da neredeyse yok denecek kadar az olan gemi tanımlaması el-Bağdâdî’nin gözlemleriyle en azından uşârî veyahut ifadesine göre benzeri şabbâra isimli gemilerin ne gibi hususiyetleri olduğunu tavsif eder mahiyettedir. Bu dönemde kullanılan uşârî isimli gemilerin makam sahiplerinin her türlü ihtiyacını sağlayacak konfora sahip olduğuna ve bununla birlikte yapımında özenle seçilen malzemelerin kullanılıp hiçbir masraftan kaçınılmadığına da müellif tarafından değinilmektedir.

Mısır’da gemi yapımında nelerden istifade edildiğinden söz eden el-Bağdâdî, gemi yapımında kullanılan kerestelerin üretiminde denizcilerin *lebḥ*¹⁴ [لبخ - bir akasya cinsi] denilen bir ağaç türünden yararlandıklarını ve keresteden kestikleri iki kalasın bir mengene yardımıyla iyice kaynaştırılarak yekpâre hâline geldiğini belirtirken, kendisinin Ebû Hanîfe el-Dineverî¹⁵ (ö. 282/895) tarafından kaydedilen

¹² Mezopotamya ile Mısır’da kullanılan ve dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür. Bu ölçüye göre bir kübit yaklaşık 45-50 santimetredir. Geniş bilgi için bkz.: H. A. Klein, *The Science of Measurement: A Historical Survey*, New York 1988, s. 58-60.

¹³ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 186, 188 / İngilizce trc. s. 187, 189.

¹⁴ Bu ağaç türü hakkında bkz.: Aly Mohamed Fahmy, *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D. (Studies in Naval Organisation)*, London 1950, s. 76.

¹⁵ *Kitâbü'n-Nebât* adlı botanik ansiklopedisiyle ünlü çok yönlü bu âlim hakkında bkz.: Muhammed Hâmidullah, “Dineverî, Ebû Hanîfe”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 356-358.

bu tafsilâtın büyük bölümünün doğruluğuna ilişkin bir teminat veremeyeceğini de zikretmektedir.¹⁶

Irak ve Mısır'daki gemilerin çalışma biçimlerini de mukayese eden yazar, Mısır'da kürekçilerin gemi geri geri gidecek şekilde kürek çektiklerini ifade ederken şu bilgileri vermektedir: *"Ellerindeki iplere asılarak geri geri yürüyen adamlar misali uğraş verirler; dolayısıyla, gemilerini hareket ettirme şekilleri önlerindeki bir yükü çekerek geri geri yürüyen adamları andırır. Aksine, Iraklı kürekçiler de önlerindeki yükü iterek ilerleyen insanlar gibi görünür. Iraklıların gemileri kürekçilerin yüzlerinin dönük olduğu istikamette ilerlerken Mısırlıların gemileriye tam tersi istikamette hareket eder."*¹⁷ el-Bağdâdî, hangi yöntemin daha iyi olduğuna, söz konusu meselenin açıklama ya da çözümüne gelince, bu fizik ve mekaniğin konusu olmakla birlikte kesin bir kanıda bulunmak güçtür şeklinde izah ettiği bir tümceyle fikir sahibi olmadığı bu husus hakkında bilimsel verilere itibar edilmesini tavsiye etmektedir. Bu durum bir önceki paragraftaki bilgi için de geçerlidir. Analitik bir zekâyâ sahip olduğu düşünülen müellif entelektüel bir karakterdir. Bununla birlikte te'lif ettiği onca çalışmasına rağmen emin ya da fikir sahibi olmadığı hususlarda yorum yapmaktan imtina ettiği açık bir şekilde görülmektedir.

Müellif 597 (1200-1201) yılı hadiselerini anlatırken ilginç bir şekilde gemilerin seyrettiği rotalar ve çeşitli illerde işlenen cinayet ve suikastlar hakkında şu bilgileri vermektedir: *"Bu suçların çok sık yaşanmadığı tek bir yol yoktur, ancak her şeyden önce Feyyûm ve İskenderiy'e de bu sayı en fazla olmuştur. Gemilerinde ucuza geçiş teklif eden gemi liderleri, Feyyûm'dan gelen yolda, rotanın yarısını tamamladıklarında taşıdıkları yolcuları katlettiler ve toplam maliyetlerini azalttılar. Vâli bu sefillerden bazılarını aldirarak işkenceye soktu ve işkencede yediği darbeler sonrası bir tanesi hırsızlıklardaki rolünü itiraf etti. Bu hırsızlıkta sadece kendi payı 6.000 dinardı."*¹⁸ el-Bağdâdî'nin gemilerde işlenen cinayetlerden bahsetmesi, denizcilik tarihinde genel mahiyette mevcut olan temel meselelerden birini tasdik eder mahiyettedir. Gemiler yazarın Mısır'da olduğu bu dönemde muhtemelen insanları soyup katletmek ve ardından da cesetleri nehre atmak suretiyle maktullerden tamamen kurtulmak amacına hizmet ediyor görünmektedir.

¹⁶ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 34 / İngilizce trc. s. 35.

¹⁷ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 188 / İngilizce trc. s. 189.

¹⁸ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 240 / İngilizce trc. s. 241.

Doğa olaylarının denizdeki yansımaları ve gemileri nasıl etkilediğine de temas eden el-Bağdâdî, eserinin son kısmı olan 598 (1201-1202) yılı olaylarını anlatırken meydana gelen bir deprem sonrasında Bilâdü’ş-Şâm’da¹⁹ bu zelzeleden Kudüs’ten daha az acı çeken hiçbir kent bilmediğini ve hadisenin sebep olduğu tahribatların Frankların yaşadığı bölgelerde Müslümanların yaşadığı bölgelerden çok daha büyük olduğunu kaydeder. Depremin Ahlat ve komşu ülkeler kadar, uzakta ve hatta Kıbrıs Adası’nda da hissedildiğini zikreden müellif, depremden mütevellit denizin hercümerc olması²⁰ sebebiyle gemilerin kendilerini karada bulduklarını ve çok miktarda balığı kıyıya vurduğunu da belirtmektedir.²¹

b) Nil Nehri’ne Dair Hususlar

Eserinin farklı kısımlarında Nil Nehri hakkındaki hususlara temas eden müellif, yapıtının genel olarak Mısır’ı tavsif ettiği kısmında “Mısır Nil’in hediyesi” ibaresine vesile olan nehir hakkında şu tanımlamalarda bulunmaktadır: “Mısır’ın en alt kısmındaki Nil, sularını Akdeniz’e dökerek ve çeşitli dallara bölünerek akar. Nil’in iki olağanüstü özelliği vardır. İlk olarak, çok uzundur. Tüm dünyada böyle büyük bir nehir bilmiyoruz, çünkü kaynağı, ekvatorun yaklaşık 11 derece ötesinde bulunan Ay Dağlarındadır. Nil’in Mısır’a girdiği ilk nokta olan Asvan, ekvatorun 22 derece enleminde ve Mısır topraklarının en uç noktasında bulunan Dimyat ise 33 derece enleminde.”²² el-Bağdâdî, Nil’in düz bir çizgide ölçülen toplam mesafesinin takriben 2.925 mil²³ olduğunu; bununla birlikte nehirdeki zikzak ve kıvrımlar dikkate alındığında bu mesafenin iki katı olacağını ve Mısır’da Nil dışında başka hiçbir kaynak veyahut nehir bulunmadığını ifade etmektedir.²⁴ Müellifin yazdıklarından mükemmel bir coğrafya bilgisine sahip olduğu ve hesaplamalarda her türlü detayı dikkate aldığı görülmektedir.

Yazar filolog edasıyla Nil kelimesinin etimolojisi üzerinde durmakta ve bu kelime hakkında açıklama yapmaktadır: “Nil [النَّيْل] sözcüğünün belgisiz hâli nâle [نَال], mastar hâli ise neylen [نَيْلًا] olan fiilinden ya da belgisiz hâli yenûlu [يَنْوُل], mastar hâli ise neolan [نَوَّلًا] olan nâle’den [نَال] gelmektedir. Neveltuhu [نَوَّلْتُهُ] ve bunun mastar hâli

¹⁹ Arapça orijinal metinde Şâm olarak yazılmıştır.

²⁰ Tsunami olması muhtemel görünmektedir.

²¹ Abdülatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 266, 268 / İngilizce trc. s. 267, 269.

²² Abdülatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 18 / İngilizce trc. s. 19.

²³ Karada 1.609, denizde ise 1.852 metre olarak kabul edilen bir uzaklık ölçü birimi olan mil hakkında bkz.: Ambler Thompson, *Guide for the Use of the International System of Units (SI)*, Gaithersburg 2008, s. 52.

²⁴ Abdülatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 20 / İngilizce trc. s. 21.

tenvîlen'in [تنويلاً] ya da *niltehu* [نلته] ve bunun *mastar hâli nevlên'in* [نولاً] birine bir şey vermek anlamındaki *a'taytuhu* [أعطيته] ile aynı anlama gelmektedir.²⁵

Ülkelerinin medeniyetinin tamamen Nil'e bağlı olduğunu belirten eski Mısırlıların yılların başlangıcı için nehrin yükselişinin sonu ve hazanın başını esas aldıklarına²⁶ temas eden el-Bağdâdî, Nil Nehri'nde bulunan muhtelif hayvan türlerinden de bahsetmektedir. Yazara göre; Mısır'ın hayvan karakteristikleri arasında Nil'de, özellikle Said'in güneyinde ve çağlayanların yakınında timsahlar çokça mevcuttur. Yunus ise Nil'de özellikle Tinnîs ve Dimyat'ta bulunur. Çöl ovalarında ve aslında Nil'in sularında pullu kertenkele yaşadığına değinen yazar, Mısır'da farklı türde balıkların olduğunu çünkü bu ülkenin Nil ve Akdeniz balıklarını birleştiren köprü konumunda olduğunu ifade eder. Sonsuz sayıda balığı, şekillerinin çeşitliliğini ve renklerini tanımlamanın imkânsızlığına vurgu yapan el-Bağdâdî, bir ilâ üç kübit uzunluğunda ve tamamen bir yılan benzeyen su yılanı denilen bir balık türünün mevcudiyetini de zikretmektedir.²⁷

Müellif, Nil Nehri'nin taşma ve suyun azalma sebepleri yanında bu hadiselerin seyri üzerine de bilgi vermektedir. Nil Nehri'nin taşması hakkında çok nadir görülebilecek tanımlamalar ve ibareler kullanan el-Bağdâdî, Mısır'ın suyunu taşıyan Nil'in dünyanın diğer bölgelerindeki sular çekilirken ve Güneş *es-Seretân* [Yengeç], *el-Esed* [Aslan] ve *es-Sünbüle* [Başak] burçlarındayken kabardığının öncelikle bilinmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Nil bu süreler zarfında taşar ve suları araziye kaplar, sular bu bölgeden çekildiğinde de halk araziye sürüp eker. Sonra geceleri, biçilmeye hazır olana kadar nebâtatı besleyen bol bol çiğ düşer.²⁸

el-Bağdâdî'nin aktardığı bilgiye göre; *Mısır'ın ihtiyacını karşılamak için gereken taşma seviyesi ise 18 kübittir*. Bu sınır aşıldığında yüksek yerler de sular altında kalır ancak bundan sonra fazlalık hâsıl olur. Nâdiren meydana gelen âzamî taşma sınırı ise 20 kübitin birkaç parmak yukarısidir; bu olduğunda bir kısım yerler uzun süre göllenip sular altında kalır ve halk kâr elde edemedi tarlaları ekip biçme zamanı geçer. Normalde ekilip biçilirken aşırı taşkın dolayısıyla ekilemeyen arazinin yüzölçümü, taşkın olmadığı için işlenemeyen ve olağanüstü durumlarda su aldığıda değeri artan toprağın yüzölçümüne neredeyse eşittir. Gereken taşma

²⁵ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 204 / İngilizce trc. s. 205.

²⁶ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 26 / İngilizce trc. s. 27.

²⁷ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 90, 92, 96, 104 / İngilizce trc. s. 91, 93, 97, 105.

²⁸ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 200 / İngilizce trc. s. 201. Bu hususta ayrıca bkz.: s. 20 / İngilizce trc. s. 21.

seviyesi 18 kübite ulaştığında âzamî sınıra dayanmış olur ve bu sınırı aşır 20. kübite girmeye başladığında aşırı taşkın meydana gelir. Söz konusu taşkınların her ikisinin de nasıl birer âzamî bitiş sınırı varsa asgarî başlangıç sınırları da vardır. Gereken asgarî taşkın sınırı 16²⁹ kübittir ve buna “*sultan suyu*” denir, zira taşkın bu sınıra ulaştığı anda işlenen topraktan alınan mahsulün bir kısmı toprak vergisi olarak tarh edilir. Toprakların neredeyse yarısı taşkınla sulandığından ahalinin yıl boyu geçimini sağlayacak kadar bol mahsul alınır. Sular 16 kübiti aşır 18 kübite kadar yükseldiğinde taşkınla sulanmaya alışkın toprakların tümü sular altında kalır ve tüm ülkenin geçimini iki yıl ya da daha fazla bir süre karşılayacak kadar mahsul alınır. Ancak bunun aksine, sular 16 kübitin altında kalırsa taşkınla sulanan toprak miktarı yetersiz kalır, mahsul bir yıllık ihtiyacı karşılamaz ve çok büyük yiyecek kıtlığı yaşanır. Havaya bağlı olarak sular takriben 16 kübitin altında kaldığında, topraklar *şerakat* [شَرَقَتْ] oldu denir. Bu kelimenin kökenine şöyle varılır: Güneşten bahisle onun doğup belirdiğini ifade etmek için *şerakat* [شَرَقَتْ] kelimesini; etleri güneşte kurumaları için seren kişiden bahsederken de *şeraktu* [شَرَقَتْ] sözcüğünü kullanırlar. Kurban Bayramı'nın üç gününe verilen *teşrik* [التَّشْرِيقُ] günleri adı da buradan gelmektedir, nitekim bu günler süresince kurban etleri güneşte bekletilir. Bunları güneşe serme faaliyeti *tuşraku* [تُشْرَقُ] sözcüğüyle izah edilir. Ayrıca bir diğer kayda değer benzerlik de boğazına su ya da şarap kaçırıp boğulacak gibi olan birinden bahsederken kullanılan *şerika* [شَرِقَ] sözcüğüdür; zira insan boğulacak gibi olduğunda gırtlak kapanır ve sıvı yutulmak yerine geri gelip dışarı çıkar. Böylece Nil'in araziye kaplayacak kadar taşmadığı senelerde nehir topraklara ulaşamadığı için hiçbir şeyin üzerini örtemez ve toprak yüzey görünür kalır. Bu duruma da *şerikat* [شَرِقَتْ - boğulacak gibi olmuş] denir. *Teşrik* [التَّشْرِيقُ] kelimesinin doğu rüzgârının adı olan *rîh şarkıyye*'den [الرِّيحُ الشَّرْقِيَّةُ] geliyor olması da muhtemeldir. Çünkü doğu rüzgârı ve Mısır'da *kibliyye* [القِبْلِيَّة] denen güney rüzgârı her zaman için zayıf bir taşkın alâmeti ve sebebi iken batı rüzgârı *garbiyye* [العَرَبِيَّةُ] ve kuzey rüzgârı *bahriyye* [الْبَحْرِيَّة] iyi bir taşkın alâmeti ve sebebidir. Dolayısıyla ülkenin boğulacak gibi olması hadisesinden bahisle kullanılan *şerika* [شَرِقَ] fiili, suları dağıtıp araziye açığa çıkararak cinsten olan doğu rüzgârının yörenin baskın rüzgârı olduğuna işâret eder. Buna binaen, arza da doğu rüzgârıyla aynı isim verilerek *şarkıyye* [الشَّرْقِيَّة] demek mantığı hâsıl olur.³⁰

²⁹ Nil Nehri ve suyun yüksekliği 16 kübite ulaştığı zaman kutlanan “*Nil taşması bayramı*” hakkında bkz.: Johannes Heindrik Kramers, “al-Nil”, *EP*, VIII, 2004, s. 41; Eymen Fuâd Seyyid, “Nil”, *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 123.

³⁰ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 200, 202, 204 / İngilizce trc. s. 201, 203, 205.

Diğer yandan Nil'in kabarma sınırları hakkında bilgi vermek gerekirse 16 kübitlik sınır, kendisinin altında kalan seviyelerde zayıf kabarmaların meydana geldiği sınırdır ve bu zayıf kabarmalara *tefrîṭ* [تفریط] yani eksiklik denirken, aşırı kabarmalar da *ifrat* [افراط] sözcüğüyle ifade edilir. el-Bağdâdî *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*'da söz verdiği üzere kendi şahit olduklarını anlatmakla iktifa edeceğini belirtirken, 596 (1199-1200) senesinde ziyadesiyle nâdir bir hadise meydana geldiğini ve nehrin 12 kübit 21 parmaktan fazla kabarmadığını zikretmektedir. Aslına bakılacak olursa *devr-i hicretin* başlangıcından itibaren Nil'in bu kadar az kabarması gibi bir hadisenin vukua geldiğine dair hiçbir mâlûmatın bulunmadığını; ancak 356 (966-967) senesinde bu seviyeye ulaşmayı dört parmakla kaçırdığını da izafe ederek şöyle devam eder: “Uzun süre zarfında Nil'in 13 kübiti birkaç parmak geçecek kadar kabarabildiği ancak beş altı sefer görülmüştür; 14 kübiti birkaç parmak geçip o seviyede kaldığı da yaklaşık 20 kere vâkidir. Bilâkis, kabarma seviyesi ekseriyetle 15 kübit ve üzerinde olmuştur.”³¹

Özellikle 596 (1199-1200) senesinin kabarma hadiselerinin hepsini açıklayan müellif sonra da yaşanan olayların sebep ve olağan seyriyle alâkalı topladığı mâlûmatı aktarmaktadır. el-Bağdâdî bu hususta şu bilgileri vermektedir; nehrin [Kıptî takvimine göre]³² Epîp³³ ayında kabarmaya başlaması tabiidir. Misurî³⁴

³¹ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 204, 206 / İngilizce trc. s. 205, 207.

³² Yazar yapıtını te'lif ederken kimi zaman Kıptî kimi zaman da Hicrî takvimi esas almıştır. Kıptî takvimine göre aylar sırasıyla şöyledir: Tût (29 Ağustos-27 Eylül), Pâupî (28 Eylül-27 Ekim), Hâtur (28 Ekim-26 Kasım), Kuîâk (27 Kasım-26 Aralık), Tubî (27 Aralık-25 Ocak), Meşîr (26 Ocak-24 Şubat), Paremhât (25 Şubat-26 Mart), Parmûfî (27 Mart-25 Nisan), Paşuns (26 Nisan-25 Mayıs), Pa'unî (26 Mayıs-24 Haziran), Epîp (25 Haziran-24 Temmuz), Misurî (25 Temmuz-23 Ağustos), Pî Kugî İnâvut (24-28 Ağustos). Bu takvim hakkında geniş bilgi için bkz.: Gawdat Gabra, *The A to Z of the Coptic Church*, Maryland 2009, s. 70-71; Lois M. Farag, *The Coptic Christian Heritage: History, Faith and Culture*, New York 2015, s. 143; Necati Akgür, “Bilim Tarihi Tarih Boyunca Türklerin Kullanmış Oldukları Takvimler-3 Eski Mısır Takvimi ile Bundan Alınan Kıptî Takvimi Eski Fars ya da Yezdücerd Takvimi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 74, İstanbul 1991, s. 157-194; Özen Tok, “Osmanlılarda Kıptî Takviminin İdarî ve Malî Alanda Kullanımı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2006, s. 366-370. Kıptî ayların hangi milâdî güne ve aya tekabül ettiği bu dipnotta bir arada verilmesine rağmen, okuyuculara kolaylık sağlama açısından ve bu takvime aşına olunmadığı hesaba katılarak Kıptî aylar metinde zikredildiğinde milâdî karşılıkları her defasında mükerreren yazılmıştır.

³³ Epîp ayı milâdî 25 Haziran 1200'de başlar.

³⁴ Misurî ayı milâdî 25 Temmuz 1200'de başlar.

ayında en kuvvetli kabarma görülür ve Tût³⁵ ya da Pâupî³⁶ ayında kabarma sınıra ulaşır ve bu raddeden sonra sular çekilmeye başlar. O sene Epîp ayı geldiğinde Nil kabarma alâmetleri göstermeye başlamıştı. Ondan iki ay önce de nehrin sularında beyaz pancar yaprağı yeşili bir gölgelenme görülmüştü. Bu gölgelenme gitgide daha da yoğunlaşmış ve nehrin suları su yosunu kokusuna benzer bir kokuşmuşlukla taaffün etmişti. Suyun bu kokusu birkaç gün bekletildiğinde tefessüh eden beyaz pancar suyununkine benziyordu. Yazar tam da bu sırada *kendi yaptığı bir deneyi anlatıp gözlemlediği hususları aktarmaya devam eder*: “*Ben bu sudan biraz alıp dar boyunlu bir sürahiye koyunca küçük yeşil bir bulut yükseldi. Bunu dikkatle kaldırıp kurumaya bırakınca bu bulutun aslında su yosunu olduğunu açıkça gördüm. Bu küçük duman kalkınca su berraklaştı ve hiçbir yeşil gölgelenme kalmadı ancak kokusu ve tadı aynı kaldı. Bu suyun içerisinde ayrıca nebat zerrecikleri de fark ettim, bu zerrecikler havada oradan oraya uçuşan toz zerrecikleri gibi suyun içinde dağılmış ve asılı kalmışlardı, dibe çöktüklerini hiç görmedim. Perhiz yapmak zorunda olanlar bu suyu içmekten imtina edip kuyu suyu içtiler. Hekimlerin birtakım değişikliklere uğramış suyu ıslah etmek için önerdikleri tedbirlere riayeten ben de Nil’in suyunu kaynatmayı denedim fakat bu da kokusunu ve tadını daha da nahoşlaştırıp ufunetini artırmaktan başka bir işe yaramadı. Bu etkinin, suda asılı kalmış nebat zerreciklerinin pişmek suretiyle suya daha da derinlemesine nüfûz ederek suyun koku ve tadını değiştirmesinden kaynaklandığını fark ettim. Suda beyaz pancar, turp ve diğer nebâtâtı kaynattığımızda da olan tam anlamıyla budur zira ateş bu nebâtâtın küçük parçalarını suyla karıştırıp kaynaştırır. Öte yandan suyun kaynatılarak ıslah edilmesi ve hekimlerin bu tedbiri salık vermeleri ancak sudaki tagayyüratın birkaç toz toprak parçasından meydana geldiği durumlarda geçerlidir, zira bu durumlarda ateş, verdiği hararet vasıtasıyla birbirinden farklı parçaları ayırıp sıvının içerisindeki maddeleri hareketsiz kılarak dibe çökeltir. Nehrin suyu Receb³⁷ ve Şâban³⁸ aylarının bir kısmında, Ramazan³⁹ ayının ise tamamı boyunca yeşil rengini muhafaza ettiyse de bu renk Şevval⁴⁰ ayında kayboldu. Bu hadiseye kurtçuklar ve diğer hayvanlar da dâhil olmuştu.”⁴¹*

“*Suyun tabiatındaki bu tahavvülât Said bölgesinde daha belirgindi zira Mısır’ın bu bölgesi nehrin kaynağına ve yolculuğuna başladığı yere daha yakındır.*” diyerek bilimsel

³⁵ Tût ayı milâdî 29 Ağustos 1200’de başlar.

³⁶ Pâupî ayı milâdî 28 Eylül 1200’de başlar.

³⁷ Receb ayı milâdî olarak 17 Nisan-16 Mayıs 1200 tarihleri arasındadır.

³⁸ Şâban ayı milâdî olarak 17 Mayıs-14 Haziran 1200 tarihleri arasındadır.

³⁹ Ramazan ayı milâdî olarak 15 Haziran-14 Temmuz 1200 tarihleri arasındadır.

⁴⁰ Şevval ayı milâdî olarak 15 Temmuz-12 Ağustos 1200 tarihleri arasındadır.

⁴¹ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 206, 208, 210 / İngilizce trc. s. 207, 209, 211.

bir açıklama getiren el-Bağdâdî bu hususta ayrıca şunları da kaleme almıştır: “Tût⁴² ayının 11. günü kabarma o yıl için âzamî raddeye ulaşip 12 kübiti 20 parmak aştıktan sonra sular çekilmeye başladı. Şevval⁴³ ayında Habeşistan hükümdarının bir elçisi, Habeş Patriği'nin vefat ettiğini ve hükümdarın onun yerini alacak başka bir patrik gönderilmesini rica ettiğini bildiren bir mektup getirdi. Hükümdar bu mektubunda Habeşistan'da o sene yağış miktarının vasat olduğunu ve Nil'in o kadar az kabarmasının sebebinin de bu olduğunu yazmıştı.” Yazar Nil'in durumuna ilişkin tüm detayları vermesindeki temel emelinin bu hadiselerle onları takip eden olaylar arasındaki belirli münasebeti keşfetmek olduğunu ifade ederken gerekçe olarak da şu ibareleri izafe etmektedir: “Zira bu keşif, bizi, hâdiselerin Nil'in vaziyetindeki zayıf ve iyi kabarmaları simgeleyen tahavvülât olduğu sonucuna vardırarakla beraber, bu gözlemleri takiben her seneki kabarmanın ne kadar olacağını önceden kestirmenin, münâsîp tedbirleri almanın ve vuku bulması lâzım gelen hâdiseleri ilân etmenin mümkün olacağı sonucuna vardıracağıdır.”⁴⁴

Eserde, Nil Nehri'nin kabarma zamanlarının önceden tespiti hakkında da ilginç bilgiler bulunmaktadır. Yazarın kaydına göre; Sâ'idî Kıptîler, her sene Nil'in ne kadar kabarcığını önceden tespit edebiliyorlarmış veyahut kehanette bulunabiliyorlarmış gibi davranmakta ısrar etmektedirler. Bunu yaparken kullandıkları yöntem, kesin ağırlığı bilinen bir parça kil alıp bunu belirli bir gecede açık havaya maruz bırakmaktır. Ertesi günün sabahında kil parçasını tartıp ağırlığındaki artışa göre Nil'in ne kadar kabarcığını hesap ederler. Bu nevi bir kehânette bulunmak için hurma ağaçlarındaki meyve miktarına ya da arıların yaptığı bal miktarına bakanlar da vardır. Bu hadiseyle ilgili gözlemci kişiliğini bir kere daha ortaya koyan müellif kendi fikrini şöyle izah etmektedir: “Bana gelince, ben, havuzun su seviyesi (Kâ'a - قاع) kabarmanın öncesinde normal seviyenin altındaysa o yılki kabarmanın da olağan seviyenin altında kaldığını fark ettim. Bu tahmin kâhîr ekseriyetle kabul görmüştür.”⁴⁵

Nehirde oluşabilecek taşkınlar hakkında bilgi vermeye devam eden el-Bağdâdî'ye göre; Nil'de yeşil gölgelenmenin kabarmanın başında ya da biraz öncesinde tezâhür etmesi hâlinde, nehrin dikkate değer bir hacme ulaşmayacağını

⁴² Tût ayının 11'i milâdî olarak 9 Eylül 1200 tarihine tekabül eder.

⁴³ Şevval ayı milâdî olarak 15 Temmuz-12 Ağustos 1200 tarihleri arasındadır.

⁴⁴ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 210 / İngilizce trc. s. 211.

⁴⁵ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 210, 212 / İngilizce trc. s. 211, 213.

farz etmek için sağlam sebepler hâsıl olmaktadır. Nehrin yeşil rengi uzun süre muhafaza ettiği ve kabarmanın çok zayıf olduğu görülürse taşkınun güçlü olmayacağına itimat etmekte hiçbir mahzur yoktur. Bu rengin Epîp⁴⁶ ayı boyunca devam etmesi çok zayıf bir taşkın olacağına işarettir. Tüm bunların sebebi oldukça âşikârdır diyerek kendi görüşünü şöyle izah eder: “Benim de ilkin gözlemlediğim gibi, kabarma öncesinde havuzun su seviyesi düşük, su yükselmesi de olağan seviyede seyretmiş olabilir ki bu da nehir suyunun daha az yükselmiş olduğu anlamına gelir; zira Nil’in düzenli kabarmalarını sağlayan yağmurun nehri her zamanki seviyesine döndürmeye ve sonrasında bu her zamanki seviyenin de üzerine çıkarıp olağan kabarma yüksekliğine erişirmeye yetecek bollukta yağması gerekmektedir. Bununla birlikte her senenin olağan yağmurları bu çifte etkiyi oluşturmaya yetmemektedir ve su bolluğu da her zaman için olan bir şey değildir. Farz-ı muhâl, havuzdaki su seviyesi bir kübit olsun, o zaman nehrin ‘sultan suyu’ seviyesine ulaşması için 15 kübitlik bir kabarmaya ihtiyaç olur. İlk su seviyesinin bir değil de altı kübit olduğunu farz edersek, o hâlde aynı su seviyesine ulaşmak için 10 kübitlik bir kabarma gerekecektir ve elbette bu sonucu elde etmek ilk sonucu elde etmekten daha kolay olacaktır. Buna ilâveten, nehrin olağan seyrini meydana getiren suların, yağmurun getirdiği kabarmanın düzenli olarak hâsıl olduğu yerdeki kaynaklardan geldiğinin de dikkate alınması gerekmektedir. Kaynakların zayıflayıp sularının azalması o sene havanın daha sıcak ve daha kuru, su buharının da daha az bulunacağına işarettir ya da bu hususlar yağmurun daha az olacağı anlamına gelir.”⁴⁷ En nihâyetinde, Nil’in esas seviyesinin üzerine çıkıp kabarmasını sağlayan havuzdaki âzamî su seviyesi ekseriyetle 13 kübittir. Havuzdaki su seviyesi yalnızca bir ya da iki kübitle başlayıp sonradan 13 kübite varan bir artışla yükselse bile bu, sultan suyuna ulaşmaya yetmeyecektir diyen müellif, artışın 15 kübit olduğunu ve bereketli bir yılın ardından kıtlık yaşanan bir senenin geldiğini de bildirmektedir.⁴⁸

Yazar ilginç bir şekilde suyun yeşilliğine bakılarak yapılan bir kehânetten de bahseder: “Bir önceki yıl, taşkından sonra çekilmekte olan Nil suları artlarında havuz ve gölcükler bırakmıştı ve bunların bir kısmı toprak tarafından emilmiş kalanları da su yosunuyla kaplanmıştı, ardından bu yosunlar çürüyüp taaffün etmişlerdi. Vasat yağmurların getirdiği sular bu durgun ve pis kokulu havuzların üzerinden geçince de bunlarla karışıp Nil’e akmışlardı. Hâl böyle olunca, yeni yağmur suları havuzlardaki suları aşış bastırarak kadar kuvvetli olmamış ve havuzlardaki suyu ıslah edememişti. Hatta bunun tam aksine, havuzların suyu yağmur sularına galip gelmiş ve kokuşmuşluklarıyla onları da tefessüh ettirmişlerdi. Ayrıca, yağmur suları ancak az az akmakta ve toplu hâlde

⁴⁶ Epîp ayı milâdî olarak 25 Haziran-24 Temmuz tarihleri arasındadır.

⁴⁷ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 212, 214 / İngilizce trc. s. 213, 215.

⁴⁸ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 214 / İngilizce trc. s. 215.

değil, birbirlerinin ardından gelmekteydi. Yağmurlar ne kadar zayıf ve seyrek olursa, yeşil gölgeli rengin nehrin akışına o kadar nüfuz ettiği görülür. Yağmurların daha bol yağdığı dönemlerdeyse, yağmur suları durgun ve pis kokulu suyun artıklarını da yıkayıp temizler. Kirli sulardaki yosunları alıp hızla nehrin yatağına çökelterek onları kuvvetli akışlarıyla topladıkları toprakla karıştırırlar. Bu karışım da yeşil rengi görünmez kılıp bütün izlerini siler. Bir de Cebel-i Kamer'den doğan nehirlerin uçsuz bucaksız tek bir gölde diğerleriyle birleştiği söylenir ve Nil de bu gölden doğar. Bittabi bu gölün suyu hep durgun ve pis kokuludur, üzeri de özellikle kıyı ve sığ kesimlerde yosunla kaplıdır. Düzenli yağmurlar yağıp da suları sel olup bu göle aktığında, gölün tabanını karıştırıp burada sabit duran parça ve zerrelere hareket ettirir. Kıyılarda bulunan parça ve zerrelere orta kısımlara sürüklendikten sonra akıntılarla nehir yatağına taşınırlar. Nil'in sularında Epîp⁴⁹ ayı boyunca yeşil bir rengin görülmesi zayıf bir taşkınla işaretidir zira bu ayda taşkından şüphe duyarız. Netice itibarıyla, Nil bu taşkın zamanında yeşil rengini muhafaza ederse bunun taşkınla yetersiz olacağına alâmet olduğuna inanılır. Nehrin getirdiği bu nebat zerrecikleri, gölde ya da kıyı kesimlerinde yetişen papirüs, muhtelif nevi hasırotu, su yosunları ve aynı türden diğer bitkiler gibi nebâtatın parçacıklarıdır. Taaffün eden bu nebâtat küçük parçalara ayrılıp nehrin suyuyla birlikte akmaya başlar. Buradan da anlaşıldığı üzere, Dicle, Fırat ve öteki nehirlerin suları Nil'in ve aşağı kesimlerdeki suların hepsinden iyidir zira bu nehirlerin suları doğrudan kaynaklarından gelip esas tabiatlarını muhafaza ederken Nil Nehri, suyu durgun, pis kokulu ve tefessüh etmiş olan bir bataklıktan akar. Göldeki su miktarı azaldığında, nehrin akıntıları nebat parçacıkları getirir zira gölün su seviyesi azaldığından Nil'in suları gölün dibine ulaşır orada birikmiş olan balçık ve pisliği sürükleyip götürür. Göl suyunun hacmi arttığıdaysa, nehrin suyu bu suların en üst ve berrak tabakasından gelir; bunun dikkate alınıp unutulmaması elzemdir."⁵⁰

Netice olarak, müthiş sıcakların nehrin kuruttuğu seneler hâricinde Nil'de bu yeşil rengin görülmediğini zikreden müellif, kuraklık ne kadar artarsa bu hadisenin de o kadar sık yaşanacağı bilgisini vermektedir. Öte yandan, nehrin su hacmi büyük olup kuraklık çekmediği senelerde yeşil renkten hiç eser görülmez. Zira nehrin akış kuvveti, kaynağını aldığı göldeki suyun bolluğuna ve nehrin suyunun yine aynı göldeki balçık birikintilerinin ne derece yukarısından aktığına bağlıdır. Bu alâmetlerin külliyen yahut kısmen tek bir yılda toplandığı görülürse, Nil'in kabarmasının çok zayıf kalacağı yönündeki tahminler büyük kat'iyet

⁴⁹ Epîp ayı milâdî olarak 25 Haziran-24 Temmuz tarihleri arasındadır.

⁵⁰ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 214, 216 / İngilizce trc. s. 215, 217.

kesbeder diyen el-Bağdâdî kendi sunduğu teferruatın faydasına da değinir. *Mütevazı* bir şekilde kaydını sürdüren müellif yegâne neticenin bu olmadığını, esasında kendisinden sonra gelenlerin müşâhedelerini kendi şâhit oldukları vak'alarla birleştirip belki de her sene kabarmanın ne kadar zayıf ya da iyi olacağını kestirmeye yarayacak yeni şâyia ve alâmetler keşfedeceklerini de ilâve eder. Nitekim müellif şunu da eklemeyi uygun bulur: “*Bunun yanında, iyi ve zayıf kabarmaların arasında geçen zamanı, bu kabarmaların her birine eşlik eden seyyârelerin vaziyetini ve birbirleriyle keşimlerini ve Mısır ile Sudan'ın zayıçelerini gözlemleyen münecimler, tüm bu lütuflarını inkitâsız gözlemlerle birleştirerek Nil'in kabarma düzeyinin zayıf mı iyi mi olacağını önceden kestirebilmek için tecrübî bir yordam geliştirebilirler. Şimdiye değin hiçbir Mısırlı münecimin bu hususa eğildiğini görmediğim gibi bunlar arasında kararlaştırılmış muteber bir yöntem de görmedim, meocut olanların hepsi tamamen mesnetsiz ve talihe dayalı yöntemlerdi. Bu arada, nücûmî yarguların ekseriyetine de zaten bu şekilde varırlar; arzda vuku bulan olayların ecrâm-ı semâviyenin belirli mevokileriyle ve gök kubbede görülen bir kısım harekâtla bağlantılı olduğunu gören münecimler aynı hadiselerin tekrar ettiğini gözlemleyip aynı mükerrer temas ve rabitaları fark ederler.*” Yazar yaşadığı devrin entelektüel bir karakteri olarak okuduğu bir kitaba da referans vermektedir: “*Batlamyus'un İlm-i Felekiyye Vecizelerinin Şerhi adlı bir eserde son vecizenin şu şekilde başladığını gördüm: 'Havâ-yı nesîmîyi baştanbaşa kat eden şihab, havanın kurumasına delâlettir; bunlar semâda hangi taraftalarsa rüzgâr da o cihetten esecek demektir lâkin semânın her yerine dağılmışlarsa da o vâkit suların tenâkus edeceğini, havanın hareketlenip karışacağını ve orduların muhtelif yönlerde bir o tarafa bir bu tarafa gidip geleceğini haber verirler.*” Şârih bu bahisle alâkalı şunları söyler: “290 (902-903) senesinde Mısır'da semânın dört bir yanına saçılıp âfâkı sarmış şihab gördüklerini hatırlarım. Bu şihab müthiş bir dehşete sebep olmuş ve sayıları biteviye artmıştı. Senenin daha başlarında memlekette su kıtlığı hâsil olmuştu: Nil ancak 13 kübit kabarmıştı. Bu da Mısır'daki Tolunoğullarının (254-292/868-905) yıkılmasına yol açan şiddetli bâdirelere sebebiyet vermişti. 300 (912-913) senesinde de aynı hadiseler havâ-yı nesîmînin dört bir yanında görülmüştü: Nil'in kabarması zayıf kalmıştı ve krallıkta ayaklanmalar ve huzursuzluk baş göstermişti!” Bunlar bittabi pek kuvvetli alâmetlerdi fakat Mısır'a mahsus değillerdi, küllî memâlikte görülmüşlerdi diyerek içinde bulunulan 596 (1199-1200) senesinde, tüm bu hadiselerin defaatla tekrar ettiğine değinmektedir. Senenin başında nücûmun devr-i semâ ettiğini, sonunda ise suların çok düşük seviyelerde seyrettiğini ve yine bu sene Mısır sultanının savaşa tutuştuğu amcası el-Melik el-Âdil tarafından hâl' edildiğini ifade ederken,⁵¹ bu hadiseleri ecrâm-ı semâviyenin birbirleri arasındaki zâviyelerine ve mevkillerine

⁵¹ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 216, 218, 220, 222 / İngilizce trc. s. 217, 219, 221, 223.

bağlayanlar olduğunu da zikreder. Müellif tarih tekerrürden ibarettir misali hareketleri dolayısıyla aynı mevki ve zâviyeler meydana getiren aynı ecram-ı semâviyeyi gördüklerinde de aynı hadiselerin tekrar vuku bulacağı neticesine varanlara gönderme de yapmaktadır. Kıptîlerin salâhiyetine isnat ettikleri bir gözlem olarak, Misurî ayının⁵² 12. günü itibariyle su seviyesi 12. kübitin 12. parmağını bulursa bunun iyi bir kabarmaya, aksi takdirde ise yetersiz bir kabarmaya delâlet olduğu ise gözlem tecrübeyle sâbittir.⁵³

597 (1200-1201) senesinde yaşanan âfetin tesirleri hakkındaki beyanında el-Bağdâdî Nil Nehri ve hatta Akdeniz hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: *“Gördüğüm en dikkat çekici şeylerden biri Nil’e hâkim olan bir sokakta bir gün birkaç insanla birlikteyken bir saat diliminde gözlerimizin önünden yaklaşık 10 tane cesedin hava dolu kırba gibi gözlerimizin önünden geçiydi. Onları tesadüfen, nazar-ı dikkatimizi o yöne celbeden bir şey olmaksızın nehrin genişliğinden daha fazlasına bakış atmadan gördük. Ertesi gün bir tekneye bindikten sonra, kanalda ve tüm kıyılarında, dağınık ceset parçalarını gördük. Tinnîs Limanı’nda bir balıkçıdan tek bir günde kendisine çok yakın geçen, nehrin sularının Tuzlu Deniz’e [Akdeniz] taşıdığı 400 ceset gördüğünü duydum.”*⁵⁴

598 (1201-1202) yılı olayları anlatılırken yazar yine Nil’den bahseder ve nehrin yükselişi hususunda hâkim olan umutsuzluğa değinir: *“Nil’in su seviyesi bu sene öylesine düşüktü, ki insanlar ve hayvanların birkaç yerden yüzerek nehirden geçebilecekleri noktaya kadar suyun derecesi düşmeye devam etti. Nil’in kaynaklarına ve akış yönünün olduğu yerlere olağanüstü bir şey olduğu zannedildi. Sonra nehir bir şekilde yükselmeye başladı, böylece Epîp’in⁵⁵ sonunda üç kübit yüksekliğe ulaştı. Bu dönemde yükseliş iki gün boyunca durdu. Bu durum aşırı korkuya sebep oldu, çünkü yükselişte gerçek bir süspansiyon genellikle mevcut duruma aykırıydı. Ama çok geçmeden sular tekrar bol bol geldi. 10 gün boyunca nehir, herhangi bir süspansiyon olmadan, bir seferde üç kübit, sekiz kübit yükseldi.”*⁵⁶

Yazar, Nil’in taşmasından bahsettiği kısımda ise *“benim görüp tecrübe ettiklerim bunlar fakat benden sonra gelenler farklı hususları tecrübe edebilirler”* minvalinde bir

⁵² Misurî ayı milâdî olarak 25 Temmuz-23 Ağustos tarihleri arasındadır. Şu durumda Misurî ayının 12. günü 5 Ağustos’a tekabül etmektedir.

⁵³ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 220 / İngilizce trc. s. 221.

⁵⁴ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 244 / İngilizce trc. s. 245.

⁵⁵ Epîp ayı milâdî olarak 25 Haziran-24 Temmuz tarihleri arasındadır.

⁵⁶ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 280, 282 / İngilizce trc. s. 281, 283. Bu yılda Nil’in suyunun azalmasına dair tafsilâtli bir anlatım için bkz.: s. 280-282 / İngilizce trc. s. 281-283.

şerh düşerek bilimselliğin en temel ilkelerinden “tarafsızlık” ve “kanıtlama” ilkelerini kabul ettiğini de göstermektedir. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere el-Bağdâdî sahip olduğu gözlem yeteneği sayesinde Nil Nehri’ni pek çok bakımdan tetkik etmiş; yıl boyunca nehirde meydana gelen değişimleri yine bu hususta Mısır’da vâki eski tecrübe ve geçmiş bilgi birikimiyle kıyas yapmak suretiyle bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.

c) Mikyâsü’n-Nîl [مقياس النيل] - [Nilometre]

el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve’l-İ’tibâr* adlı eserinde Nil Nehri’yle alâkalı bilgi vermeye devam eder ve Mikyâs [Nilometre] üzerinde durur. Müellif, 597 (1200-1201) yılı havadislerinden bahsettiği sayfalarda Nil’in su yüksekliğini ölçmek için kullanılan Mikyâs’ın [Nilometre]⁵⁷ bulunduğu Ravza Adası’nda yaşananlara paralel olarak bazı bilgiler kaydetmektedir.

Bu sene Mısır’ın büyük bir kıtlık yaşadığından söz eden müellif ilginç anekdotlar sunmaktadır. Ravza Adası ve Nilometre’yle ilgili yazarın aktardığı hususlara geçmeden önce Mısır’da yaşanan vahşeti gözler önüne seren elim hadiselerle temas etmek yerinde olacaktır. el-Bağdâdî 597 (1200-1201) yılında felâketlerin meydana geldiğini belirtir ve şu bilgileri verir: “Yoksul insanlar önce çürümüş yiyecekleri, hayvan leşlerini ve hayvan dışkılarını yiyerek hayatta kalmaya çalışıyor ve akabinde yamyamlığa başlıyorlar. Bu feci durum önceleri herkesin kanını donduruyor ama sonra insanlar bundan başka bir şey konuşamaz duruma gelip de her sohbetin konusu bu iğrenç durum olunca bir süre sonra buna alışıyorlar. Hatta konuşmakla da kalmayıp bu normalleşme neticesinde kendileri de yamyamlık etmekte bir beis görmüyorlar. Bu durum o kadar yaygınlaşıyor ki, Mısır’ın sahrasından şehir merkezine kadar yamyamlığın görülmediği tek bir bölge kalmıyor.” Bu hâdiselerin görgü tanığı olan el-Bağdâdî hem güvenilir tanıdıklarının kendisine anlattıklarından hem de Mısır vâlisinin makamında olanlardan ayrıntılar vererek insanların küçük çocukları kızartarak ya da haşlayarak yediğini, tuzağa düşürüp öldürdükleri insanların etlerini çorba, yahni ve saire yapıp kalanını salamura ya da kurutarak sakladıklarını, gruplar hâlinde gezerek avlanıp yakaladıkları insanları paylaştıklarını, doktorları hastam var diyerek tuzaklarına çekip öldürüp yemeye çalıştıklarını, sokakta çocuklu kadınlara saldırıp çocukları annelerinden çalmaya çalıştıklarını, evlerinde kızartılmış, haşlanmış, çevirme yapılmış genellikle çocuk olmak üzere insanlar bulunan suçluların yakalanıp yakıldığını ancak bunların cesetlerinin de yoksul insanlarca oracıkta derhâl parçalanıp yenildiğini, boynunda

⁵⁷ Mısır ile Gize arasındaki Ravza Adası’nda bulunan Mikyâs [Nilometre] hakkında geniş bilgi için bkz.: Julius Ruska-Donald R. Hill, “Miqyâs”, *EP*, VII, 2004, s. 39-40; Mahmut Kaya, “Mikyâsü’n-Nîl”, *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 52-53.

kızarmış çocuk asılı bulunan bir kadının kan donduran hikâyesini ve insanların bunlara hiç aldırış etmeyip tamamen kendi işleriyle uğraşmaya devam ettiklerini anlatmaktadır.⁵⁸

Cezire-i Ravza'ya [ve Nilometre'nin bulunduğu adaya] çekilen insanlar arasında yamyamlık yapan bir güruhun saklandıkları kulübelerin yakınından geçenleri avlayıp yediklerini belirten el-Bağdâdî, vâlinin bu canilerin yakalanıp öldürülmesi için emir verse de yamyamların kaçıp kurtulmayı başardıklarını zikreder. Buna ilâveten gizlendikleri bu kulübelerde muazzam sayıda insan kemiği bulunduğunu, dürüst ve güvenilir bir adamın kendisine 400 kafatası saydıklarını ifade ettiğini de belirtir.⁵⁹

Müellif yaşanan vahim olayları aktarırken “gördüklerinin tamamını anlattırsa insanların mübalağa edip fuzuli konuştuğunu zannedeceklerini” de ekliyor ve aslında hem 'çok daha fazla şey görüp duydum' hem de 'bakınız bu anlattıklarım aynıyle vakidir' fikrini okuyucuya sunmaktadır.

Aynı yılın Parmûtî⁶⁰ ayında suların kayda değer ölçüde çekildiğine değinirken şu bilgileri paylaşmaktadır: “Mikyâs'ın [Nilometre] bulunduğu yer kuru bir bölgeye dönüşmüştü. Sular Gize yakınlarındaki bu yapının ayaklarına vurmuyordu artık; büyük ve uzun bir ada ortaya çıkmıştı ve kadim yapıların kalıntıları görülebiliyordu. Suyun tadı ve kokusu değişti. Bu değişiklikler sonradan giderek arttı ve en nihayetinde sular zaten bahsetmiş olduğum su yosununun yeşil rengine büründü. Günler uzadıkça suyun rengi daha da koyulaştı; manzara bir önceki yıl Epîp ayında görüleni andırıyordu. Bu yeşil renk en sonunda azalarak tamamen kaybolduğu Şâban⁶¹ ayının sonuna dek artıp koyulaşmaya devam etti. Yalnızca oraya buraya seyrek hâlde dağılmış nebati parçacıklar kaldı ve su doğal tat ve kokusuna kavuştu. Ramazan⁶² ayında nehir yükselmeye başladı ve bu ayın 16'sına⁶³ kadar cereyanı kuvvetlendikçe kuvvetlendi. Tam o gün İbn Ebü'r-Reddâd⁶⁴ Mikyâs

⁵⁸ Burada hülâsa olarak zikredilen hadiselerle ilgili 597 (1200-1201) yılı olaylarına bakınız.

⁵⁹ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 232 / İngilizce trc. s. 233.

⁶⁰ Parmûtî ayı milâdî olarak 27 Mart 1201'de başlar.

⁶¹ 597 yılı Şaban ayı milâdî olarak 7 Mayıs-4 Haziran 1201 tarihleri arasındadır.

⁶² 597 yılı Ramazan ayı milâdî olarak 5 Haziran-4 Temmuz 1201 tarihleri arasındadır.

⁶³ 16 Ramazan 597 = 20 Haziran 1201.

⁶⁴ Mısır'da Hristiyanlığın yükseliş devrinde Nil'in su seviyesini, Missa Ayini bitip de öğle vaktini üç saat geçtikten sonra Hristiyan rahiplerden biri ölçerdi. Bu ölçümü son yapan Reddâd adlı sonradan Muhammedî olan Kıptî rahibe, mükâfâten, Nil'in su seviyesini ölçme işinin yalnızca kendisinin ahfâdınca îfâ edilmesi imtiyazı tanınmıştı. O gün bu görevi yerine getiren İbn Ebü'r-Reddâd da bu

[Nilometre] Havuzu'nun su seviyesini ölçtü ve sonucun iki kübit olduğunu gördü. Akabinde sular yükselmeye devam etse de yükselme hızı hâlâ geçen yılkinden azdı ve su seviyesi Misurî⁶⁵ ayının 17'sine denk gelen Zilkade⁶⁶ ayının sekizine kadar çok hafif artışlar gösterdi. O gün nehrin su seviyesi bir parmak arttı ve üç gün o seviyede seyretti. Artık yerli halkın bir kez daha kıtlık belâsına düşeceklerinden şüphesi kalmamış ve mutlak yıkımı kabullenmişlerdi. Derken, Zilhicce ayının üçüne⁶⁷ (=Tût ayının altısı) kadar su seviyesinde, bir kübitin ekserisi nispetinde, yeni artışlar meydana geldi. O gün 15 kübit 16 parmak yüksekliğe ulaşan Nil'in su seviyesi aynı gün tekrar düşerek birden cılız bir hâl aldı, öyle ki Nil taşkını, rüyalarda görülen tayflar misali görünüp kaybolan bir hayalet gibi, bazı illere sadece şöyle bir uğradı. Taşkından faydalanabilen tek yer düzlüklerdi ve Garbiye ve sair aşağı iller yeterince su görmüş olsa da çiftçi ve ırgatlar köyleri tamamen terk etmişti. Onlar için Kur'an'ın şu âyetini söylemek uygun olurdu: 'Onlardan geriye bomboş evlerinden başka bir şey kalmadı.'⁶⁸ Mal sahipleri dört bir yana dağılmış mal mülklerini oradan buradan toplayarak ellerinde kalan birkaç ameleği de bir araya getirdi. Irgat ve öküzler o kadar azdı ki iyi bir boğa 70 dinara, güçsüz ve zayıf bir boğaysa biraz daha düşük bir fiyata satılıyordu. İllerin büyük bir çoğunluğunda sular toprağı yeteri kadar sulamadan vaktinden evvel geri çekildi zira suyu tutup toprağı salacak kime yoktu. Bunun neticesinde, Mısır'ın bu kısmındaki topraklar taşkını almalarına rağmen ekilip biçilmeden öylece kaldılar."⁶⁹

Kā'a sözcüğünden Mikyâs [Nilometre] Havuzu'nun seviyesi ve havuz içerisindeki suyun yüksekliği anlaşılmalıdır diyen müellif, ifratın en aşağı derecesinin ihtirak [احترق] yani kuraklık olduğunu belirtmektedir.⁷⁰ Nilometre'ye has kullanılan kelime de yazar tarafından burada ifade edilmektedir.

598 (1201-1202) yılı olayları anlatılırken İbn Ebü'r-Reddâd'ın suyun çok fazla azalması sebebiyle, Pâupî'nin 25. Salı günü (=26 Ramazan)⁷¹ Mikyâs'a [Nilometre] suyun yüksekliğini ölçmeye gittiği ve bir önceki yıl iki kübit olan yerin bu sene aynı ölçüde olmadığı kaydedilmektedir.⁷² Nilometre hakkındaki bilgiler sınırlı olmakla birlikte İbn Ebü'r-Reddâd'ın Nilometre'deki bu görevine Eyyûbiler döneminde aynı Fâtûmîler devrinde olduğu gibi devam ettiği anlaşılmaktadır.

soydan gelmekteydi. Bkz.: Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, İngilizce trc. s. 233 dipnot

⁶⁵ 17 Misurî = 10 Ağustos 1201.

⁶⁶ 8 Zilkade 597 = 10 Ağustos 1201.

⁶⁷ 3 Zilhicce 597 milâdî olarak 4 Eylül 1201 tarihine tekabül etmektedir.

⁶⁸ *Ahkâf Sûresi* 25.

⁶⁹ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 250, 252 / İngilizce trc. s. 251, 253.

⁷⁰ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 212 / İngilizce trc. s. 213.

⁷¹ 26 Ramazan 598 tarihi milâdî olarak 19 Haziran 1202 tarihine tekabül etmektedir.

⁷² Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 280 / İngilizce trc. s. 281.

Diğer yandan Mikyâs'ın Eyyûbîler zamanında da suyun yüksekliğinin tespiti hususunda önemini koruduğu ve işlevsel olduğu görülmektedir.

Yazar 598 (1201-1202) yılı hadiselerinde son olarak Nil Nehri'nin yukarıda zikredilen durumundan bahseder ve sonrasında kitabını şu kelimelerle tamamlar: *"Bu yüzden şimdi bu kitabı ve tüm çalışmayı bitireceğim. Dünyanın Rabbi Allah'a hamd olsun ve Allah elçimiz Muhammed (SAV) ve onun tüm iyi ve saf ailesine nimetlerinden versin."*

Netice itibariyle Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin muhtasar olarak *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr* adıyla bilinen yapıtı hakkında bazı hususların altını çizmek ehemmiyet kesbetmektedir. Eser yalnızca gemilerin özellikleri, çalışma esasları, seyrüseferleri veyahut Mısır'ın can damarı olan Nil Nehri ve Mikyâs [Nilometre] hakkında değil, aynı zamanda ülkenin antik dönem anıtları, bitkileri, hayvanları, egzotik yemekleri, muhteşem binaları ve hamamları hakkında da mâlûmat içermektedir. 596-598 (1199-1202) yılları arasında Mısır'da bulunan Abdüllatîf el-Bağdâdî, o yıllarda ülkede meydana gelen büyük kıtlığı, halkın yaşadığı maddî ve mânevî perişanlığı görmüş, bu iktisadî ve sosyal krizi fiilî olarak yaşamış bir âlimdir. Te'lif edilen eser bir bütün hâlinde okunduğu zaman görülecektir ki, el-Bağdâdî Mısır'a derinden bir aşkla bağlıdır ve kitabının da bu sebeple büyük bir cazibesi vardır. Bu coğrafyanın içinde bulunduğu durumun muhteşem bir resminin çizildiği eser, okuyucularına bu âlimin irfanına mazhar olma imkânını da sağlamaktadır. Mısır gibi bir coğrafyaya hayat veren yegâne kaynak olan Nil Nehri'nin yükselme ve kuruma devrelerinde Mısırlıların kullandıkları kelimelerin kökenlerine kadar açıklayarak kullanılan terminoloji hakkında önemli bilgiler veren el-Bağdâdî, ayrıca Nil'in suyunu buharlaştırarak iyi derecede bir içme suyu elde etmek için yaptığı deneylerden de bahsetmiştir. Bunun yanı sıra Sudan'dan başlayarak Mısır sınırları içerisinde geçen Nil Nehri'nin suyunun yükselmesinin ya da alçalmasının iyi mi kötü mü olduğuna delâlet ettiğinin sırrına vâkıf olmak isteyen Mısırlıların, idarecilerinden astrologlarına kadar bu konu hakkında kafa yorduklarını da temas eder. Tüm bu küçük nüanslar Antik Mısır'dan başlayarak müellifin yaşamış olduğu yıllara kadar Nil Nehri'nin hareketlerinin Mısırlı yöneticilerden astrologlara, âlimlerden bilim adamlarına kadar gözlemler ve deneyler hakkında mâlûmat vermesi açısından nazar-ı dikkati celbetmektedir.

Çalışmada Mısır'daki gemiler, Nil Nehri ve Ravza Adası'nda tesis edilen Mikyâs [Nilometre] hakkındaki bahisler incelenmiş ve yazarın te'lif ettikleri ışığında mezkûr hususlarla ilgili bilgiler makalede değerlendirmeye tâbi

tutulmuştur; Eyyûbîler devrinde el-Bağdâdî tarafından Mısır coğrafyasının tarihinin kaleme alındığı yapıtın diğer kısımlarının da alanın uzmanı diğer tarihçiler tarafından incelenmesini ve bilvesile bu kıymetli eserin diğer yönleriyle de Türk tarih literatürüne kazandırılmasını ümit etmekteyim.

KAYNAKÇA

- Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, Arapça metin ve İngilizce trc. Kamal Hafuth Zand-John A. Videan-Ivy E. Videan, *The Eastern Key, Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr of 'Abd al-Latîf al-Bağhdâdî*, London 1965.
- Agius, Dionisius A., *Classic Ships of Islam from Mesopotamia to the Indian Ocean*, Leiden-Boston 2008.
- Akgür, Necati, "Bilim Tarihi Tarih Boyunca Türklerin Kullanmış Oldukları Takvimler-3 Eski Mısır Takvimi ile Bundan Alınan Kıptî Takvimi Eski Fars ya da Yezdücerd Takvimi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 74, İstanbul 1991, s. 157-194.
- Fahmy, Aly M., *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D. (Studies in Naval Organisation)*, London 1950.
- Farag, Lois M., *The Coptic Christian Heritage: History, Faith and Culture*, New York 2015.
- Gabra, Gawdat, *The A to Z of the Coptic Church*, Maryland 2009.
- Hâmidullah, Muhammed, "Dineverî, Ebû Hanîfe", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 356-358.
- Houtsma, Martijn Theodoor, "Abdüllatîf", *İA*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 92.
- Kaya, Mahmut, "Abdüllatîf el-Bağdâdî", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 254-255.
- Kaya, Mahmut-Sâmî Şelhûb, "Fergâni", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 377-378.
- Kaya, Mahmut, "el-İfâde ve'l-İ'tibâr", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 504-505.
- Kaya, Mahmut, "İşrâkiyye", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 435-438.
- Kaya, Mahmut, "Mikyâsü'n-Nîl", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 52-53.
- Klein, Herbert Arthur, *The Science of Measurement: A Historical Survey*, New York 1988.
- Kramers, Johannes Heindrik, "al-Nîl", *EP*, VIII, 2004, s. 37-43.
- Kutluer, İlhan, "Câlinûs", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 32-34.
- Kutluer, İlhan, "Sühreverdî, Maktûl", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 36-40.
- Muntasır, A., "el-İfâde ve'l-İ'tibâr", *Türâsü'l-insâniyye*, I, Kahire 1971, s. 116-122.
- Nüheyî, Derviş, *es-Süfünü'l-İslâmiyye `alâ hurûfi'l-mu`cem*, İskenderiye 1974.
- Ruska, Julius-Donald R. Hill, "Miqyâs", *EP*, VII, 2004, s. 39-40.
- Stern, Samuel Miklos, "'Abd al-Latîf al-Bağhdâdî", *EP*, I, 1998, s. 74.
- Seyyid, Eymen Fuad, "Nîl", *DİA*, XXXIII, s. 122-123.
- Thompson, Ambler, *Guide for the Use of the International System of Units (SI)*, Gaithersburg 2008.
- Tok, Özen, "Osmanlılarda Kıptî Takviminin İdarî ve Malî Alanda Kullanımı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2006, s. 365-379.
- Uludağ, Süleyman, "İşrâkiyye", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 438-439.
- Walzer, Richard, "Djâlinûs", *EP*, II, Oxford 1962, s. 402-403.
- Ziai, Hossein, "al-Suhrawardî", *EP*, IX, 1997, s. 782-784.

EK:

Resim 1: Ravza Adası'nın güney ucuna 96 (715) yılında Süleyman b. Abdülmelik tarafından inşa edilen ve 247'de (861) Mütevekkil-Alellah'ın emriyle matematikçi Fergānî'ye ihya ettirilen Mikyâs [Nilometre].

Fotoğraf: Murat ÖZTÜRK

Resim 2: Mikyâs'ın [Nilometre] içinden bir görüntü.

Fotoğraf: Murat ÖZTÜRK

Resim 3: Mikyâs'ın [Nilometre] tavanındaki hâlihazırdaki tezyin.

Fotoğraf: Murat ÖZTÜRK

ANADOLU'DAKİ BİZANS THEMA BİRLİKLERİNİN MALAZGİRT ÖNCESİ VAZİYETLERİ: UMUMÎ BİR İNCELEME

THE SITUATION OF THE BYZANTINE THEMA TROOPS IN ANATOLIA BEFORE MANZIKERT: A GENERAL SURVEY

Adnan ESKİKURT*

Öz

Bizans İmparatorluğu VI. yüzyılda Sâsâniler, VII. yüzyılda da Müslüman Araplar karşısındaki mücadelelerde başarısız olmuş, rakiplerinin taarruzlarını püskürtmek ve kayıplarını telafi etmek için VII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da Toros silsilesi ve Anti Torosların kuzeybatısındaki bölgelerde toprağa dayalı idarî, askerî ve iktisadî mahiyeti ile tanınan thema sistemine bel bağlamıştır.

Thema teşkilâtının birliklerini hususi arazi mülkiyetine sahip yerleşik köylülerden müteşekkil eski hudut bölgesi (limes) askerleri, Anadolu ve Kafkaslardan derlenen unsurlar, kimi Bizans köylüleri, Ostrogotlar ve Slavlar teşkil ediyordu. Strategos denilen, sivil vali yetkilerine de sahip askerî idareciler emrinde belli esaslar dâhilinde görev yapan thema birlikleri mensuplarına ise stratiotes deniliyordu.

Bizans IX. ve X. yüzyıllarda en ihtişamlı dönemini yaşayan bu teşkilât sayesinde hedeflerine ulaşmış, ancak sonraki yüzyıllarda izlenen yanlış politikalar ve sivil-askeri bürokrasi arasındaki müteakip çekişmelerle sistem zayıflamıştır.

* Doç. Dr., İstanbul Medniyet Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye
adnaneskikurt@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4592-1308>.

Thema birliklerinin XI. yüzyıldaki durumları hakkında dönem kroniklerindeki malumat yeterli değildir ve Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethini ele alan modern çalışmalarda da bunlara çok fazla değinilmemektedir. Bununla birlikte, Bizans Ordusu'nun 1071 Malazgirt Savaşı'nda Selçuklular karşısında mağlup olması sonrası yaşanan hızlı gelişmeler vaziyetleri hakkında bir fikir vermektedir. Kaynaklardaki yetersiz ve karmaşık malumat uzman olmayanlar için thema birliklerinin durumunu anlamayı güçleştirirse de bu çalışma meseleyi mümkün merteye aydınlatmayı hedeflemektedir.

•
Anahtar Kelimeler

Bizans, Anadolu, Thema Birlikleri, Malazgirt

•

Abstract

After its failures in responding to the attacks of the Sasanids in the VIth century and Muslim Arabs in the VIIth century, the Byzantine Empire began to depend upon the theme organization distinguished by its administrative, military and economic character based on land tenure, in the northwestern areas of the Anatolian Taurus range and the Antitaurus range starting from the second half of the seventh century.

The military man power of theme units consisted of former soldiers from the border regions (limes) who now turned into peasants with special land holdings, recruits from Anatolia and the Caucasus, Byzantine peasants, Ostrogoths and Slavs. Members of the thema forces, who served according to certain rules under the direction of military administrators with powers of civilian governors (strategos), were called stratiotes.

Byzantium achieved its objectives through this organization which covers the most splendid period of the IXth and Xth centuries, but the system weakened by the incorrect policies and the ensuing conflicts among the civil-military bureaucracy.

Information on the status of the theme troops in the chronicles of the XIth century is not sufficient and the modern studies, discussing the conquest of Anatolia by Seljuks, do not give much space to them. However, the rapid developments after the defeat of Byzantine Army in the battle of Manzikert against the Seljuks gives an idea of their factual situation. Even though the insufficient and entangled information in the chronicles make it difficult to understand the condition of theme troops for non-specialists, this study aims to clarify the subject as much as possible.

•

Keywords

Byzantine, Anatolia, Theme Troops, Manzikert

Selçuklu Türklerinin akınlarına maruz kaldığı XI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun askeri kuvvetinin temel unsurlarını güç yitirmiş thema teşkilâtına bağlı kara birlikleri meydana getiriyordu. IX. ve X. yüzyıllarda en ihtişamlı dönemini yaşayan bu teşkilât sayesinde hedeflerine ulaşan Bizans İmparatorluğu idarecileri, sonraları hatalı kararları ve uygulamaları ile sistemin giderek güç yitirmesine sebep olmuşlardı. Müslüman Arapların iç meselelerle ciddi bir rakip olmaktan çıkması ile durum zamanında fark edilmemişti. Selçuklu akınlarının başlaması ve alınan kötü sonuçlar gerçekleri gün yüzüne çıkarmış ancak artık Bizans idarecilerinin yapabilecekleri fazla bir şey kalmamıştı.

Birçok araştırmaya göre İmparator Herakleios döneminde (610-641) bu teşkilâtın temelleri atılmış ve Anadolu Yarımadası da *thema* (çoğulu *themata*) denilen idarî bölgelere ayrılmıştır.¹ Ancak thema teriminin ilk kez Theophanes tarafından zikredilmesi² sebebiyle ortaya atılmış bu görüşün aksine, themaların

¹ Charles Diehl, "L'origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin", *Études byzantines*, Paris 1905, s. 276-292; Charles Texier, *Küçük Asya I-II*, trc. Ali Suat, İstanbul 1339/1920, s. 16, 22; Alexander A. Vasiliev, *History of The Byzantine Empire 324-1453*, I, Madison 1952, s. 226; Georg Ostrogorsky, "Sur La Date De La Composition Du Livre Des Thèmes Et Sur L'Époque De La Constitution Des Premiers Thèmes D'Asie Mineure", *Byzantion*, C. 23, Cambridge 1953, s. 31-66; Agostino Pertusi, "La formation des thèmes byzantins", *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten Kongress*, München 1958, s. 1-40; Wilhelm Ensslin, "The Emperor and the Imperial Administration", *Byzantium An Introduction To East Roman Civilization*, ed. Norman H. Baynes, Oxford 1961, s. 285, 297-298; Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", *Tarih Dergisi*, S. 33, İstanbul 1982, s. 133-146; James Douglas Howard-Johnston, "Thema", (Maistor: Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning, ed. Ann Moffat), *Byzantina Australiensia*, C. V, Brill, Leiden 2017, s. 192-193; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I-Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s. 17; Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, trc. Bilgi Altınok, İstanbul 1998, s. 111-113; İrfan Shahîd, "Heraclius and the Theme System Revisited the Unfinished Themes of Oriens", *The Dark Centuries Of Byzantium (7th-9th c.)*, ed. Eleonora Kountoura-Galake, National Hellenic Research Foundation Institute For Byzantine Research International Symposium 9, Atina 2001, s. 15-40. Ayrıca, thema sisteminin Diocletianus, I. Justinianos ve Mavrikios dönemlerinde gelişen bir idarî ve askerî düzen olduğu konusunda bkz. Heinrich Gelzer, *Die Genesis der Byzantinischen Themenverfassung*, ed. B. G. Teubner, Leipzig 1899, s. 5-10 ve John Haldon, "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations", *Dumbarton Oaks Papers*, C. 47, Cambridge 1993, s. 3.

² Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, trc. Cyril Mango ve Roger Scott, Oxford 1997, s. 429 vd.

İmparator II. Konstans döneminde (641-668)³ ve hatta Müslüman Arapların başarılı Anadolu akınları sonrası daha geç bir tarihte İmparator I. Nikephoros (802-811) zamanında ortaya çıktığı, ayrıca yöneticilerinin İstanbul'un onayını beklemeden bu akınlara müdahale edebilmelerinin etkili olduğuna dair görüşleri savunanlar da vardır.⁴ Yine bir diğer görüşe göre de VII. yüzyılda malî durumunun bozukluğundan asker toplama ve bunların iaşesinde zorlanan Bizans İmparatorluğu, 620-640 yıllarında ordu mensuplarına kısmen bronz paralarla azaltılmış veya dönüşümlü ödemeler yapabilmiş, bunların arkeolojik anlamda neredeyse ortadan kalktığı 655-660 yıllarından itibaren ise askerlere nakit ödeme yapmak yerine imparatorluk mülklerinden arazi ihsanı yapmak yoluna gitmiş olmalıdır.⁵

A) Themaların Yönetimi ve Görevlileri

Ostrogorsky'nin kolordu manasını taşıdığını ifade ettiği bu askerî bölgeler (themalar)⁶, Bizans askerî birliklerinin iskân edildikleri yerlerde kurulmuş ve bunlara bu birlikleri tanımlayan veya geldikleri yeri gösteren isimler verilmiştir. Uzun süre eski eyaletler themalar içinde varlıklarını sürdürdüğünden, idarelerinde askerî sorumlu *strategoslar* yanında *prokonsüller* de vazifeli bulunmuşlardır. Ancak themalar çoğu kere birden fazla eyaleti kapsadığından strategoslar mevki bakımından üstündüler.⁷ Sadece Opsikion teması başında

³ Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, California 1995, s. 24; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, California, 1997, s. 314-318; Warren Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, Palgrave, New York 2001, s. 95-96, 98.

⁴ Mark Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025*, London 1996, s. 117; Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium*, Oxford 2005, s. 180; Andrew Louth, "Byzantium Transforming (600-700)", *The Cambridge History of The Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge 2008, s. 239-240; Leslie Brubaker and John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680-850: A History*, Cambridge 2011, s. 744; John Haldon, "A context for two "evil deeds": Nikephoros I and the origins of the themata", *Le Saint, Le Moine Et Le Paysan Mélanges d'histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*, ed. Olivier Delouis, Sophie Métivier ve Paule Pagès, Paris 2016, s. 257-264.

⁵ John Haldon, "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations", s. 13; Philip Rance, "The Army in Peace and Time: The Social Status and Function of Soldiers", *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*, ed. Yannis Stouraitis, Brill's Companions to the Byzantine World, C. 3, Brill, Leiden 2018, s. 405.

⁶ Thema terimi hakkında bkz. Murat Keçiç ve Cüneyt Güneş, "Bizans'ın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S. 43, 2018, s. 95-107; Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Muğla 2018, s. 21-29.

⁷ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1991, s. 90.

komēs (çoğulu *komites*) unvanı taşıyan bir komutan-vali vardı.

Strategosların yetki alanları dâhilindeki önemli hisar ve müstahkem mevkilerden *turmarkhos* denilen bir alt kademe süvari komutanları sorumlu idi. Yöre insanların güvenliği ve dış saldırılardan korunması da onların sorumluluğunda idi. Ayrıca komutaları altında *komites* idaresindeki yerli askerlerden müteşekkil süvari birlikleri (*bandon*) vardı.⁸

Strategosların emirlerinde askerî personel yanında malî ve hukuki konulardaki resmi işlemleri yürüten bir memur kadrosu da bulunmaktaydı. Mesela Baskıcı'ya göre "Bu görevliler arasında *themadaki loncalar ve ticari hayatın düzenlenmesinden; themadaki işgücü düzenlenmesi ve hapishanelerin yönetimi ve bölgeden geçen yolcuların güvenliğini sağlamayı da içeren hukukî düzenlemelerden; themanın maliyesi, imalatı, gümrükleri ve vergileri, suyuolları ve dış ilişkilerinden sorumlu olanlar vardı. Bunlar arasında khartularios askerlere yapılan ödemelere nezaret ederken, praetor ve protonotarios themanın sivil konulardaki hukuk meseleleri ile ilgileniyordu.*"⁹

Thema sistemine geçilirken Roma döneminin mirası profesyonel ordu uygulaması sonlandırılmış, devlet arazileri savaşlarda devlete hizmet edecek sadık askerler olmaları beklenen kişilere kullanım hakkı babadan oğula geçecek şekilde dağıtılmıştır. Devlete hizmet ettikleri süre boyunca thema merkezleri ve hükümet merkezinde saklanan sicillere (*kodikos*) kaydedildikleri söylenen¹⁰ bu çiftçi-köylü askerlerle hem tarımsal üretim arttırılacak hem de ihtiyaç halinde Bizans Ordusu için bir kaynak sağlanacaktı. Ancak dağıtılan bu asker arazileri (*stratitotika ktemata*) mülk olarak verilmemiş ve her zaman miri arazi olarak kabul edilmişlerdir.¹¹

⁸ John Bagnell Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos*, London 1911, s. 39-45; Wilhelm Ensslin, "The Emperor and the Imperial Administration", s. 290-291; Savvas Kyriakidis, "Army Structure: Roman Continuity and Byzantine Change", *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*, ed. Yannis Stouraitis, Brill's Companions to the Byzantine World, C. 3, Brill, Leiden 2018, s. 241-242.

⁹ M. Murat Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, Ankara 2016, s. 123.

¹⁰ John Haldon, *Warfare, State And Society In The Byzantine World, 565-1204*, London 2003, s. 123. Strategosların görev ve yetkileri ve maiyetleri hakkında ayrıca bkz. Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, s. 79-92.

¹¹ Bu asker arazilerinin veraset yolu ile devri, satışı, bunlar hakkındaki resmi hükümler vb. konularda bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 262-263; Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, s. 50-56.

Stratiotes (çoğulu *stratiotai*) denilen bu çiftçi-köylü askerlerin savaş sırasında birliklerine bir at ve teçhizatları ile katılmaları veya kendi yerlerine teçhizatı ile bir asker (*strateuomenos*) hazırlamaları istenirdi. Buna karşılık bunlardan mutat dışında vergi alınmazdı ve işgücü gerektiren işlerde (kale, köprü, yol yapımı ve onarımı vb.) görevlendirilmeleri de genel bir uygulama değildi. Ayrıca sefere çıkan orduların ihtiyaçlarının sefer güzergâhlarında bulunan themalardan karşılanması devletin savaş masraflarında tasarruf sağlamaktaydı.¹² Kaldı ki, *stratiotes* mülkleri, yani hür küçük arazi sahiplerinin çoğalması ile devletin vergi geliri artışı sağladığı da göz önüne alınmalıdır. Bunda thema sistemi öncesinde önemli bir devlet organı olan *praefectura* sisteminin kudretinin azalmış olması, bilhassa geniş malî idaresinin yerini bağımsız devlet maliye dairelerinin almış olmasının da rolü vardı.¹³

Themalarda görev yapan kara birliklerinde hususi arazi mülkiyetine sahip yerleşik köylülerden oluşan eski hudut bölgesi (*limes*) askerleri, savaşçı Anadolu ve Kafkas kabilelerinden derlenen birlikler, kimi Bizans köylüleri, Ostrogotlar ve sonraları Anadolu'ya tehcir edilen Slavlar yer almışlardır.¹⁴

B) Kara Themalarındaki Birliklerin Özellikleri

Themalar hakkında, malumatını eseri günümüze ulaşmayan el-Garmi'den¹⁵ nakleden İbn Hurdâzbih yanısıra; VII. Konstantinos Porphyrogennetos, Philotheos, İdrîsî, İbnü'l Fakih el-Hemedânî, Yâkût el- Hamevî, Kudame b. Ca'fer ve Mesûdî'ye ait eserlerde kayıtlar yer almaktadır.¹⁶ Meselâ organizasyon

¹² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 91; John Haldon, *Warfare, State And Society In The Byzantine World, 565-1204*, s. 123-124; Baskacı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadî ve Sosyal Yapı (900-1261)*, s. 119, 124-126; Philip Rance, "The Army in Peace and Time: The Social Status and Function of Soldiers", s. 397-398, 401, 404; Sezgin Güçlüay, "Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. IX, S.1, Elâzığ 2013, s. 80-82; Mehmet Ertan Bamyacı ve Sezgin Güçlüay, "İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, S. 1, Elâzığ 2018, s.287; Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, s. 56-71.

¹³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 92. Ayrıca themalardan toplanan vergiler için bkz. Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, s. 71-76.

¹⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 91, 144; Güçlüay, "Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar (IV.-VII. Yüzyıllar)", s. 82-83, 85-86.

¹⁵ El-Garmi hak. bkz. Warren Treadgold, "Remarks on the work of al-Jarmi on Byzantium", *Byzantinoslavica Revue Internationale Des Études Byzantines*, tome XLIV, 1983, s. 205-212.

¹⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. Michael Jan De Goeje, E. J. Brill, Leiden 1889, tıpkıbasım Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt 1992, s. ۱۱۱-۱۱۲; Yâkût el- Hamevî, *Kitab Mu'cemü'l-Büldân*, II, ed. Ferdinand

şemasına göre karada vazife yapan askerlerin bulunduğu themalar, İbn Hurdâzbih benzeri bilgiler veren X. yüzyıl müellifi Kudâme b. Ca'fer'e göre savaş zamanı *patrikios* denilen bir generalin emrine verilen *turma* (süvari taburu) adlı 5000 kişilik iki birlikten müteşekkildi. Bunlar malî ve hukuki sorumlulukları da bulunan ve ikinci derece bir komutan olan *turmarkhos* tarafından sevk ve idare edilirdi. Her turma dâhilinde emirlerinde 1000 asker bulunan 5 *drungarios* (çoğulu *drungarioi*), bunların da emrinde 200 askere komuta eden 5 *komēs* (çoğulu *komites*) vardı. Ayrıca komēsler emrinde 40 askere komuta eden 5 *kentarkhos* ve bunların da emrinde 10 askere komuta eden 4 *dekarkhos* vardı.¹⁷ Her turmanın müstahkem bir şehir veya hisarda bir karargâhı vardı. Yine themalarda bir yere konuşlu daha küçük birlikler de vardı ki, bunlara *bandon* (çoğulu *banda*) denilir ve bir komēs tarafından sevk ve idare edilirdi.¹⁸

VI. Leo'nun IX. yüzyıl sonları veya X. yüzyıl başlarına ait *Tactica* adlı eserinden nakleden Haldon'a göre de 4000 süvari bulunan bir themada 2000 kişilik iki turma bulunurdu ve her birinde *drungarioslar* emrinde 2 *drungos* (çoğulu *drungoi*) veya 1000 kişilik *khiliarkhai* birliği vardı. Bunlarda komitēsler emrinde olan 200 kişilik 5 ünite (*bandon*) mevcuttu. Her birinde *kentarkhoslar* emrinde 100 kişilik iki grup asker vardı. Daha altta da 50, 10 ve 5 kişilik birimler yer alırdı.¹⁹

Thema birlikleri yaz aylarındaki seferler için seferber edilir ve bazen görevli buldukları yer dışında da vazife alırlardı. Kimi zaman da müstahkem mevkilerin muhafazası için sürekli görev yaparlardı. VIII. yüzyıl sonları ve IX.

Wüstenfeld, Leipzig, 1867, s. ٨٦٣-٨٦٤; İdrîsî, *Kitabu Nüzhetü'l-Müştak fi İhtiraki'l-Afak*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989, s. ٨٠٢-٨٠٧; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018, s. 130-134. Ayrıca İbnü'l-Fakih el-Hemedânî'nin Yâkût el-Hamevî tarafından nakledilen kayıtlarının İngilizce tercümesi için bkz. Ernest W. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *The Journal of Hellenic Studies*, C. 21, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, Cambridge 1901, s. 67-77 ve Philotheos'un kayıtları için de bkz. John Bagnell Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos*, s. 131-179; Nicolas Oikonomides, *Les Listes De Preseance Byzantines Des IXe Et Xe Siecles*, Du Centre National De La Recherche Scientifique, Paris 1972, s. 98-160.

¹⁷ Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, ed. Michael Jan De Goeje, E. J. Brill, Leiden 1889, s. 196.

¹⁸ John Haldon, *Warfare, State And Society In The Byzantine World, 565-1204*, s. 113; Marie-France Auzépy, "State of Emergency (700-850)", *The Cambridge History of The Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge 2008, s. 267-268; John Haldon, "The Army and Military Logistics", *The Byzantine World*, ed. Paul Stephenson, Routledge, London-New York 2010, s. 48.

¹⁹ John Haldon, *Warfare, State And Society In The Byzantine World, 565-1204*, s. 110.

yüzyıl başlarında da thema askerlerinden seçilen seçkin savaşçılarla kurulan ve Müslüman Arap akınları karşısında gerilla taktikleri uygulayarak bunların başarısını önleyen *kleisoura* (çoğulu *kleisourai*) adlı sınır muhafaza birlikleri kurulmuştur. Bir kale merkezli sınırlı bir alandan sorumlu bulunan ve geçit yerlerini kontrol eden bu yapılanmalar, sonraları imparatorluğun düzenli askerleri olan *tagma* (çoğulu *tagmata*) mensubu müfrezelerle takviye edilmiş, yer yer de birleşerek sınır themalarına dönüşmüşlerdir.²⁰

C) Thema Birliklerinin İfaresi ve Gelirleri

İmparator I. Nikephoros döneminde (802-811) yayınlanan emirnâmelerle (*nearai/novellae*) stratioteslerin sahip olduğu asker arazisinin en azından 4 litra (Latince libre)²¹ altın değerinde olması gerektiği kararlaştırıldığı gibi, az varlıklı köylüler de askeri hizmetle mükellef kılınmıştır. Bunların teçhizatı köy cemaati mensuplarının her yıl ödeyecekleri 18,5 nomismadan²² karşılanacaktı. Ayrıca birden çok sahibi olan zorunlu kıymete sahip (4 litra altın) arazilerde bunlardan biri ordu hizmeti görecekti. Yine gelirleri ile teçhizatını alamayan stratioteslerin eksiği de köy cemaati tarafından sağlanacaktı.²³

İbn Hurdâzbih'e göre bu dönemde ordu mensuplarının alacağı para (atiyye) 12 ilâ 18 dinar arasındadır. Bu onlara her yıl ayrılan resmi miktardır (mersûm). Ancak bu miktarı (askerlere) üç yılda bir, bazen dört yılda bir ve bazen de altı yılda bir verirlerdi.²⁴ Eserini X. yüzyılda yazan VII. Konstantin Porphyrogennetos ise, themata askerlerinin dört grup halinde ve dört yılda bir ödeme aldıklarını ifade etmiştir. Buna göre, ilk yıl; Anatolikon, Armeniakon, Thrakesion, ikinci yıl;

²⁰ Alexander A. Vasiliev, *History of The Byzantine Empire 324-1453*, C. I, s. 350-351; John Haldon, *Warfare, State And Society In The Byzantine World*, 565-1204, s. 79, 84, 110-114; Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, s. 64-75; Marie-France Auzépy, "State of Emergency (700-850)", s. 267-268; Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, , California 1988, s. 32; Savvas Kyriakidis, "Army Structure: Roman Continuity and Byzantine Change", s. 243. Ayrıca Bizans Ordusu'nun sefer organizasyonları için bkz. Leo VI, *The Taktika of Leo VI*, text, translation and commentary by George Dennis, Dumbarton Oaks, Washington 2010, s. 46-73 ve Maurikios, *Maurice's Strategikon Handbook of Byzantine Military Strategy*, İng. trc. George T. Dennis, Philadelphia, 1984. Thema komutanları hakkında ayrıca bkz. Nicolas Oikonomides, *Les Listes De Preseance Byzantines Des IXe Et Xe Siecles*, s. 340-344.

²¹ Bkz. Alexander P. Kazhdan vd., "Litra" maddesi, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C. II, New York-Oxford 1991, s. 1238.

²² Bkz. Alexander P. Kazhdan vd., "Nomisma" maddesi, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C. III, New York-Oxford 1991, s. 1490.

²³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 177; Pavlos Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (802-811)*, (PH. D Thesis) Edinburgh University, Edinburgh 1984, s. 112-113, 116-118; John Haldon, "A context for two "evil deeds": Nikephoros I and the origins of the themata", s. 247.

²⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. ۱۱۱-۱۱۲.

Opsikion, Bukellarion, Kappadokia, üçüncü yıl; Kharsianon, Koloneia ve Paphlagonia, dördüncü yıl; Thrakia, Makedonia ve Khaldia birlikleri ödemelerini alırlardı.²⁵

Anadolu'da bulunmuş bazı mühürlere dayanan Ragia'ya göre buralarda X. yüzyıl sonrasında da varlığına rastlanılan ve *apothekai* (ambar, dükkân) denilen, askerî malzemelerin bulundurulduğu, üreticilerin mallarını satıp ihtiyaçlarını temin edebildikleri işletmeler vardı.²⁶ Bununla birlikte IX. yüzyıl müellifi İbn Hurdâzbih'in "Rum ordugâhlarında çarşı-pazar yoktur, adam (asker) ekmeğini, yağını, içeceğini ve peynirini evinden getirmektedir" şeklindeki kaydı dikkate değerdir.²⁷

D) Anadolu Thema Birliklerinin Malazgirt Öncesi Vaziyetleri

Anadolu'da sistemin en ihtişamlı dönemi IX. ve X. yüzyıllardı. Ostrogorsky'ye göre themaların gelişme ve yayılması IX. yüzyıl sonları ve X. yüzyıl başlarında sona ermiş, Anadolu'da büyük ve eski themalar bölünmüş, kimi yerlerde yenileri kurulmuştur. Bunların sayılarının artması ile eyalet sivil idareleri basitleşmiş, thema prokonsülleri ile eyalet valilikleri birbirleri içinde erimiş ve prokonsüllerin vazifeleri düşerken strategosların askerî kudret ve nüfuzları belirgin hale gelmiştir. Bunlar malî ve hukuki denetim görevi de yüklenmişlerdir.²⁸ Öte yandan yine bu dönemde (X. yüzyıl), VII. yüzyıldan beri ordu manasında kullanılan thema kelimesi artık bunların konuşlu buldukları, sivil ve askerî idaresinden de strategosların sorumlu olduğu yöreyi ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Açıkçası yerel savunma ve idareden sorumlu bölgesel kuvvetleri ifade eder hale gelmişlerdir.²⁹

²⁵ Constantin Porphyrogenitus, *Three Treatises On Imperial Military Expeditions* (Introduction, edition, translation and commentary by John Haldon), Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien 1990, s. 135.

²⁶ Efi Ragia, "The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca 600-1200): I.1. The Apothekai of Asia Minor (7th-8th c.)", *BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ*, S. 19, Institute For Byzantine Research National Hellenic Research Foundation, Atina 2009, s. 197-198, 200, 220.

²⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 111.

²⁸ John Haldon, *Warfare, State And Society In The Byzantine World, 565-1204*, s. 84; Strategosların Bizans askerî idaresi içindeki yeri için ayrıca bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devoleti Tarihi*, s. 233-235. Themaların sayılarındaki artış için de bkz. Alexander A. Vasilev, *History of The Byzantine Empire 324-1453*, C. I, s. 350 ve Nicolas Oikonomides, *Les Listes De Preseance Byzantines Des IXe Et Xe Siecles*, s. 65-235, 237-253.

²⁹ Mark Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium, 600- 1025*, s. 171, 176. Bir görüşe göre de askeri birlikleri ifade eden thema kelimesi VIII. yüzyılda bunların konuşlu buldukları eyaletleri ifade eder hale gelmiştir. Bkz. Vasilev, *History of The Byzantine Empire 324-1453*, C. I, s. 226.

VI. Leon'un (886-912) iktidarını sağlamlaştırmak adına attığı bazı adımlar Bizans bürokrasisinin güçlenmesine yol açarak thema sistemin gelecekteki durumunu da etkilemiştir. Zira VIII. yüzyıldan beri var olan bazı arazi ve servet sahibi aileler daha bir kuvvet kazanıp özel bir sınıf haline gelmiş ve imtiyazlar elde etmişlerdir. Mesela köylü mülklerini satın almaları önünde hiçbir engel kalmamıştır. Oysa önceden komşuların bunları satın alma önceliği vardı. Ancak artık ilk altı ay içerisinde başvurup satış bedelini ödemeleri durumunda komşu mülkünü öncelikle satın alma hakları olacaktı. Yine devletin memurlarının vazifeleri sırasında mülk edinme, bağışlama ve veraset kabulüne dair yasaklamalar da kaldırılmış ve bunlar sadece thema strategoları için yürürlükte kalmıştır.³⁰

Bu yanlışlıklar, I. Romanos Lakapenos (920-944), VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913-959), II. Nikephoros Phokas (963-969) ve II. Basileios (976-1025) tarafından fark edilmiş ve emir-nâmelerle düzeltilmeye çalışılmıştır. Ancak tedbirler yetersiz kalıyordu. Mesela 927-928 yılı kışının sert geçmesine bağlı ürün azlığı ve meydana gelen ağır kıtlık sebebi ile birçok stratiotes mülkünü yok pahasına büyük arazi sahipleri ve memurlara satmak, onların adeta yarı kölesi olmak zorunda kaldı. Bunun yanında ağır vergi yükü sebebi ile bir efendinin hukuki himayesine (*patrocinium*) sığınmak zorunda kalan köylüler de vardı. Böylece feodal aristokrasi güçlenirken Bizans Devleti köylüsü ve askerinden oluyordu.³¹

İbn Hurdâzbih Anadolu'daki Bizans themata askerlerinin sayısını Trakya ve Makedonya themalarını da ilave ederek 120.000 kişi olarak vermiştir.³² Kudâme b. Ca'fer'e göre de IX. yüzyılın ilk yarısında Anadolu thema birliklerinin askeri mevcudu gönüllüler dışında aşağı yukarı 70.000 yaya ve süvari idi. Anadolu'nun doğu ve güneyine düzenlenen seferler sırasında müellifin İstanbul'da bulunduğunu söylediği 24000 askerin de katılımı ile rakamın artacağı şüphesizdir.³³ Theophanes'in "*İmparator Leo (IV.) döneminde Thrakesion, Bukellarion, Armeniakon, Anatolikon ve Opsikion themalarından toplanan 100.000 kişilik bir ordu General Michael Lachanodrakon komutasında ilerleyerek Maraş'ı (Germanikeia /*

³⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 237-238.

³¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 253-257, 261-263, 267, 283-285; Paul Magdalino, "The Byzantine Army and the Land: From Stratiotikon Ktema to Military Pronia", *Byzantium at War (9th-12th c.)*, Institute For Byzantine Research, International Symposium 4, ed. Kostas Tsiknakis, Goulandri-Horn Foundation, Atina 1997, s. 15-26.

³² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 111.

³³ Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 196-199.

Marasion / Mer'aş kuşattı"³⁴ şeklindeki 778 yılına ait bir kaydı da bu malumatı destekler niteliktedir. Vryonis bu sayının X. yüzyılda arttığı görüşündedir.³⁵

X. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu Yarımadası'nda hâkim olduğu kesimlerde Baskıcı'ya göre; *Anatolikon* (Konya, Afyonkarahisar, Emirdağ, Burdur, Isparta), *Armeniakon* (Sinop, Samsun, Çorum, Amasya, Sivas, Divriği), *Thrakesion* (Bergama, İzmir, Efes, Aydın, Denizli), *Opsikion* (Çanakkale, Balıkesir, Erdek, Bursa, İznik, Eskişehir, Kütahya), *Bukellarion* (Ankara, Bolu, Çankırı, Karadeniz Ereğlisi), *Kappadokia* (Aksaray, Kırşehir, Nevşehir), *Kharsianon* (Yozgat, Kayseri, Niğde, Kemerhisar), *Koloneia* (Şebinkarahisar, Erzincan), *Paphlagonia* (Amasra, Karabük, Kastamonu) ve *Khaldia* (Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin, Bayburt, Gümüşhane) kara themaları ile *Kibyraioton* (Alanya, Antalya, Fethiye, Muğla, Marmaris, Bodrum) deniz teması³⁶ mevcuttu.³⁷ Honigmann'a göre bunların bir kısmı Müslüman Arapların Toros silsilesinin geçit yerlerini kontrol eden sugur teşkilâtlanması benzeri Bizans imparatorları tarafından meydana getirilmiş kleisouralar (meselâ Seleukeia, Küçük/Mikra Kappadokia, Kharsianon, Sebasteia ve Koloneia) halinde iken stratejik önemleri sebebi ile zamanla thema haline getirilmişlerdi.³⁸ Baskıcı da X. yüzyıl ortalarında *Mesopotamia* (Tunceli, Bingöl), *Sebasteia* (Sivas, Turhal), *Lykandos* (Kayseri-Afşin arasındaki yöre, Kataonia/Lapara), *Leontokomis* (?) ve *Seleukeia'nın* (Silifke, Karaman) thema haline geldiklerini ifade etmiştir.³⁹ Bunlardan Mesopotamia ve Sebasteia VI. Leon, Lykandos Zoe tarafından 913'de, Seleukeia Romanos I. Lekapenos tarafından kurulmuşlardır. Leontokomis'den ise Taktikon Benešević'de (963-965) bahsedilmektedir.⁴⁰

³⁴ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor (Byzantine and Near Eastern History AD 284-813)*, s. 623.

³⁵ Speros Vryonis, Jr, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 3.

³⁶ Donanma askerlerinin bulunduğu deniz themalarında alt birimi birer taktik ünitesi olan *drungos* adlı birlikler teşkil eder ve orta seviyedeki bir subay olan *drungarios* tarafından emir ve komuta edilirlerdi.

³⁷ Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, s. 121.

³⁸ Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, trc. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, s. 40.

³⁹ Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, s. 121; Ayrıca bkz. Kyriakidis, "Army Structure: Roman Continuity and Byzantine Change", s. 240.

⁴⁰ András Németh, *Imperial Systematization of the Past Emperor Constantine VII and His Historical Excerpts* (Doctoral Thesis), Central European University Department of Medieval Studies, Budapest 2010, s. 52.

Themalardaki düzenlemeler ve bölünmeler XI. yüzyıl başlarına doğru devam etmiştir. Zira devletin doğudaki arazi kazanımları sonucu geniş bir sahanın muhafazası zorunlu hale gelmişti. Böylece yukarıda themalara dönüştüklerinden ve derecesi düşük bir strategos emrinde olduklarından bahsettiğimiz kleisuraların 960 yılından sonra Duks veya Katepanos unvanlı daha geniş yetkili komutanlar emrinde birleştirilmeleri ve bunların da 970 yılı itibarıyla Khaldia, Mesopotamia ile Antakya (Antiokeia) doğu sınır birliklerini meydana getirmeye başlamaları benzeri, 1000 ile 1045 yıllarında *Iberia*, *Vasparakan*, *Urfa* (Edessa) ve *Ani* dukslukları da sorumluluk alanlarına katılmıştır. Ancak ilginin bunlar üzerinde yoğunlaşması, eski themaların askeri potansiyelleri ve kapasitelerinde tedrici bir azalmaya sebep olmuştur. Bu da devleti zamanla ücretli askerlere (*misthophoroi*) ve tabi devletlerin talep halinde gönderdikleri profesyonel birliklere ihtiyaç duyar hale getirmiştir.⁴¹ Nitekim İmparator III. Romanos Argyros'un (1028-1034) 1030 tarihinde Halep üzerine düzenlediği sefer için askerleri ile Bulgar ve Rus asilzâdelerine ayrıca Abaza, Hazar, Ermeni, Peçenek ve Frank ücretli askerlerinin desteğine ihtiyaç duyulması ve böylece mevcudu 100 bin kişinin üzerine çıkan Bizans Ordusu'nun yine de kolayca mağlup edilmesi dikkate değer bir bilgidir.⁴²

Bizans doğu sınır hattı bu yüzyılda kabaca Akdeniz kıyısındaki Lazkiye ve Asi Nehri boyundaki Şeyzer'i geçtikten sonra Menbiç (Hierapolis) güneyinden devamla Urfa'yı içine alıp Fırat Nehri'ni geçiyor, Meyyâfârikîn (Silvan), Âmid'i (Diyarbakır) güneyde bırakıp Dicle Nehri ile başlangıç noktalarını Murat Nehri'nden ayıran sıradağları (Güneydoğu Toroslar) izleyerek ve Bitlis'i Müslümanlarda bırakarak Ahlat kuzeyinden Van Gölü'ne varıyor, sonra da kuzeydoğudaki Bargiri (Muradiye) ile batısındaki Malazgirt ve Aras Nehri kaynağı civarındaki Oltu'yu içine alıyordu, Ani'nin doğusundan da Çoruh Nehri ağzı ile Kür Nehri kaynaklarına ve bu nehri kuzeyden çevreleyen dağ silsileleri ile Tiflis önlerine doğru uzanıyordu.⁴³

III. Romanos Argyros'un 1030 sonrası İstanbul'da Hz. Meryem adına bir

⁴¹ John Haldon, *Warfare, State And Society In The Byzantine World, 565–1204*, s. 84-85.

⁴² İbnü'l Adîm, *Zubdatü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, thk. Halil Mansur, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 136- 137; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, C. I, Ankara 1987, s. 288-289; Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, trc. Işın Demirkent, Ankara 1992, s. 33-36.

⁴³ Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul 1971, s. 15, Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, haz. Refet Yinanç, C. I, Ankara 2013, s. 16-17. Ayrıca Bizans'ın doğu sınırları hakkında detaylı bilgi için bkz. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, 92-188.

kilise inşaatına girişip devlet hazinesini boşaltarak orduyu ihmal etmesi, Zoe ve Theodora'nın 1042 yılındaki ortak hükümdârlıkları sırasında askerlerin ganimet payları ile ordu masraflarına ayrılan gelirlerin gereksiz yerlere harcanması, 1042-1055 arasında hüküm süren Konstantinos Monomakhos'un Mangana'da yıktırdığı eski kilise yerine yenisinin (Aziz Georgios Kilisesi) inşa edilmesi sırasında (tahminen 1053-1054 yıllarında) hazinenin boşalması üzerine vergi vermeyen ancak karşılığında dar geçitlerin korunması yükümlüğü bulunan yerlere vergi salınıp askeri muhafız birliklerinin lağvedilmesi kararına imza atması, 1056'da tahta çıkan İmparator VI. Mikhael'in tarafgir tutumu nedeni ile 1057 yılında bir askeri darbe ile askeri sınıfa mensup halefi İsaakios Komnenos tarafından tahttan indirilmesi sırasındaki çatışmalar ve yeni imparatorun sonrasındaki sivil bürokrasi ve ruhban sınıfına yönelik uygulamaları, ardından 1059'da tahta çıkan Konstantinos Doukas'ın imparatorluğu sırasında kamu gelirlerinin artması ve yurttaşların haklarının gözletilmesine önem verilmesine rağmen ordu ve sınır birliklerine ilgi gösterilmemesi hatta subaylar dâhil birçok ordu mensubunun görevden uzaklaştırılması ve birliklerin yiyecek istihkakı yoksunu kalması ile düşmanla savaşıma isteklerini yitirmeleri devletin uyruklarına zarar veren sonuçlar doğurmuştur.⁴⁴ Zira İberia, Mesopotamia, Khaldia, Melitene (Battalgazi-Malatya) ve Koloneia ile Fırat yöreleri Türklerin akınlarından kurtulamamıştır. Hatta 1064 yılında düşmez gözü ile bakılan Ani Selçuklular eline geçmiştir.⁴⁵ 1067 yılında İmparator'un ölümü sonrasında Selçuklular bu kez de Mesopotamia, Melitene, Caesarea (Kaysaria/Kayseri), Kilikia, Antiokheia (Antakya) yörelerinde akınlarda bulunmuşlardır.⁴⁶

Sakaoğlu'nun ifade ettiği üzere, "*Antakya, Delük, Zamanti, Kokosos, Maraş, Malatya, Niksar, Tephrike (Divriğ), Samsat, Urfa, Harput, Kemah, Arşamoşat, Bayburt, Kögonia vs. ile Müslümanların Meyremnişin dedikleri Van ve göl çevresindeki kentler, kasabalar güçlü kalelerle savunmaya alınmışlardı.*"⁴⁷ Bir çalışmada da bahsedildiği gibi, "*XI. yüzyıl ortalarına kadar Bizans ile çekiştiği Ermeniler arasında adeta bir sınır hattı gibi olan Erzurum-Kars arasındaki kesim müstahkem kalelerle (Theodosiopolis/*

⁴⁴ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti Kitap XVII-XVIII*, trc. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 95-96, 101-111, 117, 121; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, trc. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 35-36; Mikhail Psellos, *Mikhael Psellos'un Khronographia'sı*, s. 39, 95, 103, 153-154, 171-189, 196-197, 211-212, 216.

⁴⁵ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, trc. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 85, 86, 88-91.

⁴⁶ Attaleiates, *Tarih*, s. 100-103.

⁴⁷ Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 16.

Erzurum, Avnik, Hasankale, Okomi/Ügümü, Tortum, Oltu, Kars, Ani, Ağcakale, Ahılkelek vb.) mücehhez idi. Savunma işlevini Malazgirt Savaşı sırasında kısmen hala muhafaza eden bu korunaklı kesimin güney ve güneydoğuna düşen Malazgirt ise İran üzerinden istilâya açık bir durumda idi.⁴⁸ Malazgirt kısa süre önce Türklerin eline geçmiş, Ahlat da Türklerin Anadolu içlerinde sürdürdükleri akımların harekât üssü haline gelmişti.”⁴⁹

Gerçekten de Bizans'ın Anadolu thema birlikleri bu sıralar dış saldırılara karşı birlikte sağlam bir varlık gösterme ve püskürtme yeteneğini kaybetmiş hantal bir ordunun unsurları haline dönüşmüşlerdi. Stratejik kaleler Bizans elindeydi ama birbirlerine destek verme imkânları çoğu yerde yoktu. Bu da Selçukluların Ahlat'ı merkez edinerek yapmaya başladıkları ileri harekâtların başarısında etkili oluyordu. Gerçi Bizans Ordusu Anadolu'nun doğusuna sefere çıktığında güzergâh üzerinde thema birliklerinin orduya katıldıkları bazı ordu üsleri (*aplēkta*) de vardı. Ancak bunların sınırlara uzak olması buraları savunan birliklere bir fayda sağlamıyordu. İstanbul'dan hareket edildiğinde ilk *aplēkton Malagina*'da (Osmaneli-Bilecik) yer alırdı ve Thrakesion ve Anatolikon strategoları imparatorun komutasındaki orduya burada katılırlardı. İkincisi ise tagma kuvvetlerinden olan Scholai birliği domestikosu, Anatolikon ve Seleukeia strategolarının imparatoru karşıladıkları yer olan *Kaborkion* (Çifteler-Eskişehir) idi. Sefer Tarsus üzerine ise diğer thema birlikleri *Koloneia*'da (Şebinkarahisar-Giresun) toplanırlardı. Eğer sefer doğudaki bir bölgeye olacaksa Kappadokia, Kharsianon ve Bukellarion strategoları *Koloneia*'da imparatoru karşılarlardı. Armeniakon, Paphlagonia ve Sebasteia (Sivas) strategoları da *Kayseri*'de hazır beklerlerdi. Sefer eğer Tephrike (Divriğ-Sivas) üzerine ise, Armeniakon teması *Bathys Rhyax*'da (Yıldızeli ve Sivas arasında Kızılırmak'a dökülen İncesu Deresi) orduya katılırdı.⁵⁰

1067 yılında tahta çıktıktan sonra gerekli hazırlıkları çabucak yaparak derhal Türk akınlarını önlemek üzere seferler başlatan Romanos Diogenes'in, Attaleiates, Zonaras ve Nikephoros Bryennios'un ifadelerine göre, bu ordu üslerine uğradığı anlaşılır.⁵¹ Ancak artık Bizans thema birlikleri içler acısı bir hale düşmüş durumdaydılar. Nitekim Attaleiates'in “*O sırada kişi, ünlü Roma/Rum*

⁴⁸ A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, trc. Zeynep Rona, İstanbul 2016, s. 158-160.

⁴⁹ Adnan Eskikurt ve Mehmet Akif Ceylan, “Malazgirt Savaşı'nın Mevkii ve Cereyanı Üzerine”, *Malazgirt Zaferi Bin Yıllık Miras*, ed. Mustafa Alican, İstanbul 2018, s. 61.

⁵⁰ Porphyrogenitus, *Three Treatises On Imperial Military Expeditions*, s. 81.

⁵¹ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 110-111, 131-132; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 132; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, s. 47.

taburlarının artık, yoksunluklar sebebine bitkinleşmiş, zirh ve savaş atı bulunmayan, yıllardan beri ihmal edilmiş, en az sayıda adamdan oluşturulduğunu saptayabilirdi; çünkü çok uzun zaman süresi boyunca hükümdar [herhangi bir Rum imparatoru] Anadolu'ya sefer etmemişti; keza, miktarında anlaşılmiş ücretleri onlara ödenmemişti; yavaş yavaş, düşmanların –çok acılı sonuçlara yol açan- beklenmedik saldırıları, onları eziyordu ve onları kaçışa koyulmak zorunda bırakıyordu. Bu nedenle, olabildiğince sinmişlik hâlinde bulunarak, korkak, erkeklikle ilgisi olmayan ve hiçbir işe yaramaz kişiler izlenimi vermekteydiler. Üstelik sancakları bile, sessizce, onların içinde bulunduğu durumu suçluyor gibiydi; çünkü sanki dumandan tütsülenmişçesine kir pas içindeydiler; bunların altında yürüyenler ise az sayıda ve düşkün idiler. Yukarıda anlatılan koşullar hüznü veriyordu ve herkes, hangi yöntemle ordu yeniden eski düzenine ve sonuç alıcılığına dönebilir ve bunun için kaç yılın geçmesi gerekir diye düşünmekteydi; çünkü taburlarda kalanlar az sayıdaydı, silâhtan ve at kullanma olanağından yoksundu. Keza, gençler de savaşa ve tehlikeye alışkın düşmanların tersine, savaş deneyimi yoktu” şeklindeki kaydı da birliklerin bu durumunu gözler önüne sermektedir.⁵² Ordu mensuplarının hali Zonaras'ın kayıtlarından da izlenebilmektedir.⁵³

SONUÇ

Bizans İmparatorluğu VI. ve VII. yüzyıllarda Sasaniler ve Müslüman Araplar ile yoğun mücadelelere girişmiş, sınırlarını korumak ve kaybettiği arazileri geri kazanmak için VII. yüzyılın ikinci yarısında Toros silsilesi ve Anti Torosların kuzeybatısındaki bölgelerde toprağa dayalı idarî, askerî ve iktisadî mahiyeti ile tanınan *thema* sistemine bel bağlamıştır.

Birliklerini hususi arazi mülkiyetine sahip yerleşik köylülerden müteşekkil eski hudut bölgesi (*limes*) askerleri, Anadolu ve Kafkaslardan derlenen unsurlar, kimi Bizans köylüleri, Ostrogotlar ve Slavların teşkil ettiği bu teşkilat, *strategos* denilen, sivil vali yetkilerine de sahip askerî idareciler emrinde görev yapmaktaydı. Thema birlikleri mensubu askerlere ise *stratiotes* deniliyordu.

Bizans İmparatorluğu IX. ve X. yüzyıllarda en ihtişamlı dönemini yaşayan bu sistem sayesinde hedeflerine ulaşmıştır. Ancak sonraki yüzyıllarda izlenen yanlış politikalar ve sivil-askeri bürokrasi arasındaki müteakip çekişmelerle sistem zayıflamaya başlamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri imparatorların iktidarlarını sağlamlaştırmak adına attığı bazı yanlış adımlardır ve Bizans

⁵² Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 111.

⁵³ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 125-126.

bürokrasisinin güçlenmesine yol açarak thema sisteminin gelecekteki durumunu da etkilemiştir.

Yanlışlıklar, I. Romanos Lakapenos (920-944), VII. VII. Konstantinos Porphyrogenetos (913-959), II. Nikephoros Phokas (963-969) ve II. Basileios (976-1025) tarafından fark edilmiş ve emirnâmelerle düzeltilmeye çalışılmıştır. Ancak tedbirler yetersiz kalmış, kara themalarında görevli birçok stratiotes mülkünü yok pahasına büyük arazi sahipleri ve memurlara satmak, onların adeta yarı kölesi olmak zorunda kalmıştır. Böylece feodal aristokrasi güçlenirken Bizans Devleti köylüsü ve askerinden olmuştur.

Themalara dönüşen ve derecesi düşük bir strategos emrinde olan kleisuralar da 960 yılından sonra *Duks* veya *Katepanos* unvanlı daha geniş yetkili komutanlar emrinde birleştirilmişlerdir. Ancak ilginin bunlar üzerinde yoğunlaşması eski themaların askeri potansiyel ve kapasitelerinde tedrici bir azalmaya sebep olmuş, bu da devleti zamanla ücretli askerlere (*misthophoroi*) ve tabi devletlerin talep halinde gönderdikleri profesyonel birliklere ihtiyaç duyar hale getirmiştir.

XI. yüzyıl başlarına doğru tahta çıkan imparatorların Bizans Ordusu'nun bel kemiğini meydana getiren thema sistemine ve birliklerine yeterli ilgiyi göstermemeleri sonucu, bunlar dış saldırılar karşısında giderek etkinliklerini yitirmişler ve hatta ücretli asker kullanımı başarı arayışındaki idareciler için başvurmak zorunda kaldıkları bir mecburiyete dönüşmüştür.

Bizans'ın Anadolu themalarındaki kara birliklerinin XI. yüzyıldaki durumları hakkında dönem kroniklerindeki bilgiler yetersizdir. Eldeki malumatın büyük bölümü de IX. ve X. yüzyıllarda kaleme alınmış kroniklerde yer alır. Ancak bu birliklerin Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ardından Anadolu'ya yönelik başlatılan Selçuklu akınları sırasında Bizans sınırlarını savunmada yetersiz kaldıkları bilinmektedir. Nitekim Türkler üzerine yapılan mukabil seferlerde Bizans orduları da ciddi bir netice alamamışlardır. Nihayet Malazgirt Savaşı'nda alınan ağır mağlubiyet de Bizans'ın kara thema birliklerinde bir çözülmeye yol açarak Selçukluların Anadolu içlerinde hızla ve kolayca ilerlemelerine imkân vermiştir.

KAYNAKÇA

- Auzépy, Marie-France, "State of Emergency (700-850)", *The Cambridge History of The Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 251-291.
- Bamyacı, Mehmet Ertan ve Güçlüay, Sezgin, "İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, S.1, Elazığ 2018, s. 281-288.
- Baskıcı, M. Murat, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, Phoenix yay., İstanbul 2016.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I-Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, TKAE yay. no: 86, Ankara 1988.
- Brooks, Ernest W, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *The Journal of Hellenic Studies*, C. 21, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, Cambridge 1901, s. 67-77.
- Brubaker, Leslie and Haldon, John, *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680-850: A History*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Bury, John Bagnell, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos*, Oxford University Press, London 1911.
- Constantin Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Introduction, edition, translation and commentary by John Haldon, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien 1990.
- Demirkent, Işın, "1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", *Tarih Dergisi*, S. 33, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul 1982, s. 133-146.
- Diehl, Charles, "L'origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin", *Études byzantines*, Paris 1905, s. 276-292.
- Ensslin, Wilhelm, "The Emperor and the Imperial Administration", *Byzantium An Introduction to East Roman Civilization*, ed. Norman H. Baynes, Oxford 1961, s. 268-307.
- Eskikurt, Adnan ve Ceylan, Mehmet Akif, "Malazgirt Savaşı'nın Mevkii ve Cereyanı Üzerine", *Malazgirt Zaferi Bin Yıllık Miras*, ed. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 57-74.
- Gelzer, Heinrich, *Die Genesis der Byzantinischen Themenverfassung*, ed. B. G. Teubner, Leibzig 1899.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, C. I, TTK yay., Ankara 1987.
- Gregory, Timothy E., *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, Oxford 2005.
- Güçlüay, Sezgin, "Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. IX, S. 1, Elazığ 2013, s. 63-89.

- Güneş, Cüneyt, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Muğla 2018.
- Haldon, John, "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations", *Dumbarton Oaks Papers*, C. 47, Harvard University Press, Cambridge 1993, s. 1-67.
- Haldon, John, *Warfare, State and Society in The Byzantine World, 565-1204*, UCL Press, London 2003.
- Haldon, John, "The Army and Military Logistics", *The Byzantine World*, ed. Paul Stephenson, Routledge, London-New York 2010, s. 47-60.
- Haldon, John, "A context for two "evil deeds": Nikephoros I and the origins of the themata", *Le Saint, Le Moine Et Le Paysan Mélanges d'histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*, ed. Olivier Delouis, Sophie Métivier ve Paule Pagès, Sorbonne Press, Paris 2016, s. 245-265.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul 1970.
- Howard-Johnston, James Douglas, "Thema", *Maistor: Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, ed. Ann Moffat, *Byzantina Australiensia*, C. V, Brill, Leiden 2017, s. 189-197.
- Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti Kitap XVII-XVIII*, trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008.
- İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. Michael Jan De Goeje, E. J. Brill, Leiden 1889, tıpkıbasım Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt 1992.
- İdrîsî, *Kitabu Nüzhetü'l-Müştak fi İhtiraki'l-afak, Âlemü'l-Kütüb*, Beyrut 1989.
- İbnü'l Adîm, *Zubdatü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, thk. Halil Mansur, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- Kaegi, Walter Emil, *Byzantine Military Unrest 471-843 An Interpretation*, Amsterdam 1981.
- Keçiş, Murat ve Güneş, Cüneyt, "Bizans'ın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S. 43, 2018, s. 95-107.
- Kazhdan, Alexander P vd, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C. I-III, Oxford University Press, New York-Oxford 1991.
- Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, ed. Michael Jan De Goeje, E. J. Brill, Leiden 1889.
- Kyriakidis, Savvas, "Army Structure: Roman Continuity and Byzantine Change", *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*, ed. Yannis Stouraitis, Brill's Companions to the Byzantine World, C. 3, Brill, Leiden 2018, s. 229-258.
- Leo VI, *The Taktika of Leo VI*, text, translation and commentary by George Dennis, Dumbarton Oaks, Washington 2010.
- Louth, Andrew, "Byzantium Transforming (600-700)", *The Cambridge History of The Byzantine Empire c. 500-1492* ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 221-248.

- Magdalino, Paul, "The Byzantine Army and the Land: From Stratiotikon Ktema to Military Pronia", *Byzantium at War (9th-12th c.)*, Institute for Byzantine Research, International Symposium 4, ed. Kostas Tsiknakis, Goulandri-Horn Foundation, Atina 1997, s. 15-36.
- Maurikios, *Maurice's Strategikon Handbook of Byzantine Military Strategy*, ing. çev. George T. Dennis, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1984.
- Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, trc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2018.
- Mikhael Attaleiates, *Tarih*, trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008.
- Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, trc. Işın Demirkent, TTK yay., Ankara 1992.
- Nesbitt, John ve Oikonomides, Nicolas, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art: West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, c. III, Dumbarton Oaks, Washington 1996.
- Niavis, Pavlos, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (802-811)*, Edinburgh University, Edinburgh 1984.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2008.
- Oikonomides, Nicolas, *Les Listes De Preseance Byzantines Des IXe Et Xe Siecles*, Du Centre National De La Recherche Scientifique, Paris 1972.
- Ostrogorsky, Georg, "Sur La Date De La Composition Du Livre Des Thèmes Et Sur L'Époque De La Constitution Des Premiers Thèmes D'Asie Mineure", *Byzantion*, c. 23, Peeters Publishers, 1953, s. 31-66.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 1991.
- Peacock, A. C. S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, trc. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul 2016.
- Pertusi, Agostino, "La formation des thèmes byzantins", *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, München 1958, s. 1-40.
- Ragia, Efi, "The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca 600-1200): I.1. The Apothekai of Asia Minor (7th-8th c.)", *BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ*, S. 19, Institute for Byzantine Research National Hellenic Research Foundation, Atina 2009, s. 195-245.
- Rance, Philip, "The Army in Peace and Time: The Social Status and Function of Soldiers", *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*, ed. Yannis Stouraitis, Brill's Companions to the Byzantine World, C. 3, Brill, Leiden 2018, s. 394-439.
- Rice, Tamara Talbot, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, trc. Bilgi Altınok, Göçebe yay., İstanbul 1998.
- Sakaoğlu, Necdet, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Milliyet yay., İstanbul 1971.
- Shahîd, Irfan, "Heraclius and the Theme System Revisited the Unfinished Themes of Oriens", *The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th c.)*, ed. Eleonora Kountoura-Galake, National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research International Symposium 9, Atina 2001, s. 15-40.

- Texier, Charles, *Küçük Asya I-II*, trc. Ali Suat, TBMM Maarif Vekâleti Neşriyatı, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339/1920.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor (Byzantine and Near Eastern History AD 284-813)*, İng. trc. Cyril Mango ve Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Treadgold, Warren, "Remarks on the work of al-Jarmi on Byzantium", *Byzantinoslavica Revue Internationale Des Études Byzantines*, tome XLIV, 1983, s. 205-212.
- Treadgold, Warren, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford University Press, California 1988.
- Treadgold, Warren, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford University Press, California 1995.
- Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, California, 1997.
- Treadgold, Warren, *A Concise History of Byzantium*, Palgrave, New York 2001.
- Vasiliev, Alexander A., *History of The Byzantine Empire 324-1453*, C. I, The University of Wisconsin Press, Madison 1952.
- Vryonis, Speros, Jr, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, London 1971.
- Whittow, Mark, *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025*, MacMillian Press Ltd, London 1996.
- Yâkût el-Hamevî, *Kitab Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, ed. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, 1867.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, haz. Refet Yinanç, C. I, TTK yay., Ankara 2013.

DON KAZAKLARI ARASINDA STENKA RAZİN İSYANI (1670-1671)

STENKA RAZIN REBELLION AMONG THE DON COSSACKS (1670-1671)

Özgür TÜRKER*

Öz

Tarihte Rus Kazakları olarak bilinen “Özgür Adamlar”; önceleri uçsuz bucaksız Kıpçak bozkırlarında tekinsiz bir biçimde dolaşarak sınır güvenliğinin zafiyete uğramasına neden olmaktaydılar. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren Rusya’nın güney sınırları boyunca yayılmaya başlaması ardından bu topluluklar, yeni efendileri tarafından pratik bir amaç uğruna yeniden teşkilatlandırılarak sınır kasabalarında konuşlandırıldı. Rusya’da Romanovların iktidara gelmesi ardından Kazakların işlevselliği daha da arttı. Onlar hem Rusya sınırlarını Tatar, Kalmuk ve Nogay saldırılarından koruyor hem de Rus askeri gücünün ilerlemesi için öncülük ediyorlardı. Zaman içinde Rus ırkının ve Ortodoksluğun baskın hâle geldiği Kazaklar, Büyük Rus İmparatorluğu’nun itici gücü haline geldiler. Ancak Rus savaş makinesinin en önemli bileşenlerinden biri olan Kazaklar, bazen Rusların bizatihi kendisini hedef alan olayların da başlıca müsebbibi olmaktaydılar. Don ve Volga Kazaklarının lideri Stenka (Stepan) Razin’in 1670-1671 yıllarında bir takım iktisadi gerekçelerle başlatmış olduğu isyan hareketi, Kazaklar arasında hızla yayılarak bir süre sonra Birleşik Kazak Devleti (Cossackdom) kurma hayaline dönüştü. Razin ve onun Özgür Kazakları Çariçin ve Astrahan’ı alarak gözlerini Moskova’ya diktiler. Rus ordusunun müdahalesi ile güçlkle bastırılan Razin İsyanı, Rus Kazaklarının daha sonra başlatacakları benzer isyan girişimlerinin de bir provası niteliğindedir. Don Kazaklarının efsanevi lideri Stenka Razin’in Moskova’daki Rus Çarı’na karşı yapmış olduğu bu meydan okuma her ne kadar başarısızlıkla

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/Türkiye, ozgurturker@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4019-4976>

Gönderim Tarihi: 16.06.2020

Kabul Tarihi: 25.06.2020

sonuçlanmış olsa da ilerleyen yıllarda kendisinin Rus tarihi ve edebiyatının önemli figürlerinden biri haline gelmesini sağladı.

•
Anahtar Kelimeler

Stenka Razin, Rus Kazakları, Razin İsyanı, Don Kazakları, Moskova Knezliği

•

Abstract

The "Free Men", known as the Russian Cossacks in the past, used to dangerously navigate the vast Kipchak steppes, leading to weakening of border security. However, as Russia started to expand its borders in the south from the 17th century, the Cossacks were reorganized by their new masters for a practical purpose and deployed in border towns. After the Romanov dynasty came to power in Russia, the functionality of the Cossacks increased further. They were not only protecting the Russian borders from the Tatar, Kalmyk and Nogay attacks, but also pioneering the advancement of the Russian military force. Over time, the Russian race and Orthodoxy became dominant among the Cossacks, and they became the driving force of the Great Russian Empire. However, the Cossacks, one of the most important components of the Russian war machine, were also responsible for some events that sometimes targeted the Russians themselves. The rebellion movement initiated by Stenka (Stepan) Razin, the leader of the Don and Volga Cossacks, for a number of economic reasons in 1670-1671, quickly spread among the Cossacks and became a dream to establish a United Cossackdom after a while. Razin and his "Free Cossacks" captured Tsaritsyn and Astrakhan and then targeted Moscow. The Razin rebellion, which was barely stopped by the intervention of the Russian army, was also a rehearsal for a similar rebel attempts that the Russian Cossacks would later launch. Although this challenge by Stenka Razin, the legendary leader of the Don Cossacks, against the Russian Tsar in Moscow failed, it made him one of the most important figures in Russian history and literature in the following years.

•
Keywords

Stenka Razin, Russian Cossacks, Razin Rebellion, Don Cossacks, Muscovy

GİRİŞ

Don Kazaklarının meşhur atamanı Stepan Timofevîç Razin (1630-1671) 6 Haziran günü Moskova'daki Aziz Vasil Katedrali avlusunda işkenceye maruz bırakılarak idam edildiğinde, izleyiciler Çar'ın otoritesine başkaldırmış olan asi bir haydudun infazına tanık olduklarını düşünüyorlardı. Ama asırlar sonra, son nefesinde celladından merhamet dilenmek yerine, davasının kutsallığına atıfta bulunan bu cesur adamın hatırası yeniden canlandı. Köylülerin Razin önderliğinde feodal sisteme ve Çarlık rejiminin baskılarına karşı başlatmış oldukları isyan hareketi; onu benzerleri olan Bulavin ve Pugaçev gibi sosyalizm ikonlarına dönüştürerek, edebiyat¹, sinema ve müzik yapıtlarının başlıca temalarından biri haline getirdi. Gerçekten de Razin ve diğer Kazak önderlerinin mücadeleleri Sovyet ideolojisinin tarihsel doktrinine önemli katkılar sağladılar.² Aslında Rus tarihi isyan ve isyancılardan yoksun değildi. Ancak kökenlerini proletaryadan alan isyancılar konusunda yetersizdi ve bu durum, Ortodoks Marksistler için bir utanç kaynağı olmaktaydı. Proletaryanın gerekli kahramanları sağlayamadığı durumlarda ise köylülük fikri ön plana çıktı ve eski ile yeni arasındaki sürekliliği belgelemek isteyen yazarların dikkatini çeken ilk şey köylü isyanları oldu.³ 1954-1962 yılları arasında SSCB Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan *Krestiyanskaya Voyna* adlı üç çitlik arşiv koleksiyonunun ön sözünde J. Stalin, Razin ve arkadaşlarının mücadelesiyle yakından ilgilendiklerini dile getiriyordu.⁴ Ancak yine de bazı yazarların gözünde Stenka Razin'in debdebeli yaşam öyküsü, sıradan bir haydudun kaçınılmaz sonundan başka bir şey ifade etmiyordu.⁵ Örneğin SSCB Pedagojik Bilimler Akademisi L. Saraskin'in bir çalışmanı olan N. I. Kostomarov yazılarında köylü savaşlarının her türlü evrensel ilkeyi bozduğunu, ölüm, kan ve dehşetten başka bir şey getirmediğini belirterek büyük bir tartışma başlattı. Kostomarov özellikle Stenka Razin'den en kategorik

¹ Rus literatüründe Stenka Razin'in hayat hikâyesini konu alan edebi eserlere örnek teşkil etmesi bakımından bkz. Aleksey P. Çapıgin, *Stepan Razin*, İzvestiya, Moskva 1985; İ. F. Najivin, *Stepan Razin (Kazaki)*, İTRK, Moskva 2004.

² Rusya'da *Narodizm* adıyla bilinen ilk devrimci hareketi başlatan Rus düşünür Aleksandr Herzen, Razin ve arkadaşlarını "Rus halkının şövalyeleri" olarak tanıtmıştı. Bkz. Paul Avrîch, *Russian Rebels, 1600-1800*, Schocken Books, New York 1992, s. 59.

³ Spencer E. Robert, *Soviet Historical Drama: Its Role in the Development of a National Mythology*, Martinus Nijhoff, The Hague 1965, s. 46.

⁴ E. A. Şvetsova, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I 1666-İyun 1670 gg., İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, Moskva 1954, s. 3.

⁵ Sherii Plokhyy, *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, New York 2012, s. 194.

biçimde yol kesen bir haydut olarak bahsediyordu.⁶ Razin'in mücadelesinin bir yağma hareketi mi, yoksa gerçekten bir sınıf mücadelesi mi olduğu ikilemi sonraki yıllarda da devam etti. M. Khodarkovsky XVI. yüzyıl Almanya'sında veya köylü isyanlarında ayaklanmacıların köleliğin kaldırılması, kira ve vergilerin azaltılması, baskıcı yasaların reformize edilmesi ve mülkiyet haklarının tanımlanması gibi belirli talepleri olduğu halde, Razin ayaklanmasının benzer bir karakter gösterdiğine dair hiçbir somut iddianın bulunmadığını dile getirmekteydi.⁷ Razin'in Kazakların doğasında bulunan özgürlük ve eşitlik gibi kavramları Rusya'nın kalbine kadar yaymak adına başlattığına inanılan bu mücadele, kendisini tartışmaların odağına konumlandırdı. Onun yaşam öyküsü; sıradan yağmacı bir haydut, ya da ezilen halk zümrelerinin sesini Moskovalı elitlerin yüzüne haykıran bir halk kahramanı olmak arasında gidip geldi. Ancak yine de Sovyet dönemine kadar Razin ve Pugaçev gibi Kazak liderlerin anarşi yaratan özgür adamları (*volnitsa*) Rus tarihinde sadece marjinal birer fenomen olarak kaldılar.⁸ Çar'ın ordularıyla isyankâr Don Kazakların her karşılaşması, bir sonraki için yemin sebebi haline dönüştü.⁹

1. Stenka Razin'in Kökeni ve Gençlik Yılları

Stenka Razin'in kökeni ve ilk yılları hakkında son derece muallak bilgiler bulunmaktadır. Ancak kendisi hakkında fikir edinmemizi sağlayan kaynakların büyük çoğunluğunun üzerinde durduğu nokta, onun Don Kazakları arasında yaşayan bir ailenin mensubu olduğu yönündedir. Bununla birlikte Razin soyadı bu bölgeye dışarıdan gelip yerleşen yabancı bir aileye mensup olduğu izlenimi vermektedir. Krasinski gibi tarihçiler Razin ailesinin Rusya'ya, Polonya idaresine başkaldırarak Rus tabiiyetine geçen ilk Kazak atamanı olan *Bogdan Hmelniński* ile birlikte geldiklerini veya diğer başka Kazak bölgelerinden gelerek Don bölgesine yerleştikleri ihtimali üzerinde durmaktadırlar.¹⁰

Stenka Razin'in 1630'larda Zimoveysky şehri yakınlarında bulunan yerleşik bir Kazak stanitsasında (köyünde) Timofey Razin'in ikinci oğlu olarak dünyaya geldiği bilinmektedir.¹¹ Bu bölge Çerkassk'ın yörüngesi içinde ve Don Nehri'nin alt-orta mecralarına yakın bir konumda bulunmaktaydı. Bu durum Razin'in Moskova'nın baskısından kaçıp gelen alelade bir Kazak aileye mensup

⁶ V. M. Solovev, *Sovremenniki i Potomki o Vosstanii Ct. Razina*, UDN, Moskva 1991, s. 100.

⁷ Michael Khodarkovsky, "The Stepan Razin Uprising: Was It a Peasant War?", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 42, H. 1 (1994), s. 18.

⁸ Ivan L. Rudnytsky, "A Study of Cossack History", *Slavic Review*, Vol. 31, No. 4 (Dec., 1972), s. 875.

⁹ Robert H. McNeal, *Tsar and Cossacks, 1885-1914*, New York 1987, s. 12.

¹⁰ Henry Krasinski, *The Cossacks of the Ukraine*, London 1848, s. 57.

¹¹ Andrey Saharov, *Stepan Razin*, Molodova Gvardiya, Moskva 1987, s. 16.

olmadığını göstermektedir. Zira onun vaftiz babasının da yaşadığı bölgenin önde gelen kimselerinden olan Ataman Kornilo Yakovlev olması da buna işaret etmekteydi.¹² Bu yönüyle aslında kendisi de Kazakların elit bir sınıfına mensuptu.¹³

Razin'in gençlik yılları Rus idarecilerle olan trajik bir karşılaşmanın izlerini taşımaktaydı. Rusya'nın Ukrayna'daki kuvvetlerini komuta eden Knez Dolgorukov, Çar Aleksey Mihayloviç tarafından Kazaklar üzerinde yetkili kılınmış ve bir süre sonra mevcudu çok daha fazla olan bir Kazak alayı oluşturmak üzere harekete geçmişti. Ancak Kazaklar askere alınmayı reddetti ve Stenka'nın büyük kardeşi İvan Razin'in önderliğinde Ruslara başkaldırdı. General Dolgorukov, İvan'ı ele geçirerek Rus askerî kampına geri getirdi ve orada asılarak idam edilmesi emrini verdi. Bu sıralarda İvan Razin'in adamları arasında basit bir Kazak askeri olan Stenka Razin de bulunmaktaydı. Bir kısım tarihçi Stenka'nın ağabeyinin maruz bırakıldığı bu rezil muameleden dolayı Rus makamlarına karşı derin bir öfke ve intikam hissiyle yettiğini dile getirmektedirler. Bununla birlikte Razin; o an için, duygularını bastırmayı ve boyun eğme görünümünü altında üstlerinin takdirini kazanmayı başardı. Ancak aynı zamanda da Ruslara karşı içindeki isyan ateşini gizlice besledi ve bu ateşin onları yakacağı günü sabırla bekledi.¹⁴

Bu trajik olaydan sonra Stenka Razin'in adını ilk olarak 1652'de yirmi bir ya da yirmi iki yaşlarında genç bir adamken, Moskova üzerinden Beyaz Deniz yakınlarındaki Solovetsky Manastırı'na yaptığı uzun hac yolculuğu sırasında duymaktayız.¹⁵ Don Kazakları arasında o sıralarda bu ünlü tapınağın kalıntılarını ziyaret edip, mucizevi güçleriyle tanınan kurucuları Aziz Savva ve Zosima'ya dua etmek bir gelenektir.¹⁶ Razin bu yolculuğu sırasında Rus halkının gündelik yaşamını yakından tanıma fırsatı buldu.¹⁷

¹² Avrich, a.g.e., s. 66; A. V. Venkov, *İstoriya Donskovo Kazaçestva*, İzdatelstvo Yujnovo Federalnovo Universiteta, Rosyov-na-Donu 2008, s. 76; Shane O'Rourke, *Warriors and Peasants: The Don Cossacks in Late Imperial Russia*, London 2000, s. 34.

¹³ André Berelowitch, "Stenka Razin's Rebellion: The Eyewitnesses and their Blind Spot", *From Mutual Observation to Propaganda War*, ed. Malte Griesse, Transcript Verlag, Bielefeld 2014, s. 100.

¹⁴ Krasinski, a.g.e., s. 58.

¹⁵ "Otpiska donskovo voyskovogo atamana N. Vasişeva v Posolskiy prikaz ob otpuske kazaka C. Razina v Solovetskiy monastır na bogomole", 1652 g. Noyabrya 5., №: 1, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 25.

¹⁶ Avrich, a.g.e., s. 66.

¹⁷ Venkov, a.g.e., s. 76.

Razin altı yıl kadar sonra 1658'de Moskova'yı ikinci kez ziyaret etti.¹⁸ Bu defa Zimovevsky atamanı N. Vasilyev ile birlikte Kazak heyetinin bir parçası olarak müzakerelerde bulunmakla görevlendirilmişti.¹⁹ 1662'de bu kez Kırım Tatarlarına karşı ortak bir askerî harekât düzenlemek üzere Kalmuklara elçi olarak gönderildi.²⁰ Osmanlı Devleti'ne bağlı Kırım Tatarları bu dönemde Aşağı Volga (İtil) bölgesine yağma akınları yapmaktaydılar. Çerkassk'ta bulunan Kazak Askerî Konseyi'nin (Krug) başkanı, Razin'i bu önemli görev için seçmişti.²¹ Aynı yıl tekrar Moskova'ya gitti ve *Posolski Prikaz'a*²² Kalmuk görevinin başarısı hakkında bir rapor verdi. Bu esnada Solovetsky Manastırı'na ikinci bir hac yapmak için izin aldı.²³ Razin 1663 yılında Tatarlara karşı kazanılan zaferde Kalmuk-Kazak ittifakının bir üyesi olarak ilk ciddi askerî başarısını yakaladı.²⁴ Kariyerindeki bu hızlı yükseliş onu Rusya'nın geleceği parlak en önemli simaları arasına sokmuştu. Zira muazzam bir karizmaya ve artık kanıtlanmış bir askeri yeteneğe sahipti. Rusya'nın hizmetinde Don Kazaklarının başındaki en yüksek rütbeli asker olmaması için hiçbir sebep yoktu. Ancak o nedeni bilinmez bir şekilde tüm bunları elinin tersiyle iterek Don'daki fakir ve kaçak durumuna düşmüş köylülerin yanında yer almayı tercih etti.²⁵ Kaynaklarda asi Kazakların lideri olarak Razin'den 6 Mart 1663 günü Kalmuk ordusuna karşı 500 Kazak ile vermiş olduğu Molochnaya Voda Savaşı sırasında bahsedilmekteydi.²⁶

2. Razin'in Moskova Yönetimine Tepkisi ve İsyanın Nedenleri

Stenka Razin'in 1660'larda Moskova Çarlığı'nın baskı politikalarına karşı başlatmış olduğu isyan, aslında Avrupa'da görülen benzer köylü ayaklanmalarından farksız bir biçimde ortaya çıktı. Don Kazakları arasında başlayıp gelişen köylü ayaklanması, görünürde çiftçiyi köleleştirmek suretiyle gelirini artırmak isteyen devletin bazı yeni düzenlemeleri sonucu patlak

¹⁸ "Otpiska valiyskovo voevodi İ. Yazıkova v Posolskiy prikaz o propuske v Moskvu kazaka S. Razina, otstavşevo po bolezin ot otyada atamana N. Vasileva", 1658 g. Dekabrya rane 17., №: 2, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 25-26.

¹⁹ Berelowitch, a.g.m., s. 100-101; Avrich, a.g.e., s. 67; Venkov, a.g.e., s. 76.

²⁰ "Otpiska donskovo voyskovo atamana K. Yakovleva v Posolskiy prikaz o neudaçnoy osade kazakami hanskovo gorodka na Donu i o posilke F. Budana i S. Razina k kalmitskim tayşam dlya zaklyuçeniya c nimi dogovora o vzaimopomoşi", 1661 g. Marta 28., №: 3, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 26-27.

²¹ Berelowitch, a.g.m., s. 100-101; Avrich, a.g.e., s. 67; Venkov, a.g.e., s. 76.

²² 1549-1720 yılları arasına Rusya'nın güneydoğu sınırları içinde kalan bir kısım bölgeyi idare etmek için tesis edilmiş olan idarî kurum.

²³ Avrich, a.g.e., s. 67.

²⁴ Venkov, a.g.e., s. 76.

²⁵ O'Rourke, a.g.e., s. 34.

²⁶ Saharov, a.g.e., s. 42.

vermişti.²⁷ Bu bakımdan isyan, Moskova hükümetinin yönetim biçimine karşı oluşan muhalefetin ve uzun yıllardır biriken rejiminin sosyal yükünün şiddetli bir dışavurumuydu. Çar Aleksey'in saltanatının ilk yılları kırsal alana bir dizi ayaklanmada kendini gösteren bazı hoşnutsuzluklarla başlamıştı. Bununla birlikte, kasaba halkının çıkarları, 1649 yılında *Zemsky Sobor*²⁸ tarafından onaylanan *Sobornoe Ulojenie* (Yeni Yasalar Kanunu) ile bir dereceye kadar tatmin olmuş gibi görünüyordu. Ancak bu yasadan sonra bile, köylüler ağır vergilendirmeye ve hükümete karşı çeşitli yükümlülüklerle maruz bırakıldılar. Vergi yükünden muaf olanlar sadece *gosti* adı verilen üst düzey tüccarlardı. 1667 yılında Çar hükümeti özellikle tüccarlar grubunun çıkarlarını karşılamak için yeni bir ticaret yasası (Novotorgovyi Ustav) daha yayımladı. Boyarlar ve ayrıcalıklı seçkinler, Ulojenie'nin köylüler üzerindeki haklarını garanti etmesinden oldukça memnundular; çünkü toprak mülklerinin sahipleri olarak kaçak serfleri tekrar yakalatıp çalıştırmak üzere geri getirebileceklerdi.²⁹

Razin olayının yanlışlıkla bir köylü savaşı olarak etiketlendiği düşüncesinde olan Boeck'e göre ise ayaklanmanın asıl nedeni, aslında 1654'ten itibaren Rus hükümeti tarafından uygulanan stratejik değişimlerin istenmeyen sonuçlarından kaynaklanıyordu.³⁰ Moskova yönetimi, esasında ucu ileride kendine dokunma ihtimali olan tehlikeli bir kolonizasyon siyasetinin bütün risklerini peşinen kabul etmişti. Göçebe otlakları kuşatılarak bölündü ve daha fazla köylü yerleşimi için uygun koşullar sağlandı. Bu bölgelere yerleştirilen askerî bakımdan zayıf ve teşkilatsız kabileler, Rus topraklarını savunmak için Rus yasalarını ve hiyerarşisini kabul etmeye zorlandılar. Netice itibarıyla Razin örneğinde olduğu gibi; baskınlara, isyanlara ve kan dökülmesine davetiye çıkardılar.³¹

Bununla birlikte Razin hareketinin Moskova hükümeti tarafından devlete karşı ihanet eden haydutlar çetesi olarak algılandığını da elde bulunan resmî belgelerden kolaylıkla anlamak mümkündür.³² Üstelik Razin İsyanı'yla ilgili bilgi veren devim öncesi Rus kaynakları da bu duruma bir istisna teşkil

²⁷ Hege Toje, "Cossack Identity in the New Russia: Kuban Cossack Revival and Local Politics", *Europe-Asia Studies*, Vol. 58, No. 7 (Nov., 2006), s. 1066.

²⁸ Zemsky Sobor: XVI. yüzyılın ortasından XVII yüzyılın sonuna kadar Rus Çarlığı'nda siyasi, ekonomik ve idari konuları tartışmak için nüfusun her kesiminden (serfler hariç) temsilcilerin katıldığı meclis.

²⁹ George Vernadsky, *The Tsardom of Moscow*, C. 2, Yale University Press, London 1969, s. 609-610.

³⁰ Brian J. Boeck, *Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great*, New York 2009, s. 71.

³¹ Christoph Witzernath, *Cossacks and the Russian Empire, 1598-1725: Manipulation, Rebellion and Expansion into Siberia*, Routledge, New York 2007, s. 26.

³² Khodarkovsky, a.g.m., s. 1-2.

etmemektedir.³³ Esasında isyancıların propagandasının bir parçası olan birkaç “ikna mektubu” dışında konuyla ilgili tüm Rus belgeleri Razin’i ve takipçilerini birer haydut gibi betimlemektedir.³⁴

S. Razin’in ilk seferinin 1667 yılına denk düşmesi asla bir tesadüf değildi. Tam on üç yıl süren Polonya-Rusya Savaşı (1654-1667) boyunca tahıldan alınan vergilerde inanılmaz bir yükseliş yaşanmıştı (1620-1670 yılları arasında on dört kat arttırıldı). Hazine para sıkıntısı çekiyor ve artık Kazak paralı askerlere daha az ihtiyaç duyuluyordu.³⁵ Kırım Hanı’nı; tüm nüfusu seferber ederek Kırım’ı Kalmuk saldırılarından korumak için Perekop’un eski suru boyunca bir duvar inşa edilmesini emretmesi ve bu savunma hattı kurma çabasının kısmen başarılı olması da Don Kazaklarının geleneksel baskın rotalarını kullanamamasına yol açmıştı. Bu nedenle 1669-71 yıllarında Kazak baskınlarının rotası önce İran’a ve daha sonra Rusya’ya yöneldi. Bu durum Stenka Razin ayaklanmasının kökeni ve koşulları hakkında bir başka ipucu daha vermekteydi.³⁶ Tüm bu faktörler bir araya geldiği zaman ihtiyaç duyulduğunda tahıl, un, nakit para ve silah karşılığında Moskova kuvvetleri yanında savaşan ve özellikle Kırım ve Osmanlı topraklarına yapılan yağma akınları³⁷ sayesinde yaşamını sürdüren Don Kazaklarının içinde bulunduğu zor durumu açıklamaya yeterlidir.³⁸

³³ Bu türden kaynaklara bir kaç örnek teşkil etmesi bakımından bkz. A. N. Popov, *Materialı Dlya İstorii Vozmuşçeniya Stenki Razina*, Moskva 1857; V. D. Suhorukov, *İstoriceskoe Opisanie Zemli Voyska Donskavo*, Novoçerkask 1872.

³⁴ Berelowitch, a.g.m., s. 95.

³⁵ Berelowitch, a.g.m., s. 99.

³⁶ Michael Khodarkovsky, *Russia’s Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Indiana 2004, s. 137.

³⁷ Rus kaynaklarında Don Kazaklarının Osmanlı sınırında yapmış oldukları tacizler ile alakalı ilginç bir kayıt bulunmaktadır. Rus Çarı, Nisan 1666’da Moskova’dan Vasily Tyapkin adlı bir elçiyi İstanbul’a göndererek bazı ticari görüşmeler yapmasını istemişti. Azak kalesine gelen Rus elçi kale komutanı Mehmet Paşa tarafından sert bir biçimde azarlandı: “Eğer Rus Çarı Türk Sultanıyla samimi bir dostluk içinde olmak isteseydi, Don Kazaklarına devletin kısıt şehirlerine baskın yapmalarını emretmezdi”. Tyapkin Paşa’ya şöyle cevap verdi: “Rus Çarı Don Kazaklarına deniz seferleri yapmaları için emir vermedi. Eğer Türk Sultanı Rus hükümdarına Don Kazaklarının bu tür eylemleri hakkında bilgi verebilecek özel bir haberci gönderirse, o vakit muhtemelen Kazakları bu tür eylemlerden alıkoymak için önlemler alınacaktır”. Mehmet Paşa Tyapkin’e itiraz etti: “Eski elçilerin söylediğinden farklı konuşmuyorsun, Rus devletin Kazaklar tarafından Türk kıyı şehirleri ve köyleri üzerine yaptığı baskınları bilmediğini söylüyorsun, ancak Don ordusunun Ruslardan para, ekme ve kumaştan oluşan yıllık bir maaş aldığını herkes biliyor. Ve buna ek olarak onlara yardım etmeleri için askeri yetkililer gönderiyorsunuz. Bundan sonra Kazaklar, kendi iradesiyle değil, Rus devletin emriyle askerî seferler yapıyor”. Tyapkin bu suçlamayı da reddetti: “Rusya, Kazaklara uzak Rus şehirlerindeki hizmetleri için maaş gönderir. Ve eğer Çar’ın emri olmadan askerî seferler yapıyor iseler, o zaman bunun için bir maaş alamazlar. Kazaklar, şehirlerin sınırlarını Kırım ve Nogay Tatarlarının baskınlarından korumak için Don’da bulunuyorlar. Türk devletin sınırlarına saldırmamak için değil.” Bkz. Suhorukov, a.g.e., s. 364-365.

Razin tarafından kontrol edilen “kurtarılmış alanlar”, bir süre sonra kendi kaderini tayin etmek isteyen ve boyarlar tarafından mülksüzleştirilmiş sürgünler için bir sığınma alanı haline gelmişti. Aynı zamanda onlara Romanov Hanedanı’na karşı ciddi bir meydan okuma fırsatı sunuyordu.³⁹ Razin, 1669’da bir hükûmet yetkilisine “Kazaklar arasında kaçakları teslim etme geleneği yoktur” diye övünmekteydi.⁴⁰

Khodarkovsky bir başka noktaya daha dikkat çekmektedir. Belirttiğine göre isyanın Don Kazaklarından kaynaklandığı konusunda hiçbir şüphesi olmamakla birlikte bunun bir köylü ayaklanması olduğuna dair bazı çekinceleri bulunuyordu. Çünkü; Don Kazakları, o sıralarda tarıma dayalı bir ekonomik üretim aşamasına adım atamamış durumdaydı. Hatta Kazaklar arasında köylü olmak bir aşağılanma sebebiydi. Moskova baskısından kaçıp gelen ve doğuştan çiftçi olanlar bile Kazaklar arasında eski mesleklerini idame ettiremez duruma getirildi. Onlara; “eğer çiftçilik yapmak istiyorlarsa geldikleri yere geri dönmeleri” gerektiği bazen şiddet kullanmak suretiyle dikte edildi. Bundan dolayı sadece küçük bir azınlığın mülkiyet hakkı ve ailesi bulunuyordu.⁴¹

Bununla birlikte sıkıntıların bir de dinî boyutu vardı. Moskova’daki çalkantılar Kazaklar ile Ruslar arasındaki dinî bağların da olumsuz yönde etkilenmesine sebep olmaktaydı. Eski İnananların (Starobryadçestbo) 1666-1667 yıllarında Rus Ortodoks Kilisesi tarafından aforoz edilmesi, Rusya’daki dinî çevrelerde ciddi bir ayrışmaya sebep olmuştu. Beyaz Deniz’deki Solovetsky Manastırı rahipleri, Ortodoks Patriği Nikon’un düzenlemelerini kabul etmeyi reddettiler. Moskova hükümeti 1668’de emri uygulamak için bir askerî müfreze gönderdiğinde ise rahipler hükümete karşı ayaklandılar. Bazı din adamları tutuklandı. Bu durum Solovetsky Manastırı’na ve rahiplerine karşı manevi bir bağlılık hissedilen Don Kazakları arasında huzursuzluğu arttırıyordu.⁴²

Kaçakların Rus sınırdaki isyan potansiyelini ortaya çıkaran Stenka Razin, hükümetin güney sınırları sorununa karşı olan tutumunda önemli bir dönüm noktası oldu.⁴³ Daha önce, sınır kasabalarına Don bölgesi ile ticaret ve etkileşimde

³⁸ Berelowitch, a.g.m., s. 99.

³⁹ Andrej Grubačić, Denis O’Hearn, *Living at the Edges of Capitalism: Adventures in Exile and Mutual Aid*, California 2016, s. 77.

⁴⁰ Boeck, a.g.e., s. 34.

⁴¹ Khodarkovsky, a.g.m., s. 4.

⁴² Vernadsky, a.g.e., s. 610-611.

⁴³ Stenka Razin İsyanı, XVII. yüzyılda bölgedeki en yaygın ve yıkıcı isyan olarak tarihe geçti. Bu, ordunun kompozisyonunda süvari yerine piyadelere olan bağımlılığın artmasına yol açtı ve özellikle de Volga bölgesinde Rus kökenli olmayan paralı askerlere olan desteğin azalmasına

bulunmak için bu bölgedeki Kazaklara nispeten bazı serbestlikler tanınmıştı. Merkezi hükümetin müdahalesi çok sınırlıydı. Mayıs 1670'te Razin'in; Volga'ya baskın yaparak Don'a başarılı bir şekilde döndüğüne dair raporlar alan hükümet, bölgeyi ekonomik ablukaya aldı.⁴⁴ Belgorod alayının askerî valisi G. Romodanovskiy'e gönderilen bir emir⁴⁵ hükümetin yeni politikasını ana hatlarıyla ortaya koymaktaydı:

"Hiçbir tüccar Don Stenka Razin'in haydutluğundan arıncaya değin bu bölgeye herhangi bir mal, tahıl, gıda malzemesi ya da başka bir şeyle seyahat edemeyecektir. Ve eğer herhangi bir tüccar ona herhangi bir mal, yiyecek malzemesi ya da başka bir emtia ile gitmeye çalışırsa ve eğer birisi bunlardan bazılarını yakalarsa, boyar ve voyvodalarımız bunları Belgorod alayının kasabalarında yakalandıkları yerde merhametsizce öldürülecektir".⁴⁶

Rusların planına göre Kazaklar üzerinde otorite kurmanın iki yolu vardı: ilki Don ödeneklerini azaltmak, ertelemek ve hatta kesmekti. Diğeri ise güney sınırındaki Belgorod Abatis hattında askeri bir kolonizasyon bölgesi oluşturmaktı. Her ikisi de beklenmedik sonuçlara yol açtı. Geçim kaynakları ellerinden alınan Kazaklar, hayatta kalabilmek için tek çareleri olan yağma ve talana başvurdu. Rus toprağını Kırım baskınlarından korumak üzere bölgeye akın eden binlerce kaçak köylü, artık kıtlık dönemlerini anımsatan bir ekonomik buhranın içine çekilmiş durumdaydı. Bundan da en çok etkilenenler ev sahibi durumunda olanlardan daha ziyade bölgeye dışarıdan gelip yerleşen fakir Kazaklardı.⁴⁷ İşte tam bu noktada tarihçiler Ruslara sadık bir şekilde hizmet ederek onların güvenini ve saygısını kazanmış elit bir kimse olan Stenka Razin'in,

sebebi oldu. Hata Razin İsyanı'ndan kısa bir süre sonra Moskova hükümeti Simbirsk'teki küçük bir isyanı bastırmak için yakındaki Kalmuk göçebelerini dahi işe almak zorunda kaldı. Bkz. M. P. Romaniello, "Grant, Settle, Negotiate: Military Servitors in the Middle Volga Region" *Peopling the Russian Periphery: Borderland Colonization in Eurasian History*, ed. N. B. Breyfogle, A. Schrader, W. Sunderland, Routledge, New York 2007, s. 73.

⁴⁴ Don ile ticaretin yasaklanması hakkındaki kararname için bkz. "Otpiska kozlovskovo voevodı S. Hruşeva v Razryadny prikaz ob v Kozlove i uyezde ukazov o zaprete togovli s Donom i ob uçrejenii yamskoy gonbı vvidu načalşevosya vosstaniya S. Razina", 1670 g. İyunya mejdu 4 i 13., №: 114, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 166-168.

⁴⁵ "Gramota iz Razryadnovo pikaza vovode Belgorodskovo polka G. Romodanovskomu o novom pohode S. Razina na Volgu i o zapreşenii snoşeniy s Donom", 1670 g. Maya 28., №: 111, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 162-164.

⁴⁶ Brian J. Boeck, "Containment vs. Colonization: Muscovite Approaches to Settling the Steppe", *Peopling the Russian Periphery: Borderland Colonization in Eurasian History*, ed. N. B. Breyfogle, A. Schrader, W. Sunderland, Routledge, New York 2007, s. 50.

⁴⁷ Berelowitch, a.g.m., s. 99.

sahip olduğu her şeyden vazgeçerek “baldırı çıplak” köylülerle birlikte ölümüne bir maceraya atılmasının şaşkınlığı içerisinde düşmektedir.⁴⁸ Ve belki de bu sebepsiz meydan okuma ileride onun ezilenlerin hakkını savunan bir kahraman mı, yoksa bir haydut mu olduğu tartışmalarına sebep olacaktı.

3. Stenka Razin İsyanı (1670-71)

1666 yılının Haziran ayında Vasily Us liderliğindeki 500 kişilik Don Kazak grubunun Voronej’de aniden ortaya çıkması, Don bölgesinde geçimle ilgili ciddi sorunların olduğunun ilk işaretiydi.⁴⁹ Takip eden olaylar neticesinde tarihçiler onu Razin İsyanı’nın habercisi olarak adlandırdılar. Us ve adamları Don’a döndükten yaklaşık sekiz ay kadar sonra, 1000 Kazaktan oluşan bir grup, Stenka Razin liderliğinde Volga’ya doğru yöneldi.⁵⁰ 1667’de, Polonya ile yapılan uzun süreli savaşın sona ermesinin ardından, Kazakların Ukrayna’daki savaştan dönmeleri ve sınıra daha fazla mülteci akın etmesi Don’daki durumu daha da kötüleştirmişti.⁵¹

Karadeniz’deki Kazak baskınları artık iyiden iyiye azalmıştı. Geleneksel yağma alanlarından yoksun kalan Kazaklar saldırılarının yönünü değiştirmişler, Volga ve Hazar’a doğru yelken açmaya başlamışlardı.⁵² Ancak Razin ve adamlarının Moskova hükümetinin Volga’ya yapılacak herhangi bir yağma hareketini onaylamayacağını peşinen bilmesi gerekiyordu. Bununla birlikte hem Atamanın hem de Don Kazak Birliği’nin onun eylemlerini kısıtlamada etkisiz kaldığını söylemek gerekir. Ayrıca Don Kazak idarecileri merkezî hükûmeti Razin’in niyetleri konusunda da uyarmamıştı. Hükûmet sadece Çariçin (Tsaritsyn) ve Astrahan’dan güvenilir bilgiler aldı. Daha sonra, Razin’in planları hakkında herhangi bir bilgi göndermediği için Don Birliği’ni sert bir biçimde

⁴⁸ Avrigh, a.g.e., s. 67.

⁴⁹ 1661 yazında Voronej’de ortaya çıkan Kazaklar şehrin voyvodası Uvarov’dan Çar’ın hizmetine girmeleri için Moskova’ya gitmelerine izin vermesini istediler. Niyetlerinden şüphelenen voyvoda böyle bir izin vermek konusunda isteksiz davranınca Kazaklar, Tula yönünde kuzeye doğru yürüyüşlerine devam ettiler. Bkz. “Otpiska Voronejskovo vovedı V. Uvarova v Razryadny prikaz o priezde v Voronej na slujbu atamana V. Usa i 500 kazakov”, 1666 g. İyunya mejdu 10 i 22., №: 8, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 35; Vernadsky, a.g.e., s. 612.

⁵⁰ Boeck, a.g.e., s. 72; “Gramota iz priskaza Kazanskovo dvortsa Astrahanskomu voivode İ. Hilkovu s. izveşeniem o sbore kazakov i beglih lyudey v Paşine I Kaçalinskom gorodke dlya pohda na Volgu”, 1667. g. Marta 22., №: 38, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 73.

⁵¹ Mauren Perrie, “Popular Revolts”, *The Cambridge History of Russia*, Vol. 1, ed. Mauren Perrie, Cambridge University Press, New York 2006, s. 605.

⁵² Avrigh, a.g.e., s. 64.

azarladı.⁵³ Moskova hükümetinin Don'daki kötü durum ile meşgul olduğu bir anda Ukrayna'daki Zaporojye Kazaklarının Atamanı Brukovetsky'nin Ocak 1668'de Çar'a karşı bir isyan başlatması, Ruslar adına işleri daha da sıkıntılı bir hale getiriyordu.⁵⁴ Brukovetsky, 14 Şubat'ta Don Kazaklarının Atamanına ve adamlarına Zaporojye Kazaklarının Moskova'ya karşı başlatmış oldukları isyanını desteklemeye çağırıyor ve Stenka Razin ile uyum içinde hareket etmelerini tavsiye ediyordu:

"Sevgili kardeşlerim, sizler zafere ve özgürlük içinde yaşamaya alışkımsınız. Lordlarım, Tanrı'nın sizlere bahşetmiş olduğu tüm zenginlikler ve altından özgürlük için neşe içinde olun ve hilekâr Moskova'nın armağanlarıyla süslenmeyin. Sizi uyarıyorum, bizleri sakinleştirdikleri anda dikkatlerini Don ve Zaporojye'nin yok edilmesine çevirecekler. Onların kötü niyeti zaten ortaya çıktı. Kısa bir süre önce Kiev yakınlarında, Brovory, Gogolev ve diğerleri kasabalarında, küçük çocuklara dahi merhamet etmeden tüm sakinlerini katlettiler. Sizleri bir kez daha uyarıyor ve yalvarıyorum, onların sefil paraları ile cezp olmayın. Lord Stenka Razin ile kardeşçe ve uyum içinde hareket edin. Böylece Dinyeper'in ötesindeki kardeşlerimizle kırılmaz bir birlik içinde olacağız".⁵⁵

Razin'in Volga'daki ilk girişimi, Nijni-Novgorod'dan Astrahan'a doğru seyahat eden büyük bir nehir filosuna saldırmak oldu. Konvoy Moskova hükümetine aitti ve malzeme yüklü birkaç ticari tekneden oluşuyordu. Razin'in adamları tüm Rus yetkilileri öldürüp, sınır dışı edilenleri serbest bıraktılar ve alt kademedeki personeli Kazaklara katılmaya davet ettiler.⁵⁶ Yoldaki küçük hükümet garnizonları onu engellemekte aciz kalıyordu. 1669 yılı yazının sonunda kadar Hazar Denizi'nde yelken açmaya devam etti. Bu süre zarfında ticaret filoları, balıkçılık kampları, Moskova hükümetine bağlı kaleler, Dağistan ve Türkmen kabileleri, İran liman şehirleri ve Safevi saraylarına kadar birçok hedefe saldırılar düzenledi.⁵⁷ Hazar'ın Kazak korsanları, İranlı tüccarların da başındaki en büyük belaydı. Özellikle 1650'den önce ve 1668'den sonra Stenka Razin ve bazı

⁵³ "Otpiska Astrahanskovo voevodi İ. Hilкова terskomu voevode İ. Rjevskomu o napadenii kazakov na morgovih lyudey ehavşih iz Tersovo goroda v Astrahan", 1667 g. Maya ne ranee 15., №: 42, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 76-77.

⁵⁴ Vernadsky, a.g.e., s. 616.

⁵⁵ Sergei M. Soloviev, *History Of Russia: The Reign of Tsar Alexis Poland, Turkey, and Ukranian Cossacks, 1667-1674*, Volume 22, Translated by Catty J. Potter, Academic International Press, Hong Kong 2002, s. 27.

⁵⁶ Vernadsky, a.g.e., s. 615.

⁵⁷ Boeck, a.g.e., s. 74.

Terek Kazakları Hazar baskınlarına başladığında İranlılar birkaç yıl boyunca Hazar'a yelken açmayı dahi bıraktılar.⁵⁸

1669 yazının sonlarında Razin Hazar'dan ayrıldı ve Çarlık yetkilileri tarafından zarar görmemiş Astrahan ve Çariçin'den geçmesine izin verildi.⁵⁹ Don'daki Kagalnik yakınlarındaki bir adada kışladı ve burada bir dizi fakir ve hoşnutsuz insanı kendine çekti.⁶⁰ 1670'in ilkbaharında Razin, 1667-69 yıllarındaki korsan seferlerinden çok daha cesur bir girişim yapmaya karar verdi: Moskova'daki "hain boyarları" ortadan kaldırmak için Rusya'nın kalbine yapılacak olan bir saldırı...⁶¹

Mayıs ayında Razin ve Kazakları tekrar Don'dan Volga'ya geçti ve Çariçin'i ele geçirdi.⁶² Ancak Volga'dan Moskova'ya doğru ilerlemek yerine, geride bıraktıkları boşlukları birleştirmeye karar verdiler ve Astrahan'ı almak için güneye doğru yöneldiler. Kazakların kaleyi ele geçirme girişimi kentteki bir ayaklanma sonucu daha kolay hale getirildi. Astrahan'ın seçkinleri katledildi. Vali I. S. Prozorovskiy bir kulenin tepesinden atılarak öldürüldü ve iki genç oğlu işkenceye maruz bırakıldı. Temmuz ayında Razin tekrar Volga akıntısına doğru yöneldi. Saratov ve Samara'nın orta Volga kasabaları direniş göstermeden ona teslim oldular. Kazaklar Volga'ya doğru ilerledikçe, çevredeki köylere "baş döndürücü mektuplar" dağıtarak yaygın bir köylü isyanını kışkırttılar. Mülkler yağmalandı, malikâneler yakıldı ve toprak sahipleri öldürüldü.⁶³ Volga'nın Rus

⁵⁸ Thomas M. Barrett, *At the Age of the Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700-1860*, Colorado 1999, s. 111.

⁵⁹ "Zapis v Astrahanskoy prikaznoy palate o samovolnom vozvraşenii iz Tsaritsina v Astrahan streltsov S. Şatçenina s tovarişami, poslannih konvoirovat kazakov S. Razina po doroge na Don", 1669 g. Oktryabrya 9., №: 100, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 129.

⁶⁰ "Rassprosnie reçi v Posolskom prikaze kazatskovo atamana İ. Averkieva i kreçatnika D. Grigorova prebivanii S. Razina v Kagalnike", 1669 g. Dekabrya 14., №: 103, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 131.

⁶¹ Razin'in bu kararı almasının altındaki nedeni belki de 1670 yılında Kırım'da imzalanan bir antlaşmada aramak gerekir. Zira Rusya, Polonya ve Kırım Hanı arasında imzalanan bu antlaşmanın şartlarından biri de Don ve Zaporojye Kazaklarının Azak ve Karadeniz'de sefer yapmalarının ve Kırım Hanı'na ait bölgelere herhangi bir saldırı yapmalarının engellenmesiydi. Bkz. Suhorukov, a.g.e., s. 368.

⁶² "Otpiska ostrogojskovo prikaznovo çeloveka T. Panyutina i ostrogojskovo polkovnika İ. Dzinkovskovo voevode Belgorodskovo polka G. Romodanovskomu o vzyatii S. Razinim Tsaritsina i o sdaçe yemu pod Çernım Yarom poslannovo iz Astrahani voyska", 1670 g. Mejdu İyunya 28 i İyulya 1., №: 128, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I, s. 180-181.

⁶³ Volga çevresinde S. Razin ve Kazakların yapmış olduğu yağma ve saldırılar Avrupa basınına da konu olmaktadır. *The London Gazette*'nin 22-25 Ağustos 1670 tarihli baskısında Çar'ın Hazar

olmayan bazı halkları özellikle de Mordva, Mariand ve Çuvaş bölgeleri bu isyana iştirak ettiler. İsyancıların muzaffer ilerlemesi, sonunda Simbirsk'te durduruldu. Kasaba garnizonun kumandanı Dolgorukiy bir aydan fazla mücadele vererek Ekim ayının başında Razin'i ve Kazaklarının saldırısını püskürtmeyi başardı. Aynı zamanda, Don'u paralel bir şekilde kat eden Stenka'nın kardeşi Frol de Voronej'in güneyinde hükümet birlikleri tarafından yenilgiye uğratıldı. 1670-71 kışında, isyan bazı bölgelerde yayılmaya devam etse de artık şiddeti kırılmıştı. İsyan Rus ordusu tarafından yapılan seferler sonucu sert bir biçimde bastırıldı.⁶⁴ Razin, 14 Nisan 1671'de Don Kazakları arasındaki seçkinler ve Ataman Kornilo Yakovlev⁶⁵ tarafından tutuklanarak Moskova'ya gönderildi.⁶⁶

4. Stenka Razin'in İdam Edilmesi

Stenka Razin'in trajik, ancak bir o kadar da onurlu akıbeti kendisini Rus tarihinin ve edebiyatının en dikkat çekici figürlerinden biri haline getirdi. Çağdaş kaynaklarda onun kaçınılmaz bir biçimde gelen ölümü nasıl karşıladığına dair ayrıntı bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁷ Zira Razin o an için ivedilikle ortadan kaldırılması icap eden bir hain olarak görülmekteydi. Onun ölümü asırlar sonra Sovyet dönemi yazarları tarafından epik bir tarzda yeniden tasvir edildi. Solovev Stenka Razin'in asi görüntüsü ve onun liderliğindeki ayaklanmanın dramatik detaylarının, bugün hayal gücünü heyecanlandırmaya devam ettiğini söylüyordu.⁶⁸ A. Saharov'un şiirsel anlatımına yansıyan Stenka Razin'in infaz ediliş öyküsünü aynen aktarıyoruz:

4 Haziran 1671 sabahının erken saatlerinde, Serpukhov'dan Moskova'ya giden yol boyunca alışılmadık bir geçit töreni gerçekleşiyordu. Tüfek ve kılıçlarla silahlanmış birkaç düzine atlı Kazak, iki kişinin dalgalı tahtalarında oturduğu basit bir köylü arabasına eşlik ediyorlardı. Her iki mahkûmun da el ve ayakları

bölgesindeki isyancıları durdurmak için bölgeye çok sayıda asker sevk ettiğini, Volga kıyısındaki Yaroslavl ve Don'da bulunan Rostov şehirlerinin isyancılar tarafından yakıldığını okuyucularına iletmekteydi. Bkz. *The London Gazette*, From Monday, August 22. to Thursday August 25. 1670, Numb: 498.

⁶⁴ Perrie, a.g.e., s. 605-606

⁶⁵ Suhorukov, a.g.e., s. 406-408.

⁶⁶ Berelowitch, a.g.m., s. 105.

⁶⁷ Stenka Razin'in infazıyla ilgili olarak o sıralarda Moskova'da bulunan Christoff Koch isimli İsveç vatandaşı bir tüccarın Stockholm'e göndermiş olduğu bir raporda bazı çizimler yer almaktaydı. Koch tarafından gönderilen raporda yer alan resimler Avrupa basınında kendisine yer buldu ve Razin'in son anlarıyla ilgili en önemli veriler sağladı. Bkz. G. M. Kazakov, I. Mayer, "İnostrannie İzvestiya o Kazni Stepana Razina: Novie Dokumenty iz Stokgolmskovo Arhiva", *Slověne*, 2017 №2, ss. 210-243.

⁶⁸ Solovev, a.g.e., s. 84.

prangalarla zincirlenmiş, boyunlarına boyunduruk asılmıştı. Alay, kızgın güneşin altında yavaş ama durmaksızın ilerliyordu. Öğleye doğru uzaktan puslu bir şekilde Moskova kiliselerinin kubbeleri görünmeye başladı. Şehre birkaç kilometre kala insan kalabalıkları meraklı gözlerle alayın geçtiği yolda toplanmaya başladılar. Stenka'nın mahkûmlardan hangisi olduğunu merak ediyorlardı. *"Evet, işte o, üzerinde kaftan olan!"* Mahkûmlar şaşkınlıkla etraflarına bakındılar, birbirine karışan konuşmaları dinlediler ve sessizce ilerlemeye devam ettiler. Mahkûmlar sanki aynı yaş ve aynı boydaydılar, ancak görünüşlerinde anlaşılması zor bir şey vardı ve yine de birbirlerinden çok farklıydılar. Bunlardan biri lüks bir ipek kaftan giyinmişti. Kaftanın altında ince, pahalı bir keten gömlek görünüyordu. Bacakları kırmızı Fas çizmeleriyle örtülmüştü. Bu mahkûm kırklı yaşlarında, omuzları geniş, güçlü bir boynu olan, gururla başını dik tutmaya çalışan bir adamdı. Kazak geleneğine göre bir daire şeklinde kesilen siyah seyrek saçları, yüksek alından serbestçe düşmekteydi. Küçük kıvrıkcık kabarık bir sakal ve kalın bir bıyık, soluk, hareketsiz bir yüz, kısacası her köyde olan türden sıradan bir Rus köylüsünün yüzüne sahipti. Bu bakış bazılarını korkuttu, karışıklığa neden oldu, bazılarını ise cezbetti, açıklanamaz bir şekilde onun masum olduğuna ikna oldular. Kazak alayının atamanı Kornilo mahkûmlardan birine bağırdı. *"Hey sen Stenka Razin diğer arabaya geç!"* Razin ona şöyle seslendi: *"Teşekkürler baba!"*

Mahkûmlar başka bir arabaya alınırken bedenleri prangaların ağırlığı altında eziliyordu. *"Ah, kardeşim, tüm bunların hepsi senin hatan"* dedi Frol sessizce. *"Aptal olma Frol"* diye yanıtladı Stenka. *"Hiçbir sorun yok. Gördüğün gibi, bize boyarlar ve voyvodalar gibi onur verecekler, insanlar bizi görebilmek için dışarı çıkacaklar"*. Ve alaycı bir şekilde etrafına bakındı. Ancak bu kelimeler Frol'u teskin etmedi. Başını eğerek yürüdü, gözlerini yerden kaldırmadı ve zaman zaman fısıldadı: *"Ah, kardeşim, Ah ..."* Arabanın yanında onları bir demirci bekliyordu. Demirci çevik bir hareketle prangalarını çıkarttı. Mahkûmlardan biri sürüklenerek darağacının altına getirildi. Kaftanı ve botlarını çekip aldılar. Pahalı gömleği ise yırtıldı. Birisi arabaya paçavra attı ve mahkûm onları aceleyle giyindi. Demirci aynı derecede ustaca, ellerini darağacının direklerine hızla zincirledi; kafasına ince demir zincirden bir halka takıldı ve zincirin ucunu üst kirişe bağladı. Sonra her iki tarafa doğru gerdi. Frol'un ise elleri ve bacakları, arabaya uzun, ince bir zincirle bağlandı. Streletsky müfrezesinin başı elini salladı ve yaylarla çevrili darağacı arabası yavaş yavaş şehir kapısına doğru ilerledi. Böylece 4 Haziran 1671'in öğlen saatlerinde Stenka Razin ve kardeşi Frol Moskova'ya getirildiler.

Araba şehir kapılarına girer girmez çevre kiliselerdeki çanlar çalmaya başladı. *Razin geliyor! Razin geliyor! Stenka Razin, isyancı, hırsız ve mürtet, çarın düşmanı, vatana ve kutsal Ortodoks Kilisesi'ne ihanet eden bu adam şimdi kendisine verilen cezayı kabul etmeli...* İnsanlar evlerin pencerelerini ve yüksek verandaları doldurdular. Gösterişli elbiseler giyinmiş zengin boyarlar ve soylular sakin bir şekilde evlerinden çıktılar. Arkasında, daha basit giyinmiş, tüccarlar ve kâtiplerden oluşan bir kalabalık vardı. Birçoğu arabaya doğru hakaretler savuruyordu: *"Hırsız! Kötü adam! Katil! Hirod! Deccal!"*

Stenka Razin'in idam yerine götürülmesi

Kaynak: I. Maier "How Was Western Europe Informed about Muscovy? The Razin Rebellion in Focus", *Information and Empire: Mechanisms of Communication in Russia, 1600-1850*, ed. S. Franklin, K. Bowers, Open Book Publishers, Cambridge 2017, s. 141.

Boyarlar korkunç düşmanları karşısında Moskova'da zafer kazanmışlardı. Bundan altı ay evvel 6000 Kazak, serf, köylü ve düzensiz birliklerle ölümüne bir maceraya atılan, Rus Çarı'nı boyarları ve voyvodaları öldürüp Moskova'yı ateşe vermekle tehdit eden Stenka Razin, şimdi çarınca gerilmiş bir haldeydi. İşte o, halkın babasının boynunu artık demir bir kolye büküyordu. *"Zafer! Zafer! Şimdi, çevredeki ülkeler daha rahat bir nefes alabilir"*. Uzak İngiltere'den en sevgili kardeş, Kral II. Charles bir tebrik mektubu gönderdi. Kızılbaş ülkesinden gelen elçi de Majestelerinin ebedi arkadaşı ve kardeşi Şah Süleyman'ın kötü Stenka olayının sona ermiş olmasına sevindiğini belirtti.

Razin'in bedeni kızgın demirle dağlanırken o izleyicilerin şaşkın bakışları arasında sessizce tüm acılara katlandı. Sıra kardeşi Frol'e geldiğinde ise onun bu acılara dayanacak gücü yoktu. Stenka başını kaldırdı: *"Bir kadın kadar narınsın Frol. Sen ve benim nasıl yaşadığımızı hatırla. Şimdi ise talihsizliklere katlanmak gerekiyor. Ne, acıyor mu yoksa?"* Ardından meydan okurcasına boyarlara gülümsedi. Cellat Razin'i yerden kaldırdı ve işkenceye devam etti. Stenka bu azaptan acı çekti ancak tek bir kelime bile etmedi. Sadece yarı ölü bir vaziyette yere düştüğünde, başını kaldırdı ve kan pıhtılaşmış dudaklarını zar zor hareket ettirerek kardeşine şöyle dedi: *"Tıpkı din adamları gibi başımızı traş ettiler baksana, oysa biz ikimiz basit insanlarız"*.

Öğleden sonra sorgulama bir süre durdu. Çünkü şişman Çar Aleksey Mihayloviç gelmişti. Gözlerini Stenka'ya dikti. *"Yüce Çar karşısında pişman olduğunu ve özür dilediğini dile getir haydut!"*. Razin başını kaldırdı, Çara dikkatlice baktı ama sessiz kaldı.

6 Haziran günü bir kâtip Stenka'nın suçunu yüzüne şöyle okudu: *"Don Kazaklarından hırsız, mürtet ve hain Stenka Razin! 1667'de, Tanrı korkusu ve majesteleri Aleksey Mihayloviç'in merhametini unutarak, ona ihanet ettin ve Volga'yı ele geçirmek için Don'a gittin. Ve Volga'da birçok kötü şeye sebep oldun"* Kâtip bir nefes aldı ve Razin'e sert bir şekilde baktı. Stenka kâtipi boş boş dinleyerek dikkatle platformun üzerindeki panolarına bakıyordu. Ve sonra kâtip; Razin'in İran, Volga, Yayık'taki tüm kötülüklerini listeledi. Platformun yanından çılgınlık duyuluyordu: *"Yemin bozucu! Vahşi!"*. Kâtip tekrar gururlu bir şekilde Razin'e baktı, sonra elindeki kaydı açtı ve güremeye devam etti: *"Ve 1670 yılında, yoldaşlarınızla soygunculuk yaptınız. Tanrı'nın korkusunu unutarak, kutsal katedral ve apostolik kiliselerden saparak, kurtarıcı İsa Mesih hakkında her türlü küfürlü kelimeyi sarf ettiniz"*. Kâtip elini kaldırdı ve havaya bir parmak salladı. Yakındaki izleyenler korkuyla haykırdılar. Ve aniden bilinmeyen bir yerden bir ses yükseldi: *"Bütün bunlar yalan! Gerçeği bir yalanla yıkamak istiyorsun!"* Nöbetçiler sesin geldiği tarafa doğru gittiler ama bu sözleri kimin sarf ettiğini bulamadılar. Kâtip devam etti: *"Büyük Çar Aleksey Mihayloviç'in emriyle Don Kazaklarının Atamanı Kornilo Yakovlev birliklerinin ve tüm ordunun hizmetleri sonucu yakalanarak Moskova'ya getirildiniz"*. Suçlamalar okunurken Razin ilk kez tepki verdi ve kâtime doğru başını çevirdi. Kâtipin ise acelesi vardı: *"Ve büyük egemen Çar Grand Dük Aleksey Mihayloviç'e ve vatana ihanet etmek, bütün Moskova devletini mahvetmek, boyarları katletmek suçundan idama mahkûm edildiniz"*. Kâtip; parşömeni düzenli bir şekilde sardı, ipek bir kordonla bağladı ve celladın işe başlaması için işaret verdi. Cellat, Razin'e doğru gitti ve omzuna dokundu. Stenka elini savuşturdu, Rus geleneğine göre Şefaaf

Kilisesi'nin dört tarafında toplanan kalabalığa doğru eğildi ve şöyle dedi: "Affedersiniz... Ortodoksluktan özür dilerim..."

Razin daha sonra doğrama bloğuna uzandı, kollarını ve bacaklarını yanlara doğru açtı ve dörde bölünmek için hazırlandı. Onu izleyen kalabalık birazdan olacaklardan çok daha fazla ürkmüşe benziyordu Cellat; ilk olarak Razin'in sağ kolunu dirseğinden, ardından sol bacağı dizinden kesti. Ancak bu dakikalarda bile, Razin bir kelime söylemedi ve kendisinden tek bir inilti duyulmadı. Kardeşinin infazının görmeye dayanamayan Frol toparlandı ve bağırdı: "Ben hükümdar kelimesinin anlamını biliyorum!" Stenka kanlar içinde ona bağırdı: "Kes sesini köpek!" Bunlar onun son sözleriydi. Daha sonra kâtip cellada işini tamamlaması işaretini verdi. Frol'un bu sözleri de kendisini kurtaramadı. Altı yıl boyunca defalarca işkence gördü ve sonunda 26 Mayıs 1676'da idam edildi.⁶⁹

Yetkililer yeryüzünde Razin'e dair hiçbir iz kalmadığından emin olmak için cellatlar tarafından parçalara ayrılan bedenini bir kısmı ortadan kaybolana kadar halka teşhir ettiler.⁷⁰ Razin'den geriye kalanlar daha sonra gizlice Zamoskvoreçye'deki Tatar mezarlığına gömüldü.⁷¹

SONUÇ

XVII. yüzyılda Don Kazakları arasından çıkarak Rusya'da geniş çaplı sosyal olaylara sebep olan Stenka Razin'in (1630-1671) başlatmış olduğu hareket önceleri bir yağma ve haydutluk faaliyeti olarak algılanmıştı. Kazakların karıştığı benzeri olaylar daha sonra da devam etti. *Kondraty Bulavin (1707-1708)* ve *Yemelyan Pugaçev (1775)* gibi Kazak isyancılar Razin'in mücadelesini hep bir üst safhaya taşıdılar. İsyanların genel karakteri ekonomik sıkıntıların pençesinde kıvranan toplumun en alt kademesindeki insanları bir müknatıs gibi kendisine çekmekteydi. Aslında aza kanaat getirmekle meşhur bu insanların tüm geçim kaynakları ellerinden alınmış, bir anda savaş ekonomisinin de dışına itilmişlerdi. Kendilerine verilen sınır koruma görevinden elde ettikleri gelir, sayıları her geçen gün artan Kazakların geçimi için yetersiz kalıyordu. Çok geçmeden bu kaynaklar da ellerinden alındı. Don ve Volga'nın gözü pek insanların artık hakkını zorla da olsa almalarının vakti gelmişti. Üretim faaliyetleri konusunda çok iyi değillerdi. Boyarlar tarafından soyulup soğana çevrilen kaçak ve memnuniyetsiz

⁶⁹ Saharov, a.g.e., s. 5-16.

⁷⁰ Bir raporda Stepan Razin'in 1671 yılının Nisan ayından Haziran ayına kadar ağır işkencelere maruz kaldığı bildiriliyordu. Bilgiye göre kamçı ile dövüldü, bacakları eklem yerlerinden ayrıldı, vücudu sıcak demirlerle dağlandı, başı tıraş edildi ve çok büyük bir acıya neden olacak şekilde üzerine soğuk su damlaları döküldü. Bkz. N. S. Kollmann, *Crime and Punishment in Early Modern Russias*, New York 2012, 154.

⁷¹ Solovev, a.g.e., s. 21.

çiftçiler de onlara eşlik ettiler. Böylelikle Volga ve Hazar sahilleri, Razin ve Kazaklarının yağma alanına döndü. Razin'in neden bir anda hizmet ettiği Ruslara düşman kesildiği ise bir türlü anlaşılamadı. Belki de Ruslar tarafından öldürülen büyük kardeşi İvan'ın intikamı onun böylesine bir maceraya atılmasına sebep olmuştu. Ya da belki artık Kazakların köle gibi Ruslara hizmet etmesinden bıkmıştı. Sebebi ne olursa olsun onun başlatmış olduğu bu mücadele sınıf farkının ve otoritenin baskıcı yüzünü hisseden dışlanmış, sömürülmüş ve bastırılmış kitleleri etrafında toplamasına sebep oldu. İnsanın en temel ihtiyacı olan nafaka meselesinden kaynaklanan bu mesele bir çığ misali büyüyerek sorunun ana kaynağı olan Moskova sınırlarına kadar uzandı. Astrahan, Çariçin gibi şehirler asilerin eline geçti. Razin'in öfkesi ve vermiş olduğu mücadelenin yöntemi asıl yapmak istediği şeyi gölgeliyordu. Çünkü, bazı Sovyet dönemi yazarlarının da vurguladığı gibi yağma ve talan asla onurlu bir mücadelenin anahtarı olamazdı. Ancak Kazakların bundan başka bildiği bir yöntem de yoktu. Simbirsik'te durdurulan Razin, bir süre sonra vaftiz babası Kornilo Yakovlev tarafından Ruslara teslim edildi. Bir Haziran günü celladın işkenceleriyle hayata gözlerini yuman Stenka Razin, bir kez bile Rus Çarı'nın merhametine teslim olmadı. Ölüme giderken göstermiş olduğu metanet ve vakarlı duruş, birkaç asır sonra onun verdiği mücadeleden ilham alan Sovyet ideologlarının tarihsel referanslarından biri haline gelecekti.

KAYNAKÇA

- AVRICH, Paul, *Russian Rebels, 1600-1800*, Schocken Books, New York 1992.
- BARRETT, Thomas M., *At the Age of the Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700-1860*, Westview Press, Colorado 1999.
- BERELOWITCH, André, "Stenka Razin's Rebellion: The Eyewitnesses and their Blind Spot", *From Mutual Observation to Propaganda War*, ed. Malte Griesse, Transcript Verlag, Bielefeld 2014, s. 93-124.
- BOECK, Brian J., "Containment vs. Colonization: Muscovite Approaches to Settling the Steppe", *Peopling the Russian Periphery: Borderland Colonization in Eurasian History*, ed. N. B. Breyfogle, A. Schrader, W. Sunderland, Routledge, New York 2007, ss. 41-60.
- BOECK, Brian J., *Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great*, Cambridge University Press, New York 2009.
- ÇAPIGIN, Aleksey P., *Stepan Razin*, İzvestiya, Moskva 1985.
- GRUBAČIĆ, Andrej, D. O'Hearn, *Living at the Edges of Capitalism: Adventures in Exile and Mutual Aid*, University of California Press, California 2016.
- KAZAKOV, G. M., I. Mayer, "İnostrannie İzvestiya o Kazni Stepana Razina: Novie Dokumenti iz Stokgolmskovo Arhiva", *Slověne*, 2017 №2, ss. 210-243.
- KHODARKOVSKY, Michael, "The Stepan Razin Uprising: Was It a Peasant War?", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 42, H. 1 (1994), ss. 1-19.
- KHODARKOVSKY, Michael, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Indiana University Press, Indiana 2004.
- KOLLMANN, Nancy S., *Crime and Punishment in Early Modern Russias*, Cambridge University Press, New York 2012.
- KRASINSKI, Henri, *The Cossacks of the Ukraine*, London 1848.
- MAIER, I., "How Was Western Europe Informed about Muscovy? The Razin Rebellion in Focus", *Information and Empire: Mechanisms of Communication in Russia, 1600-1850*, ed. S. Franklin, K. Bowers, Open Book Publishers, Cambridge 2017, ss. 113-151.
- MCNEAL, Robert H., *Tsar and Cossacks, 1885-1914*, St. Martin's Press, New York 1987.
- NAJIVIN, İ. F., *Stepan Razin (Kazaki)*, İTRK, Moskva 2004.
- O'ROURKE, Shane, *Warriors and Peasants: The Don Cossacks in Late Imperial Russia*, Macmillan Press, London 2000.
- PERRIE, Mauren, "Popular Revolts", *The Cambridge History of Russia*, Vol. 1, Ed. Mauren Perrie, Cambridge University Press, New York 2006, ss. 600-617.
- PLOKHY, Sherii, *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge University Press, New York 2012.
- POPOV, A. N., *Materiali Dlya İstorii Vozmuşçeniya Stenki Razina*, Moskva 1857.
- ROBERT, Spencer E., *Soviet Historical Drama: Its Role in the Development of a National Mythology*, Martinus Nijhoff, The Hague 1965.
- ROMANIELLO, M. P., "Grant, Settle, Negotiate: Military Servitors in the Middle Volga Region" *Peopling the Russian Periphery: Borderland Colonization in Eurasian History*, Ed. N. B. Breyfogle, A. Schrader, W. Sunderland, Routledge, New York 2007, s. 61-77.

- RUDNYTSKY, Ivan L., "A Study of Cossack History", *Slavic Review*, Vol. 31, No. 4 (Dec., 1972), ss. 870-875.
- SAHAROV, Andrey, *Stepan Razin*, Molodova Gvardiya, Moskva 1987.
- SOLOVEV V. M., *Sovremenniki i Potomki o Vosstanii Ct. Razina*, UDN, Moskva 1991.
- SOLOVIEV Sergei M., *History Of Russia: The Reign of Tsar Alexis Poland, Turkey, and Ukrainian Cossacks, 1667-1674*, Vol. 22, Translated by Catty J. Potter, Academic International Press, Hong Kong 2002.
- SUHORUKOV, V. D., *İstoriçeskoe Opisanie Zemli Voyska Donskavo*, Novoçerkask 1872.
- ŞVETSOVA, E. A., *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I 1666-İyun 1670 gg., İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, Moskva 1954.
- The London Gazette*, From Monday, August 22. to Thursday August 25. 1670, Numb: 498.
- TOJE, Hege, "Cossack Identity in the New Russia: Kuban Cossack Revival and Local Politics", *Europe-Asia Studies*, Vol. 58, No. 7 (Nov., 2006), ss. 1057-1077.
- VENKOV, A. V., *İstoriya Donskovo Kazaçestva*, İzdatelstvo Yujnovno Federalnovo Universiteta, Rosyov-na-Donu 2008.
- VERNADSKY, George, *The Tsardom of Moskow*, C. 2, Yale University Press, London 1969.
- WITZENRATH, Christoph, *Cossacks and the Russian Empire, 1598-1725: Manipulation, Rebellion and Expansion into Siberia*, Routledge, New York 2007.

EKLER

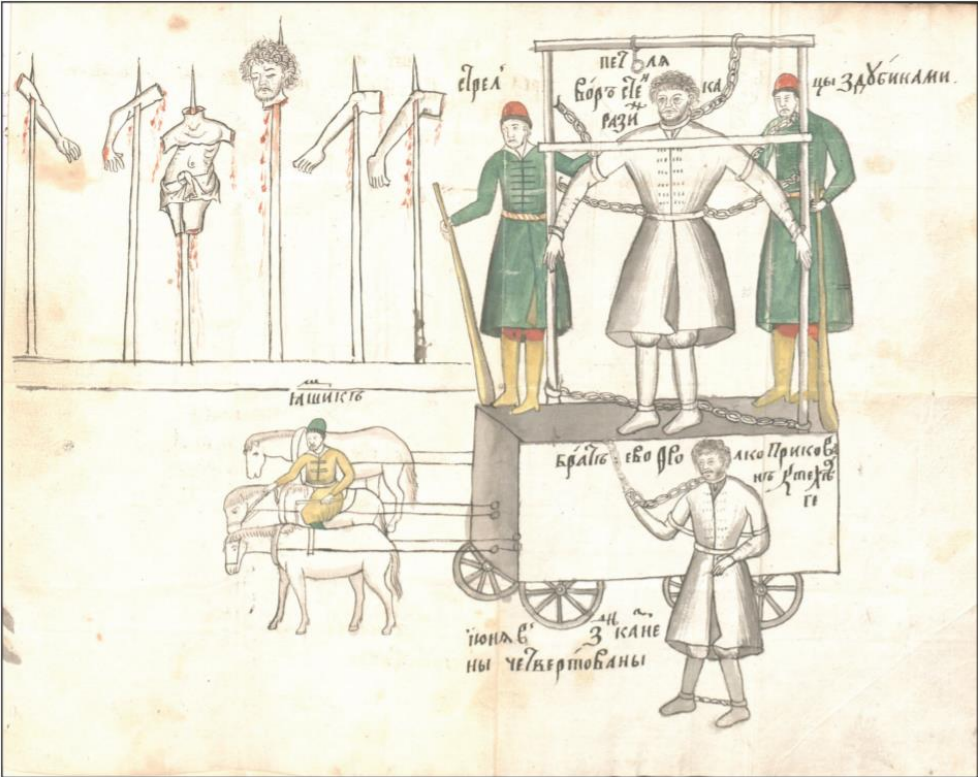
Stenka Timofevič Razin
(1630-1671)

Kaynak: E. A. Şvetsova, *Krestiyanskaya Voyna Pod Predvoditelstvom Stepana Razina Sbornik Dokumentov*, Tom. I 1666-İyun 1670 gg., İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, Moskva 1954.

**Razin kardeşleri Moskova'ya getiren araba
(1630-1671)**

Kaynak G. M. Kazakov, I. Mayer, "İnostrannie İzvestiya o Kazni Stepana Razina: Novie Dokumenti iz Stokgolmskovo Arhiva", *Slověne*, 2017 №2, s. 217.

Stenka Razin'in İdamı
(6 Haziran 1671)

Kaynak: I. Maier, "How Was Western Europe Informed about Muscovy? The Razin Rebellion in Focus", *Information and Empire: Mechanisms of Communication in Russia, 1600-1850*, Ed. S. Franklin, K. Bowers, Open Book Publishers, Cambridge 2017, s. 139.

ORTA ÇAĞDA SURİYE'DE KÜRT VARLIĞI

EXISTENCE OF KURDS IN SYRIA IN MIDDLE AGES

Bekir BİÇER*

Öz

Orta Doğu'nun yerli halklarından olan Kürtler yoğun olarak, Türkiye'nin güney ve doğusunda, Irak'ın kuzeyinde, İran'ın güney ve batısında ve Suriye'nin kuzeyinde yaşamaktadır. Kürtlerin anavatanın genel olarak Yukarı Mezopotamya ve İran'da Zagros Dağları çevresi olduğu kabul edilmektedir. Türkiye ve Suriye gibi diğer bölgelere ise Kürtlerin ne zaman nasıl gittikleri tartışmalı bir konudur. Öncelikle belirtelim ki Türkiye'de, Suriye Kürtlerin tarihi akademik düzeyde ele alınıp araştırma yapılmamıştır. Bu konudaki tek araştırma Kadri Yıldırım'a aittir. Suriye Kürtleri ile ilgili olarak bugünkü bilgi ve kabullerin tamamı siyasi polemik ve iddialardan ibarettir. Suriye Kürtlerinin temsilcisi olduğunu söyleyen PYD yöneticileri Şam yönetimiyle girdikleri tartışmalarda: "Biz burada iken siz yoktunuz" demiş ve Suriye Kürtlerin Suriye'de Araplardan daha eski olduğunu iddia etmiştir. Sözde bir kısım Kürt araştırmacılar ise Kuzey Suriye'nin Kürtlerin anavatanı olduğunu sanmaktadır. Bu makalede Suriye'de Kürt Varlığı araştırılacaktır.

Suriye'yi konu alan İslamiyet öncesi hiçbir kaynaktan, Suriye'deki Kürt varlığından söz edilmemiştir. Tespit edebildiğimiz bilgilere göre, İslamiyet'ten önce Suriye'de Kürt olmadığı ve Kuzey Suriye Kürtlerin anavatanı olmadığı gerçeği netleşmiştir. İslami dönem tarih kaynaklarına bakıldığı zaman ise X. yüzyıldan önce Suriye'de Kürt adı geçmemektedir. Kürt yerleşim birimi olarak ise bir Kürt köyünden ve Şam civarında bir Kürt mahallesinden söz edilmektedir. Bu makalede Kuzey Suriye'de yaşayan ve nüfuslarının yaklaşık olarak iki milyon civarında olduğu söylenen Kürtlerin buraya ne zaman nasıl geldiği sorusunun cevabı aranacaktır.

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye, bbicer004@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-6927-6134>

Anahtar Kelimeler

Suriye, Kürt, Aşiret, Göç, Savaş

•

Abstract

Kurdish people who are natives of the Middle East mostly reside in Turkey's south and east, Iraq's north, Iran's south and west, and Syria's north. It is generally accepted that the homeland of Kurdish people are Upper Mesopotamia and around the Zagros Mountains in Iran. It is open to debates how and when Kurds went to other regions such as Turkey and Syria. First of all, it should be mentioned that there is no academic research in Turkey on the subject of Kurdish history. The only research on this subject belongs to Kadri Yıldırım. All of the information and acceptance of today consist only of polemics and allegations. PYD rulers who claim to be the representative of Syrian Kurds advocated in a dispute with the Damascus rulers that "When we were here, you were not", thus claiming that Kurds in Syria has a longer history in Syria than Arabs. On the other hand some Kurdish researchers claim that Northern Syria is the main homeland of Kurds. In this paper, the existence of Kurds in Syria will be researched.

No source on the subject of pre-Islamic Syria mentions Kurdish existence in Syria. According to the data collected, there were no Kurds in Syria before Islam and Syria is not their homeland. No mentions of Kurds in Syria can be found in the Islamic sources before the 10th century. As a Kurdish residential unit, there are mentions of a Kurdish village and a Kurdish neighborhood nearby Damascus. In this paper, the answer will be searched to the question of how and when the Kurdish people, who live in Syria and are said to be a population of approximately two million, came to Syria.

•

Keywords

Syria, Kurd, Tribe, Migration, War

GİRİŞ

2010 yılından beri Türkiye yoğun olarak Suriye sınırından terör tehdidinde maruz kalmış ve Kuzey Suriye'de bir Kürt devleti kurma çalışmaları hızlanmıştır. PYD öncülüğünde üç bölgede kantonlar kurulmuş ve emperyal güçler PYD'yi Akdeniz'e çıkarmaya çalışmıştır. Bu gerçeğe ve büyük soruna rağmen Kuzey Suriye'deki Kürt varlığı ve tarihi hakkında kayda değer bir araştırma yapılmamıştır. Suriye Kürtleri ile ilgili Türkiye'de tek ve en kapsamlı araştırma Kadri Yıldırım'a aittir.¹ Böyle bir girişten sonra bu alandaki eksikliği gidermek amacıyla, tarihin temel kaynaklarında Suriye'deki Kürtlerden ne zaman ve nasıl söz edildiğine değinilecektir.

Orta Doğu'yu (Suriye'yi) konu alan hiçbir uygarlık tarihi kitabı Suriye'deki Kürt varlığından söz etmemiştir. İslami dönem Kürt tarihinin en önemli kaynakları; İslam coğrafyası ve İslam tarihi kitaplarıdır. Erken dönem İslam coğrafyası kitapları taranmış ve Suriye'de Kürt adına rastlanılmamıştır. Mesela İbn Hurdâzbih 885-886 yıllarında yazdığı *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı kitabında Horasan bölgesinde Kürtlerden söz ettiği halde, Suriye'de Kürtlerden ve Kürt yerleşim birimlerinden söz etmemiştir. 897 veya 905 yılında vefat eden Yakûbî, *Kitâbü'l-Büldân* adlı kitabında Saymara ve İsfahan'da Kürt varlığından söz ederken, Suriye'deki Kürt varlığına dair bir bilgi aktarmamıştır. Müellifi belli olmayan 982-983 yıllarında yazılan *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde Irak'taki Kürtlerden söz edilmiş ama Suriye'de Kürtlerden bahsedilmemiştir. İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî (845-930) *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserinde; Harran, Rakka, Nusaybin, Sincar, Amid, Meyyafârikin, Tur Abdin, Mardin, Dârâ ve Erzen bölgesi hakkında ayrıntılı bilgi vermesine rağmen Kürt varlığına dair hiç bil vermemiştir. Sadece Mes'ûdî, Şam civarında bir Kürt aşiretinin adını zikretmiştir.

Sadece verilen bu bilgiler bile Suriye'de Kürtlerin tarihinin çok eski olmadığını ortaya koymada yeterlidir. Üsâme b. Münkiz, İbnü'l-Kalânîsî, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Kesir, Makrîzî ve İbn Haldun gibi tarihçilerin kitaplarında ise Suriye'de X. yüzyıldan itibaren daha çok Kürt adı ile anılan veya Şehrizorî ve Hakkârî nisbesini taşıyan kadı, savaşçı, emir ve bazı aşiretlerden söz edilmiştir.

Suriye'de Kürt varlığından ilk defa Hamdâniler döneminde sınırlı ölçüde söz edilmiştir. Hamdâniler 905-1004 yılları arasında Musul çevresi Halep civarında hüküm süren Arap bir hanedanıdır. Hamdâniler Beyliği'ni kuran Seyfüddevle 953'ten itibaren Bizans'a karşı önemli zaferler kazanmış, Bizans seferi sırasında

¹ Kadri Yıldırım, *Kürt Tarihi ve Coğrafyası 1/Rojava*, İstanbul 2015.

hastalanmış ve 25 Ocak veya 8 Şubat 967 tarihinde Halep'te vefat etmiş ve cenazesi Meyyâfârikîn'de annesinin mezarının yanına defnedilmiştir."²

İmam Zehebi, *Tarih-i İslam* adlı kitabında Hamdâniler devri olaylarını anlatırken: "Rumlar, Şam civarını yağmaladı, Müslümanlara ait ne varsa çaldı ve onları esir aldılar. Seyfüddevle onlara yetişti, onları öldürdü, yağmaladıkları malları geri aldı. Daha sonra Seyfüddevle Kürtlerden Bürziye Kalesi'ni aldı"³ demiş ancak yazar bu kalenin nerede olduğundan bahsetmemiştir. İmâdeddin İsfehânî ise Bürziye Kalesinin çok yüksek ve muhkem olduğunu yazmış⁴ ama Kürtlerden söz etmemiştir.

Kadri Yıldırım, *Cebül'l-Kürd 'Efrin'* adlı kaynağa dayanarak "Hamdânilerin önemli oranda Kürtlerin gücünden yararlandığını ve Kürtlerle antlaşma yaptığını" yazarak, ve devamında ise "Nasirüddevle Hamdânî, Ahmed adlı bir Kürdün Fatma adındaki kızıyla evlenerek Kürtlerle ilişkilerini akrabalık derecesine çıkardığını"⁵ söylemektedir.

Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* adlı eserinde Kürt aşiretleri ve yaşadığı yerleri anlatırken, "Şam bölgesinde Debâbil (Yıldırım Dunbili demiştir) adında bir Kürt aşiretinin varlığından söz etmiştir."⁶

Makrîzî'nin verdiği bilgilere göre, İhşidiler döneminde Şehrizor asıllı Kürt şahsiyetlerden Emir Muhammed b. Yezdad 939 yılında Dımaşk valisi olarak görev yaptığı⁷ belirtilmiştir.

Suriye'de Kürtlerle ilgili olarak adı en çok geçen mekân 'Hısnu'l-Ekrâd' (Kürt Kalesi) dir. Mirdâsiler devrinde Ba'lebek ile Humus arasında yer alan Hısnu Safeh'a (Safeh Kalesi) Kürtler yerleştirilmiştir. Safeh Kalesi bundan sonra Hısnu'l-Ekrâd (Kürt Kalesi) adıyla tanınmaya başlamıştır. Haçlı Seferleri esnasında bu kale stratejik olarak büyük bir önem arz etmiştir. Halep hükümdarı Şiblüddevle Mirdâsi, 1032 yılında kalabalık bir Kürt grubu ile bir antlaşma yaparak onları Kürt Kalesi'ne yerleştirmiştir. Antlaşmaya göre Kürtler yeterince sağlam olmayan kaleyi muhkem hale getirmiş, Kürtler Haçlı saldırılarına karşı koymuş ve onların özellikle Humus-Hama-Trablus yolunu ele geçirmelerine engel olmuşlardır. Bunun karşılığında Şiblüddevle onlara, bu kalenin çevresinde bulunan arazi ve

² Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdâniler", *DİA*, C.15, İstanbul 1997, s. 446-447.

³ İmam Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdusselam, Lübnan 1987, bölüm 9, s. 25-38.

⁴ İmadeddin İsfehânî, *Hurûbu Selahaddin ve Feth-i Beytü'l-Makdis*, C. 3, Kahire t.s., s. 135.

⁵ Yıldırım, *Kürt Tarihi ve Coğrafyası 1/Rojava*, İstanbul 2015, s. 37. Kadri Yıldırım, tarihi bilgiler verirken tarihi kaynaklarda bilgi varsa onu rivayet etmiş, yoksa çağdaş araştırmalara atıf yapmıştır. Çağdaş araştırmacılar hangi kaynakları kullanmış ki ona atıf yapmış doğrusu bu büyük bir çelişkidir.

⁶ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 193.

⁷ Yıldırım, a.g.e., s. 38.

ormanları tahsis etmiş ve maaş bağlamıştır. Böylece daha önceki adı 'Hısnu Safeh' (Safeh Kalesi) olan bu kale Kürtlerin buraya yerleşmesinden dolayı 'Hısnu'l-Ekrâd' (Kürt Kalesi) adını almıştır.⁸

Ahmed Vasfi Zekeriya'ya göre Hısnu'l- Ekrâd'a yerleştirilen "Kürt grubu "Berâziler Aşireti'ne mensup olup, ayrıca Berâzilerin Halep ve Humus'taki varlıkları Eyyubiler döneminden öncesine dayanmaktadır." ⁹

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserinin Şam Kürtleri adlı maddesinde: "Bu Kürtler, bazı Şam emirleri kendileri ile Frenkler arasında bir set oluşturma düşüncesiyle Humus'un mukabilinde bulunan ve Lübnan dağı ile birleşen yüce bir dağın üzerinde erişilmesi imkânsız müstahkem bir kale olan Hısnu'l-Ekrâd'a yerleştirilen Kürtlerdir. Şam emirleri Ba'lebek ile Humus arasında bulunan bu kaleyi Kürtlerle birlikte yönetiyorlardı" demiştir. Yakut, Meyyafârikin bahsinde ise "Bu vilayetin hâkimi günümüzde Şam Kürtlerinin sâkini olduğu el-Cebel hükümdarınının kızı ile evlenmiştir"¹⁰ ifadesini kullanmıştır. Bu ifade Şam Kürtleri ile Meyyafârikin ve Cebel Kürtleri arasındaki ilişki ve yakınlığa işaret etmektedir. Muhtemelen Şam Kürtleri, Hısnu'l-Ekrâd'ı Haçlılara sattıktan sonra Meyyafârikin'e gelip yerleşmişlerdir.

Fâtimîler Devrinde Suriye'de Kürtler

Fâtimîler devrinde (969 -1171) Fâtimî Devleti'nin muhtelif kurumlarında farklı kurumlarında görev alan bazı Kürtler şunlardır:

Fâtimîler döneminde Kürt Emir b. Ebu Sureyya, Banyas şehrinde güvenlik görevlisi ve daha sonra 974 yılında Dımaşk valisi olmuştur"¹¹.

Kürt komutanlarından Ahmed b. Dahhâk el-Kürdî, Fâtimîler ordusu ile Bizans ordusu arasında 997 yılında meydana gelen savaşta büyük kahramanlıklar göstermiş, bu Kürt savaşçı özellikle Bizans ordu komutanını öldürerek Müslümanların zafer kazanmasında aktif bir rol oynamıştır"¹².

Fâtimîler döneminde Şam'da kadılık görevinde bulunan ve kendilerine ev ve araziler tahsis edilen bazı Kürt şahsiyetleri şunlardır. Muhammed Kasım (ö. 1143), Şehrizerî, Şam; Kemâleddin Şehrizerî (ö.1176) Şam, Halep; Muhyiddîn Şehrizerî Şam, Halep; Diyâüddîn Ebu Fadl Şehrizerî Şam ve Hama'da kadılık görevi yapmıştır. Halife b. Cihan el-Kürdî Fâtimîler döneminde 1029 yılında Hama'da kadılık yapmıştır. Cafer b. Humeyd el-Kürdî, Şam'ın kuzeyinde hüküm süren ve

⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Nâşirûn, C. II, Beyrut 1957, s. 264.

⁹ Yıldırım, a.g. e., s. 39.

¹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, çev. Seyfettin Çetin, İstanbul 2014, s. 199-200.

¹¹ Makrizi, *İttiazü'l-Hunefa bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatimiyyin ve'l-Hulefa*, www.shamela.com, s. 130.

¹² Yıldırım, a.g.e., s. 41.

İsmâîlî Şiası'nın bir kolu olan Karmatîlerin daveti üzerine buraya gitmiş ve 901 yılında burada Karmatîler için "amil" olarak görev yapmıştır. İbn Asâkir, Târîh-i Dımaşk adlı eserinde, "Şam'da Bağdatlı Ali adında bir Kürt tarafından yapılan bir mezarlık var" ¹³demiştir. Makrîzî, eserlerinde sıkça Fakîh İsa el-Hakkârî'den söz etmiştir.

Selçuklular Devrinde Suriye'de Kürtler

Selçuklular devrinde Türkler ilk defa, 1065 yılında Hanoğlu Harun et-Türkmanî komutası altında, bin Türkmen atlı ile birlikte Halep bölgesine gelmiştir. Harun bölgede egemen olan Mirdâsoğulları ve güçlü Arap aşiretleri ile mücadele sonunda Maarretünnûman adlı bir bölgeyi ikta olarak almıştır. Ayrıca Harun, Türkmen, Deylemlî ve Kürtlerden oluşan bin kişilik bir askeri kuvvet oluşturmuştur."¹⁴ Ali Sevim, Harun'un ordusunda Kürtlerin de olduğunu ifade etmiş ama Kürtlerin sayısı hakkında bilgi vermemiştir. Burada dikkati çeken önemli bir husus; Türkler Suriye'ye geldiği zaman bölgede az da olsa Kürtlerin var olmasıdır.

"Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah 1078 yılında kardeşi Tutuş'a Suriye'yi ve ona yakın mıntıkaları ikta etti. Tutuş aynı yıl Halep' i kuşattığı sırada bir Fâtîmî ordusu da Dımaşk'ı kuşatmıştı. 1079 yılına kadar Mirdâsilerle Fâtîmîler arasında el değiştiren Halep, bu yılda Selçukluların kontrolüne geçti ve onların önemli merkezlerinden biri oldu. Müslim b. Kureyş 1082 yılında Araplardan ve Kürtlerden oluşturduğu bazı aşiretler sayesinde Halep'i ve bazı kalelerini Selçuklulardan geri aldı ve bu sırada Mahmud b. Mirdas'ın iki oğlunu tutuklayıp Afrin Bölgesi'ndeki Azez Kalesi'ni ele geçirdi".¹⁵

Anadolu fatihi "Süleyman Şah, Antakya ve çevresini fethettikten sonra Kuzey Suriye'ye hâkim olmaya çalışmış ve bölgede etkin olan Ukaylî Emiri Şerefüddeve Müslim ile mücadeleye başlamıştır. Selçuklular 1085 yılında Afrin Çayının Amik Ovası yöresinde bulunan Kurzâhil'de Müslim'in altı bin kişilik ordusu ile karşılaşmış ve yapılan savaşı Süleyman Şah kazanmıştır. Kurzâhil savaşında Halep muhafızlarından 400 kadar asker Müslim ile birlikte hayatını kaybetmiştir".¹⁶ Aynı savaşı Kadri Yıldırım şöyle özetlemiştir. "Selçuklular zamanında yönetime karşı ayaklanan ve amacı Halep'i kurtarıp bir beylik kurmak olan Müslim b. Kureyş, Arap ve Türkmenlerden oluşturduğu gücün yetersiz kaldığını görünce bölgenin bazı Kürt aşiretlerinden destek istemiş ve bu aşiretler ona istediği desteği

¹³İbn Asâkir, *Tarih-i Dımaşk*, C. 2, thk. Ali Şiri, www.shamela.com, s. 315.

¹⁴ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 2000, s. 41.

¹⁵ İbn Adim, *Bunyetu't-Taleb Fi Tarihi Haleb*, C.I, s. 395.

¹⁶ Sevim, a.g.e., s. 118-119.

vermişlerdir. Müslim'in altı bin kişiden oluşan güçleri ile Selçuklu güçleri arasında 21 Haziran 1085 yılında Kurzele'de meydana gelen şiddetli savaşta Araplar ve Türkmenler Müslim'i terk edip ayrılmış; yanında sadece 600 kadar Kürt savaşçı kalmıştır. Müslim'in yenilgisiyle sonuçlanan bu savaşta 400 kişi hayatını kaybetmiş ve Müslim de öldürülmüştür."¹⁷

Haçlı Seferleri başlayınca Müslüman Kürtler, Selçuklular ve Eyyubilerle birlikte Haçlılara karşı savaşmıştır. Aksarâyî, "Kürtlerin de harekete geçip Haçlılara karşı yardıma geleceğini" bildirmiştir.¹⁸ Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm'de Mervani emirliğinin bu çağrıya icap ettiğine dair kayıt vardır. "Haçlı kuvvetlerinin Antakya surları önüne gelip (Ekim 1097) kenti kuşatma hazırlıklarına başlamaları üzerine Emir Yağısıyan, Musul Selçuklu valisi Kürboğa başta olmak üzere, bütün İslam hâkim ve emirlerinden yardım isteğinde bulunduğu zaman söz konusu Mervanlı emiri Ebu Nasr Ahmed'e de başvurup kendisini yardıma çağırmıştır. Bu çağrıya uyan Ahmed, kuvvetleriyle birlikte Halep üzerinden Antakya'ya ulaşmıştır."¹⁹

Haçlı Seferleri başlayınca Kürt Revâdî aşiretinden Merağa hâkimi Ahmedil İbn Wahsudan, Sultan Muhammed Tapar tarafından Haçlılara karşı cihada memur edilen Musul Emiri Mevdud'un Urfa bölgesindeki ikinci seferine ve Tel Beşir kuşatmasına katılmıştır (1111).²⁰ Ancak Tel Beşir'deki Haçlı lordu Joscelin: "Ahmedil el-Kürdî'ye haber yollamış, ona para ve armağan teklif ederek Selçuklu ordusundan askerleriyle birlikte çekilmesini istemiştir. Selçuklu ordusundaki diğer emir ve komutanların karşı çıkmasına rağmen Ahmedil, Haçlıların teklifini kabul ederek ordudan çekilmiş ve Merağa'ya dönmüştür"²¹

Zengiler Devrinde Suriye'de Kürtler

Büyük Selçuklu Devleti parçalanınca atabeylikler ve beylikler, Selçukluların vârisi olarak Selçukluların varlığını ve siyaset anlayışını sürdürmüştür. Zengiler, Sökmenler ve Artuklular Kürtlerin de yaşadığı bölgelerde siyasi hâkimiyetlerini yeniden kurmuştur. Bu beylikler içinde Kürtlerle en çok iç içe olan ve Kürt tarihi üzerinde çok etkili olan Zengilerdir. Eyyûbi Devleti de Zengilerin devamıdır.

İmâdüddin Zengî, 1127 yılında Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Musul'a Atabey' olarak tayin edilmişti. İmâdüddin, Haçlılara karşı kazandığı başarılı savaşlardan sonra Suriye'nin önemli şehirlerini ve Cezire'yi ele geçirmiştir.

¹⁷ Yıldırım, a.g.e., s. 39.

¹⁸ Kerimüddin Mahmud Aksarâyî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 21.

¹⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyatu't-Taleb fi Tarihi Halep*, yay. Ali Sevim, Ankara 1976, s. 97.

²⁰ Abdülkerim Özaydın, "Ahmedililer", *DİA*, C.2, İstanbul 1988, s. 168; Vladimir Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, çev. Kamuran Fıratlı, İstanbul 2004, s. 69.

²¹ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015, s. 51; Sevim, a.g.e. s. 217.

Irak'taki Kürtler Zengî'nin hâkimiyetini tanımıştır. Zengîler, Selçukluların yolunu takip ederek Kürtleri askeri hizmetlere almıştır. Zengî maiyyetindeki Türkler, Kürtler ve Araplar arasında hiçbir ayırım yapmamış, onlara devlete ve İslâm'a olan sadakatlerine göre muamele yapmıştır.

"Zengîler devrinde Haçlı Seferlerine Kürtlerin de katıldığına dair rivayetler vardır. Kürtlerden katılım daha çok ailevi ve kabilevî düzeyde olmuştur. Kürtler, İmâddüddin Zengî ordusuna asker olarak katılmış ve İslam orduları içinde yer almıştır. Kürt aşiretler özellikle Urfa'nın Haçlılardan kurtarılmasında (1144) İmâddüddin Zengî'nin bayrağı altında Haçlılara karşı savaşmıştır. Özellikle Urfa'nın güney cephesinde Zeyneddîn Ali Küçük'ün nizâmi ordusunda bulunmuş ve şehrin muhasarasında önemli bir rol oynamışlardır." ²²

Zengîler Devletinde Kürtler sınırlı ölçüde idari görevlerde de bulunmuşlardır. Mesela Zengî Devletinin veziri Kemâleddîn Şehrîzorî'dir. Ayrıca, Nûreddin devrinde Rakka valisi Kurdek b. Musa el- Kürdî'dir.

Zengî'nin hizmetine giren Kürt emirler arasında Selçukluların Tikrît valisi Necmeddin Eyyûb ve kardeşi Esedüddîn Şîrkûh da vardı. Zengî, 1139 yılında Ba'lebek'i fethedince buraya Necmeddin Eyyûb'u vali tayin etmiş ve Esedüddîn Şîrkûh da Zengî'nin büyük komutanları arasına girmişti. Böylece Eyyûbî Devleti'nin temeli atılmıştır.

Nûreddin Zengî

Nûreddin Zengî, Trablus Kontluğuna ait şehir ve kalelerin bir kısmını ele geçirdi. 1163 yılında Haçlıların elindeki bölgelere saldırdı. Kürtlerin elinde bulunan bir vadiye kadar ilerledi. Haçlılar, Kürt bölgelerini geçerek Müslüman ordularına saldırdılar. Müslümanlar da kendilerini savundularsa da yenilgi kaçınılmaz olmuştur. Haçlılar, Nûreddin'in çadırını bile yağma ettiler. Nûreddin'in atının ayağında bir bağ vardı. Bir Kürt, bineğinden inip Nûreddin'in ayağındaki bağı kesti. Böylece Nûreddin yürüyebildi ve kurtuldu. Nûreddin'i koruyan ve adı Emir Azîz b. Muzaffer olarak kaydedilen bu Kürt, Haçlılar tarafından öldürüldü. Nûreddin, öldürülen bu Kürdün ailesine maddi yardımda bulunmuş ve onlara mal vakfetmiştir." ²³

²² Ahmed Muhammed Abdülkerim Berzenci, *Zengî Atabeyliği Devrinde Kürtler*, Erbil Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erbil 2001, s. 51

²³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000, s. 446; Ali Muhammed Sallâbi, *Zengîler Dönemi*, ter. Turgut Akyüz, İstanbul 2014, s. 436; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 361.

Nûreddin Zengî devrinde emir Fahreddin Şeddâd Minuçehr, 1155 senesinde Şam civarına askerleriyle birlikte Esedüddîn Şirkûh'a katılmak için gelmiş ve uzun süre Nûreddin'in hizmetinde bulunmuş ve Haçlılara karşı savaşmıştır."²⁴

Ebü'l-Fidâ'nın el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer adlı eserinde yazdığına göre, Halife b. Cihan el-Kurdî 1029 yılında, Emir Ali el-Kurdî de 1110 yılında Hama'da hâkimlik yapmış ve ayrıca, Emir Ali Zengîler için valilik görevinde de bulunmuştur."²⁵

"Emir Ali el-Kurdî Zengîler devrinde 1110 yılında Hama'da hâkimlik ve valilik de yapmıştır."²⁶ Emir Mucahidüddin Bozan b. Mamîn 1147 yılında Sultan Nûreddin Zengî tarafından Dımaşk yakınlarındaki Surhad Kalesi amilliğine getirilmiştir. "Kürtlerin önde gelen komutanlarından Emir Mucahidüddin Bozan b. Mamîn, 1161 yılında vefat etti. O yiğitliği, cesareti ve cömertliği ile meşhurdu."²⁷

Eyyûbîler Devrinde Suriye'de Kürtler

Kürtler, Selâhaddîn Eyyûbî zamanında Şam bölgesinde yoğun olarak varlık göstermiştir. Özellikle Hakkâri bölgesinden Suriye'ye gelen bazı Kürt aşiretler siyasi ve askeri olarak Selâhaddîn Eyyûbî'ye büyük destek vermiş ve Haçlı saldırılarına karşı mücadelede etkin bir rol oynamıştır.

Selâhaddîn Eyyûbî ve ailesi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler rivayet edilmiştir. "Eyyûbî ailesi, Kürtlerin Hezbâniyye kabilesinin Revâdiye koluna mensuptur. Revâdiler, Kürtleşmiş bir Arap aşireti olarak kabul edilmektedir"²⁸. İmam Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* adlı eserinde "Esedüddîn, Azerbaycan tarafındandır, Tikrît'te neşet etti, İbnü'l-Esîr onun aslının Revâdî Kürtlerinden ve Hezbânî aşiretinden olduğunu" söyledikten sonra "Beni Eyyûb ailesinden bir grup, soyunun Kürt olduğunu inkâr etti. Onlar biz Arabız, Kürtlerin yanına geldik ve onlarla evlendik dediler"²⁹ şeklinde ek bilgi vermiştir.

"Eyyûbîler adını, hânedanın kurucusu Selâhaddin Yûsuf b. Eyyûb'un babası Necmeddin Eyyûb'ten almıştır. Eyyûbiler, Zengîler'in devamıdır. Türk-Kürt-Arap karışımı olan Eyyûbî ailesinin menşei karanlıktır. Güvenilir rivayete göre ise Eyyûbîler Hezbâniyye Kürtleri'nin Revâdiye aşiretindedir."³⁰ "Selâhaddîn

²⁴ Berzenci, a.g.e., s. 54.

²⁵ Ebu Fida, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, C. 2, thk. Mahmud Reyûb, Beyrut 1997.

²⁶ Üsâme İbn Münkız, *el-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 2008, s. 110.

²⁷ İbn Kalânîsî, a.g.e., s.214.

²⁸ Abdülhalim Oflaz, "Eyyubi Ailesinin İlk Dönem Tarihleri", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, 2016, s. 37.

²⁹ İmam Zehebi, a.g.e., s. 195.

³⁰ Ramazan Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 33.

Eyyûbî aslen Azerbaycan'ın Duvin Kürtlerindedir.³¹ Üsâme İbn Munkız İbretler kitabında ise, Selâhaddîn ve Atabek'in aralarında Türkçe konuştuklarını rivayet etmiştir.³²

Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk* adlı kitabında Mısır'da kurulan devletleri anlatırken: Fâtimîler, Eyyûbî Kürt Melikleri ve Türk Memlûk Sultanları" adını kullanmıştır.³³ İbn Haldun da Selahaddin Eyyubi'nin Kürt olduğu kanaatindedir. "Selahaddin Yusuf b. Necmeddin Eyyub b. El Kürdî, babası Necmeddin ve amcası Esedüddin Şirkuh Kürt cemaatinden idi"³⁴

Selâhaddîn, 18 Ocak 1169 tarihinde Fâtimî halifesi Âdîd-Lidînillâh tarafından vezir tayin edildiği zaman Selâhaddîn'in vezir olmasına karşı çıkanlardan yine Kürtler oldu."³⁵ Bir rivayete göre ise, "Şirkûh vefat ettiği zaman yerine Kudbeddin Husrev b. Tuleyl el-Hezbânî geçmeye niyetlenmiş ve İsa el-Hakkârî onu "Selâhaddîn ve sen aynı topluluktansınız" diyerek adaylıktan çekilmesini istemiş ve Selâhaddîn'i desteklemiştir."³⁶

İbn Şeddâd, *En-Ne'vâdirü'l-Sultâniye* adlı eserinde: "Seyfüddin Ali el-Meştub, Kürt emirlerinin büyüklerindedir. Hakkârî, Mihraniye cemaatinin öncülerindedir, Sultan Selâhaddîn'in ordusunda sağ kolda savaşmış ve büyük yararlıklar göstermiştir. Adı anılmayan bir Kürt ise Frenkleri öldürdü, sonra diğer beş kişiyi daha öldürdüğünü"³⁷ kayıt etmiştir.

Ebû Şâme el-Makdisî, İbnü'l-Esîr'deki bilgileri aynen kullanmış ve Selâhaddîn'in Kürt Revâdî aşiretinden olduğunu yazmıştır. Ebû Şâme, Musul çevresindeki Kürt asilerden ve İmâdüddîn Zengî'nin İmâdiye Kalesini inşa etmesinden söz etmiş, lakin Zengîler devrinde Suriye'de Kürtlerden söz etmemiştir. Selâhaddîn Eyyûbî'yi anlatırken ise Ziyaüddîn İsa el-Hakkârî'nin Selâhaddîn'in vezir olması için verdiği desteği zikretmiştir. Ayrıca, Şemsüddeve Tûrân Şâh döneminde, Emir İbrahîm el-Kürdî adında biri cemaati ile birlikte İbrim Kalesi'nin kendisine ikta edilmesini istemiş ve Şemsüddeve orayı ona ikta etmiş, ancak cemaat oraya yerleştikten sonra dağılmıştır."³⁸

³¹ Şerefhan, *Şerefnâme*, çev. M.Emin Bozarlan, Diyarbakır 2006, s. 53, Gregory Abu'l- Farac, a.g.e., s. 401.

³² Üsâme İbn Munkız, a.g.e., s. 187.

³³ Makrîzi, *es-Sülûk li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*, <https://www.al-mostafa.com>, s. 3.

³⁴ Abdurrahman İbn Haldun, *Tarihi İbn Haldun*, C. 3, Beyrut 2001, s. 649.

³⁵ Minorsky, a.g.e., s. 72.

³⁶ Boris James, *Selâhaddîn ve Kürtler*, çev. Nazlı Bilgiç, İstanbul 2015, s. 89.

³⁷ İbn Şeddâd, *en-Ne'vâdir es-Sultâniye, ve'l-Mehâsin'ül-Yusûfiyye*, www.alsalafway.com s. 135, 196, 232.

³⁸ Ebû Şâme el-Makdisî, *er-Ravzateyn fi Ahbâru'l-Devleteyn: en-Nûriye ve's-Salâhiye* www.al-mostafa.com, s. 216, 270, 351.

Selâhaddîn ve Kürtler kitabının yazarı Eyyûbî Devleti'nin Kürt aşiretlerin ittifakı ile kurulduğunu ve bu ittifakta: "Beşnevî, Şehrizorî, Hûmeydî, Zerzârî, Hakkârî ve Hezbânî Kürt aşiretlerinin yer aldığını, bunların zaman zaman Sultan için sorun teşkil ettiğini yazmıştır."³⁹ Boris James, Şîrkûh'un Mısır seferinden Selâhaddîn'in ölümüne kadar Eyyûbî Devletinde aktif görev alan yüz emir tespit etmiştir. "Bu emirlerden sadece otuz bir tane Kürt emirinin ismi kayıt edilmiştir. Bu emirlerin on üçü Hakkârî, dokuzu Hezbânî, dördü Zerzârî, ikisi Hûmeydî ve üçünün aşireti belli değildir."⁴⁰ Mehmet Emin Zeki Bey, Eyyûbîlerin emrine giren Kürt aşiretlerine "Hakkârî, Mihrânî, Sorânî, Hâmîdî ve Zerzârî aşiretlerini de ilave etmiştir."⁴¹

"Erbil şehri reisi Ebü'l-Heycâ Hezbânî tarihte önemli rol oynamıştır. Haçlılara karşı Akka Kalesinin savunmasını Ebü'l-Heycâ üstlenmiş, orduya komutan ve Kudüs'e vali olarak tayin edilmiştir. Hakkârî aşiretinden Seyfüddin İbn Ahmed el-Meştub Akka'da Ebü'l-Heycâ'nın yerine geçmiştir."⁴²

"Selâhaddîn Eyyûbî devrinde Haçlılara karşı savaşan ve isimleri tespit edilebilen Kürt aşiret isimleri şunlardır. Hakkârî, Mihrânî, Zerzârî ve Hezbânî'dir. Bazı aşiretlerin Hitîn Savaşına katıldıklarına dair rivayetler de vardır. Hatta Haçlı meliki Derbas, bir Kürt eliyle esir edilmiştir. Yine Kerek'teki Haçlı emiri de Mihrânî emirinin kölesi İbrahim tarafından esir alınmıştır."⁴³

İbn Şeddâd, tarihinde az da olsa Haçlı Seferlerine iştirak eden Kürt aşiretlerine, emirlere ve askerlere yer vermiştir. "Selâhaddîn Eyyûbî'nin yanında yer alan ve ona en çok destek sağlayan kişi Kadî İsa el-Hakkârî'dir. Seyfüddin Ali el-Meştub, Ali b. Ahmed ve Hoşterin, Kürt meliklerin büyüklerinden ve emirlerin önde gelenlerindedir. Bunlar sultanın yanında ve merkezde yer almışlardır. Kürt aşiretler ise, Cemaati Mihrânîye, ve'l-Hakkârîye ve Mücâhîdin'dir ki bunlar Sincar askerlerinin de önde gelenlerindedir. Adı anılmayan bir Kürt nefer ise saldırgan Frenklerden beş tanesini öldürmüştür."⁴⁴

Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk* adlı kitabında Eyyûbî Devletinde Mihrânîye Kürtleri, Kürt komutan Hüsâmeddîn Ebü'l-Heycâ ve Ali b. Ahmed Hakkârî adıyla bilinen İbn Meştub Hakkârî Kürtlerinden olup Kürt emirlerinin büyüklerindedir"⁴⁵ demiştir.

³⁹ James, a.g.e., s. 28- 51.

⁴⁰ James, a.g.e., s. 127.

⁴¹ Mehmet Emin Zeki Bey, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, ter. Komisyon, İstanbul 2011, s. 145.

⁴² Minorsky, a.g.e., s. 72.

⁴³ Berzenci, a.g.e., s. 54.

⁴⁴ İbn Şeddâd, a.g.e., s. 37, 447, 648.

⁴⁵ Makrîzi, *es-Sülûk*, s. 38, 70.

Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât* adlı eserinde, Eyyûbîler döneminde Emir Mücireddin adında doğudan Şam'a gelmiş ve Salih İsmail'e hizmet etmiş bir Kürt önderi ve büyüğünden söz etmiştir.⁴⁶

Boris James, Selâhaddîn devrinde Kürt emir ve komutanları şu şekilde tespit etmiştir: Selâhaddîn Eyyûbî 1190 yılında Akka'da Haçlılarla savaşırken Humeydî aşiretinden Nasr el- Humeydî denizde ölmüştür. Selâhaddîn Eyyûbî'nin egemenliği altındaki Mihrânî bölüğü kumandanı Hüsâmeddîn Ebü'l-Heycâ el-Hezbânî adında bir Kürttür. Bu bölük Askalon'un fethinde önemli yararlıklar göstermiştir. Şam'daki Kürt birliklerinin emiri Sardad Budan adını taşımaktadır. Yazar, İmâdüddin İsfahânî'den naklen ise Kürt aşiretlerin savaşdaki rolünü şöyle özetlemiştir. "Savaş ve dövüş uzmanı Humeydiyeler, düşmanı kendi mızraklarıyla yerle bir eden Hakkâriyeler, aslan kadar güçlü Zerzâriyeler, kurnaz Mihrânîler, hepsi kan ve revan içinde dövüşüyorlardı."⁴⁷

Boris James, Selâhaddîn döneminde Kürt aşiretlerin hangileri olduğunu, nereden geldiğini, ne tür hizmetler verdiğini yazdıktan sonra "Hakkâri ve Hezbânî aşiretleri Zengîler ve Eyyûbîler açısından sürekli bir tehlike oluşturmuştur. Aşiretler önceki sorunlarını unutmamış kendi aralarında rekabet ve çatışmayı sürdürmüştür. Aşiretler bazen Eyyûbîlere karşı düşmanlık yapmışlardır"⁴⁸ demiştir.

4 Ocak 1189'da Frenkler Müslümanlara doğru ilerlerken Kürt meliklerden Seyfüddin el-Meştub sol kanadın merkezindeydi. Yanında emir el-Mücella ve Mihrânî ile Kakhâri birlikleri bulunmaktaydı. "İsa el-Hakkâri Selâhaddîn'in bütün seferlerine katılmış bir komutandır. Temmuz 1187'de Akka ve çevresini işgalden kurtarmıştır.

1188 yılında vefat eden ve Haçlı Seferlerine tanıklık eden ünlü tarihçi Üsâme İbn Munkız İbretler kitabında, başta Şam bölgesi olmak üzere Haçlılara karşı koymada etkili olan bazı Kürt şahsiyetleri ve aşiretlerinin isimlerini vermiştir:

"Bir defasında askerlerimizden Meyyâh adlı bir Kürt bir Frank şövalyesine mızrakla saldırmıştı. Mızrak zırhı delerek şövalyenin karnına girmiş ve onu öldürmüştü. Birkaç gün sonra Frenkler bize saldırdı. Yeni evlenmiş olan Meyyâh silahla karşı koydu. Zırhının üzerine giydiği kırmızı damatlık elbise belli oluyordu. Bir Frank şövalyesi mızrağıyla onu vurdu ve öldürdü."⁴⁹

⁴⁶ Safedî, *el-Vâfi ve'l-Vefâyât*, <https://www.al-mostafa.com/> s. 1087

⁴⁷ James, a.g.e., s. 66.

⁴⁸ James, a.g.e., s. 42, 43.

⁴⁹ Üsâme İbn Munkız, a.g.e., s. 79.

Üsâme İbn Munkız, İbretler kitabında söz ettiği bazı Kürtler şunlardır. “Sultan Melikşah’ın sarayına da gitmiş Hemedat adlı yaşlı bir Kürt vardı. Hemedat yaşlanmış ve gözleri zayıflamıştı. Emir İzzeddin ona mescit işleriyle ilgilenmesini söyleyince “Ey emir atımın üzerinde ölmek benim için yatakta ölmekten daha güzeldir” dedi. “Trablus hâkimi Kont Jourdain’in Müslümanlara saldırısında Hemedat Haçlı şövalyelerden birisini mızrağıyla öldürmüştü.” “Antakya hâkimi Tancred Şeyzer’e saldırdığı zaman onlara karşı Kâmil el-Meştub ve Hasanun adlı Kürtler savaşmış, Hasanun savaşta Haçlılara esir düşmüştür.” Faris el-Kürdî Haçlılara karşı savaşmıştır.” Ebu’l-Ceyş adlı bir Kürd’ün Refül adındaki kızını Haçlılar esir almıştı.” “Antakya civarında Frenklerle savaşan Sehl İbn Gânim el-Kürdî adında birisi de vardı.” “Zahirüddeve Bahtiyâr adlı bir Kürt aslanın pençesine düşmüştü.” “Haçlılarla savaşırken Faris el-Kürdî yaralanmıştı.” Yazar, Selâhaddîn Eyyûbî tarafından iki oğlu öldürülen yaşlı bir kadından söz etmiştir. Bu dönemde “Hama emiri ise Alameddin Ali Kürtttür.”⁵⁰

İmâdeddin İsfehânî ise Suriye’de Kürtlerle ilgili olarak şu bilgileri kayıt etmiştir. Fakih Ziyaeddin el- Hakkari, Haçlı Seferlerinde şehit olan Kürt emirler, Seyfeddin el Meştub’un Akka’da Frenklerle mücadelesi ve kralı tehdidi ve Kudüs’ün fethinde Ziyaeddin el- Şehrizorî’nin rolü.⁵¹

Orta Çağda adı Kürtlerle anılan en önemli kale Kürt Kalesi (Hısn-ı Ekrâd)’dir. Rivayete göre “Nasr b. Mirdâs Kürtlerden bir kavmi 1031 yılında Hısn Sefh’a yerleştirmiştir. Daha sonra orayı vatan tutan Kürtlere nispetle bu kaleye Hısn-ı Ekrâd (Kürt Kalesi) adı verilmiştir.”⁵²

Mu’cemü’l-Büldân adlı coğrafya kitabında Haçlı Seferleri esnasında Kürtlerin Selâhaddîn Eyyûbî’ye karşı tutumları hakkında ilginç bilgiler vardır. Meselâ: “Selâhaddîn b. Yusuf Eyyûb, 1187 senesinde Akdeniz sahilini fethetmişti. Orayı korumaları için Kürtleri görevlendirmiş ve onlardan bir topluluğa maaş vermişti. 1187’den 1196’ya kadar bu böyle devam etmişti. Sonra Kürtler şehri Franklara satmış ve bilinmeyen bir yere gitmiştir. Şu ana kadar orası Frankların elinde kalmıştır. Bu topluluk Ebu Sâid Cebelî’ye nispet edilmiştir.

Kürt Kalesi sağlam bir kaledir. Cebel-i Lübnan’a bitişik yüksek dağlar üzerindedir. Batı tarafından Hıms’a bakar, Ba’lebek ve Hıms arasındadır. Kaleyi Şam emirleri inşa etmiş ve kaleye burç yapmıştır. Buraya, Frankları gözetlesin ve bölgeyi muhafaza etsin diye Kürtlerden bir topluluğu yerleştirmişlerdir. Onlara maaş, ücret ve her türlü erzak verilmiştir. Kürtler saldırıdan korkunca kale sağlam

⁵⁰ Üsâme İbn Münkız, a.g.e., s. 80- 195.

⁵¹ İmadeddin İsfehâni, *Hurûbu Selahaddin ve Feth-i Beytü’l- Makdis*, s. 82, 191, 244, 266.

⁵² Berzenci, a.g.e., s. 66.

olması için iyice sağlamlaştırılmış ve Haçlı saldırılarının çoğunu engellemiştir. Buna rağmen Franklar oraya gelince, Kürtler kaleyi terk etmiş, kaleyi Haçlılara satıp ve memleketlerine dönmüştür. Franklar orayı mülk edinmiş ve bu amaç için orayı ellerinde tutmuştur. Bugün onların elinden orayı çekip almaya kimsenin gücü yetmemektedir.”⁵³

İbnü'l-Esir, “Kürt Kalesinde oturan, kaleyi Haçlılara satan Selâhaddîn'in adamlarından birisinin, Franklar İslam ülkelerini yağmalayınca onlara destek olduğu için çok pişman olduğunu” rivayet etmiştir.⁵⁴

Amin Maalouf'un *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri* adlı eserinde, kaynak vermeden şu bilgiyi vermiştir. “Erişilmesi güç, doruktaki bu kale Akdeniz'e kadar tüm ovaya hâkim bir konumdadır. Zengin Bukayye ovasının köylüleri Ocak 1099'da Frenk tehlikesini görünce sürülerini, zeytinyağı ve buğday stoklarını toplayıp Kürt Kalesine yerleşmişlerdir. Frenkler gelip kaleyi kuşatınca mahvolduklarını hisseden köylülerin aklına bir hile gelir. Birden kale kapılarını açıp sürülerinin bir bölümünü dışarı salarlar. Savaşı unutan Frenklerin hepsi hayvanların peşine düşer. Saflar öyle karışır ki cesaretlenen savunmacılar huruç edip Saint Gilles'in çadırına erişirler. Yalnız kalan Frenk komutan köylülerin eline düşmekten kıl payı kurtulur. Köylüler bu başarıya çok sevinirler. Ertesi gün Saint Gilles adamlarını surlara sürdüğünde ortalıkta hiç kimse görünmez. Saldırganlar köylülerin bu kez nasıl bir tuzak hazırladığını düşünürler. Ama onlar en akıllıca yolu seçmiş, geceden yaralanıp oradan uzaklaşmışlardır. Hısnu'l-Ekrâd ismi bozularak kale adı Krat, sonra Krak yapılır. Krac des Chevaliers (Şövalyelerin Krakı) adıyla anılmaya devam eder.”⁵⁵

İbn Kesîr, Selâhaddîn Eyyûbi çevresindeki Kürtlerin ve Türkmenlerin ilişkileri hakkında şöyle bir nakilde bulunmuştur: “Haçlı istilasının olduğu dönemde Selâhaddîn'in çevresi ve komutanları Selâhaddîn'e diyorlar ki; “Eğer istiyorsanız Kudüs'te Haçlı muhasarası altında kalırız ama sen veya aileden biri bizimle beraber olun ki askerler emrin altında kalmış olsunlar. Çünkü Kürtler, Türklere itaat etmezler. Türkler de Kürtlere itaat etmez. Sultan bu mesajı alınca çok ağrına gitmiş o geceyi üzüntülü ve kederli olarak geçirmiştir. Emirlerin bu mesajı üzerine derin derin düşünmüştür.”⁵⁶

⁵³ Yâkut el- Hamevî, a.g.e., C. II, s. 109, 264.

⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 11 trc. A. Özeydin, İstanbul 1987, s. 410.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., C.12, s. 38.

⁵⁵ Amin Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Bertkay, İstanbul 2012, s. 52, 53.

⁵⁶ İbn Kesir, a.g.e., s. 64.

M. Şerafeddin Yaltkaya, Karâmita ve Sinan Reşidüddin'i anlattığı makalede Selâhaddîn ve Sinan Reşidüddin arasındaki yazışmalarda aracılık yapan kişilerden birinin Kürt olduğunu yazmıştır. "Selâhaddîn, Sinan Reşidüddin'e bir mektup yazıp, bir adamla göndermiş idi. Sinan Reşidüddin, mektup kendisine gelmezden evvel cevabını hazırlamış, mektubu getirecek adamın ahmak ve kibirli bir Kürt olduğunu söyleyerek, bunun kendilerine yaklaşmaması için mektubu uzak bir mesafeye bırakmış idi."⁵⁷

Eyyûbîler döneminde Kürt emir ve aşiretlerin Haçlı Seferlerine katılmaları konusunda sınırlı da olsa bilgi mevcuttur. Ancak Suriye'de özellikle Kuzey Suriye'de Kürt varlığı hakkında bilgi yoktur. Kürtlerin sınırlı da olsa yaşadıkları mekânlar daha çok Şam ve Halep çevresidir. Boris James, Eyyûbîler devrinde Kürtlerden kalan eserleri şöyle özetlemiştir: "Eyyûbîler döneminde Zerzârî, el-Beşnevî ve Harat el-Ekrâd adlı Kürt aşiretler adını taşıyan Halep'te dört cami yan yana yapılmıştır. Ayrıca Şam'da Kürtler tarafından inşa edilmiş birçok camii ve bir Kürt mezarlığı vardır."⁵⁸

Moğollar ve Memlûklülere Devrinde Suriye'de Kürtler

Moğol istilası döneminde bazı kaynaklarda Kürtlerin de adı geçmiştir. 1230 Yassıçemen savaşında Harzemşahlara karşı Selçuklularla Melik Eşref ittifak yapmıştı Orduları seçme askerlerden oluşmuştu. "Bu askerler tecrübeli ve cesurdu. Yanlarında yağız atları ve çok sayıda silahları vardı. Askerlerin başında el-Hakkâriye Kürtlerinden cesaretiyle meşhur aynı zamanda ahlaklı, üstün özelliklere sahip, Halep askerlerinden İzzeddin Ömer b. Ali adında tanınmış bir komutan vardı."⁵⁹

Kadri Yıldırım el-Ömerî'den naklen şu bilgileri vermiştir: "Şam'ın muhtelif yerlerine yerleşen Kürtlere mensup olan ordu içindeki askerlerin çoğu değişik Kürt muntıkalarından buralara gelen Bofî, Dasnî, Zerzârî ve Mihrânî aşiretlerine mensuptur". el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr* adlı eserinde ise "1245 yılında Moğollar tarafından işgal edilen Şehrîzor'da büyük katliamlar yaşanmış, bunun neticesinde Kürtler kitleler halinde bu şehirden çıkarak Şam ve Mısır diyarına göç ettiklerinden"⁶⁰ basetmiştir.

"Moğollar 1258 yılında Bağdat'ı işgal ettikten sonra sıranın kendilerine de geleceğini anlayan Şehrîzor Kürtleri aşiretler halinde Şam'a göç etmişlerdir.

⁵⁷ M. Şerafeddin Yaltkaya, "Karâmita ve Sinan Reşidüddin", *Dârul-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, S.7, İstanbul 1928, s. 55-56.

⁵⁸ James, a.g.e., s. 50-51.

⁵⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 12, s. 454.

⁶⁰ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. III, www.shamela.com, s. 126.

"Emiru'l-Ekrâd" (Kürt Emiri) olarak meşhur olan Emir Bahâeddin Yakûb eş-Şehrizerî kendi yönetimindeki 3.000 (üç bin) kadar atlı, ayrıca kadınları ve taşıyabildikleri kadar malları ile birlikte Şam'a gelip Eyyûbî hükümdarlarına iltihak etmişlerdir."⁶¹

el-Aynî, *İkdü'l-Cümân* adlı eserinde "Moğol saldırıları sonucu Şam ve Mısır diyarına göç etmek zorunda kalan Şehrizer Kürtlerinin bu her iki diyarda "Ekrâd-u Şehrezur" (Şehrizer Kürtleri) olarak kümelendiklerini ve içlerinden "Şehrizerî" nisbesini taşıyan çok sayıda âlim çıktığını belirtmektedir."⁶²

Moğollar, İslam coğrafyasını işgal edince Kürtlerin bir kısmı Moğollara karşı savaşılan Memlûklülerin yanında yer almıştır. Meselâ, "Ebû'l-Heycâ el-Kürdî önde gelen bahadır komutanlardandır. Ayn-ı Calut savaşında Moğolların bozguna uğratılmasında büyük rolü olmuştur. Melik Muzaffer bu savaştan sonra onu Dımaşk'a müsteşar olarak atamıştır."⁶³

Moğollara tâbi olmak istemeyen emirler, Mısır'a giderek Sultan Baybars'ın yanında yer almışlardır. Sultan Baybars, ona Mısır'da kalmak ya da Erbil'in ikta olarak kendisine verilmesi şeklinde iki seçenek sunmuş; O, Erbil'in kendisine ikta edilmesi teklifini kabul etmiştir. Seyfeddin Mengelan yanına Alâmeddin Ebu Ali ez-Zerzâri, Cemâleddin Haşîş ve İbn Mâhi gibi Kürt beylerini de alarak Erbil'e gitmiştir. Ordusuyla şehre saldırmış ve şehirde bulunan Moğolları yenerek kadın ve çocukları esir almıştır. Daha sonra 1262'de Erbil yakınlarında Moğollar ile yapılan bir savaşta ölmüştür."⁶⁴

Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide* adlı eserinde İran'ın Loristan bölgesinde yaşayanlar hakkında bilgi verirken: "1106 yılında Şam'ın Simak Dağında (Cebelü Simak) yaklaşık yüz hane Kürt, onların kavimlerinin büyüğü ile aralarının açılması yüzünden kalkıp Loristan'a geldiler"⁶⁵ demiştir.

Moğollar ve Haçlılara karşı Türkmenler ve Kürtler genellikle ittifak halinde bulunmuştur. Gregory Ebû'l-Ferec'in rivayet ettiği ittifak örnekleri şöyledir: "1278 yılının yaz mevsiminde Türkmenlerden, çöl sakinlerinden ve Suriye'de toplanan Kürtlerden müteşekkil bir kalabalık Suriye'de bir araya geldi. Kilikya'yı istila ederek Hamdun'a kadar ilerlediler, memlekette büyük tahribat yaptılar ve çok ganimet aldıktan sonra geri döndüler. 1282 yılında çöl kabilelerinin, Türkmenlerin ve Kürtlerin eşkıyaları birleşerek Kilikya havalisini istila ettiler. Ayas'a kadar

⁶¹ Yıldırım, a. g. e., s. 30.

⁶² Aynî, *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zaman*, C. I, www.shamela.com, s. 181.

⁶³ İbn Kesir, a.g.e., C. 13, s. 420.

⁶⁴ İhsan Akın, *Hakkari Beyliği*, (1130-1849), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2019, s. 33.

⁶⁵ Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s. 432.

ilerleyerek burayı yakıp yağma ettiler.”⁶⁶ “Seyfüddevle Sadaka, Sultan’a karşı Kürtler, Türkler, Deylemliler ve Araplardan oluşan yirmi bin kadar süvari topladı”⁶⁷ demiştir.

Moğol işgaline karşı Yezîdî Kürtler bile Müslümanlarla birlikte hareket etmiştir. “Artuk ili ve Cezire’de gelişen Yezîdî mezhebi mensupları gittikçe kuvvetlenerek siyasi hadiselerde rol oynamaya başlamışlar; Moğollara karşı mücadelede Türkmenlerle birlikte hareket etmişlerdir. XIII. asırda çok kuvvetlenen Yezîdî Kürt aşiretleri, Türkmenler ile birlikte Moğollara ve Ermeni eşkiyasına karşı savaşmıştır. İzzeddin Keykavus Moğollara karşı büyük bir mücadele açınca Ali Bahâdır Türkmenlerden ve bu Yezîdî Kürtlerden çok asker toplamış ve Erzen beyleri de bu kuvvetlerden faydalanmıştır.”⁶⁸

Safedî, Memlüklüler devrinde Kürt emirlerin varlığı ve Kürtlerin namus konusunda ne kadar hassas olduklarını gösteren bir olayı zikretmiştir: Şair İbn Süveyd, oğlancılık konulu bir şiir yazmıştır. Şiir mealen: “(erkek) çocuk karşımıza çıkınca ay gibi parladı, kadınlar (cariyeler) onun güzelliğini öve öve bitiremediler. (Dediler ki:) görünüyor ki çocuk Kürt, sakalları çıkmaya başlamasa insanlar bilemeyeceklerdi kız mı yoksa erkek mi?”

O çocuğun akrabaları Kaymeriyye emirleriydi. İbn Süveyd bu şiiri Memlük sultanı el-Melik’ün-nasır’a okumuştı, Nasır da bu çocuğun akrabası emirler her geldiğinde İbn Süveyde ‘Levla’ (o şiirin başı) dermiş mizah babından, İbn Süveyd de ‘susma’ işareti olarak elini ağzına koyarmış (başparmağıyla sus işaret), bunu Kürt emirlerden korktuğundan dolayı yapmıştır”⁶⁹.

Suriye’de Kürt varlığı araştırılırken önemli bir noktaya daha dikkat etmek gerekmektedir. Bugün Kuzey Suriye’de Kürtlerin yaşadığı şehirleri kim kurmuştur? Eğer Kuzey Suriye Kürtlerin anavatanı ise buradaki şehirlerin kurucularının da Kürtler olması gerekir. Şimdi kısaca bu şehirlerin hangileri olduğuna ve şehirlerin kimler tarafından kurulduğuna bir bakalım:

Afrin, Eski çağ döneminden kalma bir şehirdir. Şehir çevresinde Hititler döneminden kalma tarihi eserler vardır. Bu yerleşim birimi daha çok Roma döneminde şehir hüviyeti kazanmıştır. Kamışlı, 1926 yılına kadar bir köydür. Kobani, (Ayn el-Arab) adı company (şirket) sözcüğünden gelir; 1911 yılında Bağdat Demir Yolu’nu yapan Deutsche Bank şirketine izafeten bu isim verilmiştir. Osmanlı Devleti, yüz yetmiş köyün dâhil olduğu bölgeye Osmanlıca Arap Pınar

⁶⁶ Abu’l-Farac, a.g.e., s. 602- 608.

⁶⁷ İbn Haldun, *Tarihi İbn Haldun*, C. 5, www.shamela, s.35.

⁶⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2001, s. 228, 236.

⁶⁹ Safedî, a.g.e., C. I, s. 764.

adını vermişti. Resu'l-ayn, Roma döneminde kurulmuş bir şehirdir, sonra Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Yani bölgede Kürtlerin adı geçmemektedir.

Suriye'de Kürtlerin yerleşmesi ve yayılması şöyle özetlenebilir.

Yukarıda verilen bilgilerden Kuzey Suriye'nin Kürtlerin anavatanı olmadığı anlaşılmıştır. Kürtler bu bölgeye sonradan gelmiştir. Kürtler İslam tarihi boyunca zaman içinde kademeli olarak Suriye'ye gelmiş ve yerleşmiştir. Kürtlerin Suriye'de görülmeye başlamaları Hamdânîler dönemine rastlamaktadır. Kürtler bu dönemden itibaren tarihi kayıtlarda yer almaya başlamıştır. Sonra Mirdâsîler döneminde etkin olmaya başlamışlar ki Mirdâsî yönetimi Kürtleri Sefah Kalesine iskân etmiş ve Kale Kürt Kalesi olarak anılmaya başlamıştır. X. yüzyılda Şam'da Kürtlerin yaşadığı bir mahalle, Kuzey kesimde Berziye adlı bir kale, bir Kürt tarafından kurulan mezarlığın adı geçmektedir. Hamdânîler, Mirdâsîler ve Fâtimîler devletinde görev yapmış Kürt kadı, asker ve az sayıda valinin ismi tespit edilmiştir. Fâtimîler devrinde görev yapan kadı ve asker sayısı bâriz bir şekilde artmıştır. Suriye'de Kürt varlığı ile ilgili olarak dikkati çeken bir nokta ise Kürtlerin daha çok Şam çevresinde yaşamış olmasıdır.

Kadı ve müderrislerin özellikle Şehrizorî, Hakkârî ve Sincârî nisbeleri kullanmalarına bakılırsa, Müslüman Kürt kadılar buraya adı geçen şehirlerden gelmiştir. Kürtler Şafii mezhebinden olup çok sayıda kadı ve fakîh yetiştirmiştir. Kürt âlimler Şam ve Halep bölgesinde kadılık görevlerinde bulunmuş ve bir süre sonra Şam merkezde Kürt nüfusu artmıştır.

Büyük Selçuklular döneminde Türkler Suriye'ye gelmeye başlamış ve Hanoğlu Harun et-Türkmânî Kürtlerin de aralarında bulunduğu bir ordu kurmuştur. Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak Atsız önderliğinde Suriye Selçuklu Devleti kurulduğu zaman Suriye'de Selçuklular ciddi bir Kürt varlığı ile karşılaşmamıştır. Haçlı Seferleri başlayınca Mervânî emirliğine bağlı askeri birimler ile Merağa emiri Ahmedil örneğinde olduğu gibi az sayıda Kürt, Haçlılarla savaşmak için Suriye bölgesine gelmiştir.

Zengîler döneminde İmâdüddin ve Nureddîn Zengî döneminde Kürt coğrafyası büyük oranda Zengîlere bağlı olduğu için, Zengîler döneminde Haçlılara karşı savaşan Kürt sayısında artış olmuştur. Suriye'de Kürt nüfusunun ve nüfuzunun artması daha çok Selâhaddîn Eyyûbî döneminde olmuştur. İsa el-Hakkârî, Ali el-Meştub gibi bazı komutan ve kadılar Selâhaddîn Eyyûbî ile birlikte Suriye'ye gelmiştir. Ayrıca beş büyük Kürt aşiretinin bölgede olduğuna dair kayıtlar vardır. Selâhaddîn Eyyûbî yönetiminde otuz civarında Kürt emirin adı tespit edilmiştir. Eyyûbîler döneminde özellikle Hakkârî bölgesinden Kürt emir ve

aşiretler Haçlılara karşı savaşmak için Suriye’ye gelmiştir. Selâhaddîn Eyyûbî öncesinde Suriye bölgesinde az sayıda Müslüman Kürt varken Haçlılarla mücadele için gelen Kürtlerle birlikte Kürt savaşçı sayısı artmıştır.

Eyyûbî Devleti’nin Kürt olup olmadığı çok tartışılmaktadır çünkü Eyyûbîlerin kurulduğu Suriye ve Mısır halkı Kürt değildir. Selâhaddîn döneminde sınırlı sayıda Kürt aşireti bölgededir. Üstelik bazı aşiretlerin Selâhaddîn’e karşı tutumları olumsuzdur. Mesela bir Kürt emir Selâhaddîn’in vezirliğine karşı çıkmıştır. Selâhaddîn’in Haçlılara karşı savaşmaları için Kürt Kalesine yerleştirilen Kürtler kaleyi Haçlılara satmış ve bölgeyi terk edip kaçmışlardır. Kürt coğrafyasındaki Kürt emirlerin hiçbiri Selâhaddîn’e destek olmamış, emrine tabi olmamış ve Selahaddin üç yıl onlarla savaşmak zorunda kalmıştır. Eyyûbîler döneminden sonra Memlûklüler devrinde Kürtlerin etkinliği devam etmiş hatta bazı Kürtler Memlûklülerle birlikte Moğol istilasına karşı savaşmıştır.

Suriye’de Kürt nüfusu ile ilgili bir başka gerçek ise Kürt coğrafyasından zaman zaman Suriye’ye ferdi veya aşiret düzeyinde göçler olmuştur. Çünkü Suriye İslam coğrafyasının önemli bir parçasıdır. Suriye Kürtleri vatan olarak sadece Suriye’yi görmemiş ve değişik sebeplerle Anadolu ve İran’a göç etmişlerdir. Suriye’ye Kürt göçünde bir başka etken ise Abbasiler döneminde yönetime muhalefet eden veya farklı mezheplere sahip Kürtlerin Suriye’ye göç etmesidir.

Suriye’de Kürt nüfusunu artıran bir diğer etken ise Selçukluların İran, Kuzey Irak ve Anadolu’da hakimiyet kurmaya başlaması ile Kürt nüfusu ya kuzeye Kafkasya veya Suriye bölgesine doğru kaymış olmasıdır. Moğol istilası başlayınca Anadolu ve Kuzey Irak’tan kitlesel olarak Kürtler batıya ve güneye doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Osmanlılar döneminde özellikle Suriye’nin kuzeyinde Kürt nüfusu artmaya devam etmiştir. Ancak Suriye’de Kürt nüfusunu artıran asıl etken Cumhuriyet döneminde Türkiye’den 100. 000 (yüz bin) civarında Kürdün Suriye’ye göç etmesi ile olmuştur.

Kuzey Suriye’nin Kürtlerin anavatanı olmadığını gösteren bir başka kanıt ise bugün Kürtlerin yaşadığı şehirlerin hiç birisinde tarihte Kürt adı geçmemektedir ve bu şehirlerin kurucusu Kürtler değildir. Diğer bölgelerde olduğu Kürtler Suriye’ye de başkalarının kurduğu şehirlere sonradan gelip yerleşmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Akın, İhsan, *Hakkari Beyliği* (1130-1849), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2019.
- Kerimüddin Mahmud Aksarâyi, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Ali Muhammed Sallâbi, *Zengîler Dönemi*, trc. Turgut Akyüz, Ravza Yayınları, İstanbul 2014.
- Aynî, *İkdu'l-Cümân fî Tarihi Ehli'z-Zaman*, C. I, www.shamela.com.
- Berzenci, Ahmed Muhammed Abdülkerim, *Zengi Atabeyliği Devrinde Kürtler*, Erbil Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erbil 2001.
- Ebu Fida, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, C. 2, thk. Mahmud Reyûb, Daru'l-Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1997.
- Ebü Şâme el-Makdisî, *er-Ravzateyn fî Ahbârü'l-Devleteyn: en-Nûriye ve's-Salâhiye* www.al-mostafa.com.
- el- Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. III, www.shamela.com.
- Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Hamdullah Müstevfi, *Târîh-i Güzîde* çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Hazrecî İbrahim b. Muhammed b. Ebu'l-Fevâris, *Tarihu Devleti'l-Ekrad ve'l-Etrak*, Yazma Süleymaniye (Hekimoğlu) Kütüphanesi, No: 695.
- İbn Asâkir, *Tarihi Dimaşk*, C. 2, thk. Ali Şiri, www.shamela.com.
- İbn Haldun, *Tarihi İbn Haldun*, C. 5, www.shamela.com.
- İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, çev. Onur Özatağ, TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Kesir, *el- Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.
- İbn Şeddâd, *Nevâdir es-Sultânîye ve'l-Mehâsinü'l-Yusûfiyye*, www.alsalafway.com
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, yay. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1976.
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, C. I. www.al-mostafa.com
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, C. 11, trc. Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987.
- İmam Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdusselam, Daru'l-Kütüb Arabi, Lübnan 1987, bölüm 9, s. 25-38.
- İmadeddin İsfehânî, *Hurûbu Selahaddin ve Feth-i Beytü'l- Makdis*, C. 3, Dârul Menar, Kahire t.s.
- James, Boris, *Selâhaddin ve Kürtler*, çev. Nazlı Bilgiç, Avesta, İstanbul 2015.
- Maalouf, Amin, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul 2012.
- Makrizî, *es Sülûk li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*, <https://www.al-mostafa.com>
- Makrizî, *İttiazü'l-Hunefa bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatimiyyin ve'l-Hulefa*, www.shamela.com
- Mehmet Emin Zeki Bey, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, trc. Komisyon, İstanbul 2011.
- Mesudi, *Murûcu'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Minorsky, Viladimir, *Kürtler ve Kürdistan*, çev. Kamuran Fıratlı, İstanbul 2004.
- Oflaz, Abdülhalim, "Eyyubi Ailesinin İlk Dönem Tarihleri", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, 2016, s.37-60.
- Özeydın, Abdülkerim, "Ahmedililer", *DİA*, C. II, İstanbul 1988.
- Safedî, *el-Vâfi ve'l-Vefâyat*, C. I, <https://www.al-mostafa.com>
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

- Şerefhan, *Şerefnâme*, çev. M. Emin Bozarslan, Diyarbakır 2006.
- Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1983.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2001.
- Ünal, Nasuhi Karaarslan, "Hamdânîler", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 446-447.
- Üsame İbn Münkız, *Kitabul-İtibar*, çev. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 2008.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, çev. Seyfettin Çetin, Nubihar Yayınları, İstanbul 2014.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, C. 4, thk. Nâşirûn, Dar'us-Sadr, Beyrut 1957.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin, "Karâmita ve Sinan Reşîdüddin", *Dârül-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, S. 7, İstanbul 1928.
- Yıldırım, Kadri, *Kürt Tarihi ve Coğrafyası 1/Rojava*, Şemal Yayınları, İstanbul 2015.

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ'NDE HEMEDAN'IN SİYASİ TARİHİ

HAMADĀN'S POLITICAL HISTORY DURING GREAT SELJUK PERIOD

Gülseren AZAR NASIRABADI*

Öz

Cibal bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Hemedan Ortaçağ'da hem jeopolitik konumu hem de siyasî ve iktisâdî özellikleriyle ön plâna çıkmış bir merkezdi. Verimli topraklara sahip olan ve ticaret yolları üzerinde bulunan, diğer yandan bölgedeki askerî geçiş güzergâhının önemli noktalarından birisi olan Hemedan kuruluşundan itibaren birçok tarihî hadiseye tanıklık eden bir kent olmuştur. Müslümanlar tarafından ele geçirildikten sonra da gelişmeye devam eden şehir Selçukluların bölgeye gelişiyle Türklerin hâkimiyeti altına girmiş ve batıdaki önemli kentlerinden biri hâline gelmiştir. Her ne kadar Selçuklu hükümdarları hânedan üyelerini bu bölgeyi yönetmeleri için göndermişlerse de şehrin idaresinin kendilerine bağlı kalmasına özen göstermişlerdir. Bu sebeple Hemedan merkezli oluşabilecek bağımsızlık hareketlerine de izin vermeyerek olması muhtemel hadiselerin önüne geçmişlerdir. Selçuklu sultanlarının batıya doğru gerçekleştirdikleri fetihlerde önemli bir askerî ve siyasî üs görevini üstlenen Hemedan şehrine ayrı bir ihtimam gösterildiği devrin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Büyük Selçuklular döneminde

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/ Türkiye, gulserenceceli@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2576-7593>

Hemedan şehrinin haiz olduğu ehemmiyet ve bu kentte vuku bulan hadise ve gelişmeler kaynakların verdiği bilgiler ışığında ele alınacaktır.

•
Anahtar Kelimeler

Hemedan, Selçuklular, Tuğrul Bey, Cibal, Alparslan

•

Abstract

Hamadān, an important city of Jibal region, rose as a centre thanks to its geopolitical location and political and economic qualities during the Medieval period. Already containing fertile soil and being located on trade routes, Hamadān was also a significant crossroad point for military transit routes in the region and had witnessed numerous historical events since its foundation. Maintaining its rise with its capture by Muslims, the city came under the domination of the Turks with the arrival of the Seljuks and became their one of the most important cities in the west. Although the Seljuk rulers sent the dynasty members to govern the region, they also opted to keep the city's administration solely under their own control. Consequently, they survived potential unwanted incidents by avoiding the possibility of Hamadān-centred independence movements. The sources of this period clearly demonstrate that the Seljuk sultans displayed a special interest for the city of Hamadān which was a significant military and political base for westward Seljuk conquests. This study evaluates the significance of the city of Hamadān during the Seljuk period along with the incidences and developments the city experienced under the light of the data the sources provide.

•

Keywords

Hamadān, Seljuks, Tughril Bey, Jibal, Alparslan

GİRİŞ

Hemedan şehri gerek coğrafi ve stratejik gerekse tarihî açıdan çok önemli bir şehirdir¹. Cibal bölgesinin² önemli merkezlerinden birisi olan Hemedan, Elvend Dağı'nın eteklerinde yer alan düzlük arazide kurulmuştur³. Şehrin kuzeyinde Kazvin ve Azerbaycan, batısında Kirmanşâh, güneyinde Irak bölgesi, doğusunda ise Sâve bulunmaktadır. En eski devirlerden itibaren önemli bir ticaret merkezi olan Hemedan üzerinden Irak'dan Kafkasya, Horasan ve Türkistan'a giden ticaret ve askerî yolları geçmekteydi⁴.

Hemedan kelimesi tarihi kayıtlarda çeşitli şekillerde yazılmaktadır⁵. Şehrin ne zaman kurulduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır⁶. Kurulduğu

¹ Hemedan şehrinin İslâm coğrafyacılarının eserlerinde belirtilen özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân*, Türkçe trc. Mustafa Fayda, İstanbul 2013, s. 352; Ya'kubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub, *Ülkeler Kitabı*, Türkçe trc. Murat Ağarı, İstanbul 2002, s. 454; İbn Hurdâzbi, Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Türkçe trc. Murat Ağarı, İstanbul 2008, s. 33, 46-47; Ebu Dülef Mis'ar b. Mühelhil, *İran Seyahatnamesi*, Türkçe trc. ve notlar: Serdar Gündoğdu, İstanbul 2018, s. 92-95; İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Ali, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, s. 277-279; Yâkut el-Hamevî, Ebî Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut t. s., s. 410-417; Hamdullah Müstevfî Kazvîni, *Nüzhetü'l-kulûb*, Tashih ve Tehşiyeye: Muhammed Debir Siyâkî, Kazvin 1388hş, s. 115-117. Hemedan'ın tarihi coğrafyası hakkında ayrıca bkz. Emânullah Yağmâyî- Zehrâ Pürşabâniyân, "Huviyet-i Târih-i Coğrâfyâ-yi Hemedân der Mutûn-e Muverrihân-e İslâmî ez Âgâz ta Asr-i Kâcâr", *Sohen-e Târih*, 25, Pâyiz ve Zemestân 1393hş, 29-50; Meryem Muhammedî- Mustafa Rezayî, "Coğrâfyâ-yi Târih-i Şehr-i Hemedân ez Âgâz ta Dovre-i Selcukî ber Esâs-e Mutûn-e Muverrihân ve Coğrâfyânevisân", *Mecmua-e Makalât-e Kongre-ye Mimârî ve Şehrsâzî-ye Ostân-e Hemedân*, 1395hş, s. 1-19; Muhammed İbrahim Zârî- Mustafa Rezâyî, "Coğrâfyâyî-e İktisâdî-ye Deşt-i Hemedân Behâr-e der Dovre-ye İslâmî (ez Karn-e Sevvom-e Hicrî ta Evâhir-e Dovre-i Kâcâriyye) ber Esâs-e İsnâd-e Mektûb-e Târihî ve Coğrâfyâyî", *Pejuheşnâme-i Târih-i İctimâî ve İktisâdî*, VII/2, (Pâyiz ve Zemestân) 1397hş, s. 45-71; Xavier de Planhol, "Hamadan: Historical Geography", *Encyclopaedia Iranica*, XI, s. 605-607.

² Cibal bölgesinin meşhur şehirleri arasında Hemedan, Kum, Kaşan, İsfahan, Kerec, Dinaver, Zencan, bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 277-280; Clément Huart, "Cibal", *İA*, III, s. 158.

³ Tahsin Yazıcı, "Hemedan", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 183.

⁴ Mirza Bala, "Hemedan", *İA*, V/1, s. 420.

⁵ Hemedan (همدان) ismi Asurluların çivi yazılı tabletlerinde "Amadana", Ahamenişiler döneminin büyük imparatorlarından I. Darius dönemindeki bir kitabe de eski Farsça yüzünde "Hangmatana", Elamca kısmında "Agmadana" şeklinde yazılmıştır. Grek tarihçi Herodot bu kelimeyi "Agbatana" olarak verirken, Ermeni kaynaklarında "Ahmatan", "Hemetan" ve "Ahmetan" şeklinde geçmektedir. Tevrat'ta ise "Akmetada" olarak ifade edilen bu isim Arap kaynaklarında "Hemezan" (همزان) olarak verilmektedir. Bkz. Bala, "Hemedan", s. 420; N. R. Frye, "Hamadhân", *EL*, s. 105; Yazıcı, "Hemedan", s. 183.

dönemden itibaren bölgede önemli bir yer edinen Hemedan Medlere başkentlik yapmıştır. Şehir Ahemenişiler zamanında da bu önemini devam ettirmiş⁷ ise de Sasaniler devrinde ehemmiyetini kısmen kaybetmiştir. Ancak Müslümanlar tarafından ele geçirilişi ile birlikte eski önemine yeniden kavuşmuştur.

Şehir Hz. Ömer zamanında (634-644) Nihavend Savaşı'nın 21 (642) hemen akabinde Müslüman hâkimiyetine girmiştir⁸. Bölgenin önemli şehirlerinden olmak vasfını hem bu dönemde hem de daha sonraki Emevîler ve Abbâsîler devirlerinde devam ettirmiştir⁹. Müslüman hakimiyetiyle birlikte imar faaliyetlerinde kendisini gösteren bir yoğunluk göze çarpmaktadır¹⁰. Abbâsîlerden sonra önce Ziyârîlerin¹¹ (928-1090) ardından Büveyhîlerin (932-1062) ve daha sonra da Kâkûyîlerin¹² (1007-1119) eline geçmiştir¹³.

Selçukluların Hemedan'ı Ele Geçirme Teşebbüsleri

XI-XII. yüzyıllar arasında Maverâünnehir'den Azerbaycan ve Anadolu'ya, Suriye'den Kirman'a kadar çok geniş bir coğrafyada hüküm süren Büyük Selçuklu Devleti şüphesiz ortaçağ Türk tarihinin en önemli devletlerinden birisidir¹⁴.

⁶ Hemedan şehrinin eski tarihi ve ne zaman kurulduğuna dair görüşler hakkında bkz. Bala, "Hemedan", s. 420-421.

⁷ Şehrin bu dönemdeki önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Frye, "Hamadhân", s. 105; Yazıcı, "Hemedan", s. 183; Bala, "Hemedan", s. 420-421; Hemedan'ın Ahemenişiler dönemindeki önemi hakkında ayrıca bkz. Feribâ Şerfiyân- Ketâyûn Fikri Pûr- Azâdi Heyder Pûr, "Berresi ve Tahfîl Mehr-i Ostovâne-i Hahamenîşi Mekşûfe ez Hemedân", *Fasl-nâme-i İlmî Fennî Hunerî*, S. 64, s. 41-48; Stuart C. Browne, "Ecbatana", *Encyclopaedia Iranica*, VIII, s. 80-84.

⁸ Frye, "Hamadhân", s. 105; Bala, "Hemedan", s.422.

⁹ Emevîler döneminde halife Abdülmelik b. Mervan döneminde sikke bastırılan şehirlerden birisi de Hemedan'dır. Abdülhüseyin Zerrinkûb, *Târih-i İrân Bad ez İslâm*, Tahran 1387hş, s. 91.

¹⁰ Frye, "Hamadhân", s. 105; Yazıcı, "Hemedan", s. 184; Hemedan şehrinde yapılan imar faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed İbrahim Zârî, "Sahtar-e Kalbodî - Fezâ-yi Şehr-i Hemedân ez Agâz-e Dovre-i İslâmî ta Pâyân-e Dovre-i Kâcâr Beresâs-e Medârik ve Şevâhid-e Mevcud", *Nâme-i Bastânşinâsî*, 1 (Pâyîz ve Zamestân) 1390hş, s. 57-82.

¹¹ Ziyârîler Hazar denizinin güneydoğusunda Cürcân ve Taberistan'da hüküm süren Deylemlî bir hânedandır. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *DİA*, LIV, İstanbul 2013, s. 498.

¹² Irak-ı Acem ve Yezd bölgesinde hüküm süren Kâkûyîler hânedanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Clément Huart, "Kâkûyîler", *İA*, VI, 108-109; Ahmet Güner, "Kâkûyîler", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 219-221.

¹³ Bala, "Hemedan", s. 422; Yazıcı, "Hemedan", s. 184.

¹⁴ Büyük Selçuklu tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-416; C. E. Bosworth, "Saldjukids", *EI*, VIII, s. 936-959; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dönemi Alp Arslan ve Zamanı*, III, Ankara 1992; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, Ankara

Cend şehrine yerleştikten sonra İslâmiyeti kabul eden ve gayrimüslim Türklere karşı yaptığı gazalarda adını duyuran Selçuk Bey'in oğullarından Arslan Yabgu daha sonra Maverâünnehir'de faaliyet göstermeye başlamıştı. Babasının ölümü sonrasında ailenin liderliğini üstlenen Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından 416 (1025) yılında yakalanmasından sonra ise yönetim Tuğrul ve Çağrı beylerin eline geçmişti. Ancak Arslan Yabgu'nun emrinde olan Türkmenler yeni Selçuklu beylerinin hakimiyeti altında yaşamak istemediler. Gazneli Mahmud'a haber göndererek 4.000 hane olduklarını ve onun emri altına girmek istediklerini bildirdiler. Daha sonrasında da Sultan Mahmud'un izni ile erkek kadın çocuk yaşlı hep beraber hayvanlarını da yanlarına alarak Horasan'a geldiler¹⁵. Adı geçen hükümdarın 1030 tarihindeki ölümüne kadar Gaznelilerle bir sıkıntı yaşamayan bu gruplar sonrasında onun yerini alan oğlu Mesud'un kendilerine karşı takip ettiği olumsuz siyaset ve beylerini öldürmesi üzerine isyan ettiler. Balhan Dağına çekilen öldürülen beylerin oğullarından bazıları bir ara Azerbaycan taraflarına gittiler. Sonrasında buradan geri dönen Türkmen beylerinden Mansûr ve Göktaş Hemedan'ı kuşattılar. Bu sırada şehir Kâkûyîlerin elinde olup hâkimi de Ebû Kalicar b. Alâüddevle idi. Türkmenler önce anlaşma yaparak geri çekildiler ise de sonrasında muhasaraya yeniden başlayıp 430 (1038-1039) senesinde şehre girdiler. Ebû Kalicar ise şehrin ileri gelenleri ve tüccarlarla beraber Kinkever'e kaçtı. Bu sırada Türkmen liderlerinden Göktaş, Boğa ve Kızıl da orada idiler. Ancak çok geçmeden şehirde bulunan Deylemlilerin aralarında huzursuzluklar çıktı. Bu durum karşısında Türkmenler Ebû Kalicar'a haber göndererek onu, Hemedan'a geri çağırdılar. Ancak gelir gelmez kendisine saldırdılar. Meseleden haberi olan Ebû Kalicar'ın babası Alâüddevle b. Kâkûyî İsfahan'dan gelerek burada bulunan Türkmenlere saldırdı ve onları mağlup etti. Bir kısmını öldürerek bir kısmını da esir etti¹⁶.

1993; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul 2001; Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2009; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365-371; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul 2012; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, I, İstanbul 2013; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan Fethin Babası*, İstanbul 2019.

¹⁵ Gerdîzî, Ebû Said Abdu'l-Hayy, *Zeynü'l-Ahbâr*, İhtimam: Rahim Rezâzademülk, Tahran 1384hş, s. 273.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzeddîn, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydın, İstanbul 2008, s. 9-11; Azimî'ye göre ise 430 (1038-1039) senesinde Türkmenler Hemedan'ı ele geçirerek burayı yağmaladılar ve hatta şehrin hâkimi Ebû Câfer Kâkûyî İsfahan'a kaçmak zorunda kaldı. Azimî, Ebû Abdullah Muhammed, *Azimî Tarihi*, yay. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 3.

Oğuzların bölgedeki faaliyetlerinden Abbâsî halifesi el-Kâim Biemrillah (1031-1075) da rahatsız olmaktadır. Nitekim Nişâbûr'un ele geçirildiği ve Selçuklu beyleri Tuğrul ve Çağrı'nın burada bulunduğu 429 (1038) yılında Abbâsî hilâfetinin elçileri kendilerine geldi. Halife, Tuğrul ve Çağrı beylerden Nişâbûr, Rey, Hemedan ve Cibâl'de bulunan Oğuzların yağma ve talan faaliyetlerine son vermelerini istemektedir¹⁷. Bu sırada Selçuklular 1035 yılında girdikleri Horasan bölgesinde Gaznelilerle olan mücadelelerinin en zirve dönemini yaşamaktaydılar¹⁸. Nihayetinde 1040 senesi Mayıs içerisinde gerçekleşen Dandanakan Savaşı sonrasında Horasan'ı kesin olarak ele geçirdikleri gibi devletlerini de kurdular. Bunun hemen akabinde toplanan kurultayda Tuğrul Bey Sultan seçilirken aile bireylerinin de fetih yönleri belirlendi. Selçukluların batı fetihlerinin gerçekleşmesi için Hemedan ve çevresini ele geçirme görevi de Tuğrul ve Çağrı Beylerin kardeşi olan İbrahim Yınal'a¹⁹ tevdi edildi²⁰. İşte bu çabalar içerisinde İbrahim Yınal 433 (1041-1042) senesinde Rey üzerine yürüdü ise de öncelikle Kâkûyîler ile anlaşmaya çalıştı. Bunun için Zahireddîn Ebû Mansûr Ferâmurz'a haber gönderdi. Ancak Ebû Mansûr Ferâmurz bunu kabul etmeyerek Hemedan ve Burûcird'i ele geçirdi. Daha sonra da kardeşi Ebû Kalicar Gerşasf b. Alâüddevl'e İsfehân şehrini iktâ etti²¹. Böylelikle İbrahim Yınal'ın çabaları sonuçsuz kaldı.

Selçuklular Hemedan ve çevresini ele geçirmek için gayret sarf ederken Kâkûyîlerin ciddi direnişi ile karşılaştılar. Yeniden harekete geçen İbrahim Yınal, Rey ve Burûcird'i ele geçirmesinin ardından 434 (1042-1043) yılında Hemedan üzerine yürüdü. Şehrin hakimi olan Ebû Kalicar Gerşasf, İbrahim Yınal'ın gelmekte olduğunu öğrenince Sâbûr-Hâst'a hareket etti. Surların önünde karargâh kuran İbrahim Yınal'a şehir halkı itaat etmeye ve onun emirlerine

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 64-65; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 111.

¹⁸ Selçukluların Gazneliler ile mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 197-351; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 61-89.

¹⁹ İbrahim Yınal, Tuğrul ve Çağrı Beylerin anne bir kardeşleri idi. Hüseyinî, Sadrüddîn Ebû'l-Hasan, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara 1999, s. 13; Râvendî, Muhammed b. Ali, *Rahatü's-südur ve ayetü's-sürur*, I, Türkçe trc. Ahmet Ateş, Ankara 1999, s. 102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 65; Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârih*, *Selçuklu Devleti*, Türkçe trc. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2011, s. 95; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 269; İbrahim Yınal hakkında bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, XXIII, İstanbul 2013, s. 117-143.

²⁰ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 103; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 95; Şebankarei, Muhammed b. Ali, *Mecmuai'l-ensab*, Tashih: Mir Hâşim Muhaddis, Tahran 1376 hş, s. 98; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 88.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 93-94.

uymaya hazır olduklarını ama öncelikle Gerşasf'ın hükmünden kurtulmaları gerektiğini bildirdiler. Çünkü onun geri dönüp dönmeyeceğinden emin olmadıklarını ancak yakaladığı takdirde itaat etmeye hazır olduklarını ifade ettiler. Bunun üzerine İbrahim Yınal halktan biraz para topladıktan sonra Gerşasf'ın bulunduğu Sâbûr-Hâst'a yürüyüp burayı kuşattı ve gösterilen direnişe karşın şehri ele geçirdi. Halkın malları yağmalandı ve birçok ganimet ele geçirildi. İbrahim Yınal Rey'e gittiğinde Tuğrul Bey de buraya gelmişti. İbrahim Yınal'ın Rey'e gittiğinin haberini alan Gerşasf ise Hemedan'a geri dönerek şehre yeniden sahip oldu.

Ancak bu defa bizzat Tuğrul Bey Hemedan üzerine giderek şehri Gerşasf'dan aldı ve ayrıca Kinkever Kalesi'ni de kendisine teslimini istedi. Ancak kalenin teslim olmadığını ve Gerşasf'a olan bağlılığını görünce ona bu kalede kalmasına müsaade etti. Ardından da Rey'e döndü ve Nâsır el-Alevî'yi Hemedan'a naib tayin etti²². Fakat Gerşasf 436 (1044-1045) senesinde Kinkever'den ayrılarak Hemedan'ı tekrar ele geçirdiği gibi Tuğrul Bey'in nâibini buradan çıkardı ve kendi adına hutbe okuttu.

Bunun üzerine Tuğrul Bey, Cibal'in ele geçirilmesi görevini İbrahim Yınal'a vererek 437 (1045-1046) yılında kendisini bölgeye gönderdi. Gerşasf korkarak Hemedan'ı terketmesi üzerine şehir kesin olarak Selçukluların hakimiyetine girdi²³.

Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal Arasındaki Anlaşmazlık ve Hemedan

İbrahim Yınal Hemedan'ı kendisine merkez olarak seçmişti. Ancak bu durum uzun sürmedi ve Tuğrul Bey 441 (1049-1050) senesinde kardeşinden şehri ve Cibal bölgesindeki diğer kalelerin kendisine teslim etmesini istedi. Zira Tuğrul Bey için Hemedan'ın önemi çok büyüktü. Çünkü burasını batıya doğru yapacağı fetih hareketlerinde bir üs olarak kullanmak istemekteydi²⁴. Bunun üzerine

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 102-104; Huart, "Kâkûyiler", s. 109; İbrahim Yınal'ın bölgedeki faaliyetleri için ayrıca bkz. Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", s. 123-124.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 115-117.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 178; Râvendî, Tuğrul Bey'in Hemedan'a gelişi ile ilgili bir olaydan bahseder. Kendisinin işittiğine göre Sultan Hemedan'a geldiğinde orada evliyadan üç kişi bulunmaktaydı. Bunlar Baba Tahir, Baba Cafer ve Şeyh Hamsa (Hemşa) idi. Hemedan civarında küçük bir dağ vardı ve bu kişiler burada duruyorlardı. Onları gören Tuğrul bey ordusunu durdurarak veziri Amidülmülk Kündürî ile birlikte yanlarına gitti ve ellerini öptü. Baba Tahir biraz mecnun gibiydi. Kendisi sultana "Ey Türk Allah'ın kullarına ne yapacaksın?" diye sordu. Sultan da "Ne buyurursan!" dedi. Baba da "Allah'ın buyurduğu şeyi yap." diyerek "Muhakkak ki Allah adalet ve ihsan yapılmasını emreder." şeklindeki ayeti söyledi. Sultan ise ağlayarak "Öyle yaparım"

İbrahim Yınal isyan ettiyse de bir süre sonra ağabeyine boyun eğmek zorunda kaldı. Tuğrul Bey kardeşinin elindeki kalelerin çoğunu ele geçirdi²⁵. Daha sonra kendisine baş kaldırmasına rağmen onu affetti ve İbrahim Yınal, ağabeyinin yanında kalmaya başladı. Bir süre sonra da Sultan Musul'u kardeşinin hakimiyetine bıraktı. Fakat İbrahim Yınal 450 (1058-1059) senesinde Musul'dan ayrılarak Cibal bölgesine gitti. Bu davranışı Sultan tarafından isyan alâmeti olarak görüldüğünden kendisini yanına çağırıldı²⁶. Halifenin de mektup yazarak dönmesini istemesi ile İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in yanına döndü. Ancak bu sırada Arslan Besâsîrî ve Kureyş b. Bedran önce Musul'u kuşatmışlar ardından da buradan ayrılmışlardı. Tuğrul Bey asileri takip etmek üzere Nusaybin'e doğru yola çıktığı sıralarda İbrahim Yınal da 26 Ramazan 450 (16 Kasım 1058) tarihinde Hemedan'a ulaşmıştı. Türkmen obalarına giden İbrahim Yınal Türkmenlere anlaşma yaparak bazı konularda kendilerine söz verdi. Bu hususlar Sultan Tuğrul ile asla barış yapmayacağı, devletin başına geçtiği takdirde onları buldukları yurtlarından çıkarıp Irak ya da başka bir bölgeye göndermeyeceği ve vezir tayin ederken kendilerine danışacağı şeklinde idi.

İbrahim Yınal'ın ağabeyi ile karşı karşıya gelmesinde Arslan Besâsîrî ve Fâtimî Halifesi de etkili olmuştu. Nitekim bu kişiler İbrahim Yınal'ı saltanatı ele geçirerek tüm Selçuklu ülkesine sahip olması hususunda teşvik ediyor ve cesaretlendiriyorlardı²⁷. Bu arada Tuğrul Bey de Besâsîrî'yi takibi bırakıp onun

deyince Baba onun elini tutarak "Benden bir şey kabul eder misin?" dedi. Tuğrul bey "Evet" diye cevap verdi. Baba Tahir'in elinde yıllardan beri abdest aldığı ibriğin kırık başı vardı. Bunu parmağından çıkartarak sultanın parmağına geçirdi ve "Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum. Adalet üzere ol!" dedi. İşte sultan da bu hediyeyi muskaları arasında saklar savaş olunca parmağına takardı. *Rahatü's-südur*, I, s. 97-98.

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 137; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 59; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 126.

²⁶ Tuğrul Bey hadimi Savtekin'i halifenin verdiği sık altın işlemeli ipek bir ferace, altın işlemeli bir Mekke sarığı ve yine işlemeli bir at ile birlikte İbrahim Yınal'a elçi olarak gönderdi. Ayrıca kardeşinden gönderdiği giysileri giymesini ve acilen Bağdat'a gelmesini de istedi. Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebül-Muzaffer Şemsüddîn, *Mir'âtü'z-zamân fi tarihî'l-âyân'da Selçuklular*, Türkçe trc. Ali Sevim, Ankara 2011, s. 44; Erdoğlan Merçil, "Emir Savtegin", *Selçuklular Makaleler*, İstanbul 2011, s. 71.

²⁷ Rivayetlere göre Mısırlılar İbrahim Yınal ile mektuplaşıyorlardı. Bundârî, el-Feth b. Ali b. Muhammed, *Zübetü'n-nusra ve nühetü'l-usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, Ankara 1999, s. 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 200-201; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, s. 48; Gregory Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, I, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 313; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 235; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 136. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin bildirdiğine göre (*Mir'âtü'z-zamân*, s. 48) Arslan Besâsîri İbrahim Yınal'ı mektuplarla kıskırtmakta idi. Ancak reisü'r-rüesa İbnü'l-Müslime, Besâsîrî ve Mısır halifesi'nin İbrahim Yınal'a

peşinden Hemedan'a yönelmişti. Hareketinden önce de veziri Amüdülmülk, eşi Altuncan Hatun ve eşinin oğlu olan evlatlığı Enûşirvan'ı bir miktar askerle 450 yılının Şevval ayında (Kasım-Aralık 1058) Bağdat'a göndermişti²⁸. Ancak Hemedan'a vardığında etrafına topladığı Türkmenler sayesinde güçlenmiş olan kardeşinin karşısında tutunamamış ve mağlup olarak şehre sığınmak zorunda kalmıştı. Düştüğü bu zor durumdan kurtulmak üzere de kardeşi Çağrı Bey ve oğulları Yâkûfî, Kavurd ve Alparslan'a mektup göndermenin yanı sıra Bağdat'a da haberciler göndermişti. Sultan'ın durumu Bağdat'da yayılınca Altuncan Hatun'da Hemedan'a doğru harekete geçti.²⁹ Diğer yandan Tuğrul Bey'in gönderdiği mektup yerini bulmuş ve yeğenleri yardımına gelmişti.³⁰. İki taraf arasında yapılan muharebeyi İbrahim Yınal kaybetti ve esir edilerek Tuğrul

-
- gönderdiği mektupları, bunları getirip götürerek casusu yakalatmak sureti ile ele geçirdi. Ama İbnü'l-Müslime İbrahim Yınal'ın gönülünü almak için bu elçiyi öldürtmedi ve serbest bıraktı. Bu durum karşısında casus İbrahim Yınal'a giderek herşeyi anlattı ve o da durumun açığa çıkmasından korkarak bir gece ordusunun büyük bir kısmıyla gizlice Hemedan'a doğru yola çıktı.
- ²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 200-201; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 12; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara 2014, s. 34; Sibt İbnü'l-Cevzî'nin bildirdiğine göre (*Mîr'âtü'z-zamân*, s. 48) Tuğrul bey İbrahim Yınal'dan uzakta olduğu için onun bu hareketini geç fark etti. Ancak durumu haber alan Sultan, kardeşinin kendisinden önce Hemedan'a vararak buradaki Türkmen obalarına sahip olması ve onlardan asker desteği almasının yanı sıra şehirdeki hazineleri, malları ve silahları ele geçirmesinden korktuğu için derhal harekete geçti.
- ²⁹ İbnü'l-Cevzî'ye göre (*el-Muntazam*, s. 35) Tuğrul Bey'in durumu Bağdat'ta yayılınca Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun, veziri ve Altuncan Hatun'un oğlu Enûşirvan Hemedan'a gitmek istediler. Ancak bazı kişiler Arslan Besâsiri'nin Bağdat'a gelmekte olduğu haberini yayınca Amidülmülk, Tuğrul Bey'e yardım etmekten vazgeçti. Bunun üzerine Altuncan Hatun onu yakalatmak istedi ise de vezir kaçmayı başardı. Diğer taraftan Hatun ile beraber hareket eden Oğuzlar onun beraberinde bulunan silâh, giyisi ve diğer çeşitli malları aldılar ve kısa bir süre sonra da Altuncan Hatun kendisiyle beraber olan ordunun büyük bir kısmıyla Hemedan'a yöneldi. İbnü'l-Adîm'e göre Altuncan Hatun'un Hemedan'a doğru yola çıkmasından sonra Amidülmülk ve Enûşirvan da onlara katılmak üzere yola çıktılar. İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kasım Kemâlüddîn Ömer, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi, Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar, Ali Sevim, Ankara 1989, s. 4-5; İbnü'l-Esîr ise (*el-Kâmil*, VIII, s. 201) Tuğrul bey'in eşi Altuncan Hatun ve vezir Amidülmülk Kündürî'ye haber göndererek yardım istediğini bildirir. Bu mesele hakkında ayrıca bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 48-49.
- ³⁰ Sultan Tuğrul Bey'in yeğeni Alparslan'a yazdığı mektup hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 40; Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan*, s. 42.

Bey'in yanına getirildi³¹. Ardından da 9 Cemaziyelahir 451 (23 Temmuz 1059) tarihinde ağabeyinin emriyle öldürüldü³².

Hemedan'ın Bir Merkez Olarak Kullanılması ve Şehirde Meydana Gelen Bazı Hadiseler

Hemedan şehri Selçuklular tarafından ülkenin batı ile olan ilişkilerinde ve fetihlerinde bir üs vazifesi görmekteydi. Tuğrul Bey'in zaman zaman Hemedan'da bulunduğu bilinmektedir³³. Bununla birlikte hânedan üyelerinin de bu şehirde kimi vakitler ikame ettikleri de anlaşılmaktadır³⁴. Diğer yandan Tuğrul Bey döneminde halife el-Kâim Biemrillah'ın kızı ile Tuğrul Bey'in evliliği meselesinde de Hemedan ile ilgili bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayda göre vezir Amidülmülk, Tuğrul Bey'in halifenin kızı ile evlenmesi hususunda arabuluculuk görevini üstlenmişti. Amidülmülk halifenin olumsuz tavrı üzerine 26 Cemaziyelahir 453 akşamı (18 Temmuz 1061) mihr için beraberinde getirmiş olduğu para, mücevherat ve diğer şeyler olduğu halde Bağdat'dan ayrılarak Hemedan'a döndü. Hatta hilâfet ve Selçuklular arasındaki bu anlaşmazlık şehir halkının korku ve endişeye kapılmasına sebep oldu³⁵.

Hemedan halkının zaman zaman siyasi otoriteye karşı bazı muhalif hareketlerde bulunduğu da görülmektedir. Bu konuda ilk örnek Tuğrul Bey'in ölümü ile ortaya çıkan hadiselerdir. Nitekim, Tuğrul bey 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) de vefat ettiği sıralarda Hemedan'da bazı karışıklıklar baş gösterdi. Şehirde başıboş serseriler olaylar çıkararak içlerinde şehrin amîdi ve şahnesinin de olduğu 700 kişiyi öldürdüler. Hatta maktûllerin karşısında davul ve nefesli sazlar

³¹ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 13-14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 204-205; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 64; Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed, *Ravzatü's-safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Türkçe trc. ve notlar: Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 83; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 41.

³² Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 106; Azimî, *Tarih*, s. 15; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 205; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 14; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 64; Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 313; Kafesoğlu, "Selçuklular", X, s. 367; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 52; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 137-138; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 121; Piyadeoğlu, "İbrahim Yınal", s. 137; Hüseyinî (*Ahbâr*, s. 14) İbrahim Yınal'ın ölüm tarihini 19 Cemaziyelahir 451 (2 Ağustos 1059) olarak vermektedir.

³³ Tuğrul Bey'in Hemedan'da bulunduğu dair bilgiler hakkında bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 92, s. 114.

³⁴ Bu meseleye örnek olarak Hatice Arslan Hatun gösterilebilir. Nitekim kendisinin halife ile evleneceği sırada Hemedan'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Hatice Arslan Hatun'u 448 yılı Safer ayında (Nisan-Mayıs 1056) halife ile nikâhı kıydı. Onun Bağdat'a getirilmesi için de hadim Mübarek Hemedan'a gönderildi. Nitekim Hatun bir süre sonra Bağdat'a giderek halife ile bir araya geldi. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 15.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 73-74; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 96.

eşliğinde kadınlar ile eğlenerek yiyip içtiler. Öyle ki, onların bu hareketleri ay sonuna kadar devam etti³⁶.

Şehir halkının idareye muhalif davranışlarından bir diğeri de Sultan Alparslan (1074-1072) döneminde gerçekleşmiştir. Sultan Gürcüler ve Ermeniler üzerine yaptığı sefer dönüşünde ordusu ile birlikte 456 (1064) yılında Hemedan'a gelmişti³⁷. Alparslan, Hemedan'a girdiğinde askerlerinin bazı olumsuz davranışları karşısında halk, evlerine çekilirken şehir esnafı da dükkânlarını kapattı ve askerlere hiçbir şey satmamaya başladı. Bu durum karşısında zor duruma düşen askerler de çareyi Sultan Alparslan'a Hemedan halkını şikayet etmekte buldular. Nitekim şehir halkı daha önce de birtakım kötü davranışlarda bulunmuş hatta Amîd İbn Tuğrul Bey'i öldürmüşlerdi³⁸. Askerlerin şikayetlerini dikkate alan Sultan onlara halkın evlerine yerleşmelerini ve onlara iyi davranmalarını emretti. Bu durum karşısında askerler şehre girdi ve halk onlardan huzur ve güven içerisinde şehirde kalabilmelerinin sağlanmasını istedi. Askerler şehirde fitne çıkaran bir grubu öldürdüler ve geride kalanlar ise Hemedan şehrinden kaçıp gittiler.

Sultan Alparslan'ın Hemedan'daki Faaliyetleri

Sultan Alparslan döneminde Hemedan yine çok önemli bir merkez olarak Selçuklu Devleti'ne hizmet etmekteydi. Cibal bölgesindeki şehirler ile Irak-ı Arab bölgesi arasındaki bağlantı noktası Hemedan şehri idi. Bu sebepten ötürü sultan ve maiyeti zaman zaman Hemedan şehrinde bulunuyorlardı. Örneğin bu dönemde Selçuklulara bağlı Musul Emîri Müslim b. Kureyş 456 (1063-1064) yılında vezir Nizâmülmülk ile görüşmek için Hemedan'a gitti. Kendisi vezirin huzuruna çıkarak eteğine yapıştı ve sultan ile aralarını düzeltmesini istedi. Nizâmülmülk, Musul Emîri ile Sultan Alparslan'ın barışmasını sağladı ve Sultan, Emîr'e bazı başka yerlerin yönetimini de ihsan etti.

³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 83; Sibt İbnü'l-Cevzî (*Mîr'âtü'z-zamân*, s. 120) bu bilgilere ek olarak bu kişilerin Hemedan'a kendi istedikleri bir kişiyi Amîd'in yerine atadıklarını ifade etmektedir. Ayrıca bkz. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 200.

³⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 137; Alparslan, hâcib Porsuk'u Hemedan'dan Huzistan sahibi Hezaresb'e göndererek Tuğrul bey'in ölümünden beri ödenmeyip birikmiş olan 1.000.000 dinar vergiyi ödemesini istedi. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 138; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 61; Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan*, s.127.

³⁸ Burada kastedilen Tuğrul Bey'in ölümüyle gerçekleşen hadiseler olmalı ve o dönemde öldürülen Amîd de burada ismi belirtilen İbn Tuğrul Bey olmalıdır. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 137.

Sultan Alparslan'ın da bir merkez olarak Hemedan şehrini kullandığı hususunda bir örnek de Fazluye'nin kendisini burada ziyaretidir. Sultan Alparslan 14 Zilhicce 457'de (16 Kasım 1065) Hemedan'dan İsfahan'a giderek burada 40 gün kalmıştı. İşte kendisi Hemedan'da bulunduğu sırada Şebankare Emîrlerinden Fazluye onun yanına geldi. Sultan Alparslan kendisine izzet ve ikramlarda bulundu ve hilâtlar verdi. Ayrıca onunla birlikte gelenlere de hilâtlar, çadırlar otağlar altın işlemeli eyerli atlar, gümüş ve altın kaplar ve daha pek çok hediyeler verdikten sonra Fazluye'nin çadırının kapısının önünde üç vakit nevbet vurulmasını buyurdu. Ayrıca askerlerinden bir bölümünü de hazırlatarak kardeşi Kavurd'un hâkimiyetine son vermesi için Fazluye ile birlikte Şiraz'a gönderdi³⁹.

Bu dönemde Sultan Alparslan'ın yaşadığı bir diğer hadise de Hemedan halkı ile devlet arasındaki ilişkileri göstermesi açısından önemlidir. Sultan Alparslan 457 yılı Safer ayı başlarında (Ocak-Şubat 1065) Şiraz'dan İsfahan'a doğru yola çıkmıştı. Ancak bu yolculuk sırasında Sultan atından düştü. Kendisi bu olayın Hemedan halkına karşı yaptığı kötü davranışlarından dolayı başına geldiğini düşündü ve Hemedan Nâzırı Ebû Muhammed ed-Dihistanî'ye mektup yazarak şehre giriş ve bazı gümrük vergilerini kaldırmasını, hakla iyi davranarak onlardan aldığı para ve bunun gibi maddî şeyleri geri vermesini istedi. Ancak Nâzır bu mektubu gizleyerek Alparslan'ın isteğini yerine getirmede. Buna sebep olarak da eğer şehre giriş vergilerini ve halktan aldığı şeyleri geri verecek olursa o zaman devlet hazinesine vergi gönderemeyeceğini ve sultanın kendisinden istediği ekonomik yükümlülükleri yerine getiremeyeceğini düşündü. Ancak Nâzır bir süre sonra nefes darlığı sebebiyle ölünce meselenin anlaşılması mümkün oldu. Nitekim sultanın gönderdiği mektup ondan kalan eşyaları arasından çıkarak okundu. Hemedan halkı durumu öğrenince "*Nâzır'ın uğradığı bu son, onun bize karşı kötü niyetli olmasından ileri gelmiştir.*" dediler⁴⁰.

Sultan Alparslan'ın 462 (1069-1070) senesinde Anadolu tarafına gitmeden önce de Hemedan şehrinde bulunduğu bilinmektedir⁴¹. Yine Sultan 463 yılı Zilkade ayında (Temmuz-Ağustos 1071) Hemedan'dan hareket ederek Erciş ve Malazgirt şehirlerini ele geçirmişti⁴². Malazgirt Savaşı'nın yapıldığı dönemde de

³⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 137-139; Erdoğlan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989, s. 23; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991, s. 4; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 46; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 157-158.

⁴⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 139-140; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 71.

⁴¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 163.

⁴² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 166; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 80-81.

Hemedan ile ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır. Nitekim Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in kalabalık bir ordu ile yola çıktığını duyan Sultan Alparslan'ın yanında çok az sayıda askeri bulunmaktaydı. Kıtlık sebebiyle malları telef olan sultanın askerleri adeta bir bozguna uğramış gibi Suriye'den Horasan'a dönmüşlerdi. Düşman ile savaşmaya kararlı olan Alparslan eşi Seferiyye Hatun ve veziri Nizâmülmülk'ü Hemedan'a yolladı. Ardından da vezirine haber göndererek, Hemedan'dan kendisine asker toplayıp göndermesini emretti⁴³. Sultanın, Nizâmülmülk'ü Hemedan'a göndermesinin sebebi ise Irak, Horasan ve Mazenderan'ı muhafaza etmekte⁴⁴.

Malazgirt Savaşı sonunda Sultan Alparslan zafer kazandığında düşmanın elindeki haç da ele geçirilmişti. Ahşaptan yapılmış, baş tarafı gümüşten ve üzerinde firuzeler bulunan bu haç Hemedan'a yollandı. Bu haç ile beraber gümüşten bir kutuya benzer bir şeyin içinde bulunan bir İncil de gönderildi. Alparslan Hemedan'daki Nizâmülmülk'e gönderdiği bu haçın halifeye iletilmesini buyurdu. Bu sayede Sultan kazandığı zaferi bildirmiş oluyordu⁴⁵. Nitekim Sultan Alparslan Malazgirt Zaferi'nden sonra da önce Rey'e oradan da Hemedan'a gitti⁴⁶.

Sultan Alparslan'ın Ölümünden Sonra Hemedan Şehri

Selçuklu Devleti'nin büyük hükümdarlarından birisi olan Sultan Alparslan başarılarından sonra 10 Rebiülevvel 465 (24 Kasım 1072) tarihinde hayatını kaybetti. Sultan Alparslan'ın kardeşi olan ve sultan vefat ettiği sırada Kirman'da bulunan Kavurd Bey ise haberi alır almaz saltanatı ele geçirmek için Rey şehrine doğru harekete geçti. Ancak Melikşâh ve Nizâmülmülk ondan önce Rey'e vararak Kavurd üzerine birlikte harekete geçtiler. İki taraf arasında 4 Şaban 466 (15 Nisan 1073) senesinde Kerec yakınlarında gerçekleşen mücadeleyi Melikşâh kazandı. Daha sonra Kavurd Bey yakalanarak Hemedan'a gönderildi ve Ebû Hâşim el-Câferî'nin evine hapsedildi⁴⁷. Nitekim Kavurd Bey Hemedan'a

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 98; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'âtü'z-zamân*, s. 169; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 94; Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan*, s. 183-184.

⁴⁴ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 34; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 95.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 99; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 179.

⁴⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî (*Mîr'âtü'z-zamân*, s. 173) bu bilgileri İbnü'l-Kalanisi'den nakille vermektedir. Ayrıca bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 108; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 187.

⁴⁷ Kavurd Bey'in yakalanması ve ölümü ile ilgili Sibt İbnü'l-Cevzî'de geçen bir rivayete göre Sultan Melikşâh amcası Kavurd Bey'in bulunduğu yeri haber alınca harekete geçerek yanındakilerden birisini onu yakalaması için görevlendirdi. Kavurd Bey yakalanıp getirildiği sırada bir tepede oturmakta olan Melikşâh yiyecek istedi ve Müslim b. Kureys, İbn Mezyed ve İbn Verram'ı

götürüldükten sonra Melikşâh da şehre gelmişti⁴⁸. Daha sonra Sultan, Kavurd Bey'in ölüm emrini verince amcası boğulmak sureti ile katledildi⁴⁹. Oğullarının ise gözlerine mil çekildi. Kavurd Bey'in oğullarından en büyüğü olan Sultanşah İshak b. Kavurd Bey ise 466 (1073) senesinde kendisi gibi gözlerine mil çekilmiş olan iki kardeşini de alarak Hemedan'dan Kirman'a gitmiştir⁵⁰.

Ahmed b. Mahmud'un Hemedan ile ilgili verdiği bilgiler arasında şehir ile ilgili önemli bir kayıt geçmektedir. Müellifin belirttiğine göre 480 (1087-1088) yılında Hemedan'da büyük bir deprem olmuştur. Yedi gün boyunca sarsıntılar yaşanmış ve şehrin evleri yıkılarak harap olmuştur. Bu âfetin yüzden pek çok kişi harap olan evlerin altında kalarak ölmüştür. Hayatta kalanlar da kentte duramamış ve çöle kaçmak zorunda kalmışlardır⁵¹.

Sultan Melikşâh 15 Şevval 485 de (18-19 Kasım 1092) vefat etmişti. Bu durum karşısında her ne kadar sultanın veliahtı Şehzade Berkyaruk olsa da eşi Terken Hatun oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak istedi. Bunun için Abbâsî halifesine Mahmud adına hutbe okutturan Terken Hatun oğlu ile birlikte Bağdat'dan İsfahan tarafına geldi ve şehre kapandı. Ardından Berkyaruk ordusu ile birlikte İsfahan civarına geldi. Bunun üzerine onu uzaklaştırmak isteyen Terken Hatun hazineden çok fazla para harcamaya başlamıştı. En sonunda emirleri araya sokan

çağırarak onlarla birlikte yemek yedi. Daha sonra Sultan atına bindi. İşte bu sırada amcasını getirdiler ve atından indirdiler. Kavurd Bey'in başındaki şapkasını aldılar ve sultanın önünde yeri öpmesini istediler. Ancak Kavurd bu isteği yerine getirmeyince Melikşâh atıyla kendisine yaklaştı ve boynuna sarılarak "Ey amca! Sen çok uzak bir yerden geldin. Atına bin ve bizimle gel!" dedi. Emîr Savtekin'e teslim edilen Kavurd Bey emîrin çadırına götürüldü ve burada hapsedildi. Bu durum karşısında amcası Melikşâh'a iletilmek üzere "Beni öldürerek Selçuklu hânedanının mahvetme! Benim hakkımda Nizâmülmülk'ün sana yaptığı tavsiyelere kulak asma ve bana Türklere yakışacak şekilde davran! Ben, babanın ölümünden beri harcadığım paraları sana vereceğim ve ülkemi sana teslim ederek Suriye ve Hicaz'a gideceğim." sözlerini söyledi. Ancak onun dediklerine aldırış edilmedi ve bir saman yığınının üzerinde Hemedan'a gönderildi. Kavurd Bey burada Ebû Hâşim el-Câferî'nin evinde hapsedildi. Melikşâh birkaç gün sonra eve gelerek oturdu. Bu arada Kavurd Bey'i öldürmek üzere de bir Kıpçak görevlendirdi. Kavurd Bey Kıpçak'ı görünce onun ne için gönderildiğini anladı ve kendisinden beklemesini isteyerek kalktı ve dört rekat namaz kıldı. Ardından da Kıpçak yayın girişini Kavurd Bey'in boynuna geçirdi. Kendisi bir saat kadar mücadele etti ise de sonunda pes etti ve boğularak öldü. Kavurd Bey'i İbrahim Yınal'ın mezarının yanına defnettiler. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'atü'z-zamân*, s. 191-192; Kavurd Bey'in yakalanması ve öldürülmesi konusundaki bir diğer rivayet için bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 118-120.

⁴⁸ Sibt İbnü'l Cevzî, *Mîr'atü'z-zamân*, s. 192.

⁴⁹ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 125-126; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 39; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 267; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 48; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mîr'atü'z-zamân*, s. 192; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 35-36.

⁵⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mîr'atü'z-zamân*, s. 194; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 43-44.

⁵¹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 158.

Terken Hatun Berkyaruk'u babasının mirasından 500 dinar vermesi karşılığında gitmeye ikna etmişti. İşte yapılan bu anlaşma sonucunda buradan ayrılan Berkyaruk Hemedan şehrine gitti⁵².

Bu dönemde Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyen bir diğer hanedan üyesi de Sultan Melikşâh'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş idi. Dımaşk'tan Halep istikametine doğru yola çıkan Tutuş'a karşı Kasımüdevle Aksungur ve Bozan kuvvetlerini birleştirdiler⁵³. Berkyaruk ise Musul valisi Kürboğa ile onlara yardımcı kuvvetler gönderdi⁵⁴. Böylelikle Aksungur, Bozan ve Kürboğa bir araya gelmiş oldular. Ancak Tutuş 487 (1094) yılında yaptığı savaşı kazanarak Aksungur'u öldürdü. Ardından Halep'e giderek şehri kuşattı. Bozan ve Kürboğa ise daha önce buraya gelmişti. Tutuş ise Halep'i ele geçirerek her ikisini de esir etti. Daha sonra Harran ve Urfa'yı ele geçirmek maksadı ile Bozan'ı da öldürdü. Kürboğa'yı ise esir olarak Hıms'a gönderdi. İşte bütün bu şehirleri ele geçiren Tutuş el-Cezire bölgesine giderek burayı da aldıktan sonra Hemedan'a yöneldi ve şehri ele geçirdi. Nitekim bu sırada şehirde Fahrülmülk b. Nizâmülmülk bulunuyordu. Aslında Fahrülmülk Horasan'daydı ancak Sultan Berkyaruk'un hizmetine girmek için buradan ayrılmıştı. Ancak Mahmud b. Sultan Melikşâh'ın İsfahan'daki kumandanlarından birisi olan Emir Kamac, Fahrülmülk'e saldırıp mallarını yağmalamıştı. O da kaçarak Hemedan'a gelmişti. İşte ona bu şehirde rastlayan Tutuş kendisini öldürmek istemişti. Fakat Yağısıyan onu affetmesini istedi ve Tutuş'a halkın Nizâmülmülk ailesine sempati duyduğunu ve bu sebeple Fahrülmülk'ü vezir tayin etmesini söyledi. Tutuş da kabul ederek onu vezir tayin etti. Daha sonra da Bağdat'a haber göndererek hutbenin kendi adına okutulmasını istedi. Bu arada 487 yılının Şevval ayında (Ekim-Kasım 1095) Berkyaruk amcası Tutuş karşısında mağlup oldu⁵⁵. Bu olayın ardından Tutuş yeniden Hemedan'a döndü⁵⁶. Çiçek hastalığına yakalanan Berkyaruk ise bu zor

⁵² Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 138; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 136-139; Şebankarei, *Mecmuai'l-ensab*, s. 106; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 31-32.

⁵³ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 380; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 85; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 75.

⁵⁴ Hüseyinî ise bu konuda Sultan Berkyaruk ve atabeginin kendi eğlenceleri ile ilgilenip bu mesele ile meşgul olmadıklarını ifade eder, bkz. *Ahbâr*, s. 52.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 380-381. Tutuş'un saltanatu ele geçirme çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 2000, s. 137-158; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 197-201.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 390.

hastalıktan kurtulduktan sonra asker toplayarak Hemadan'a geldi⁵⁷. 17 Sefer 488 (25 Şubat 1095) tarihinde savaştılar ve sonunda Tutuş, Berkyaruk ile giriştiği mücadelede öldürüldü⁵⁸.

Berkyaruk ve Muhammed Tapar Mücadelesinde Hemedan Şehrinin Durumu

Hemedan şehri Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelesinde önemli bir yer tutmuştu. Bu önemli merkezi elinde tutmanın her iki taraf için de faydasının olduğu ve bunun için mücadele ettikleri görülmektedir. Nitekim Sultan Mahmud'un beklenmedik bir şekilde çiçek hastalığından 487 (1094) ölmesi ile Berkyaruk Selçuklu tahtına oturmuştu. Ancak 492 (1099) yılında kardeşi Muhammed Tapar'ın isyan etmesiyle bu meseleyi ele almak durumunda kaldı. Berkyaruk ilk olarak kardeşi Muhammed Tapar adına okunmaya başlayan hutbeyi kendi adına çevirdi. Ardından da Bağdat'tan Şehrizur'a gitti. Burada Türkmenlerden ve diğer kavimlerden pek çok kişiyi kendi etrafında topladıktan sonra kardeşi Muhammed ile savaşmak için ona doğru ilerledi. İşte bu sırada Hemedan reisi de Sultan Berkyaruk'a mektup göndererek onu Hemedan'a gelmeye ve kardeşinin tarafında olan emîrlerin iktâlarını ele geçirmeye teşvik etti. Ancak Berkyaruk onu dinlemeyerek kardeşinin üzerine yürüdü. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında 4 Receb 493 (15 Mayıs 1100) yılında Hemedan yakınlarındaki Sefîdrûd mevkinde savaş yapıldı. Bu muharebe Berkyaruk ile Muhammed arasındaki ilk cenktir. İki tarafın da ağır kayıplar verdiği bu mücadelenin sonunda Bağdat'ta tekrar Sultan Muhammed adına hutbe okunmuştur⁵⁹.

Bu arada Sultan Berkyaruk amcası Arslan Argun'un 7 yaşındaki oğlu Alp Argun'a Hemedan ve Rey bölgelerini ikta etti. Nitekim daha önce Melikşâh kardeşi Arslan Argun'a Hemedan ve Save civarında 7.000 dinarlık ikta vermişti. Hatta kendisi Melikşâh'ın ölümü üzerine Berkayruk ve Mahmud arasındaki mücadeleyi fırsat bilerek önce Nişabur üzerine yürümüş, burayı ele geçirmese de Merv, Belh ve Tirmiz'i almaya muvaffak olmuştu. Ancak Arslan Argun 17 Sefer 490 (3 Şubat 1097) tarihinde öldürüldü. Bu arada amcasının Horasan'ı işgal edeceğini öğrenen Berkyaruk kardeşi Sencer'i buraya tayin ederek kendisine

⁵⁷ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 139-140; Reşîdüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 141-142.

⁵⁸ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 140; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 53; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 86; Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Târih-i Güzide*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s. 353-354; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 204.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 426-427; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 37; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 82; Özeydın, *Sultan Muhammed*, s. 18; Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 62.

asker vermişti. Arslan Argun'un ölümünden sonra askerleri onun yedi yaşındaki oğluna itaat ettiler. Sencer Horasan'a gelip de Dâmgân'a girdiğinde durum bu şekilde idi. Çocuğun etrafında toplanan askerler 5.000 kişi kadardı ve babasının hazinelerini yağma etmişlerdi. Sultan Berkyaruk'dan iktâ istediler ve sultan da kendilerine daha önce Arslan Argun'a verilmiş olan Hemedan'ı verdi ve kardeşi Sencer'i de yine Horasan'a tayin etti⁶⁰.

Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki mücadele ise tüm hızıyla devam etmekteydi. İşte bu dönemde Muhammed Tapar Hemedan'a geldi ve burada beş kez nevbet çaldırarak saltanat merasimlerini başlattı⁶¹. Nitekim iki kardeş arasındaki sorunların devam etmesi ile birlikte Hemedan sınırında 3 Cemaziyelahir 494 (4 Nisan 1101) yılında ikinci bir savaş oldu ve bu mücadelenin sonunda Muhammed Tapar bozguna uğratıldı⁶².

Daha sonra Rey'e giden Sultan Berkyaruk'un etrafında 100.000 kadar kişi toplanmıştı. Ancak bu askerler erzak sıkıntısı çektikleri için etrafa dağılmaya başladılar. Bu sırada Melik Mevdud b. İsmail Azerbaycan'da isyan edince Berkyaruk Kürboğa'yı 10.000 süvari ile onun üzerine gönderdi. Emîr Ayaz da Hemedan'da bulunan evine gidip Ramazan ayını orada geçirmek ve bayramdan sonra dönmek için izin istedi. Sultanın da kabul etmesi ile bu ve bunun gibi vesilelerle Berkyaruk'un askerleri dağıldılar. Durumdan istifade eden ve asker toplamış olan Muhammed Tapar ve kardeşi Sencer ise Sultan Berkyaruk'un üzerine yürüdüler. Öyle ki ona adamlarını toplamak için dahi fırsat vermediler. Bu durum karşısında Berkyaruk, Ayaz ile buluşmak üzere Hemedan'a doğru gitti. Ancak yolda sahip olduğu şehirlere ve Hemedan'a bir zarar gelmesinden korkan Ayaz'ın Muhammed Tapar ile haberleşerek onun tarafına geçmek istediğini öğrenince bu şehre gitmekten vazgeçti. Ardından Irak'a gitti ve burada Hulvân'a vardı. Bu arada Muhammed Tapar da Ayaz'ın kendisine katılma teklifini reddederek askerlerini Hemedan'a göndermişti. Bu durum karşısında Hemedan'dan kaçan Ayaz Sultan Berkyaruk'a iltica etti. Hulvân'da onu bekleyen sultan ise Ayaz ile birlikte Bağdat'a gitti. İşte bu durum üzerine Sultan Muhammed'in askerleri Hemedan'a girerek Emîr Ayaz'ın burada bulunan mal,

⁶⁰ Hüseyini, *Ahbâr*, s. 59-61; Bundari, *Zübdetü'n-nusra*, s. 235; Özeydin, *Sultan Berkyaruk*, s. 50.

⁶¹ Ravendî, *Rahatü's-südur*, I, 144; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 148; Şebankarêi, *Mecmuai'l-ensab*, s. 107; Özeydin, *Sultan Berkyaruk*, s. 66.

⁶² Berkyaruk ve Muhammed arasındaki savaşın ayrıntıları hakkında bkz. Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 434-435; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 88-89; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 148; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 299; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 22.

deve, at ve diğer sahip olduğu şeyleri ele geçirdiler. Ayaz'ın Hemedan'dan çıkışı aceleye geldiği için kendine ait olan emtiaların hepsini yanına alacak vakti olmamıştı. Kendisinin Hemedan'da bıraktıkları arasında 500 Arap atı da bulunmaktaydı. Rivayet edildiğine göre bu atların her birisinin değeri 300 ila 500 dinar arasında değişmekteydi. Sultan Muhammed'in askerleri Emîr Ayaz'ın evini de yağmaladılar ve adamlarının bir kısmının mallarına el koydular. Ayrıca Hemedan reisinden de 100.000 dinar elde ettiler⁶³.

Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasındaki mücadele devam ederken iki taraf doğal olarak mütemediyen hazırlıklarını yapmaktaydı. Nitekim Gence ve Arran'a bağlı bütün şehirler Muhammed'e aitti ve başlarında da Emîr Guzoğlu (Oğuzoğlu) vardı. Muhammed Tapar'ın İsfahan'da uzun süre muhasara altında kalması üzerine Guzoğlu, Emir Mansur b. Nizamülmülk ve kardeşinin oğlu Muhammed b. Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk ona yardım etmek ve bağlılıklarını göstermek için İsfahan'a doğru harekete ettiler. Rey'e gelip burada üç gün kaldılar. Yolda ise Muhammed Tapar'ın İsfahan'dan çıktığını ve Save'ye vardığını öğrenince onun yanına gittiler ve Hemedan'da Sultan Muhammed'e katıldılar. İki kardeş beşinci kez 8 Cemaziyelevvel 496 (17 Şubat 1103) yılında karşı karşıya gelmişlerdi. Her ne kadar yapılan savaşı Muhammed Tapar kaybetti ise de iki kardeş anlaşma yoluna gitmişlerdir⁶⁴. Muhammed ve Berkyaruk arasında yapılan anlaşmaya göre Hemedan Muhammed Tapar'a verilen topraklar arasındadır⁶⁵.

Muhammed Tapar Döneminde Hemedan Şehrinin Durumu

Muhammed Tapar Berkyaruk'un 2 Rebiülevvel 498 (22 Aralık 1104) tarihinde ölümünden sonra tahta çıkmıştı⁶⁶. Sultan Muhammed 500 (1107) yılında veziri Sa'dülmülk'ü görevinden azlederek öldürttü. Bu arada Ahmed b. Nizâmülmülk de ailesinin gözden düşmesi ile Hemedan'daki evine kapanmıştı. Bu sırada Hemedan reisi Seyyid Ebû Hâşim Zeyd el-Hasenî idi ve Ahmed b. Nizâmülmülk'e sıkıntılar yaşatmıştı. Bu durum karşısında onu şikayet etmek için Sultan Muhammed'in yanına gitti. İşte Sultan Muhammed Tapar, veziri Sa'dülmülk'ü tevkif ettiği sırada Ahmed b. Nizâmülmülk de yoldaydı. Kendisi sultanın yanına gidince onu vezir olarak düşündü ve kendisine bu görevi verdi⁶⁷.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 435-436; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 85-86; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 24-25; Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 69.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 474-475; Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 77.

⁶⁵ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 54; Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 80.

⁶⁶ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 55.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 530-531; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 99.

Hemedan reisi Seyyid Ebû Hâşim ile ilgili kaynaklar ayrıntılı bir şekilde bilgi vermektedir. Râvendî'nin (ö. 603/1207'den sonra) kaydettiğine göre Sultan Muhammed Tapar'ın veziri Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk Ebû Hâşim aleyhinde faaliyetlere başlamıştı. İki taraf arasındaki bu sıkıntılar devam ederken vezir Sultan Muhammed'i 500.000 dinar karşılığında Ebû Hâşim'in kendisine bırakılmasını talep etti ve sultanı ikna etti. Ancak Ebû Hâşim henüz Ziyâülmülk Hemedan'da kendisini yakalatmadan önce meseleyi öğrendi ve üç oğlu ile birlikte gizli bir yoldan bir haftada İsfahan'a ulaştı. Ardından da geceleyin kendisini Sultan Muhammed ile görüştürecektir bir kişi aradı. Lala Karatekin'e 10 kese içerisinde hazırladığı 10.000 dinarı vermesi karşılığında onu gece gizlice sultanın yanına götürmesini istedi. Lala bu teklifi kabul etti ve Ebû Hâşim'i aynı gece Sultan Muhammed'in huzuruna çıkardı. Bu sırada sultanın yanında eşi Kutluğ Hatun da bulunmakta idi. Kendisi artık yaşlanmış bir ihtiyar olan Ebû Hâşim sultana hediye olarak eşi benzeri olmayan büyük bir inci getirmişti. Ardından ağlayarak Ziyâülmülk'ün bir süredir kendisi ile ilgili yapmak istediklerini ifade ederek " *Duydum ki beni 500.000 dinara satın almıştır.*" dedi. Sonra da seyyidliğini kastederek " *Âlemin efendisi Peygamber'in çocuğunun evladını satmayı reva görmeyecektir. Onun benim elime bırakılması şartıyla 500.000 dinarı 800.000 yapacağım.*" demek suretiyle sultana canının bağışlanmasına karşılık daha fazla altın vereceğini söyledi. Paraya düşkün olan Sultan ise vezirini kollamadı ve Ebû Hâşim ile anlaştı.

Bu olayın ardından Hemedan reisi parayı teslim edeceği hazine muhafızı ile birlikte geri döndü. Kendisi parayı elde etmek için ne malını sattı ne de borç para aldı. Bu miktarın tamamını kendi kesesinden ödedi. Ebû Hâşim'in Sultan Muhammed'e göndermeyi taahhüt ettiği paraları saymak bir hafta sürdü. Ağaclar kesilerek paraların konacağı 80 sandık ve Buhara kumaşından keseler dikildi. Her bir keseye 10.000 dinar konularak sandıklara yerleştirildi. Ardından ağızlarına tahtalar çakılan sandıklar demirler ile de sağlamlaştırıldı. 40 katıra 800.000 dinar yüklenerek sultanın kölesi olan hazine muhafızı ile birlikte yola çıkarıldı. Ayrıca 1.000 dinar da köleye verildi. Altınlar bir aylık yolculuktan sonra Sultan Muhammed'e ulaştığında Muhammed Tapar " *Bu parayı bu kadar çabuk nereden buldu?*" diye sorduğunda kölesi " *Hepsini hazinesinden çıkardı. Vakit ise tartmak, kontrol etmek ve yerleştirmek için geçti. Yoksa hemen aynı günde kulunuzu geri*

gönderirdi.” cevabını verdi. Sultan Muhammed dahi Ebû Hâşim’in bu servetinden dolayı hayrete düştü⁶⁸.

Bu mesele ile ilgili Bundârî (ö. 643/1245) eserinde de bir takım bilgiler vermektedir. Kendisinin bildirdiğine göre Sultan Muhammed’in Hemedan reisi Seyyid Ebû Hâşim’e karşı fikri değişmişti. Nitekim devlet erkânından bazı kişiler Mütevev b. Ebi Sâdil Hemedani’yi Hemedan şehrinin reisliğine heveslendirmişlerdi. Nitekim kendisi reis tarafından bazı muamelelere maruz kalmış ve işini bırakmak durumunda kalmıştı. İşte bu kişiler bu durumu mevcut reis olan Seyyid Ebû Hâşim’e muhalefet için bahane ettiler. Hemedan reisinin ve oğullarının üstünden evlerinin kapılarını kilitleyerek kaçacak yollarını da kapattılar. Ayrıca pek çok mal ve mülkün yanı sıra 700.000 kızıl altın talep ettiler. İşte Sultan, Bundârî’nin eserinin ilk müellifi olan Enûşirvan’a⁶⁹ bu miktarı ondan alması için Hemedan’a gitmesini emretti. O da şehre giderek miktarın kendisine çok fazla geldiği ve ihtiyar olan Hemedan reisine yardım edeceğine ve onun meselesini halledeceğine söz verdi. Ebû Hâşim de yalnız kendi hazinesinden 700.000 altını müellife verdi. Bu miktarı verirken de kimsenin yardımına ihtiyaç duymadı. Müellif de bu malı İsfahan’a götürdü. Burada Sultan Muhammed Tapar’a meselenin içyüzünü anlattı. Hemedan reisi Seyyid Ebû Hâşim hakkında söylenenlerin doğru olmadığını ve muhaliflerin sözleri olduğunu ifade etti. Bunun üzerine Sultan Muhammed onun tekrar reisliğe getirilmesini buyurdu. Ayrıca Seyyid Ebû Hâşim’e kıymetli hilatler de gönderdi⁷⁰. Hemedan reisi Seyyid Ebû Hâşim 502 yılının Receb ayında (Şubat-Mart 1109) öldü⁷¹. O öldüğünde kendisinin Sultan Muhammed Tapar’a verdiği bu 700.000 altının dışında Ebû Hâşim’in hazinesinden sultanın hazinesine 250.000 altın nakledildi. Kendisi o

⁶⁸ Râvendî, *Rahatü’s-südur*, I, s. 159-160; Reşidüddîn, *Câmi’ü’t-Tevârih*, s. 160-162; Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ*, s. 175-176.

⁶⁹ Mâlum olduğu üzere Bundârî’nin *Zübdetü’n-nusra ve nuhbetü’l-usra* adlı eseri üç müellif tarafından tamamlanmıştır. Bunlardan ilki Şerefüddîn Ebû Nasr Enûşirvan b. Halid b. Muhammed idi. Kendisi Selçuklular döneminde divan katipleri arasında olup Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar döneminde yaşanan olaylara bizzat şahit olmuştur. (Bundârî, *Zübdetü’n-nusra*, s. XIII) İşte burada kastedilen müellif Enûşirvan Şerefüddîn Ebû Nasr Enûşirvan’dır.

⁷⁰ Bundârî, *Zübdetü’n-nusra*, s. 100; İbnü’l-Esîr’in belirttiğine göre (*el-Kâmil*, VIII, s. 557.) Ebû Hâşim nüfuzlu ve elinden iş gelen bir kişi idi. Reislik müddeti ise 47 yıldır. es-Sâhib Ebû Kâsım b. Abbad anne tarafından dedesi olurdu. Ebû Hâşim çok büyük bir servete sahipti. Hatta bir seferinde Sultan Muhammed Tapar ondan bir kerede 700.000 dinar borç para almıştı ve o da bu parayı hiçbir mülk satmadan ayrıca hiç kimseden borç almadan verebilmişti. Bu hadiseden sonra birkaç ay Sultan Muhammed’in yanında kalarak onun istediklerini yerine getirmişti. Hayır ve hasenatı azdı.

⁷¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 557.

kadar zengindi ki bu paranın devlet hazinesine geçirilmesi onun ailesinin durumunu kötüleştirmede. Sultan ondan sonra şehrin reisliğini Seyyid Ebû Hâşim'in oğluna verdi⁷².

Sultan Muhammed Tapar döneminde Hemedan şehrinde gerçekleşen olaylardan bir diğeri de İsfahan kadısı Ubeydullah b. Ali el-Hatib'in öldürülmesi hadisesidir. Bâtınîler aleyhine pek çok faaliyet düzenlemiş olan bu âlim şahıs bu sebepten ötürü Bâtınîlerden çok korkar ihtiyatlı davranmak için zırh giyerdi. Ancak tüm önlemlerine rağmen Hemedan'da bulunduğu sırada 502 yılı Safer ayında (Eylül- Ekim 1108) yabancı birisi adamları ile birlikte hücum ederek kadıyı öldürmeye muvaffak oldu⁷³.

Sultan Muhammed Tapar döneminde Porsuk b. Porsuk Hemedan emîri idi. Sultanın Haçlılara karşı savaşmak üzere emrettiği askerler 506 (1111-1112) senesinde toplandılar. Bunlar arasında Musul hakimi Mevdûd, Tebriz ile Diyarbakır'ın bir kısmına hâkim olan Sökmen ve Hemedan ve çevresine hakim olmuş olan Porsuk'un iki oğlu Emîr İlbeyi ve Zengi de bulunmaktaydı⁷⁴. Aynı zamanda Sultan Muhammed Tapar Hemedan emiri Porsuk b. Porsuk'u 508 (1115) tarihinde Suriye'yi kontrol altına almakla görevlendirmişti⁷⁵.

Sultan Sencer'in Hemedan Hâkimiyeti ve Şehrin Irak Selçuklularının Eline Geçışı

Hemedan şehrine diğer Selçuklu sultanları döneminde olduğu gibi Sencer döneminde de büyük önem verilmiştir⁷⁶. Ancak aynı zamanda bu dönem Irak Selçuklu Devleti'nin de tesis edildiği dönemdir. Sultan Muhammed Tapar 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) de vefat etmişti. Ancak ölmeden önce oğlu

⁷² Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 103.

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 556.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 565; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 216; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 111.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 576; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s. 73; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 229.

⁷⁶ Köymen'in belirttiğine göre (*İkinci İmparatorluk Devri*, s. 15) Irak-ı Acem bölgesinin dört büyük merkezinden üçü olan Kirmanşâh, Hemedan ve İsfahan'ın Irak Selçuklu Devleti'ne bırakılmış olmasına rağmen merkezi Hemedan'ın yakınlarına kadar doğrudan Sencer'in kendi şahsına tabi bir kişiye verilerek diğer şehirlerden uzak tutulmuş olması önemlidir. Bu şekilde Sencer, Irak Selçuklu Devleti'nin siyâsî ve iktisâdî açıdan şahsına karşı bir tehlike arz etmemesine özellikle önem vermiştir.

Mahmud'u veliaht ilân etmişti⁷⁷. Diğer taraftan Muhammed Tapar'ın kardeşi Sencer ise elbette hükümdarlık sırasının kendisinde olduğunu düşünerek Selçuklu tahtına sahip olmak istiyordu. Babasının ölümü ile Mahmud onun yerine tahta çıktı ve böylelikle Irak Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmış oldu⁷⁸.

Sultan Sencer'in Mahmud'un hâkimiyetini tanımaması üzerine iki taraf karşı karşıya gelmek durumunda kalmışlardır. Sencer Cibal, Irak ve yeğeni Mahmud'un elinde bulunan diğer yerleri de ele geçirmek istiyordu⁷⁹. Sultan Mahmud Rey'e geldi ise de burada fazla kalmayarak Cürcan'a hareket etti. Emîr Mengüpars ise Dübey's'in kardeşi Mansur b. Sadaka, Bekciyye emirleri ve diğer bazı emîrlerin komutasındaki 10.000 süvari ile Mahmud'un yanına geldi. Sultan Hemedan'a doğru yola çıktı. Bu arada veziri er-Rebib de Hemedan'da ölmüştü ve yerine Ebû Talib es-Sümeiremî vezir tayin etti. Ancak amcası Sencer'in Rey'e ulaştığını duyunca harekete geçti ve iki taraf 2 Cemaziyelevvel 513 (11 Ağustos 1119) tarihinde Sâve yakınlarında karşılaştılar. Muharebenin sonucunda Sultan Sencer savaşı kazandı. Mahmud aldığı mağlubiyetten sonra İsfahan'a giderken, Sencer de Hemedan'a gitti. Bununla birlikte askerlerinin az olduğunu ve yeğeni Mahmud'un etrafında asker toplandığını görünce onunla barış yapmaya karar verdi. Hemedan'dan Kerec'e giden Sencer Sultan Mahmud'a barış teklifinde bulundu ve onu veliahtı ilan edeceğini vaat etti ve böylelikle iki taraf arasında barış yapıldı⁸⁰. Sonuç itibarıyla Sultan Mahmud, Sultan Sencer'e bağlı kalmıştır⁸¹. Bu dönemde tüm Selçuklu coğrafyasında olduğu gibi Hemedan'da da Sencer adına hutbe okunmakta ve sikke basılmaktaydı⁸².

Ancak Sultan Mahmud'un kardeşi Mesud b. Muhammed ağabeyinin hükümdarlığına karşı çıktı. Bu durum karşısında iki taraf 19 Rebiülevvel 514 (18

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 594; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 115; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları Tarihi I. Kuruluşundan Sultan Mesud'un Saltanatının Sonuna Kadar (119-1152), I. Sultan Mahmud Devri (119-1131)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.104, 1996, s. 103.

⁷⁸ Irak Selçukluları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 612.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 614-616; Kayhan, "I. Sultan Mahmud Devri", s. 105.

⁸¹ Hüseyin, *Ahbâr*, s. 67; Sultan Sencer ve Mahmud arasında müşterek sikkeler basılmıştır. Onlara ait 513 (1119-1120) ve 514 (1120-1121) yıllarında bazı paralar bulunmakla birlikte 519 (1125) yılından itibaren basılan bazı sikkelerde metbuluk ve tâbîlik meselesi açıkça ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Hemedan'da basılmış altın bir sikke üzerinde bir yüzünde Sencer'in diğer yüzünde ise halife ve Mahmud'un ismi bulunmaktadır. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 21-22.

⁸² Ahmed b. Mahmud'a göre (*Selçuk-Nâme*, II, s. 48.) bu dönemde Sence adına hutbe okunan ve sikke basılan yerler arasında Nihâvend, Irak, Horasan, Tâberistân, Kirman, Sicistan, İsfahan, Hemedan, Rey, Azerbaycan, Ermeniyeye, Arran, Bağdat, Mısır, Diyarbekir, Rebia, Suriye, Mekke, Medine ve Yemen bulunmaktaydı.

Haziran 1120) tarihinde Hemedan kapısında karşı karşıya geldiler ve Mesud'un ordusu bozuldu⁸³. Sultan Mahmud kardeşi Mesud'u affetmişti. Mesud'un atabegi Cüyüş Bey Esedabad sınırlarında Mesud'u bekledi ise de o gelmedi. Bunun üzerine Musul'a giden Cüyüş Bey Sultan Mahmud'un kardeşini affettiğini öğrenince o da Mahmud'un yanına gitmeye karar verdi ve Hemedan'da iken ona yetişerek huzuruna vardı⁸⁴.

Bu dönemde Hemedan şehrinde gerçekleşen olaylardan birisi de meşhur Kadı Ebû Sa'd Muhammed el-Herevî'nin Abbasi halifeliğinden Sultan Sencer'e elçi olarak gönderildiği sırada 518 (1124-1125) Hemedan'da öldürülmesi hadisesidir. Bundârî'nin bildirdiğine göre vezir Dergüzîni, kadıyı öldürtmek için Bâtınîler ile anlaştı ve Kadı Ebû Sa'd Herevî camiye gittiği sırada henüz Sultan Sencer ile görüşmeden öldürüldü⁸⁵. İbnü'l-Esîr ise halifenin mektubunu Sultan Sencer'e götürmek için Horasan'a giden Herevî'nin dönüşünde Hemedan'da öldürüldüğünü yazar. Aynı zamanda Ebû Sa'd'ın Selçuklu devletinde önemli bir yere sahip olduğuna da işaret eder⁸⁶.

Sultan Mahmud 15 Şevval 525 de (11 Eylül 1131) Hemedan'da vefat etti⁸⁷. Bu durum üzerine Aksungur el-Ahmedîlî, Vezir Ebü'l-Kâsım Dergüzîni ile ittifak edip Melik Dâvud'u saltanat tahtına oturttu⁸⁸. Sultan Mahmud'un ölümünden

⁸³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, s. 119; Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzîde*, s. 363; Hüseyinî'ye (*Ahbâr*, s. 67) ve Bundari (*Zübdetü'n-nusra*, s. 126) göre bu savaş 513 (1119-1120) senesinde olmuştur.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 3.

⁸⁵ Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 137.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr bu olayı 519 (1125-1126) yılında gerçekleşmiş olaylar arasında zikreder. *el-Kâmil*, IX, 52; Ebû Sa'd Herevî'nin hayatı ve ölümü hakkında daha fazla bilgi için bkz. Murat Öztürk, "Bilâdü'ş-Şam'daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa'd el Herevî", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Konya 2019, s. 153-170.

⁸⁷ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 82; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s. 147. Abû'l-Ferec Sultan Mahmud'un 28 yaşında iken Hemedan'da vefat ettiğini yazar, bkz. *Abû'l-Ferec Tarihi*, II, s. 364. Reşidüddîn, Mahmud'un ise 16 Şevval 525 (10 Eylül 1131) tarihinde vefat ettiğini ve saltanatının 14 yıl olduğunu, ömrünün ise 27 yıl olduğunu ifade eder. s. 190; Ayrıca bkz. Şebankarei, *Mecmuai'l-ensab*, s. 113; Hamdullah Müstevfi ise 11 Şevval 525 (9 Eylül 1131) tarihinde 27 yaşında öldüğünü bildirir, bkz. *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 364; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 173.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 82; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 121; Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul 2019, s. 37-38; Özeydin, "Ahmedîlîler", s. 168. Bundârî (*Zübdetü'n-nusra*, s. 151) eserinde Dâvud'un tahta çıkmasında Aksungur el-Ahmedîlî ile birlikte birkaç kişinin etkili olduğunu ifade etmekte ve bu isimleri zikretmektedir.

sonra Sencer Hemedan'a gelerek hükümdarlığı Tuğrul b. Muhammed'e verdi⁸⁹. Her ne kadar Sencer Irak Selçuklularının kendisine bağlı kalması için uğraştı ise de Hemedan şehri artık bu devletin merkezi idi.

Hemedan, Irak Selçuklu Devleti zamanında da yapılacak birçok muharebe için hem harekete geçme noktası hem de şehri olarak tarihte yerini almıştır; sultanların seferleri ve başka bölgelere seyahatleri sırasında vekilinin kendilerini temsil ettiği şehir olmasının yanında yine kardeşler arasındaki mücadeleler esnasında kimi zaman istilâya mârûz kalmış bir bölge olmuştur. Irak Selçuklu Devleti'nin başkenti olması hasebiyle tahtın sahibi olmak adına çeşitli faaliyetler yürüten meliklerin bu kenti ele geçirmek için yapılan mücadelelere sahne olmuş, aynı zamanda tahta oturmayı başaran sultanın hükmünün tanındığı, ilmî ve kültürel aktivitelerin şehri olmuştur.

SONUÇ

Hemedan kuruluşundan itibaren bulunduğu bölgenin en önemli şehirlerinden birisi olmuştur. Siyâsî, iktisadî ve askerî açıdan çeşitli özellikleri olan bu kent Selçukluların ele geçirmesinden sonra devletin önemli merkezlerinden birisi hâline gelmiştir. İşte bu nedenle her ne kadar Selçuklu devlet yönetiminde fethedilen yerlerin aile bireyleri tarafından yönetilmesi esası var ise de Selçuklu sultanları en başından itibaren Hemedan şehrinin bizzat kendilerine bağlı olmasını istemişlerdir. Selçuklular için Hemedan özellikle Azerbaycan, Anadolu, Irak-ı Arab ve Suriye bölgelerine doğru genişleme faaliyetlerinde ve Abbasî halifeliği ile münasebetlerde önemli bir merkez konumunda olmuştur.

Hemedan Tuğrul Bey döneminde Selçukluların eline geçmiştir. Sultan Hemedan şehrine ayrı bir önem vermiş olup kardeşi İbrahim Yınal ile de bu bölgede karşı karşıya gelmiştir. Yine Sultan Alparslan da Hemedan'ı özellikle batı seferi için önemli bir merkez olarak kullanmıştır. Ancak zaman zaman şehirde Selçuklu yönetimin karşı hoşnutsuzlukların olduğu da görülmüştür. Bu durum karşısında halkın bazı davranışlarının düzelmesi için çaba gösterilmiştir. Melikşâh döneminde yine merkezî özelliklerini devam ettiren Hemedan sultanın oğulları döneminde çeşitli taht kavgalarına da sahne olmuştur. Nitekim özellikle Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki mücadelede Hemedan şehri elde tutulması gereken önemli bir yer mevki olmuştur. Büyük Selçukluların topraklarının genişliği ve hanedan üyelerinin aralarındaki mücadele Irak

⁸⁹ Râvendî, *Rahatü's-südur*, I, s. 201; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 70; Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, II, s. 365; Öztürk, *Atabegler*, s. 43.

Selçuklu devletinin kurulmasına zemin hazırlarken Hemedan şehrini de bu devletin merkezi haline getirmiştir. Şehir ilmî ve kültürel açıdan da devrin önemli kentleri arasında yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara 2014.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman yay., İstanbul 1977.
- Alptekin, Coşkun, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi yay., İstanbul 1985.
- Azimî, Ebû Abdullah Muhammed *Azimî Tarihi*, yay. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 1988.
- Bala, Mirza, "Hemedan", *İA*, V/I, s. 420-425.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân*, Türkçe trc. Mustafa Fayda, Siyer yay., İstanbul 2013.
- Bosworth, Clifford Edmund, "Saldjukids", *EP*, VIII, s. 936-959.
- Browne, Stuart C, "Ecbatana", *Encyclopaedia Iranica*, VIII, s. 80-84.
- Bundârî, el-Feth b. Ali b. Muhammed, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, TTK yay., Ankara 1999.
- Ebu Dülef Mis'ar b. Mühelhil, *İran Seyahatnamesi*, Türkçe trc. ve notlar: Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap yay., İstanbul 2018.
- Fryee, N.R., "Hamadhân", *EP*, III, s.105-106.
- Gerdâzî, Ebû Said Abdu'l-Hayy, *Zeynü'l-Ahbâr*, İhtimam: Rahim Rezâzademülk, Tahran 1384hş.
- Gregory Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, I, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1987.
- Güner, Ahmet, "Kâkûyiler", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 219-221.
- Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Nüzhetu'l-kulûb*, tashih ve tahşiye: Muhammed Debir Siyâkî, Kazvin 1388hş.
- _____, *Târih-i Güzide*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2018.
- Huart, Clément, "Cibal", *İA*, III, s. 158.
- _____, "Kâkûyiler", *İA*, VI, s. 108-109.
- Hüseynî, Sadrüddîn Ebû'l-Hasan, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe trc. Necati Lugal, TTK yay., Ankara 1999.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ali, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2014.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Türkçe trc. Murat Ağarı, Kitapevi yay., İstanbul 2008.
- İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kasım Kemâlüddîn Ömer, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar, Ali Sevim, TTK yay., Ankara 1989.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzeddîn, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydin, Bahar yay., İstanbul 2008.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-416.
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitapevi, Konya 2001.

- _____, "Irak Selçukluları Tarihi I. Kuruluşundan Sultan Mesud'un Saltanatının Sonuna Kadar (119-1152), I. Sultan Mahmud Devri (119-1131)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 104, 1996, s. 103-130.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı yay, İstanbul 1976.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, TTK yay., Ankara 1991.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dönemi Alp Arslan ve Zamanı*, III, TTK yay., Ankara 1992.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, TTK yay., Ankara 1993.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK yay., Ankara 1993.
- Merçil, Erdoğan, "Emir Savtegin", *Selçuklular Makaleler*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2011.
- _____, "Ziyârilere", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 498-499.
- _____, *Kirmân Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- _____, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed, *Ravzatu's-safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Türkçe trc. ve notlar: Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015.
- Muhammedî, Meryem-Rezayî, Mustafa "Cogrâfyâ-yi Târih-i Şehr-i Hemedân ez Âgâz ta Dovre-i Selcukî ber Esâs-e Mutûn-e Muverrihân ve Cografyanevîsân", *Mecmuua-e Makalât-e Kongre-ye Mimârî ve Şehrsâzî-ye Ostân-e Hemedân*, 1395hş, s. 1-19.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- _____, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 2001.
- _____, "Ahmedîliler", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 168-169.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular*, I, İSAM yay., İstanbul 2013.
- Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2019.
- _____, "Bilâdü's-Şam'daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa'd el Herevî", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.11, Konya 2019, s. 153-170.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul, 2012.
- _____, *Sultan Alparslan Fethin Babası*, Kronik Kitap yay., İstanbul 2019.
- _____, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, XXIII, İstanbul 2013, s. 117-143.
- Râvendî, Muhammed b. Ali, *Rahatü's-südur ve ayetü's-sürur*, I, II, Türkçe trc. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî, *Cami'ü't-Tevârih*, *Selçuklu Devleti*, Türkçe trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2011.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK yay., Ankara 2000.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn, *Mira'atü'z-zaman fi tarihî'l-âyân'da Selçuklular*, Türkçe trc. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2011.

Sümer, Faruk, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365-371.

Şebankarei, Muhammed b. Ali *Mecmu'ü'l-ensab*, tashih: Mir Hâşim Muhaddis, Tahran 1376hş.

Şerîfiyân, Feribâ- Fikri Pûr, Ketâyûn- Heyder Pûr, Azâdî, "Berresî ve Tahlîl Mehr-i Ostovâne-i Hahamenişi Meksûfe ez Hemedân", *Faslnâme-i İlmî Fennî Hunerî*, S. 64, s. 41-48.

Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken yay., İstanbul 2009.

Xavier de Planhol, "Hamadan: Historical Geography", *Encyclopaedia Iranica*, XI, 605-607.

Ya'kubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub, *Ülkeler Kitabı*, Türkçe trc. Murat Ağarı, Ayışığı yay., İstanbul 2002.

Yağmâyî, Emânullah- Pûrşabâniyân, Zehrâ, "Huviyet-i Târih-i Cografya-yi Hemedân der Mutûn-e Muverrihân-e İslâmî ez Âgâz ta Asr-i Kâcâr", *Sohen-e Târih*, 25, Pâyîz ve Zemestân 1393hş, s. 29-50.

Yakut el-Hamevi, Ebî Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut t.s.

Yazıcı, Tahsin, "Hemedan", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 183-185.

Zârî, Muhammed İbrahim-Rezâyî, Mustafa, "Cografyâyî-e İktisâdî-ye Deşt-i Hemedân – Behâr-e der Dove-ye İslâmî (ez Karn-e Sevvom-e Hicrî ta Evâhir-e Dove-i Kâcâriyye) ber Esâs-e İsnâd-e Mektûb-e Târihî ve Cogrâfyâyî", *Pejuheşnâme-i Târih-i İctimâî ve İktisâdî*, VII/2, Pâyîz ve Zemestân 1397hş, s. 45-71.

Zârî, Muhammed İbrahim, "Sahtar-e Kalbodî - Fezâ-yi Şehr-i Hemedân ez Agâz-e Dove-i İslâmî ta Pâyân-e Dove-i Kâcâr Beresâs-e Medârik ve Şevâhid-e Mevcud", *Nâme-i Bastânşinâsî*, 1 (Pâyîz ve Zamestân) 1390hş, s. 57-82.

Zerrinkûb, Abdülhüseyn, *Târih-i İrân Bad ez İslâm*, Tahran 1387hş.

SULTAN SENCER'İN ESÂRETİ

SULTAN SENCER'S CAPTIVITY

Ziüriye ORUÇ*

Öz

Sultan Sencer (1119-1157) en uzun süre saltanat sürmüş Büyük Selçuklu hükümdarıdır. Uzun saltanatı boyunca pek çok zafer kazanmıştır. Kardeşleri Berkıyaruk ve Muhammed Tapar'ın mücadelelerinden dolayı yıpranan devleti ayağa kaldırmış, gücünü ve itibarını artırmıştır. Ne var ki o aynı zamanda Selçuklu devletinin son hükümdarı olmuştur. Sultan Sencer ile birlikte Selçuklu devletinin son bulmasına sebep olan en büyük etken onun Oğuzlar tarafından esir alınmasıdır. Üç yıl esir hayatı yaşayan ve esâreti boyunca bir Sultan olarak oldukça aşağılayıcı muamelelere maruz kalan Sultan Sencer sonunda kurtulduğunda yorgun, sarsılmış ve yaşlı bedeni dağılan devletini yeniden toparlamasına müsaade etmemiş; kısa süre sonra da vefat etmiştir. Onun kadar zor zamanlar geçiren Selçuklu devleti ise Sultanının ölümüyle nihayete ermiştir.

Sultan Sencer'in esâreti Selçuklu tarihinde örneği görülmemiş bir olaydır. Nitekim bir esâret önce bir Sultana sonra bir devlete mâl olmuştur. Çalışmamızda Sultan Sencer'in esâret altına alınması, esâret yılları boyunca yaşadıkları ve esâretten kurtuluşu kaynakların verdiği bilgiler ışığında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Sultan Sencer, Büyük Selçuklu Devleti, Oğuz İsyanı, Esâret

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, zuriyeoruc@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4840-7953>

Gönderim Tarihi: 15.06.2020

Kabul Tarihi: 26.06.2020

•
Abstract

Sultan Sencer (1119-1157) is the ruler of the Great Seljuk Empire with the longest reign and achieved many victories during this period. He restored the power and dignity of his country which was devastated due to the struggle between his brothers Berkyaruk and Muhammed Tapar. Nevertheless, he was also the last ruler of the empire. The greatest reason why his rule ended along with the collapse of the empire is that he was captured by the Oghuz. Three years of captivity during which he had to endure many humiliations unfit for an emperor, his eventual rescue was no use to his country due to his tired, shaken, and old body, and he died shortly after. Similarly troubled, the Great Seljuk Empire finally collapsed with his death.

Sultan Sencer's captivity is an unprecedented event in Seljuk history as it cost a sultan's life and then an empire. This study evaluates the sultan's falling into captivity, his experience during captive years, and his rescue in light of the available resources.

•
Keywords

Sultan Sencer, the Great Seljuk Empire, the Oghuz rebellion, Captivity

"Vefatından bir seneden fazla geçmiş olmasına rağmen
etrâf-ı cihanda onun adına hutbe okunmaktaydı.

Ne mübarek gölgeli, yüksek mertebeli,
Allah'tan korkan ve mübarek bir pâdişâh idi."

Cami'ü't-Tevârîh

GİRİŞ

Mu'izzeddîn Ahmed Sencer b. Melikşah (1119-1157) 25 Recep 479/5 Kasım 1086'da bir sefer sırasında konaklanan Sincar'da doğmuştur¹. Annesi cariyeye kökenli Taceddîn Seferiyye Hâtun'dur. Muhammed Tapar ile anneleri birdir². Kaynaklarda onun için "Âl-i Selçuk'un direği", "Selçuk ailesinin şeyhi ve büyüğü", "hepsinin âlimi, akıllısı ve olgunu", "büyük sipâhdâr"³ gibi övgüler kaydedilmiştir. Sultan Sencer döneminde sağlanan istikrar nedeniyle, M. Altay Köymen onun saltanatını "İkinci İmparatorluk Devri" olarak tanımlamıştır. Sultan Sencer hem son Selçuklu hükümdarıdır hem de Büyük Selçuklu sultanları içinde 40 yıla yakın saltanatı ile en uzun süre saltanat sürmüş kişidir. Selçuklu tahtına çıkmadan önce Horasan meliki idi. Sultan Berkyaruk döneminde (1094-1104) Horasan'a gönderilen Sencer, kardeşi Sultan Muhammed Tapar'ın (1105-1118) ölümünden

¹ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçuk)*, trc. ve notlar Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2014, s. 127; el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selçukiyye*, çev. Mehmet Çalışkan, İstanbul 2020, s. 119; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C. XI, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, s. 186-187; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 507; M. Altay Köymen, "Sencer", *İA*, C.X, İstanbul 1966, s. 486. Bazı kaynaklar Sincar'da doğmasından dolayı Sencer lakabıyla anıldığını ve asıl adının Ahmed olduğunu kaydederken bazı kaynaklar da Melikşah'ın oğluna Türk adetlerine göre ad verdiğini; oğluna "delen, saplayan" anlamına gelen *Sancar* adını verdiğini söyler. İbnü'l-Verdî *Sancar* adının "yatağan" anlamına geldiğini kaydeder. Bkz. el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l-Ebsâr*, çev. ve notlar Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 222; İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, C. XII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000, s. 432; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, C. I, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 149; İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, trc. ve notlar Mustafa Alican, İstanbul 2017, s. 41.

² İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, X, s. 237, 469. Lakabı Ebû'l-Hâris'tir. Halife Müsterşid-Billâh (1118-1135) tarafından kendisine *Mu'izzü'd-dünya ve'd-dîn Burhânu Emîri'l-Mü'minin* lakabı verilmiştir. Ayrıca onun *Sultân-ı Horasan, es-Sultânü'l-a'zam, es-Sultânü'l-muazzam, melikü rikâbil ümem, seyidü selâtini'l-Arab ve'l-Acem, şahinşâh-ı a'zam, nâsirü dñillâh, mâlikü ibâdillâh, hâfizu bilâdillâh* gibi çok sayıda unvân ve lakabı vardır. Bkz. Hamdullâh Kazvîni, *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyyân)*, ed. Erkan Göksu, İstanbul 2015, s. 69; Özaydın, "Sencer", s. 511.

³ el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s. 117, 121.

sonra, adına hutbe okutulan yeğeni Mahmud'u mağlûp ederek Selçuklu tahtına çıkmıştır⁴.

Bilindiği gibi Sultan Sencer'in üst üste zaferlerle taçlandırdığı ve Katvan Savaşı'na kadar da (5 Safer 536/9 Eylül 1141) yenilgi yüzü görmemiş uzun ve güçlü saltanatının talihi Oğuzlar'a esir düşmesi ile bir anda değişmiştir. Aslında Oğuzlar sultanlarına karşı bir isyan ya da savaş düşüncesinde değillerdi. Hatta son ana kadar suçlarının affedilmesi için ellerinden geleni yapmışlardır. Sultan Sencer de onlarla savaşmaya istekli değildi. Savaştan hemen önce atının dizginini çevirip gitme niyetindeydi. Buna rağmen yaşanan olaylar Sultan Sencer'in savaşta karar kılmasına yol açmış ve iki tarafı karşı karşıya getirmiştir. Savaştan gâlip çıkan ise Oğuzlar olmuştur. Üstelik Selçuklu Sultanı Oğuzlara esir düşmüştür. Bu esâret Selçuklu tarihinde benzeri görülmemiş bir olaydır. Öyle ki önce bir Sultana sonra bir devlete mâl olmuştur. Nitekim Sultan Sencer esâretin bedeninde ve ruhunda bıraktığı izlerin kaçınılmaz sonucu olarak esâretinden kurtulduktan kısa süre sonra hastalanmış ve vefat etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti ise onun ölümüyle son bulmuştur.

1. Oğuzlarla Yapılan Savaş

Oğuzlar Katvan Savaşı'ndan sonra Belh civarına gelmişler ve Huttelân otlaklarında yaşamaya başlamışlardı⁵. Sayıları yaklaşık 40 bin çadır kadardı⁶. Başlarında Dinâr, Bahtiyâr, Tûtî, Arslan, Çağrı, Korkud ve Mahmud adlı beyler vardı⁷. İbnü'l-Esîr'e göre; Üç-ok ve Boz-ok şeklinde iki kola ayrılmış Oğuzların Boz-ok kolunun başında Korkud b. Abdülhamîd, Üç-ok kolunun başında ise Tûtî b. Dadbeg vardı⁸. Sultan Sencer'in mutfağına yılda 24 bin koyun vergi veriyorlardı. Ancak vergiyi toplama görevi kendisine verilmiş hân-sâlârin Oğuzlara gönderdiği tahsildar, *koyunların bedelleri ve kabul edilip edilmemeleri* konusunda zorluk çıkarmış, rüşvet almak istemiş, Oğuzlara son derece kaba davranmıştır. Bunun üzerine Oğuzlar vergi tahsildarını gizlice öldürmüşlerdir⁹.

⁴ Muhammed Şebankâreî, "Selçuklular", çev. Ahmad Hesamipour, *Tarih Okulu*, S. 4, 2009, s. 147; Hamdullâh Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 69.

⁵ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 154; Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, C. I, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 173.

⁶ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, trc. ve notlar Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 189.

⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 154; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 76.

⁸ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 81; Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yıkılış Süreci", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri* (5-6 Kasım 2007), Sakarya 2008, s. 90.

⁹ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 189; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, s. 121-122; Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, I, s. 173; el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi*, s. 108.

Bu olay ortaya çıkınca Belh Valisi Emîr Kamâc onları cezalandırmak için kendisini Oğuzlar üzerine şahne atattırması ve 10 bin kişilik ordusuyla üzerlerine yürümüştür. Ne var ki Emîr Kamâc ve oğlu Alâeddîn Ebû Bekr de yapılan savaş sonrası esir düşerek öldürülmüşlerdir¹⁰. Bütün bu gelişmeler Oğuzları Sultan Sencer'in asıl meselesi haline getirmiştir. Sultan Sencer her ne kadar onlara haber gönderip tehdit etmiş, ülkesinden gitmelerini istemişse ve Oğuzlar da sultanlarından özür dileyerek Emîr Kamâc ve oğlu için yüksek bir diyet teklif etmişse de Sultan Sencer'in etrafındaki devlet adamları onu savaşmaya sevk etmiştir¹¹.

Son ana kadar Sultan Sencer ve Oğuzlar birbirleri ile savaşmayı istememişlerdir. Oğuzlar Sultan Sencer üzerlerine yürüdüğünde de ondan af dilemişlerdi. Diyet miktarını artırmışlar; kadın ve çocuklarıyla onu karşılamaya çıkmışlar, aman dilemişlerdi¹². Ne var ki Belh'e şahne atanan Müeyyed Ayaba ile Yarankuş-i Herevî¹³ ve Ömer-i Acemî Oğuzları affetmeye ve atının dizginini çevirmeye niyetlenmiş Sultan Sencer'in dizginini tutarak onu geri dönmekten vazgeçirmişlerdir¹⁴. Sultan Sencer'in saltanatının ikinci ve son mağlûbiyeti böylece kaçınılmaz hâle gelmiştir.

Belh sınırları içerisinde yapılan savaşta, bir boğaz dışında girilecek yolu olmayan, etrafı dağlarla çevrili geniş bir alanda çadırlarını kuran, hayvanlarını çadırların etrafına bir sur gibi yerleştiren Oğuzlar tarafından 100 bin kişilik bir orduya sahip Sultan Sencer'in ordusu mağlûp edilmiştir (Muharrem 548/Mart-

¹⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 77; Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, I, s. 174.

¹¹ el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi*, s. 109-110; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 154-155; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, s. 122. Oğuzlar Sultan Sencer'in üzerlerine bir orduyla geleceğini öğrendiklerinde çok endişelenmişler ve hemen bir elçi göndererek şöyle demişlerdir: "Biz daima pâdişâh-ı âlemin fermânının hükümlerine göre hareket etmiş itaatli kullar idik. Kumâc ve oğlu, bizim hânemize ve ocağımıza taarruz ettiler. Biz de çocuklarımızı ve ailelerimizi korumak için mecburen savaştık. O ve oğlu, bizim taarruz ve çabamızla öldürülmüş değillerdir. Taktîr-i kazâ bu şekilde oldu. Şimdi bu kötü kulluğun zararı ve tazminatı olarak yüz bin dinar ile yüz nefer siyah saçlı siyah gözlü, uzun boylu, uzun ve ince boyunlu, ince ve nazik belli, uzun saçlı, uzun yeleli, bazakları güçlü, ay yüzlü ve güneş parlaklığında Hitâ'i ve Yağma'î gulam verelim de Sultan bizim günâhımızı bağışlasın. Padişahın alacağı her bir bende, bir Kumâc olacaktır". Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, s. 122.

¹² Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, s. 122-123; Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, I, s. 175.

¹³ Ravzatu's-Safâ'da Yarankuş-i Mervezî olarak geçer. Bkz. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 192.

¹⁴ el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi*, s. 111; Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, I, s. 175; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 192; Hasan Yezdî, *Hasan Yezdî'nin Câmi'ü't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, haz. Bülent Özkuzugüdenli, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 239.

Nisan 1153)¹⁵. Sultan Sencer'in Oğuzlarla savaşmasında en büyük etki Müeyyed Ayaba'nındı. Onun geri dönmesine engel olmuş; Sultan'ı savaşması hususunda iknâ etmişti. Kaynaklarda savaş zaferle sonuçlanırsa Müeyyed Ayaba'nın nâmının büyüyeceğini düşünen Selçuklu askerlerinden bazılarının, Ayaba'ya karşı husûmet beslemesinden dolayı gayretle savaşmadıkları, savaş sırasında gevşeklik gösterdikleri kaydedilmiştir¹⁶. Aynı zamanda Yarankuş-i Herevî de kendisine husûmet beslenen emîrlerdendi¹⁷. Selçuklu ordusu içindeki isteksizliğin, birbirini çekememezliğin ve düşmanlığın varlığına karşın Oğuzlar birbirlerine kenetlenmişlerdi¹⁸. Canla başla savaşan Oğuzlar savaş sırasında büyük bir başarı göstermişlerdir. Oğuzlar boğazdan giren Selçuklu ordusu ile savaşırken Sultan Sencer ise alana girmeyerek az sayıda emîri ve askeriyle boğazda savaşın sonucunu beklemekteydi¹⁹. Boğazdan çıkan Oğuzlar Sultan Sencer'i ve yanındaki emîrleri görmüşler; yetişerek etrafını sarmışlar, onu bir halka içine almışlardır²⁰. Böylece Sultan Sencer'in esâreti başlamıştır. Kaynağın ifadesiyle etrafı sarıldığında *atı onu kurtarmak cömertliğini göstermemiştir*²¹.

2. Esâretin Başlaması

Sultan Sencer savaş alanında etrafı kuşatıldığında, Oğuzlar atlarından inmiş ve yaya olarak Sultan'a doğru ilerlemişlerdir²². Oğuz beylerinden biri ona yaklaşarak yer öpmüş ve duada bulunmuştur. *"Tebaaya iyi bakmasını bilmelidir"* diyen bu Oğuz beyi yaşananların müsebbibinin Sultan'ın adamları olduğunu söylemiştir. Oğuz beyi ardından Sultan Sencer'e tâbiyetini bildirmiştir. Sultan'a

¹⁵ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 78; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 96; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 156; M. Altay Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.5, S.2, Ankara 1947, s. 171; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-A'yân*, C. XX, tahkik İbrahim Zeybek, Risâletü'l-Alemiyye, Beyrut 2013, s. 430.

¹⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmî'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, s. 123; Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, I, s. 175.

¹⁷ Hamdullâh Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 75; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 192.

¹⁸ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 78; el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi*, s. 111.

¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 430.

²⁰ el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 253. Ravzatu's-Safâ'daki bir kayda göre Oğuzlar önce Sultan Sencer'e çok benzeyen birini Sultan sanarak yakalamış ve tahta oturtmuşlardı. Tahta oturttukları kişi *"Ben Sultan değilim"* dese de inanmamışlardı. Ama içlerinden biri tahtta oturana tanıyıp, onun Sultan değil, mutfakçısının oğlu olduğunu söyleyince bu kişiyi boynuna eklemekle dolu bir heybe asarak kovmuş; derhal Sultan'ın peşinden koşarak onu yakalamayı başarmışlardı. Bkz. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 193. Tarih-i Güzîde'de Sultan'a benzeyen bu kişinin adı Mevdûd b. Yûsuf olarak verilir. Burada aktarılanlara göre Oğuzlar onun sultan olmadığını anladıklarında boynuna bir un çuvalı asarak bırakmışlardı. Bkz. Hamdullâh Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 75.

²¹ el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 253.

²² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 430.

"İşte biz, senin etrafında hizmetçileriniz, senin sözünü söyleriz ve senin sözünü dinleriz" demişlerdir²³. İbnü'l-Esîr'de ise Oğuzların Sultan Sencer'e benzer şekilde "Biz senin kullarımız, sana itaatten ayrılmayız, iyi biliyoruz ki, bizimle savaşmaya gelmedin, fakat savaşa itildin. Sen Sultan'sın biz ise kullarız" dedikleri aktarılır ve tâbiyetlerini sundukları belirtilir²⁴.

Ahmed b. Mahmud ve Hamdullâh Kazvînî Sultan Sencer'in mağlûbiyetten sonra Merv'e gidebildiğini, ancak Oğuzlara burada esir düştüğünü kaydeder²⁵. İbnü'l-Esîr'deki bir rivayete göre de Sultan Sencer savaştan sonra kaçabilmişti. Önce Belh tarafına sonra Merv'e gitmiş; Merv'den çıktıktan sonra Andrâba'ya²⁶ gitmişti ki Oğuzlar onu esir etmişlerdir²⁷. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh ise Sultan Sencer'in Oğuzların eline savaş meydanında esir düştüğünü; Oğuzların onun ellerini bağlamadıklarını *haşmetini muhafaza ettiklerini* söyler²⁸. Sultan Sencer'in başlangıçta, esir olmadığını, hâlâ bir sultan olduğunu düşünmesi ve bir sultan gibi davranması, Dârü'l-mülk Merv'in hazinelerini yağmalayan ve insanlarını öldüren Oğuzların buraya bir müddet sonra Sultan Sencer ile birlikte gittiğini düşündürür. Nitekim görüleceği üzere, Sultan Sencer Oğuzlar yağma ve tahriplerine başladığında onlara karşı koymuş, hakâretlerde bulunmuş, sövüp saymıştır.

Savaşta Sultan Sencer ile birlikte pek çok Selçuklu emîri de esir edilmiştir. Elleri kolları bağlı haldeki bu emîrlerin Oğuzlar tarafından derhal boyunları vurulmuştur²⁹. Sultan Sencer'e ise saygı göstermişlerdir. Onu tahtına oturtan Oğuzlar, önünde eğilerek yer öpmüşler ve bağlılıklarını bildirmişlerdir³⁰. Bundan

²³ el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 253-254.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 155.

²⁵ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 78; Hamdullâh Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 75.

²⁶ "Horasan'da Merv'e 2 fersah mesâfede bir mahâldir". Bkz. M. Streck, "Enderâb", *İA*, C. IV, İstanbul 1964, s. 268.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 157.

²⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, s. 123.

²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, XII, s. 422; el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 279; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 155. M. Altay Köymen Oğuzların Sultan Sencer'i öldürmeyip yanlarında tutmalarını, Selçuklu emîrlerini ise öldürmelerini şu şekilde açıklar: "İçlerinden birini hükümdar yapmıyarak, esir Selçuklu hükümdarını tahta oturtmaları, ona karşı hükümdarlık vecibelerini, şüphesiz, sadece şeklen ve harice karşı, yerine getirmeleri Oğuzlar'ın, aynı hükümdarın nazarî idaresi altında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu devam ettirmek istediklerini gösteren bâriz delillerdir. Fakat, yukarıda da gördüğümüz gibi, hükümdar ile beraber esir düşen kumandanları (askerleri değil) öldürmeleri, Oğuzlar'ın bu devletin varlığını münhasıran kendi kuvvetlerine dayanarak devam ettirmek istediklerini gösterir. Bu, aynı zamanda Oğuzlar'ın nasıl plânlı hareket ettiklerinin de delilidir". Bkz. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.V (İkinci İmparatorluk Devri), Ankara 1991, s. 419.

³⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, s. 123.

olsa gerek Selçuklu Sultanı Oğuz beylerinin asıl niyetlerini görememiştir. Zira Oğuzların bu davranışı bir taktik ve oyundan başka bir şey değildi. Sultan onlar için istediklerini yaparken kullanacakları, kontrolleri altında bulunan meşru bir otorite ve kıymetli bir esirden ibaretti. Bu kıymetli esiri gittikleri yerlere beraberlerinde götürceklerdir. Sultan Sencer onların asıl niyetlerini ilk başlarda görememiştir. Ancak farketmesi uzun zaman almamıştır.

Sultan Oğuzların yanında iki-üç ay kadar kalmıştır. Daha sonra Oğuzlarla birlikte Merv'e³¹ gitmiştir³². Burada Bahtiyar adındaki Oğuz beyinin Merv şehrinin iktâsını istemesi Sultan Sencer'in oynadıkları oyunu farketmesini sağlamıştır. Sultan Sencer iktâ isteğine "Burası payitahttır, hiç bir kimseye iktâ edilmesi caiz değildir" diyerek olumsuz bir cevap vermiştir. Bunun üzerine orada bulunan Oğuz beyleri Sultan'a kahkahalarla gülmüşlerdir. Oğuz Beyi Bahtiyar ise dudaklarını bükerek alaycı bir gülümseyiş atmıştır. O an herşeyin farkına varan Sultan Sencer oturduğu tahtından inerek Merv hankâhına kapanmıştır³³. İbn Kesîr'e göre Sultan Sencer hankâha gittiğinde bir daha hükümdar olmayacağını söyleyerek bu konuda tövbe etmişti³⁴.

Oğuzlar Sultan'ı gittikleri yerlere yanlarında götürerek Horasan şehirlerini yağmalamışlardır. İnsanlara çeşitli işkenceler etmişler, ya öldürmüş ya esir almışlardır. Merv üç gün üç gece yağmalandıktan sonra Sultan'ı yanlarına alarak Nişabur'a giden Oğuzlar burada da yağma ve katle devam etmişlerdir³⁵. Nişabur'da Şafîî fıkıh âlimi ve şair Muhammed b. Yahyâ b. Mensûr'u işkence ile öldürmüşlerdir³⁶. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh Nişabur'da yaşananları "Öyle ki;

³¹ Merv bugün Türkmenistan sınırları içindedir. Önemli Selçuklu şehirlerinden biridir. Çağrı Bey'in idare merkezi olmaktan başka Sultan Sencer'e de başkentlik yapmıştır. Sultan Sencer döneminde en ihtişamlı zamanlarını yaşamış bir kültür merkezi haline gelmiştir. Cüveynî Merv için şöyle der: "Merv, Sultan Sançar'a başşehirlik yapmış, büyük küçük herkesin derdine derman aradığı bir yerdî. Horasan'ın en mümbit ve güzel toprağına sahipti. Emniyet ve huzur kuşunun yuvası daima orada bulunurdu. Nüfusunun sayısı, nisan yağmurunun damlalarıyla boy ölçüşürdü. Havası güzeldi. Orada yaşayanların en fakirleri bile zamanlarının padişahları ve emirleri gibi yaşarlar, kendilerini dünya fatihleriyle eş tutarlardı". Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 165.

³² İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 96; İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, XII, s. 422; el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 279; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 155. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh Sultan Sencer'in birkaç gulâmı ile birlikte Ulyâbâd ve Keşgerân yolundan Dârü'l-mülk Merv'e gönderildiğini kaydeder. Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 123.

³³ İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 97; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 155.

³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, XII, s. 422.

³⁵ İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 97; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 123-124; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 457.

³⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 124; Aksarayî, *Selçukî Devletleri Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman, önsöz ve notlar F. Nafiz Uzluk, Ankara 1943, s. 118.

öldürülenlerin cesetleri, kanın içinde görünmüyorlar” diyerek tarif eder³⁷. Oğuzların yanlarında götürdükleri Sultan Sencer'in bütün bu olaylara şahit olduğu muhakkaktır. Ne var ki böylesi bir kıyım karşısında esir Sultan'ın elinden hiçbir şey gelmemiştir. Oğuzlar onun şehirlerini birer birer harap ederken ve insanlarını öldürürken Sencer onları azarlamış, ağır sözler söylemiş, onları bu işten yasak etmiş, hatta yüzlerine karşı sövüp saymıştır. Ancak sözünü dinlettirememiştir³⁸. Nitekim belirtildiği üzere, kendisine sultan olarak hitap edilmesine, yer öpülmesine ve “*Biz senin raiyyetiniz*” denilmesine rağmen Oğuzlar için gerçekte bir esirden -ancak kıymetli bir esirden- daha fazlası değildi³⁹. Oğuzların bütün şekli ululamalarına rağmen Sultan Sencer artık gerçeğin farkına varmıştı. Üstelik Oğuzlar onu her daim yanlarında tuttuklarından, esir olmanın yanı sıra onların yapıp ettiklerine şahit olma talihsizliğine de uğramıştı. Böylece Horasan'da sağlam kaleleri olan Herât ve Dihistân haricinde her şehir Oğuzlar tarafından tahrip edilmiştir⁴⁰.

Oğuzlar Horasan şehirlerini yağma edip halkını öldürmekle kalmamış aynı zamanda bazı atamalar yapmışlardır. Onların Nişabur'a birini vali olarak atadıklarını görüyoruz⁴¹. Sultan Sencer'i daima yanlarında tutan Oğuzlar bunu sadece onun göz önünde olmasını sağlamak için bir güvenlik endişesiyle yapmıyorlardı. Yapacakları işlerde Sultan'dan istifade ediyorlardı. İstedikleri gibi menşurlar yazıyorlar, Sultan Sencer'den zorla nişan ve mühür alıyorlardı⁴². El-Cûzcânî “*Kendileri ferman vermeye başladılar. Horâsân'ı aralarında bölüştüler. Her ne istiyorlarsa yapıyorlar ve 'Sultân böyle buyuruyor' diyorlardı*” demektedir⁴³.

Oğuzlar Sultan Sencer'in kaçmaması için gereken bütün önlemleri almışlardı. Esir Sultan'ın başına muhafızlar koymuşlardı. Bir yere gittiklerinde onu da yanında götürüyorlardı. Sultan müsaade olmadan kendi başına hiçbir yere gidemiyordu⁴⁴. Maiyyeti ve hizmetçilerini kendi aralarından seçiyorlar ve bunları her hafta değiştiriyorlardı⁴⁵. Hatta bu işi o denli bir garantiye almak istemişlerdi

³⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 124.

³⁸ el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 254.

³⁹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 79.

⁴⁰ İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 97; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 155.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 155.

⁴² Hamdullâh Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 76.

⁴³ el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, trc. ve notlar Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 96.

⁴⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 79.

⁴⁵ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 123; Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, I, s. 176.

ki onu gündüzleri tahtında oturtuyor; ancak gece olunca demirden bir kafese kapatıyorlardı. Bu bilgiler bize geceleri kafes içinde tutulan Sultan'ın gündüzleri de aynı şekilde tahtında oturmaya zorlandığını gösterir. Nitekim Sultan Sencer'in henüz gerçek niyetlerini göremediği ve bir sultan gibi davranmaya devam ettiği ilk aylar haricindeki uzun esâreti boyunca Oğuzların bu şekilde bir davranış içerisinde olduklarını kaynaklardan anlayabiliyoruz. Sultan esir düştükten bir süre sonra gerçeği görerek tahtında oturmayı reddetmiş, bir hankâha kapanarak padişahlıktan tövbe etmişti. Sultan'ın geceleri demir kafeste tutulması ise bir güvenlik endişesinden kaynaklanıyordu. Herhalde Sultan Sencer'in, onların nezdindeki durumunu anlamasından, karşı durmasından ve kendilerini tahkir etmesinden dolayı kaçma ihtimalini düşünerek böyle bir tedbire ihtiyaç duymuşlardı. Bu şekilde, ellerinden kaçması halinde alınabilecek bir intikam seferinden korunmuş oluyorlardı. Öte yandan gündüzleri esir görüntüsü vermeyerek yaptıkları işlerde onun varlığından istifade ediyorlardı. Oysa Sultan Sencer'in eşi Terken Hâtun da Oğuzlar tarafından esir edilmişti. Sultan bu yüzden eşi ölene dek herhangi bir kaçma girişiminde dahi bulunmamıştı⁴⁶. Şu halde Sultan Sencer'in eşinin, Sencer'in esâretten kurtulmasından kısa süre önce ölmesi, onun gerçekten de uzun bir esârete, eşine bir zarar gelmemesi ve belki de onu yanında götürme ihtimalinin olmamasından katlandığını düşündürmektedir. Hamdullâh Kazvîni Terken Hâtun'un ölüm tarihini 551 (1156) yılı başları olarak verir ki Sultan Sencer de aynı sene ve çok geçmeden kurtarılmıştır⁴⁷.

Sultan Sencer esir olduğu süre boyunca oldukça sıkıntılı, acı verici günler yaşamıştır. Onun esir olmanın getirdiği çaresizlik ve çektiği ıstıraplar dolayısıyla sık sık gözyaşı döktüğü, Oğuzların elinden kurtulabilmek için çokça dua ettiği görülür. Hatta Sultan'ın bir gece Allah'a şöyle yakardığı kaydedilmiştir:

“Allah'ım!. Dünyalık üç arzum kaldı: Biri, ölü ya da diri ne şekilde olursa olsun bu cemaatin (Oğuzların) elinden beni kurtar!. Çünkü bu zillet bana zor geliyor. Diğeri, beni Dârü'l-mülk Merv'e ulaştır! Eğer ölecek olursam bedenim Merv devlethânesinde kalsın.

⁴⁶ Sultan Sencer'in eşi Terken Hâtun, Katvan Savaşı'nda da esir edilmiştir. Hâtun ancak iki sene sonra ve 500 bin dinâr fidye ile kurtarılmıştır. Hatta bu savaşta Sultan Sencer'in kendisi de esir düşme tehlikesi geçirmiştir. Sistan Meliki Ebû'l-Fazl askerler Sultan Sencer'i kuşatınca onun çetresinin altına kendi girmiş ve kurtulmasına yardım etmiştir ki Ebû'l-Fazl bu savaşta esir düşenler içindedir. Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 118; el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 249; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 80; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1999, s. 66.

⁴⁷ Hamdullâh Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, s. 77.

Üçüncüsü, kardeşimin oğlu olup daima bu gücü istemiş olan Süleymanşah'ı padişahlık devletinden nasiplendirme!"⁴⁸.

Sultan'ın bu duasından, onun kurtuluşuna dair büyük umutlar taşımadığı ve Oğuzların elinde ölüp gitmekten endişe ettiği anlaşılıyor. Ölü ya da diri ne şekilde olursa olsun kurtulmak istemesi içinde bulunduğu durumun ruhunda nasıl büyük sıkıntılar yarattığını açıkça gösterir. Ayrıca öyle anlaşılıyor ki Sultan esir düştükten sonra, saltanatının bir muhasebesini yapmış ve bazı kararlarından pişmanlık duymuştu. Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşah aslında Sultan Sencer tarafından veliaht ilan edilmişti⁴⁹. Sultan esir edildiğinde de vezir tarafından tahta çıkarılmıştır. Ancak onun kısa süren bu saltanatında pek başarılı olamadığı görülüyor. Süleymanşah'ın amcasını kurtaramamasından, daha doğrusu buna yönelik bir çabasının olmamasından dolayı belki de Sultan Sencer'in yeğenine gönlü kırılmıştı. Bu sebeple veliaht kararından pişmanlık duymuştu.

Devletşah'da kaydedilen bir hikâyeye göre Oğuzların eline esir düştükten sonra, böyle muazzam bir saltanatın nasıl perişan olup bu hale geldiğini sorduklarında Sultan Sencer şöyle söylemiştir:

*"Büyük işleri küçük adamlara ve küçük işleri büyük adamlara verdiğimden. Çünkü küçük adamlar büyük işleri yapamadılar ve büyük adamlar da küçük işleri yapmaya tenezzül etmediler. Bunu bir şerefsizlik saydılar. Her iki cihetten işleri kötüleşti. Memleket sarsıldı. Devlet ve ordu bozuldu"*⁵⁰.

⁴⁸ Muhammed 'Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, C. I, ed. Edward G. Browne-Mirzâ Muhammed Kazvîni, London-Leyden 1906, s. 40; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 417-418.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 177.

⁵⁰ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's-Şuara)*, C. II, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977, s. 235-236. el-Bundârî Sultan Sencer'in bu sözlerine çok benzer şekilde şöyle demektedir: *"Müellif diyor ki: Sencer'in müddeti hayatı uzadıktan ve ömrünün maddesi uzatıldıktan, emîrlere bunun işine tegallüb ve kaderine hümmetsizlik ettiler. Küçükler, büyüğün hakkına riayet etmez oldu, küçükler ileri çıktığından büyükler geride kaldı ve vekarlı kimseler istihfaf edildi hafif meşrep kimseler tevokir edildi kuvvetli kimselere işten el çektirildi zaifler iş başına getirildi ve ümera arasında birbirini çekememezlik ve birbirine karşı kin bağlamak vukua geldi birbirine yardım ve muzaheret kalktı. Bu zamanda devletin büyük adamları, Sunkur el-'Azîzî, Yerenkuş Hirî (Yarankuş-i Herevî/Yarankuş-i Mervezî) ve Kızıl ve bunların akrabaları idi. Bunların en kademlileri Kumâc ile Ali Çetri idi. Bunların fikirleri ve maksatları biri diğerine muhalif oldu. Bunların her biri kendi arzusuna atlanmış ve ızzat etmek hususuna dişiyle yapışmış idi. Sencer'in başına gelen ilk felâket, Hitâî kâfirin onu ve askerini bozarak, devletin safiyetini bulandırmasıdır".* Bkz. el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 248. Hasan Yezdî de Oğuz fitnesinin sebebinin Sultan Sencer'in artık yaşlanmış ve hükümdarlığının uzun sürmüştü olmasından kaynaklandığını, önemli işlerde bu sebeple ihmallerin ortaya çıktığını söyler. Ona göre büyük emîrlerin tamamı taassup ile birbirlerine karşı mücadeleye başlamışlardır. Sultan'ın maiyyetindeki genç ve tecrübesiz bir grup kumandan ise önemli makamları ele geçirmiştir. Genç ve tecrübesiz bu

Esâret altındaki Sultan zaman zaman atına binerek dolaşabiliyordu. Ancak ona hizmet edenler olmadığından silahını dahi kendisi taşıyordu. Ona “*seyisine bile yetmeyecek kadar*” bir tahsisat tayin etmişlerdi⁵¹. Bununla birlikte Sultan’a esir olduğu süre boyunca giderek daha az yemek verilmekteydi⁵². Hatta Sultan, yemeğin azlığından veya zaman zaman aç kaldığından, yemek verilmemesi ihtimaline karşı kendisine verilen yemeğin bir kısmını saklama mecburiyeti hissetmekteydi⁵³. İbnü’l-Esîr Sultan Sencer’in bu kötü durumunu şöyle tarif eder:

“*Sultan Sencer sözde sultandı, fakat tutuklu olduğu için sözüne kulak asılmıyordu, hatta çoğu zaman ata binip dolaşmak istediğinde silahını taşıyacak adam olmaz, silahını beline bağlayıp yola öyle çıkardı. Sultan Sencer kendisine sunulan yemeğin bir kısmını daha sonra yemek için ayırırdı. Bilahere yemek verilmeyeceğinden korkardı, çünkü yeteri kadar yemek vermez ve sultana karşı vazifelerini ihmal ederlerdi, böyle şeylerden haberleri yoktu.*”⁵⁴

Sultan Sencer esâreti boyunca bir sultana yakışmayacak muamelelere maruz bırakılmış ve bundan dolayı büyük ıstırap çekmiştir. Hatta zaman ilerledikçe içinde bulunduğu durum daha da vahim bir hâl almıştır. Sibt İbnü’l-Cevzî’de esâretinden bir yıl sonraki olaylar içinde aktarılanlara bakılırsa, Sultan Sencer’e karşı esirliğinin ilk başlarına kıyasla daha kötü bir davranış içine girmişlerdi. Sultan bir çadır içindeki kafesinde tutuluyordu. Oğuzlar onu aç bırakıyorlardı. Açlıktan ölecek duruma gelen ve yaşadıklarının üzüntüsünden gece-gündüz ağlayan Sultan ölümü arzuluyordu⁵⁵. Döktüğü gözyaşlarının, çektiği eziyetlerin haberi Bağdad’a da ulaşmaktaydı. Hatta Bağdad’a ulaşan haberler burada bir *darb-ı mesel* olarak anlatılır olmuştu⁵⁶.

Sultan Sencer esâretten kurtulmasını sağlayacak fırsatları da değerlendirmişti. Bu fırsatlardan biri Hârezmşah Atsız’ın kendisine başvurmasıyla ortaya çıkmıştır. Atsız Sultan Sencer’in *hakkını arama bahanesiyle* Horasan’da Âmûye Kalesi’ni (Âmul/Amûy⁵⁷) ele geçirmek istemiş; ancak

kumandanlarla Emîr Kamâc ve oğlu Alâeddîn Ebû Bekr gibi komutanlar arasında da bir güç savaşı yaşanmaktadır. Bkz. Hasan Yezdî, *Selçukluların Hikayesi*, s. 238.

⁵¹ el-Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, s. 87-88; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 79.

⁵² el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 254.

⁵³ İbnü’l-Verdî, *Selçuklular*, s. 97; İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 173.

⁵⁴ İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 173.

⁵⁵ Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân*, s. 446; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 417.

⁵⁶ Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân*, s. 463; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 418.

⁵⁷ “*Buhara’nın cenub-i garbisinde [...] Amu-Derya’nın sol sahilinden 5 km. mesafede kâin bir kasabadır. Orta çağda Âmul, Horasan eyaletine tâbi idi; hâlen (Çarcûy ismi ile) garbi Türkistan’a tabidir. Bütün etrafı çöller ile çevrilmiş olmasına rağmen, eskiden Horasan’dan Mâverâünnehr’e giden kervan yollarının birleşme*

alamamıştı. Bunun üzerine Sultan'a gönderdiği bir elçi ile bağlılığını bildirmiş ve kalenin kendisine bırakılmasını talep etmiştir. Atsız'ın bu talebi üzerine Sultan'ın ona "Kaleyi ona bırakmak istemem. Fakat sen önce İl Arslan'ı bir orduyla bana yardıma gönder, ben de Amuye kalesini ve etrafındaki bölgeyi sana bırakayım" şeklinde bir cevap verdiğini görüyoruz⁵⁸. Sultan Sencer böylece Atsız'dan kendisini kurtarmasını istemişse de onun bu girişiminden bir sonuç çıkmamıştır. Atsız kaleyi ele geçirmekten vazgeçerek geri dönmüştür⁵⁹. Bu olay aynı zamanda esir Sultan'ın her ne kadar bilfiil devletinin başında olamasa da ülkesinin hâkimiyetini bütünüyle kaybetmemiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Sultan Sencer'in ölümüne kadar, hatta Bağdad hariç tutulursa ölümünden bir sene sonrasına kadar, adına okunan hutbenin kesilmemiş olması onun devletin gerçek hükümdarı olarak kabul edilmeye devam edildiğinin işaretidir. Ayrıca Oğuzlara yardımcı olup onların safına katılmış olan Selçuklu devlet adamlarından Ebû'l-Kâsım İsmail Nişâpûrî'nin Oğuzların Belh'e çekildikleri sırada, esâret altındaki Sultan Sencer'in emriyle idam edilmiş olması (1154) ve Oğuzlar tarafından öldürülmek istenen bir şeyhin de yine onun şefaati ile serbest bırakılması oldukça dikkat çekicidir⁶⁰.

Sultan Sencer esir edilince Vezir Tâhir b. Fahrulmülk b. Nizâmülmülk, Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ı Nişabur'da tahta çıkartmıştır (19 Cemaziyülâhir 548/11 Eylül 1153)⁶¹. Süleymanşah Oğuzlar üzerine başarılı bir sefer düzenlemişse de daha sonra Merv üzerine yapılan seferde askerler Oğuzlar karşısında savaşmayıp dağılmıştır. Bu başarısızlığın üzerine kendisini tahta çıkaran vezir Tâhir b. Fahrulmülk'ün de ölümü (Şevval 548/Aralık 1153-Ocak 1154) Süleymanşah'ın gücünü iyice azaltmış; bir süre sonra Horasan'ı terkeden Süleymanşah Cürcan'a gitmiştir⁶². Bunun üzerine emîrlere tarafından tahta Sultan Sencer'in kızkardeşinin oğlu Karahanlı soyundan Mahmud b. Muhammed çıkartılmıştır (Şevval 549/Aralık 1154-Ocak 1155). Mahmud Han da o sırada Herat'ı kuşatmakla meşgul Oğuzlar üzerine bir sefer düzenlemiştir. Ayrıca Mahmud Han Oğuzlara anlaşma teklif etmiştir. Teklifi kabul eden Oğuzlarla Recep 550/Eylül 1155'de bir anlaşma yapılmıştır⁶³.

noktası olmak itibarı ile ticarete mühim bir mevki vardı". Bkz. M. Streck, "Âmül", İA, C. I, İstanbul 1978, s. 428.

⁵⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 261.

⁵⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 261; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 423.

⁶⁰ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 415-416.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 157; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 207.

⁶² İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 151-152; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 207.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 159-160.

3. Esâretten Kaçış

Sultan Sencer esâretten hemen kurtarılamamıştır. Onun kurtuluşunu geciktiren en önemli neden çok sıkı gözetim altında tutulmasıydı. Selçuklu komutanları bu sıkı güvenlik sebebiyle ümitsizliğe düşmüşlerdi⁶⁴. Bunun yanında el-Bundârî’de işâret edildiği üzere, devlet adamları arasındaki husûmetlerin ve birlik içinde olamayışlarının da etkisi olmuştur. Ayrıca savaş sırasında öldürülen Selçuklu emîr ve komutanlarını hesaba katmak gerekir. Buna rağmen Mahmud Han’ın Oğuzlarla yaptığı anlaşmadan sonra Oğuzların Sultan’ın, komutanları ile görüşmesine izin verdiğini görüyoruz ki bu durum onun kurtuluşunun en önemli adımı olmuştur.

Sultan Sencer’in Oğuzların elinde kaç yıl esir kaldığı konusunda kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Reşîdü’l-dîn Fazlullâh ve el-Yezdî 2 yıl derken⁶⁵; İbn Kesîr bir yerde 4 yıl kadar bir yerde de 5 yıl der⁶⁶. Sıbt İbnü’l Cevzî 4 yıl⁶⁷; Mîrhând ve Hamdullâh Kazvînî 4 yıla yakın süre Sultan Sencer’in esirliğinin devam ettiğini⁶⁸; Muhammed Şebankâreî, Zahîru’l-Dîn Nîşâbü’rî ve Hasan Yezdî ise esâretinin 2 buçuk yıl⁶⁹ sürdüğünü kaydeder. Ahmed b. Mahmud, İbnü’l-Verdî, el-Ömerî’de esâret süresinin 551 yılı Ramazanı’na (1153-Ekim-Kasım 1156) kadar sürdüğünü yazar⁷⁰. İbnü’l-Esîr 6 Cemaziyülevvel 548/30 Temmuz 1153’den 551 Ramazanı’na kadar esâretinin sürdüğünü söyler⁷¹. Dolayısıyla Sultan Sencer’in esâretten kurtuluş tarihi olarak kaynaklarda çoğunlukla 551 Ramazan (Ekim-Kasım 1156) ayı verilmiştir. M. Altay Köymen, Hârezmşah Atsız’ın Sultan Sencer’in esâretten kurtarıldığını, Sistan Meliki Tâcü’l-dîn Ebû’l-Fazl’ın ona gönderdiği mektuptan öğrendiğini yazar ve W. Barthold’un da Atsız’ın Ebû’l-Fazl’a gönderdiği mektubuna dayanarak, İbnü’l-Esîr’in verdiği 551 Ramazan (Ekim-Kasım 1156) tarihini düzelttiğini kaydeder⁷². Atsız’ın söz konusu mektubuna göre, Ebû’l-

⁶⁴ el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 254.

⁶⁵ Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, *Câmi’ü’l-t-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 126; el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi*, s. 118.

⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve’n-Nihâye*, XII, s. 427, 432.

⁶⁷ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân*, s. 430.

⁶⁸ Mîrhând, *Ravzatü’s-Safâ*, s. 195; Hamdullâh Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s. 76.

⁶⁹ Muhammed Şebankâreî, “Selçuklular”, s. 153; Zahîru’l-Dîn Nîşâbü’rî, *Selçuknâme*, haz. Ayşe Gül Fidan, İstanbul 2018, s. 121; Hasan Yezdî, *Hasan Yezdî’nin Câmi’ü’l-t-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, s. 242.

⁷⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 79; İbnü’l-Verdî, *Selçuklular*, s. 98; el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 281.

⁷¹ İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 179-180.

⁷² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 454; W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 352.

Fazl'ın mektubu 551 yılı Safer ayının sonunda (Nisan 1156), Atsız Şehristân'da iken kendisine ulaşmıştır⁷³. Bu bilgiye ilâveten ileride görüleceği üzere Sultan Sencer'in, kurtarıldıktan sonra Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmud Zengî'ye (1146-1174) göndermiş olduğu mektubu da Safer ayının son 10 günü içinde (Nisan 1156) yerine ulaşmıştır⁷⁴. Şu halde, Sultan Sencer'in Safer 551/Nisan 1156 tarihinde kurtarılmış olduğunu görüyoruz.

Kaynaklardaki bilgiler Sultan Sencer'in, eşi Terken Hâtun'un ölümünden sonra kurtuluşa dair planlar yapmaya başladığını gösterir⁷⁵. Terken Hâtun 551 (1156) başlarında ölmüştür⁷⁶. Eşinin ölümünden sonra kaçmanın bir yolunu düşünen Sultan'ın, bu sırada kendisi ile görüşebilen komutanlarıyla gizlice bu konuyu tartışmış olması ve belki de birlikte bir plan yapmış olmaları ihtimal dahilindedir.

Oğuzlar yağma ve katl hareketlerinden sonra Belh civarına çekildiklerinde Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'a göre; *Müeyyed Ayaba, Câmedar Aksungur, Lâçin-i Hârezmî, Alp Sunkur-i Şâmî'nin* de içinde bulunduğu bir grup komutan, sultanlarıyla görüşmek üzere Oğuzların yanına gelmiştir. Ancak yanlarında Oğuzlardan Korkud ve Tutî Beyler gibi Oğuz beylerinin nezareti olmadan Sultan'ın huzuruna çıkamamış veya onunla yalnız şekilde konuşamamışlardır. Onlar da o sırada bir Oğuz muhafız grubunu, Sultan Sencer'in kendilerine büyük nânpâre ve mülk vereceğini söyleyerek yanlarına çekmişlerdir⁷⁷. Daha sonra nöbet sırası yanlarına çektikleri bu Oğuz grubuna geldiğinde harekete geçmişlerdir. Önce Sultan'ı av bahanesiyle oradan uzaklaştırmayı başarmışlardır ki Hamdullâh Kazvîni av konusunda iknâ ettikleri Oğuz beyinin adını Emîr İlyas olarak kaydeder⁷⁸. Sonunda Sultan ve beraberindekiler Zağnos kuşuyla⁷⁹ avlanacaklarını söyleyerek atlarına binmiş ve avlana avlana Ceyhun kıyısına kadar varmışlardır⁸⁰. Tirmiz şehrinin karşısına düşen Ceyhun kıyısına ulaştıklarında Sultan ve komutanlar burada uygun bir fırsat anı kollamaya başlamışlardır. Daha öncesinde nehir

⁷³ Kâsım Toyserkânî, *Nâmehâ-yı Reşîdüddîn Vatoât*, Tahran 1383, s. 18; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 454.

⁷⁴ İbnü'l-Kalânîsi, *History of Damascus*, ed. H. F. Amedroz, Late E. J. Brill, Leyden 1908, s. 460.

⁷⁵ Hamdullâh Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 78; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 195-196.

⁷⁶ Hamdullâh Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 77.

⁷⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, s. 126; Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, I, s. 179; Zahîru'd-Dîn Nîşâbüri, *Selçuknâme*, s. 121.

⁷⁸ Hamdullâh Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 77.

⁷⁹ Zağnos/Zağanos bir tür doğandır. Bkz. Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 465.

⁸⁰ Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, I, s. 179.

kıyısında hazır şekilde iki gemi/kayık bekletilmekteydi⁸¹. Reşîdü'd-dîn'in bu gemilerin Lâçin-i Hârezmî tarafından satın alındığını ve önceden Kîlfet Boğazı'nda suya bıraktığını söylemesine⁸² karşın Mîrhând gemilerin Tirmiz Hâkimi Emîr İmâdeddîn Ahmed b. Alâeddîn Ebû Bekr b. Kamâc tarafından hazırlandığını hatta Ceyhun kıyısında Sultan'ı bekleyen Emîr İmâdeddîn'in fırsatını bulup onu gemi ile kaçırdığını kaydeder⁸³.

Sultan ve beraberindekiler kıyıda bekleyen gemilerle önce kendilerini ve daha sonra da atlarını Ceyhun'dan geçirerek Tirmiz Kalesi'ne ulaşmayı başarmışlardır (Safer 551/ Nisan 1156). Sultan Sencer'in dönüşü gecikince Oğuzlar atlarına binip durumu kontrol etmek için nehir kıyısına gelmişlerdir. Ancak Sultan'ın nehri geçtiğini ve kurtulduğunu anlayarak *ümitsiz ve üzgün bir şekilde* elleri boş geri dönmüşlerdir⁸⁴. M. Altay Köymen, Cüveynî'nin "*Emir İmadeddin Ahmed b. Ebû Bekr Kamac'ın 1000 atlı gönderip Sultan Sancar'ı av yerinde yakalatarak Tirmiz'e getirttiği*" şeklindeki kaydından bahsederek Müeyyed Ayaba ile Tirmiz hâkiminin aynı kişiler olduğunu ve dolayısıyla kaydın da Müeyyed Ayaba'nın bizzat kurtarma harekâtına katılmayarak harekâtı Tirmiz Kalesi'nden yönettiğini gösterdiğini söylemiştir⁸⁵. Buna karşın Ergin Ayan, M. Altay Köymen'in belirttiği kayıttaki Emîr İmâdeddîn ile Müeyyed Ayaba'nın aynı kişiler olmadığını; dolayısıyla Cüveynî'deki kaydın Emîr İmâdeddîn ile ilgili olduğunu ve onun Müeyyed Ayaba'dan hiç bahsetmediğini ortaya koymuştur⁸⁶. Söz konusu Tirmiz hâkiminin adı *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, Arâisü'l-havâtır, Selçuk-Nâme, Atebetü'l-Ketebe* gibi birçok kaynakta *İmâdeddîn Ahmed b. Alâeddîn Ebû Bekr b. Kamâc* olarak kaydedilmiştir⁸⁷. Müeyyed Ayaba'nın ise ailesine yönelik bilgi verilmemiştir. İbnü'l-Esir ordunun öncü birliklerinin hareketini anlatırken "*Ebu Bekr b. Kamâc'ın oğlu Muhammed ile Müeyyed Ayaba*" ifadesini kullanır. Bir

⁸¹ el-Yezdî, nehirden karşıdan karşıya geçmek için Tirmiz şehrinin karşısına birkaç köprü (ma'ber) tertip ettikleri yazar. Bkz. el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi*, s. 118.

⁸² Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 126.

⁸³ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 196.

⁸⁴ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 126; Râvendî, *Râhat-üs-Südü'r*, I, s. 179; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 196.

⁸⁵ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 455, 457.

⁸⁶ Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyası*, İstanbul 2007, s. 34-39.

⁸⁷ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 87; Toyserkânî, *Nâmehâ-yı Reşîdüddîn Vatvât*, s. 12; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 80; Müntecebü'd-dîn Bedî, *Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası (Atabetü'l-Ketebe)*, haz. Sonay Ünal, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 131-138; Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyası*, s. 35. Sultan Sencer'i kurtaran kişiler olarak kaynaklarda zikredilen Emîr İmâdeddîn Ahmed b. Ebû Bekr b. Kamâc ve Müeyyed Ayaba ile ilgili olarak bkz. Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyası*, s. 34-40.

başka yerde de Ayaba'yı sadece "Sultan Sencer'in Ayaba adında bir memlûkü vardı, lakabı "el-Müeyyed" idi" diyerek tanıtır⁸⁸. El-Ömerî'de de onun hakkında bu yönde bilgi vardır⁸⁹. Hasan Yezdî ve Reşîdü'd-dîn Fazlullâh Müeyyed Ayaba'dan Sultan'ın has bendeleri/bendegân-ı hâss ve emîrlerinden biri olarak bahseder⁹⁰. Kaynaklarda yalın şekilde Emîr Müeyyed Ayaba, Müeyyed-i Bozorg ve Müeyyed Ayaba-i Sencerî şeklinde geçer⁹¹. El-Yezdî, Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, Zahîru'd-Dîn Nişâbûrî gibi yazarların eserlerinde aktarılan kurtuluş hikâyelerinde, Oğuzlardan bir grubu nanpâre ve mülk vaadiyle kandıran kişi veya kandıranlar içerisinde adı geçmekle birlikte⁹² Ahmed b. Mahmud ve el-Hüseynî, Müeyyed Ayaba'nın bu sırada Nişabur'da olduğunu ve Sultan Sencer'in Emîr İmâdeddîn'in hâkim olduğu Tirmiz Kalesi'ne ulaşmasından sonra Tirmiz'e geldiğini kaydeder⁹³. Ayrıca Sultan Sencer'in yokluğunda ve kurtarılmasından sonra aktif bir rolde olduğunu gördüğümüz Hârezmşah Atsız'ın Tirmiz Hâkimi İmâdeddîn'e gönderdiği teşekkür mektubu da bu açıdan oldukça önem arzeder⁹⁴.

Sultan Sencer için Tirmiz, özgürlüğüne kavuşmasından sonraki ilk duraktır. Ancak aynı zamanda burası özgürlüğünün yeniden tehlikeye girdiği de bir yer olmuştur. Nitekim Ahmed b. Mahmud'un aktardığına göre, Sultan Sencer kaleye geldikten sonra Müeyyed Ayaba'yı bir iş için Sağâniyan'a⁹⁵ gönderdiğinde Müeyyed Ayaba, kendisiyle beraber hareket etmiş olan Kay-aba'yı öldürmüştür. Kay-aba ile istenilen yere gittiklerinde Müeyyed Ayaba bir eğlence ve içki meclisi tertip etmiş, Kay-aba'yı da davet etmiştir. Kay-aba ile tavla oynadıkları bir sırada Müeyyed Ayaba'nın köleleri Kay-aba'yı öldürmüşlerdir. Emîr İmâdeddîn Ahmed b. Alâeddîn Ebû Bekr b. Kamâc bunu öğrendiğinde *Sultan Sencer'in bulunduğu eve* gitmiş, büyük bir öfkeyle *hiç korkmadan* Sultan'ın yakınlarını ve bazı adamlarını onun gözü önünde öldürmüştür. Müeyyed Ayaba'nın bazı adamlarını da

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 159.

⁸⁹ el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 279.

⁹⁰ Hasan Yezdî, *Hasan Yezdî'nin Câmi'ü't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısım (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, s. 242.

⁹¹ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 192; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 128.

⁹² Zahîru'd-Dîn Nişâbûrî, *Selçuknâme*, s. 121; el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi*, s. 118; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 126.

⁹³ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 80; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 87.

⁹⁴ Toyserkânî, *Nânehâ-yı Reşîdüddîn Vatvât*, s. 12-13; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 455.

⁹⁵ Sağaniyân/Çağaniyân: "Amu-Derya'nın yukarı mecrâsında bulunan bir memlektir. [...] Çağaniyân, Tirmiz'den 24 fersah tutan 4 günlük ve bugün Kabadian denilen Kuvâdiyân'dan da 3 günlük mesâfedir". Bkz. W. Barthold, "Çağaniyân", *İA*, C.III, İstanbul 1963, s. 265.

öldürmüştür. Ahmed b. Mahmud, Kay-aba'nın ölüm emrini verenin Sultan Sencer olduğunu söyler. Buna göre Sultan Sencer Müeyyed Ayaba'yı görevlendirdiğinde yanındaki *Kamac evladından* Kay-aba'yı da bir fırsatını bulup öldürmesini istemiştir⁹⁶. Tirmiz'e geldiğinde Emîr İmâdeddîn'in kale kapılarını kapattığını gören Müeyyed Ayaba ise kaleyi kuşatmış ve saldırmıştır. Bu olay nihayetinde bir barış ile sonuçlanmıştır. Yapılan anlaşmaya göre Sultan serbest bırakılacak, Müeyyed Ayaba da kuşatmayı kaldıracaktı⁹⁷. Yaşanan bu olayın kısa zaman önce esâretten kurtulmuş yaşlı Sultan'ın ruhunda yeni bir yara oluşturduğu muhakkaktır.

Sultan Sencer bir süre Ceyhun civarında dağılan ordusunun toplanmasını beklemiştir. Kurtulduğunu haber alan emîrleri *birer ikişer* sultanlarının yanına gelmeye başlamıştır. Yeniden devletin başına geçen Sultan Sencer Tirmiz'den çevre devletlere gönderdiği mektuplarla esâretten kurtulduğunu ve tahtına kavuştuğunu haber vermiştir. Safer ayının son 10 günü içinde ulaştığı kaydedilen (Nisan 1156) ve Haleb Atabeği Nureddîn Mahmud Zengî'ye göndermiş olduğu bir mektubunda Sultan Sencer, düştüğü belâdan kurtulması için Allah'ın ona olan lütûflarını, hile ile Türk beylerinin elindeki esâretinin son buluşunu, saltanatına geri dönüşünü anlatmış ve tüm ordularını tekrar topladığını bildirmiştir⁹⁸.

Sultan Sencer'in esâretten kurtulduğunu duyan Hârezmşah Atsız ise Nesâ şehriden onu tebrik ettiği, itaatini sunduğu ve emirlerini beklediğini bildiren bir mektup göndermiştir⁹⁹. Atsız'ın ayrıca Sultan'ın esâretten kurtulmasından sonra Oğuzlardan Tûfî Bey'e de bir mektup yazdığını görüyoruz. W. Barthold bu mektubu *Doğu diplomasisinin en iyi örneklerinden biri* olarak gösterir¹⁰⁰. Atsız, Sultan Sencer'in esir düşmesinin ve esâretten kurtulmasının -elbette mektubunda bunu bir esir düşme olarak göstermediğinden bu yönde kelimeler kullanmayarak- Sultan'ın bir tercihi ve kendi isteği olduğunu; Horasan şehirlerini elde etmelerinin de Sultan kendi içlerinde kalmayı tercih ettiği için mümkün olabildiğini, davranışlarının affedilmesi için özür yoluna gitmeleri gerektiğini söylemiştir¹⁰¹. Atsız'ın Sultan'ın esâretinden bahsettiği kısım şöyledir:

"Oğuz birlikleri Merv'e geldiğinde ve devlet adamları buradan çıktığında hudâvend-i âlem de isteseydi gidebilirdi. Bilâd-ı Rûm'un en uzak ucuna kadar ne fethedilmiş

⁹⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 80.

⁹⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 80; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 87.

⁹⁸ Mektubun bu şekilde sadece içeriğinden bahsedilmiştir. Bkz. İbnü'l-Kalânîsî, *History of Damascus*, s. 338; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 460.

⁹⁹ Toyserkânî, *Nâmehâ-yı Reşîdüddîn Vatvât*, s. 6-7.

¹⁰⁰ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 353.

¹⁰¹ Toyserkânî, *Nâmehâ-yı Reşîdüddîn Vatvât*, s. 30-31.

sancaklara sahipti ki hâlâ da öyledir. O nereye gitse bendeğân ve bende-i zâdegân onu takip ederdi. O zaman hiçkimsenin Merv'de hudâvend-i âlem'e muhalefet ederek ikâmet ihtimali olmazdı. Ama hudâvend-i âlem Oğuz birliklerini kendisinden (kendi teb'asından) bildiğinden, onlar üzerindeki padişahlık hükmü ve merhameti gereği itimâd buyurdu. Kendi isteğiyle onların aralarına girdi. Oğuz birliklerinin bu nimetin değerini ve bu ihsânın şükrünü bilmesi gerekiyordu [...] Ancak ona lâyük olan hizmeti ve mukaddes bargâha vâcip olan ta'zîm şartlarını yerine getirmedi. Çaresiz hudâvend-i âlem de onların arasından çıktı ve onları kendi kendilerine bıraktı"¹⁰².

Sultan Sencer devlet adamlarını ve ordusunu topladıktan sonra Tirmiz'den Merv'e doğru harekete geçmiştir. Merv'de Enderâbe Köşkü'ne giden Sultan burada dağılan devletini tekrar toparlamak istemiştir. Öldüğünde bağrına gömülmek istediği başkentinin imâr edilmesi için uğraşmıştır¹⁰³. Hasan Yezdî'nin tabiriyle yeni baştan işe koyulmuştur¹⁰⁴. Ne var ki iki-üç ay boyunca devletini yeniden ayağa kaldırmak için uğraş veren Sultan, esâretinden önceki devletinden ve ordusundan eser kalmadığını, hazinesinin boş ve memleketinin harap durumda olduğunu görerek büyük bir çaresizlik içine düşmüştür¹⁰⁵. Bütün bunlara rağmen devleti yeniden ayağa kaldırmaya çabalamıştır¹⁰⁶. Ancak esâret yılları boyunca maruz kaldığı muamele, ülkesinin harap edilişi ve uzun süren çaresizliğinin ruhunda bıraktığı derin izler dolayısıyla Sultan Sencer, yorgun ve yaşlı bedenini taşıyacak tüm dermânını tüketmiş olarak ancak kurtulabildiğinden ne kendisini ne de devletini yeniden ayağa kaldıramamıştır. Kısa süre sonra hastalanmıştır.

4. Sultan Sencer'in Ölümü

Sultan Sencer esâretten kurtulmasından bir sene sonra vefat etmiştir. Kaynaklarda onun kulunç ve ishal sebebiyle öldüğü yazılıdır¹⁰⁷. Ancak el-Ömerî'de önce kolon iltihabına sonra da ishale yakalandığı kaydedilmiştir¹⁰⁸. Sultan Sencer'in oğlu olmamıştı. Ölmeden önce yeğeni Mahmud b. Muhammed'i

¹⁰² Toyserkânî, *Nâmehâ-yı Reşidüddîn Vatvât*, s. 30; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 353.

¹⁰³ Muhammed Şebankâreî, "Selçuklular", s. 153.

¹⁰⁴ Hasan Yezdî, *Hasan Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, s. 243.

¹⁰⁵ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 196; Zahîru'd-Dîn Nişâbûrî, *Selçuknâme*, s. 122.

¹⁰⁶ Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, I, s. 179.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, s. 187; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 81; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 99.

¹⁰⁸ el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 282.

Horasan'a hükümdar olarak atamıştır¹⁰⁹. 14 Rebîülevvel 552/26 Nisan 1157'de 71 yaşında vefat etmiştir¹¹⁰.

Sultan Merv'de yaptırdığı ve Dârü'l-âhire (ahiret yurdu) adını verdiği türbeye defnedilmiştir¹¹¹. Öldüğünde Harezmi halkı Sultan Sencer için iki gün boyunca yas tutmuştur¹¹². Hatta ölümünden sonra bir yıl veya daha fazla bir süre Sultan'ın adı hutbelerde okunmaya devam etmiştir¹¹³. Bağdad'da ise Sultan Sencer'in esâreti döneminde dahi hutbede adı okunmaya devam etmekteydi. Nitekim Süleymanşah b. Muhammed Tapar Bağdad'a gittiğinde onun adı Sultan Sencer'in adından sonra hutbede okutulmuştu (19 Muharrem 551/14 Mart 1156)¹¹⁴. Ancak ölüm haberi Bağdad'a ulaştığında Halife Muktefî-Liemrillâh (ö. 555/1160) Sultan Sencer adına okunan hutbeye son vermiştir. Hatta divanda taziye için merasim dahi düzenlenmemiştir¹¹⁵. Kaynaklarda ondan daima *Âl-i Selçuk'un en bahatlı padişahı* olarak bahsedilse de yaşamının son dört yılı kırk yıla yakın saltanatının bütün getirdiklerini götürmeye yetmiştir.

SONUÇ

Sultan Sencer Muharrem 548/Mart-Nisan 1153'de Oğuzlara karşı yaptığı savaşı kaybederek esir düşmüştür. Üstelik uzun süre kurtarılamamış; Safer/Nisan 1156'ya kadar devam eden esâreti boyunca giderek dozu artan kötü muamaleye

¹⁰⁹ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, XI, s. 187.

¹¹⁰ Sultan Sencer'in ölüm tarihi ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Bunlardan bazıları şöyledir: el-Cüzcânî 24 Muharrem 552 (8 Mart 1157); İbnü'l-Esir Rebîülevvel 552 (Nisan-Mayıs 1157); el-Bundârî, el-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmud 14 Rebîülevvel 552 (26 Nisan 1157); Hasan Yezdî 25 Rebîülevvel 552 (7 Mayıs 1157); Mîrhând ve Hamdullâh Kazvîni 26 Rebîülevvel 552 (8 Mayıs 1157); İbnü'l-Verdî Rebîülâhir 552 (Mayıs-Haziran 1157). Bkz. el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 97; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, XI, s. 187; el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 232; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 87; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 81; Hasan Yezdî, *Hasan Yezdî'nin Câmi'ü't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, s. 243; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 196-197; Hamdullâh Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 78; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 99; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012, s. 93. M. Altay Köymen Sultan Sencer'in ölüm tarihini 14 Rebîülevvel 552; Osman Turan 5 Rebîülevvel (18 Nisan 1157) olarak kabul eder. Bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 455; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2005, s. 246.

¹¹¹ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, XI, s. 187; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçuk)*, s. 127.

¹¹² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 263.

¹¹³ Zahîrü'd-Dîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 113; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçuk)*, s. 116; el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi*, s. 104.

¹¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, XII, s. 427; Kaymaz: 2007, s. 209.

¹¹⁵ el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 283; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 99; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, XI, s. 187.

maruz kalmıştır. Başlangıçta Oğuzlar Sultan Sencer'e karşı gereken saygı ve hürmeti göstermişler ve ona sultana yaraşır tâzimde bulunmuşlardır. Ancak Horasan şehirlerini yağmalamaya, insanlarını öldürmeye, esir etmeye başlamaları üzerine, Sultan'ın şiddetle karşı koyması ve hakaretlerde bulunmasından sonra, ona karşı tutumlarını değiştirmişlerdir. Sultan gündüzleri tahtına oturtulmuş; geceleri ise kaçmasın diye çadırı içinde demir bir kafese kapatılmıştır. Başına muhafızlar koyan, müsaade olmadan kendi başına bir şey yapmasına izin vermeyen Oğuzlar onu da yanlarında götürerek Horasan şehirlerini yağmalamış ve tahrip etmiş; birçok insanı ya esir etmiş ya da öldürmüşlerdir. Oğuzlar esir ettikleri Sultan'a ise bazen yemek dahi vermeyerek onu aç bırakmışlardır. Maruz kaldığı muamele sebebiyle gece-gündüz dua eden Sultan, gözyaşı dökmüş ve ölümü arzulamıştır.

Üç yıl esâret hayatı yaşayan Sultan, bu süre boyunca eşi Terken Hâtun'un da esir edilmiş olması dolayısıyla, onu tehlikeye atmamak adına kaçmak için bir girişimde bulunmamıştır. Sultan, eşininin 1156 başlarında ölümü ve Oğuzların eski komutanlarının kendisi ile görüşmesine izin vermesinden sonra kurtarılabilmiştir. Belh'e çekilen Oğuzların, Sultan'ın başına koyduğu muhafız grubunu kandıran ve onu av bahanesiyle bulunduğu yerden çıkararak Tirmiz Kalesi'nin karşısına düşen Ceyhun kıyısına götüren Selçuklu emîrleri, onu kıyıdan karşıya geçirerek kurtarmışlardır. Sultan'ın kurtarılmasına yakın, bazı emîrlerin onun yanında toplandığı veya kurtarılmasında payı olduğu görülse de kurtuluş hikâyesindeki ana kişiler kaynaklarda *Emîr Müeyyed Ayaba* ve *Emîr İmâdeddîn Ahmed b. Alâeddîn Ebû Bekr b. Kamâc* olarak zikredilmiştir. Ancak mevcut bilgiler ışında Ayaba'dan ziyade Emîr İmâdeddîn'in, Sultan'ın kurtuluşunu organize ettiği veya onu kurtardığı kabul edilmelidir.

Sultan Sencer'in saltanatının son zamanlarında devlet adamları arasındaki anlaşmazlıkların ve çekememezliklerin Sultan'ın esâretine yol açan savaşın kaybedilmesine sebep olan olaylardan biri haline geldiği anlaşılmaktadır. Hatta esir düştükten sonra hemen kurtarılamamasının arkasında yatan nedenlerden biri de yine budur.

Uzun ve itibarlı saltanatını bir anda kaybetmenin ve onur kırıcı bir esârete mahkûm olmanın getirdiği üzüntü ile ruhen; Oğuzların kötü muamelesi ile de bedenen tükenen Sultan Sencer, esâretten kurtulduğunda bırakmış olduğu yerden devam etmesine imkân olmadığını farketmiştir. Buna rağmen Dârü'l-mülk Merv'e giderek devletini yeniden ayağa kaldırmaya çabalayan Sultan'ın yorgun ve yaşlı bedeni, devletinin ve halkının acılarını dindirmesine ve yeniden başlamasına izin vermemiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, Cilt: I-II, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul 1977.
- Aksarayî, *Selçukî Devletleri Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman, önsöz ve notlar F. Nafiz Uzluk, Ankara 1943.
- Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yıkılış Süreci", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri* (5-6 Kasım 2007), Sakarya 2008, s. 83-106.
- Barthold, W., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- _____, "Çağaniân", *İA*, C. III, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1963, s. 265-266.
- Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's-Şuara)*, C. II, çev. Necati Lugal, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul 1977.
- el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmsâhlar)*, trc. ve notlar Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l-Ebsâr*, çeviri ve notlar Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye*, çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 1999.
- Hamdullâh Kazvînî, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan)*, ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Hasan Yezdî, *Hasan Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, haz. Bülent Özkuzugüdenli, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C. X-XI, çev. Abdülkerim Özaydın, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Kalânîsî, *History of Damascus*, ed. H. F. Amedroz, Late E. J. Brill, Leyden 1908.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, C. XII, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.
- İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, trc. ve notlar Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.

- Köymen, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 5, S. 2, Ankara 1947, s. 159-173.
- _____, "Sencer", İA, C. X, İstanbul 1966, s. 486-493.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. V (İkinci İmparatorluk Devri), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, trc. ve notlar Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Muhammed 'Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, C. I, ed. Edward G. Browne-Mirzâ Muhammed Kazvîni, London-Leyden, 1906.
- Muhammed Şebankâreî, "Selçuklular", çev. Ahmad Hesamipour, *Tarih Okulu*, S. 4, 2009, s. 137-161.
- Müntecebü'd-dîn Bedî, *Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası (Atabetu'l-Ketebe)*, haz. Sonay Ünal, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.
- Özaydın, Abdülkerim, "Sencer", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 507-511.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- Râvendî, *Râhat-üs-Südûr*, C. I, çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, trc. ve notlar Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-A'yân*, C. XX, tahkik İbrahim Zeybek, Risâletü'l-Alemiyye, Beyrut 2013.
- Streck, M., "Enderâb", *İA*, C. IV, İstanbul 1964, s. 268.
- _____, "Âmül", *İA*, C. I, İstanbul 1978, s. 427-428.
- Toyserkânî, Kâsım, *Nâmehâ-yı Reşîdüddîn Vatvât*, Tahran 1383.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Zahîru'd-Dîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, haz. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE HÂREZMŞAHLAR DEVRİNE AİT AZ BİLİLEN BİR KAYNAK: CEVÂHİR-NÂME-Yİ NİZÂMÎ*

JAWÂHER-NÂMA-YE NEZÂMÎ: A LITTLE-KNOWN SOURCE OF THE GREAT SALJUQS AND KHWÂREZMSHAHS

İbrahim DUMAN**

Öz

Son yıllarda Türkiye’de Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar tarihine yönelik çalışmalar artmıştır. Bu çalışmalarda zikredilen devletler hakkında bilgi veren birçok yazılı kaynak, kitabe ve sikkeden istifade edilmiştir. Çalışmaya konu olan eser, XII.-XIII. yüzyıl Büyük Selçuklular, Hârezmşahlar ve İran tarihi hakkında ekonomik, sosyal, kültürel, dilbilimi, mineroloji ve metroloji gibi önemli konularda orijinal bilgiler vermektedir. Eserin yazarı Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî’dir. Cevâhir-nâme-yi Nizâmî, hicrî 592/1195-96 yılında telif edilmiştir. Bu kaynak, Ebû'r-Reyhân Bîrûnî’nin el-Cemâhir fi’l-cevâhir adlı eseriyle birlikte Ortaçağ İslâm dünyasında yazılmış iki özgün cevâhir-nâmeden birisidir. Aynı zamanda bu eser, şimdiye kadar tespit edilebilen Farsça yazılmış en eski cevâhir-nâmedir. Müellifin maden işleriyle uğraşması, konu ile ilgili kaynaklara vâkıf olması ve başka coğrafyalara seyahat ederek bilgisini artırması kaynağın değerini yükseltmektedir. Neşredilen bu eserin farklı ülkelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Bu durum eserin geniş bir coğrafyada bilindiğini göstermektedir. Cevâhir-nâme-yi Nizâmî’nin Osmanlı cevâhir-nâme yazarları tarafından kullanıldığı bu çalışma ile ortaya konmuştur. Çalışmamızın esas amacı, İran’ın önemli kurumlarından olan Mirâs-i Mektûb’un yayımladığı bu eseri ayrıntılı bir şekilde Türk bilim dünyasına tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî, Büyük Selçuklular, Hârezmşahlar, İran, cevâhir-nâme.

* Bu makale ile ilgili araştırmalarını bana gönderen Prof. Yves Porter’a teşekkür ederim.

** Dr., İstanbul/Türkiye. dumanlee41@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1454-3052>.

•
Abstract

In recent years, studies of history of the Great Saljuqs and Khwārezmshahs have increased in Turkey. Many written sources, inscriptions and coins that provide information about mentioned states were used in these studies. The mentioned source provides original information about the Great Saljuqs, Khwārezmshahs, Iran history and important issues like economic, social, cultural, linguistics, mineralogy, and metrology. The author of the source is Muhammad b. Abī al-Barakāt Jawherī-ye Nīshābūrī. Jawāher-nāma-ye Nezāmī was written in hijri 592/1195-96. This source is one of the two original the jawāher-nāmas written in the medieval Islamic world with the work of Abū al-Rayhān Bīrūnī called al-Jamāher fī al-Jawāher. In addition, this work is the oldest jawāher-nāma in Persian, which can be identified until now. The fact that the author dealt with mining works, had a grasp of the resources related to the subject and increased his knowledge by traveling to other geographies enhances the value of the source. This published work has many copies in different countries. This indicates that the work was known in a wide geography. It is revealed with this study that Jawāher-nāma-ye Nezāmī was used by the authors of the Ottoman jawāher-nāma. The main purpose of our study is to introduce this source that was published by the Miras Maktoob, one of the important institutions of Iran, to the Turkish scientific world in detail.

•
Keywords

Jawāher-nāma-ye Nezāmī, Great Saljuqs, Khwārezmshahs, Iran, jawāher-nāma.

Bu çalışmada Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar döneminin yanı sıra genel olarak XII-XIII. yüzyıl İran tarihi hakkında başka kaynaklarda olmayan birçok orijinal bilgiyi ihtiva eden ve Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî tarafından kaleme alınan *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* adlı eser tanıtılacaktır.

1. *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*'nin Kaynak Bilgileri

Cevâhir-nâmeler, doğada bulunan taşlar, metaller (madenler), mineraller ve kıymetli taşlar üzerine yazılmış eserlerdir. *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*¹, Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar devrine ait bir cevâhir-nâmedir. Bu eser Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin (öl. 1061?) *el-Cemâhîr fi'l-cevâhir*² adlı eseriyle birlikte Ortaçağ İslâm dünyasında yazılmış orijinal iki cevâhir-nâmeden bir tanesidir. Aynı zamanda bu eser, şimdiye kadar tespit edilebilen Farsça yazılmış en eski cevâhir-nâmedir³.

Eser, hicrî 592/1195-96 yılında Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî tarafından telif edilmiştir. Müellifin kendisi, babası ve oğlu maden işleriyle meşgul olup kuyumculuk, oymacılık gibi sanatlarla uğraşmışlardır. Müellif, kendisinin tecrübe ettiği konuları eserin içinde belirtmektedir⁴. Bu nedenle yazarın verdiği bilgilerin ve eserin kıymeti artmaktadır.

Eseri neşreden İrec Afşâr'ın belirttiğine göre eserde altı adet tarih geçmektedir. Bu tarihler hicrî 555/1160, 566/1170-71, iki kere 588/1192-93, 592/1195-96, 593/1196-97'dir⁵. Böylece kaynakta verilen bilgilerin XII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Eserde Sultan Sencer (1118-1157)⁶, Alâû'd-dîn Tekiş (1172-1200)⁷, Gurlu Sultanı Muhammed b. Sâm⁸ ve Sultan Sencer'in emîrlerinden Melik Mueyyed Ayaba⁹ gibi Büyük Selçuklular

¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1383/2004.

² Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhîr fi'l-cevâhir*, neşr. Yûsuf el-Hâdî, Tahran 1374/1995; *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı*, Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, Ankara 2017.

³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 15; Yves Porter, "Jawâher-nâma", *Encyclopaedia Iranica*, XIV, fasc. VI, (2008), s. 609-610.

⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 15-16.

⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 19.

⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 121, 133.

⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 114.

⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 114, 121.

⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 188.

(1038-1157), Hârezmşahlar (1097-1231) ve Gurlular'ın (1000-1215) bazı hükümdar ve emîrlerinden bahsedilmektedir.

Müellifin nisbesinden Nişâbûr şehrine mensup olduğu ve orada yaşadığı anlaşılmaktadır. Eserde açık bir şekilde belirtilmese de madenlerin, kıymetli taşların ve minerallerin Nişâbûr'daki yerel adlarını vermesi, eserin Nişâbûr'da yazıldığını düşündürmektedir. Bununla birlikte müellif eserini yazmadan önce seyahate çıkmış ve bilgisini genişletme imkanı bulmuştur. Müellif eserde Ortaçağ İran'ının önemli şehirlerinden Kirmân, Fars Körfezi'nde bulunan önemli limanlardan Kîş Adası, Sîrâf, Bahreyn ve Muskat'a gittiğini belirtmektedir¹⁰. Ayrıca Hârezmşah hükümdarı Alâu'd-dîn Tekîş'in davetiyle Serahs şehrinde bulunduğundan bahsetmektedir¹¹. Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla müellifin hatırı sayılır bir sanatkâr olduğu anlaşılmaktadır.

Ortaçağ İslâm dünyasında âdet olduğu üzere yazarlar eserlerini bir yöneticiye arz ederlerdi. Bu anlamda müellif eserini Hârezmşah hükümdarı Alâu'd-dîn Tekîş'in veziri Sadru'd-dîn Ebû'l-Feth Mes'ûd b. Bahâu'd-dîn 'Alî b. Ebî'l-Kâsim Ebherî'ye takdim etmiştir. Vezir, Bâtinîler'in düşmanı olduğundan onların suikastı sonucu vefat etmiştir¹².

Eserin tespit edilebilen beş nüshası neşirde kullanılmıştır. Bunlar Kum nüshası (Kitâb-hâne-yi Âyetullah Mar'aşî), Türkiye nüshası (Beyazıt Umumî Kütüphanesi, nr. 1944)¹³, Tahran nüshası (Kitâb-hâne-yi Millî-yi Melik, nr. 3609), Taşkent nüshası (Yazma Eserler Kurumu Kütüphanesi, nr. 1423) ve Lahor nüshası (Pencâb Üniversitesi'ne teslim edilmiş Mahmûd Şîrânî mecmuası, nr. 4707/1656)'dır. Neşirde Kum nüshası esas alınmıştır¹⁴. *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'* nin farklı ülkelerde nüshalarının bulunması, eserin geniş bir coğrafyada tanındığını ve kullanıldığını göstermektedir. Eserin İstanbul'da bulunan Beyazıt Umumî Kütüphanesi'nde yazma nüshasının olması, bu kaynağın Osmanlı cevâhir-nâme yazarları tarafından bilindiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır¹⁵.

¹⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 20.

¹¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 114.

¹² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 21.

¹³ Ramazan Şeşen, yazmanın numarasını 19044 olarak belirtmektedir. Bkz. Ramazan Şeşen, "Türkiye Kütüphanelerindeki Tanıtılmamış Bazı Farsça Yazmalar", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, VIII/1-4, İstanbul 1984, s. 22. Makalenin Farsça tercümesi için bkz. "Berhî ez-nuseh-i hattî-yi nâşînâhte-yi Fârsî der-kitâbhânehâ-yi Türkiye", Farsça terc. Tevfik Subhânî, *Tahkîkât-i İslâmî*, V-VI, (1366/1987), s. 170-184.

¹⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 21-26.

¹⁵ Meselâ 1699 yılında panzehir özelliği olan taşlar hakkında *Şifâ'iyye* isimli bir risale kaleme alan ve Sultan II. Mustafa zamanında saray hekimi olan Şifâ'î Şaban Efendi, eserinin kaynakları arasında *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*yi de zikretmektedir. Bkz. Muhittin Eliaçık, "Şaban Efendi'nin *Şifâ'iyye* Risalesinde İnci Üzerine Açıklamalar", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/6, 2012, s.

Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, eserini telif ederken kendi devrinden önce yazılan cevâhir-nâmelerden ve diğer eserlerden direkt veya dolaylı olarak istifade etmiştir. Bu hususta müellifin, Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin (öl. 1061?) *el-Cemâhir f'l-cevâhir* adlı eserini etkin bir şekilde kullandığı anlaşılmaktadır. O, birçok kez Bîrûnî'den "üstad" diye bahsetmektedir¹⁶. Müellif, Aristoteles'in taşlar ve madenler üzerine yazılan eserinden¹⁷, Câbir b. Hayyân'ın (öl. 815) *en-Nuhb f'l-tulsimâtından*¹⁸, Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin (öl. 866?) *Enva'u'l-cevâhirinden*¹⁹, Huneyn b. İshâk'ın (öl. 873) *Havâssü'l-ahcârından*²⁰, Ebû Hanîfe Dîneverî'nin (öl. 895) *Kitâbu'n-nebât* adlı botanik külliyatından²¹, İshâk b. İbrâhîm Fârabî'nin (öl. 961?) Arapça lügat olan *Dîvânü'l-edebinden*²², Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin (öl. 925) eserinden²³, Nasr b. Ya'kûb Dîneverî'nin (öl. 1020?) *Hukkatu'l-cevâhir f'l-mefâhirinden*²⁴ de yararlanmıştı. Müellifin yukarıda sözü geçen Ortaçağ İslâm dünyasının büyük alim, filozof, kimyacı ve doğa bilimcilerinin eserlerine vâkıf olması ve bu eserleri metotlu bir şekilde kitabına katması onun ciddi bir kültürel birikime sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Bununla birlikte Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî'nin madeniyat ve değerli taşlar konusunda hem teorik hem de tecrübî olarak bilgi sahibi olmasının yanı sıra birçok yere seyahat ederek görgüsünü artırması eserde verdiği bilgilerin değerini kıymetli hâle getirmektedir. Yine müellifin eserini Horâsân gibi Ortaçağ İslâm dünyasının önemli maden işleme merkezlerinden birisinde yazması verdiği bilgilerin güvenilirliğini yükseltmektedir.

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî, Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin eseriyle birlikte Ortaçağ İslâm dünyasına ait orijinal iki cevâhir-nâmeden birisidir. Bu durum onun kendi devrinden sonra cevâhir-nâme yazarları tarafından kaynak olarak kullanılmasına yol açmıştır. Meselâ Nâsiru'd-dîn-i Tûsî (öl. 1274) tarafından yazılan *Tensûh-*

192; aynı mlf., "Şifâ'iyye Adlı Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar", *İdil*, 1/5, 2012, s. 26.

¹⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 77, 78, 100 vd.

¹⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 87, 141, 226, 250, 339.

¹⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 135, 249.

¹⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 80, 84, 85, 90, 93, 94 vd.

²⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 134, 207, 215, 217, 219 vd.

²¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 85.

²² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 85.

²³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 231.

²⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 91, 93, 99, 175.

*nâme-yi İlhânî*²⁵ ve ‘Abdullah Kâşânî (öl. XIV. yüzyılın ilk yarısı) tarafından telif edilen ‘*Ara’isu’l-cevâhir ve nefâ’isu’l-atâ’ib*²⁶ adlı cevâhir-nâmelerin kaynağını *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* oluşturmaktadır²⁷.

Müellif eserini dört bâb üzerine telif etmiştir. Eserin giriş kısmı bir takdim yazısı şeklindedir²⁸. Birinci bâbda farklı başlıklar altında tabiatın dört ana elementi olan hava, su, toprak ve ateşin yanı sıra madenlerin ve minerallerin genel özellikleri hakkında bilgi verilmektedir²⁹. İkinci bâbın birinci faslında yakut, zümrüt, lal, firuze, inci ve akik gibi kıymetli taşların doğada nasıl buldukları, çeşitleri, değerleri ve özellikleri tafsilatlı bir şekilde anlatılmaktadır³⁰. İkinci bâbın ikinci faslında ticarî değeri daha düşük olan billur, yeşim, kehribar, mercan, katır boncuğu, müknaş ve mermer gibi taşlardan kısa bölümler hâlinde bahsedilmektedir³¹. Üçüncü bâbda kükürt, cıva, altın, gümüş, demir, bakır, kalay ve kurşun gibi madenlerin doğada nasıl ve nerede bulduklarıyla özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir³². Dördüncü bâbda metal eşyaların üzerine uygulanan mina ve telâvîh isimli işlemlerin özellikleri, çeşitleri ve uygulamaları anlatılmaktadır³³. Eserin en sonunda hutû³⁴ adlı hayvansal bir üründen mufassal bir şekilde söz edilmektedir³⁵.

2. *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*’nin Muhtevası

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî, XII. yüzyılda İran’da telif edilmiştir. Eserde Ortaçağ İslâm dünyasının gündelik hayatında yer edinen birçok konu hakkında başka hiçbir kaynakta olmayan ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu anlamda eser bize

²⁵ Nâsiru’ d-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, neşr. Takî Muderris-i Rezevî, Tahran 1348/1970.

²⁶ ‘Abdullah Kâşânî, ‘*Ara’isu’l-cevâhir ve nefâ’isu’l-atâ’ib*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1385/2006.

²⁷ İrec Afşâr, yaptığı araştırmalarla bu konuyu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bkz. Ž. Vesel-I. Afshar-P. Mohebbi, “«Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): la source présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî”, *Bibliothèque Iranienne (Nâsir al-Dîn Tûsî, philosophe et savant du XIIIe siècle)*, 54, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, 2000, s. 145-174; İrec Afşâr, “*Cevher-nâme-yi Nizâmî* mehz-i *Tensûh-nâme* u ‘*Ara’isu’l-cevâhir*”, *Yagmâ*, 271, (1350/1971), s. 35-42.

²⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 49-50.

²⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 59-70.

³⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 71-204.

³¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 205-290.

³² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 293-340.

³³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 343-363.

³⁴ Ortaçağ’da boynuzundan bıçak, kılıç kabzaları gibi şeylerin üretildiği bir hayvan türü. Bu konu hakkında bkz. Julius Ruska, “Noch einmal al-Chutww”, in *Kleine Mitteilungen und Anzeigen, Der Islam*, 4/1, 1913, s. 163-164; Robert Dankoff, “A Note on Khutü and Chatuq”, *Journal of the American Oriental Society*, 93/4, (1973), s. 542-543; Qiu Yihao, “A Resurvey of the *Khutü* (Rhinceros Horns or Walrus Ivory) based on Western and Eastern Accounts”, *Shehui kexue zhanxian*, 2, 2018, s. 129-142 (Çince).

³⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbüri, a.g.e., s. 364-368.

madenlerin ve değerli taşların ne kadara alınıp satıldıkları, madenlerden ve taşlardan hangi ürünlerin yapıldığı, her türlü maden, mineral ve taşın hangi yerlerden elde edildiği, madenlerin ve taşların diğer ülkelerdeki adları, taş ve minerallerin hangi hastalıklara iyi geldikleri, minerallerin yemeklerde kullanımı, her türlü taşın, madenin ve mineralin ağırlık ve değerinin hesaplanmasında Ortaçağ İran metrolojisiyle hükümdarların hazinesinde bulunan değerli taşlar ile ilgili başka hiçbir kaynakta olmayan hikâyeleri hakkında bilgiler vermektedir. Müellifin zikredilen konular hakkında fazla malumât vermesi nedeniyle burada her konu hakkında birkaç örnek vermek araştırmamızın dengesi açısından daha uygun olacaktır.

Eserde mineral ve kıymetli taşların alınıp satılması ile ilgili olarak; bir miskâl (yaklaşık 4,3 gr.)³⁶ ağırlığındaki ufak bir elmas kırıntısının yaklaşık 20 dinara satın alındığından, elmasın kit olduğu zamanlarda yarım dânek (yaklaşık 0,358 gr.)³⁷, bir tesû (yaklaşık 0,18 gr.)³⁸ veya bir miskâlden (yaklaşık 4,3 gr.) biraz daha ağır olan elmas parçasının 60 dinar ile kıymetlendirildiğinden³⁹, bir miskâl ağırlığında (yaklaşık 4,3 gr.) ve kondisyonu gayet iyi olan dahne taşının 2 Nîşâbûr altın dinarı ettiğinden bahsedilmektedir⁴⁰. Yine yarım dânek (yaklaşık 0,358 gr.) ağırlığındaki akik taşından yapılan bir yüzüğün değerinin 1 Nîşâbûr dinarı olduğu bildirilmektedir⁴¹. Müellif, kıymetli taşların alınıp satılmasıyla ilgili olarak geçmişte yaşanmış olayların güvenilir kişiler aracılığıyla naklini yaptıktan sonra bu konuyu kendi devri ile de kıyaslamaktadır. Meselâ yakutun taşların en kıymetlisi ve şerefli olduğu, önceden bir miskâl (yaklaşık 4,3 gr.) ağırlığındaki behrmânî cinsi yakut taşının 2000 dinar tuttuğunu rivâyet ettiklerinden söz etmektedir⁴². Yine Hulefâ-yi Râşidîn döneminde bir miskâl (yaklaşık 4,3 gr.) ağırlığındaki behrmânî cinsi yakut taşının 1000 dinara

³⁶ Miskâl, Ortaçağ'da İran coğrafyasında kullanılan önemli ağırlık birimlerinden bir tanesiydi. 1 miskâl yaklaşık 4,3 gr.'dı. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Türkçe trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 7.

³⁷ Dânek, geçmişte İslâm devletlerinde kullanılan bir ağırlık ölçüsü olup miskâlin 1/6 değerine eşitti. Ortaçağ İran'ında bir miskâli 4,3 gr. kabul edersek bu da yaklaşık 0,716 gr.'a denkti. Bkz. Hinz, a.g.e., s. 13.

³⁸ Tesû, tarihte İran'da kullanılan bir ağırlık birimi olup Ortaçağ'da yaklaşık 0,18 gr. idi. Bkz. Hinz, a.g.e., s. 42.

³⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 144.

⁴⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 196.

⁴¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 204.

⁴² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 99.

satıldığını, kendi devrinde ise bu yakut cinsinin azlığı nedeniyle hâlâ çok kıymetli olduğunu belirtmektedir⁴³.

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'de madenlerin satılma yöntemiyle ilgili olarak; XII. yüzyılın ikinci yarısında Haçlılar'ın elinde olan Sûr ve Akka'da mercanın kantar ile satıldığı, bu yerlerde kullanılan kantarın Mekke ölçüsüyle 720 dirhem⁴⁴ olduğu aktarılmaktadır⁴⁵. Bununla birlikte kehribarın satışında adet ve ağırlık hesabının esas alındığı, bu taşın kıymetinin her on menn (yaklaşık 8, 33 kg.)⁴⁶ ağırlığında bir, 1 dinar ile 5 dinar arasında fiyatlandırıldığı bildirilmektedir⁴⁷.

Kaynakta coğrafyalar arasında maden ve taşların ticareti konusunda lâcverd taşının Bilâdü's-Şâm şehirlerinde rağbet gördüğü⁴⁸, dalgıçların inciye denizden çıkarıp Sûr ve Akka şehirlerine götürüp sattıkları⁴⁹, mercanın Hindistan ve Türkistan'da ilgi gördüğü anlatılmaktadır⁵⁰. Esasında müellifin Nişâbü'r şehrinde yaşamasına rağmen yaptığı seyahatler ve bilgi birikimi neticesinde Sûr ve Akka gibi uzak şehirlerin ekonomisi hakkında da bilgi sahibi olması tesadüf değildir.

Eserde madenlerin ve taşların hangi yörelerden çıkarıldıkları hakkında bol bilgi bulunmaktadır. Meselâ kristal madeninin Keşmîr civarında, Billûr adındaki bir şehirde⁵¹, Zeng adasında⁵², Tûs dağlarında, Hint ülkesinde ve Serendîb yakınında bulunduğu, en iyi kristal taşının Zeng adasından çıktığı belirtilmektedir⁵³. Akik taşının Yemen'den ve Hint ülkesinden elde edildiği, Hint ülkesinden çıkan akik taşının sarı renkli olup canlılığının bulunmadığı, Yemen'den çıkan akik taşının daha kaliteli olduğu hakkında bilgi verilmektedir⁵⁴. Yine lâcverd taşının Cercer⁵⁵, Ermeniyye ve Bedahşân'dan⁵⁶; pâzehr taşının

⁴³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 82.

⁴⁴ Mekke'de kullanılan dirhem'in metrik sisteme göre hesaplaması hakkında bilgi elde edilemedi.

⁴⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 222.

⁴⁶ Menn ağırlık birimi, tarihte İran coğrafyasında kullanılan önemli ağırlık ölçülerinden biriydi. Küçük menn (833 gr.), orta menn (1920 gr.) ve büyük menn (3 kg.) şeklinde tasnif edilmişti. Hesaplamalar küçük menn'e göre yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hinz, a.g.e., s. 21-22; Cengiz Kallek, "Men", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 105-107.

⁴⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 229.

⁴⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 217.

⁴⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 221.

⁵⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 223.

⁵¹ Nerede olduğu tespit edilemedi.

⁵² Nerede olduğu tespit edilemedi.

⁵³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 209.

⁵⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbü'rî, a.g.e., s. 200.

⁵⁵ *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* ile ilgili yapılan çalışmalarda bu kelimenin aslının "Kerker" olduğu, bu yerin coğrafi kaynaklara dayanılarak Errân bölgesinde bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-Cevâhir-nâme-yi Nizâmî", *Gozârî-i Mîrâs*, 78-79, 1396/2017, s. 184; Seyyid Cevâd Murtezâ'î-Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-

Kirmân civarı ve Gûr dağlarından⁵⁷; hemâr taşının Arap çölünden⁵⁸; yerân taşının Sîstân'dan⁵⁹; pirit taşının da Horâsân dağlarından⁶⁰ temin edildiğinden bahsedilmektedir.

Kaynakta madenlerin ve taşların diğr ülkelerde hangi isimle tanındığı ile ilgili olarak; yeşim taşına Horâsân'da "yeşim", Türkistan'da "kas", Arapların ise "yeşb"⁶¹; sebc taşına Horâsân'da "şebe"⁶²; kehribara Rum dilinde "katrun", Süryani dilinde "dekna"⁶³; hemâr taşına Horâsân'da "hemâhen"⁶⁴; senbâde taşına Rum dilinde "semires"⁶⁵ dendiğinden söz edilmektedir. Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* Ortaçağ dilbilimi çalışmaları için mühim bilgiler barındırmaktadır.

Kaynakta madenler ve taşlardan hangi eşyaların üretildiğiyle ilgili olarak; kristal taşından tavlâ, satranç, sürâhi, bardak ve su testisi⁶⁶; yeşim taşından kemer ve bıçak kabzası⁶⁷; sebc taşından kapkacak, tavlâ, satranç ve diğr eşyalar ile mil yapıldığı zikredilmektedir⁶⁸.

Eser, Ortaçağ İslâm dünyası ve İran metroloji tarihi yönünden büyük önem taşımaktadır. Neredeyse eserin her sayfasında taşların, madenlerin değerlerini ve ağırlıklarını hesaplamak için miskâl, tesû, dânek, nîm-dânek, menn, rıtl gibi birçok ağırlık biriminden söz edilmektedir. Bu ağırlık birimlerinin daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi Ortaçağ İslâm metrolojisinin karanlık yönlerinin aydınlığa kavuşturulmasına yardımcı olacaktır.

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'de mineral ve taşların hangi hastalıklara iyi geldikleri ve minerallerin yemeklerde kullanımı hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Meselâ bir parça cemest taşının suyla içildiğinde beyin ve mideyi

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî", *Pejûheş-nâme-yi Nushe-şinâsî-yi Metûn-i Nezm u Nesr-i Fârsî*, IV, 1396/2017, s. 62.

⁵⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 216.

⁵⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 231.

⁵⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 242.

⁵⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 243.

⁶⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 265.

⁶¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 218.

⁶² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 225.

⁶³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 226.

⁶⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 242.

⁶⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 245.

⁶⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 210.

⁶⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 219.

⁶⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, a.g.e., s. 225.

kuvvetlendirdiği⁶⁹; lâcverd taşının karaciğer iltihabına iyi geldiği⁷⁰; gâvîş taşının sarılık hastalığını iyileştirdiği⁷¹; tutyâ taşının nemli yapısı nedeniyle göz ilacı olarak kullanıldığı ve görüşü canlandırdığı⁷² anlatılmaktadır. Minerallerin yemeklerde kullanılmasıyla ilgili olarak; boraks sütün içine ilâve edildiğinde sütün çabuk tuttuğu ve yoğurt olduğu bildirilmektedir⁷³.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* Ortaçağ İslâm dünyası ekonomi ve ticaret tarihi, metroloji tarihi, tıp ve beslenme tarihi, dilbilimi ve maden tarihi konularında orijinal bilgiler ihtiva etmesi nedeniyle mezkûr alanları çalışan araştırmacılar için mühim bir kaynaktır.

Eserde hükümdarlar ve emîrlere ile ilgili başka kaynaklarda olmayan değerli bilgiler de bulunmaktadır. Meselâ kaynakta Sultan Mahmûd b. Sebüktegin'in (998-1030) hazinesinde bir inci bulunduğu, onun renginin ve canlılığının iyi, ağırlığının iki miskâl dört dânek (yaklaşık 11 gr.) olduğu, bu inciye "yefime" lakabının verildiği ve değerinin 7500 Nişâbûr dinar ettiği bildirilmektedir⁷⁴.

Müellif, hükümdarların hazinelerini incelemiş olan güvenilir bir kişiden Sultan Sencer'in hazinesinde bir parça lal taşı bulunduğunu, taşın şeklinin külâh başı gibi, ağırlığının ise yüz yirmi dirhem (yaklaşık 384 gr.)⁷⁵ olduğunu nakletmektedir. Müellif yine Sultan Sencer'in hazinesinde gemi şeklinde bir lal taşı olduğunu, bu taşın üzerinde eski padişahlardan Keyhusrev, Keykubâd, Anûşirvân-i Adil ve Melikşâh gibi hükümdarların isimlerinin yazılı bulunduğunu bildirmektedir⁷⁶. Ayrıca Sultan Sencer'in firuze taşından yapılmış fıstık kabuğundan büyük bir yüzüğünün olduğu da kaynakta geçmektedir⁷⁷.

Bununla birlikte müellif, 588/1192-93 yılında Sultan Alâu'd-dîn Tekiş'in davetiyle Serahs şehrinde bulunduğunu, sultanın hazinesinden reyhânî cinsinden bir zümrüt taşının getirildiğini, taşın şeklinin kare ve kondisyonunun kusursuz, ağırlığının ise tahminen otuz miskâl (yaklaşık 130 gr.) olduğunu belirtmektedir⁷⁸. Yine değer biçicilerin belirttiklerine göre Tekiş'in hazinesinde bulunan bu zümrüdün değerinin Irak ve Horâsân'ın vergisini birkaç kere karşılayabilecek

⁶⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 215.

⁷⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 217.

⁷¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 238.

⁷² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 267.

⁷³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 275.

⁷⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 186-187.

⁷⁵ Dirhem, Ortaçağ İslâm dünyasında kullanılan bir ağırlık birimidir. Bu birimin İran'daki değeri ortalama 3,2 gr.'dır. Bkz. Hinz, a.g.e., s. 8.

⁷⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 121.

⁷⁷ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 133.

⁷⁸ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbûrî, a.g.e., s. 114.

kıymette olduğunu zikretmektedir⁷⁹. Ayrıca müellif Tekiş'in hazinesinde birkaç parça değişik renklerde yağmur taşı gördüğünü bize aktarmaktadır⁸⁰.

Eserde yukarıda adı geçen hükümdarların yanı sıra Gûr sultanının hazinesinde elli dört dirhem (yaklaşık 172 gr.) ağırlığında bir lal taşının bulunduğunu, küp şeklindeki taşın üzerinde Fetih sûresi yazılı olduğunu güvenilir kişilerden rivâyet etmektedir⁸¹. Yine müellif, Sultan Sencer'in emîrlerinden Melik Mueyyed Ayaba'nın oğlu Togaşah zamanında Hitay ülkesine gönderilen ve hutûdan yapılmış bir kılıç kabzası gördüğünü, ağırlığının yüz dirhem (yaklaşık 300 gr.) olduğunu belirtmektedir⁸².

Müellif eserinde başka hikâyelerden de bahsetmektedir. Meselâ Büveyhîler zamanında (932-1062) lal taşı kırmızı yakutun değerinde sattıklarını, sonradan lal taşının kırmızı yakuttan farklı olduğunu anladıklarını nakletmektedir⁸³. Yine Hârezm hazinesinde yaklaşık altmış miskâl (yaklaşık 260 gr.) ağırlığında yakut parçasının olduğunu ve bu yakuttan bir kadın tasviri yaptıklarını güvenilir kişilerden rivâyet etmektedir⁸⁴. Bundan başka Anadolu sultanlarının tacında bir parça kırmızı yakut bulunduğunu; Horâsân emîrlerinden birisinin kare şeklinde kırmızı yakut taşının olduğunu ve bu taşın 7000 dinara satıldığını güvenilir kişilerden aktarmaktadır⁸⁵.

Müellif, Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin yaşadığı bir olayı da bizlerle paylaşmaktadır. Hikâyeye göre; Bîrûnî, Hârezmşâh'ın meclisinde sakinin elinde bir su kabı görmüştür. Bu su kabının zümrüitten yapıldığını, Sâmânîler'in (819-1005) hazinesine ait olduğunu ve 7000 dinara satın alındığını Bîrûnî'ye söylemişlerdir⁸⁶.

Yukarıda zikredilen ve başka kaynaklarda olmayan bu bilgiler, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*'nin kaynak değerini yükseltmektedir.

3. Cevâhir-nâme-yi Nizâmî İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Türkiye'de bahsedilen eseri kullanan hiçbir araştırmaya rastlamadık. Bu durumun aksine yurtdışındaki birçok çalışmada İrec Afşâr tarafından 2004

⁷⁹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 115.

⁸⁰ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 259.

⁸¹ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 121.

⁸² Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 366.

⁸³ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 116.

⁸⁴ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 93.

⁸⁵ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 100.

⁸⁶ Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri, a.g.e., s. 114.

yılında İran'da neşredilen *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*den yararlanılmıştır⁸⁷. Biz burada eserin kullanıldığı çalışmalar yerine tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece eseri inceleyen araştırmalara dikkat çekmek istiyoruz.

*Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*yi neşreden İrec Afşâr, eseri 2004 yılında yayınlamadan önce kaynağın önemini diğer cevâhir-nâmeleri inceleyerek ortaya koymaya çalışmıştır. Bu anlamda *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*nin Nâsiru'd-dîn-i Tûsî (öl. 1274) tarafından yazılan *Tensûh-nâme-yi İlkhânî* ve 'Abdullah Kâşânî (öl. XIV. yüzyılın ilk yarısı) tarafından telif edilen '*Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib* adlı cevâhir-nâmelerin kaynağını oluşturduğunu "«Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): la source présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî"⁸⁸, ve "*Cevher-nâme-yi Nizâmî* mehz-i *Tensûh-nâme* u '*Ara'isu'l-cevâhir*'"⁸⁹ adlı makaleler ile kanıtlamıştır.

Ekber Haydaryân ve Seyyid Cevâd Murtezâ'î, eserde yer alan ve tanımlanamayan kelime ve cümleler üzerine araştırmalar yaparak *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*nin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuşlardır⁹⁰.

Eserde Ortaçağ İran'ında imâl edilen seramik, cam ve metal malzemeler hakkında bol bilgi olması nedeniyle bu konu hakkında bazı çalışmalar da yapılmıştır⁹¹.

⁸⁷ Bu eserin kullanıldığı çalışmaların hepsini burada zikretmek imkânsızdır. Konusu Ortaçağ İslâm dünyası cevâhir-nâmeleri, tıp tarihi, maden tarihi, silâh tarihi, seramik tarihi, ticaret ve ekonomi tarihi olan çalışmalarda bu eser kullanılmaktadır. Meselâ bkz. Manouchehr Moshtagh Khorasani-Niko Hynninen, "Reproducing Crucible Steel: A Practical Guide and A Comparative Analysis to Persian Manuscripts", *Gladius*, XXXIII, 2013, s. 157-192; Menûchehr Moştâk-i Horâsânî, "Tabakabendî-yi fûlâd-i cevher-dâr ber-esâs-i nushehâ-yi hattî", *Mecelle-yi Mutâla'ât-i İrânî*, 18, 1389/2010, s. 243-282; Yûsuf Bîg Bâbâpûr, "Cevâhir-nâme-nevîsî der-dovre-yi İslâmî", *Kitâb-i Mâh-i 'Ulûm u Funûn*, 1388/2009, s. 70-81; Yves Porter, "Jawâher-nâma", *Encyclopaedia Iranica*, XIV, fasc. VI, 2008, s. 609-610.

⁸⁸ Ž. Vesel-I. Afshar-P. Mohebbi, "«Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): la source présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî", *Bibliothèque Iranienne (Nasîr al-Dîn Tûsî, philosophe et savant du XIIIe siècle)*, 54, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, 2000, s. 145-174.

⁸⁹ İrec Afşâr, "*Cevher-nâme-yi Nizâmî* mehz-i *Tensûh-nâme* u '*Ara'isu'l-cevâhir*'", *Yagmâ*, 271, 1350/1971, s. 35-42.

⁹⁰ Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'", *Gozârîş-i Mîrâs*, 78-79, 1396/2017, s. 183-186; Seyyid Cevâd Murtezâ'î-Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'", *Pejûheş-nâme-yi Nushe-şinâsî-yi Metûn-i Nezm u Nesr-i Fârsî*, IV, 1396/2017, s. 53-74.

⁹¹ Mîhrnûş Şaffî'î-yi Serârûdî-Zehra Muhtârî-Yûsuf Emînî, "Bâz-sâht-i lo'âb-i mînâî ber-esâs-i metn-i *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*", *Neşriyye-yi Hunerhâ-yi Zîbâ-Hunerhâ-yi Tecessumî*, XXII/IV, 1396/2017, s. 33-42; Seyyid Muhammed Mîr-Şaffî'î-Mehdî Muhammedzâde, "Fenn-şinâsî u sâht-i mînâ-yi zerrîn-fâm-i şişe ber-esâs-i formulhâ-yi kitâb-i *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*", *Pejûhe-yi Bâstân-Sencî*, II, 1394/2015, s. 27-38; aynı mlf., "Sâht-i lo'âb-i zerrîn-fâm-i İrânî ber-esâs-i kitâb-i *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî'*", *Neşriyye-yi Hunerhâ-yi Zîbâ-Hunerhâ-yi Tecessumî*, XXI/I, 1394/2015, s. 59-66; Yves Porter,

SONUÇ

Cevâhir-nâme-yi Nizâmî, Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar devrine ait bir cevâhir-nâmedir. Bu eserde Ortaçağ İslâm ve İran tarihine yönelik madeniyat, değerli taşlar, ekonomik değeri daha düşük olan taşlar ve mineraller, seramik ve cam yapımına dair teknikler ile bazı hayvansal ürünler hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Eser Sultan Sencer, Sultan Alâu'd-dîn Tekiş ve Sultan Mahmûd b. Sebüktegin gibi hükümdarların hazineleri hakkında başka kaynakta olmayan bilgileri de ihtiva etmektedir.

Kaynak, Ortaçağ İslâm dünyasına yönelik metroloji, maden tarihi, tıp ve beslenme tarihi, silâh tarihi, ekonomi ve ticaret tarihiyle dilbilimi gibi alanlarda yapılacak çalışmalara önemli veriler sunmaktadır.

Nihayetinde eseri neşreden ve 2011 yılında aramızdan ayrılan İran'ın önemli yazma uzmanı, edip ve tarihçilerinden mütebahhir İrec Afşâr'ı burada saygıyla anıyorum.

"Le Quatrième Chapitre du *Javâher-nâme-ye Nezâmî*", *Sciences, Techniques et Instruments dans Le Monde Iranien (X^e-XIXe Siècle)*, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, Téhéran 2004, s. 341-360; aynı mlf., "Les Techniques du Lustre Métallique d'après le *Jowhar-nâme-ye Nezâmî (1196 AD)*", *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*, Athènes 2003, s. 427-436.

KAYNAKÇA

- 'Abdullah Kâşânî, 'Ara'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1385/2006.
- Dankoff, Robert, "A Note on Khutû and Chatuq", *Journal of the American Oriental Society*, 93/4, 1973, s. 542-543.
- Ebû'r-Reyhân Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*, nşr. Yûsuf el-Hâdî, Tahran 1374/1995; *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı*, Türkçe terc. Emine Sonnur Özcan, Ankara 2017.
- Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-Cevâhir-nâme-yi Nizâmî", *Gozâriş-i Mîrâs*, 78-79, 1396/2017, s. 183-186.
- Eliaçık, Muhittin, "Şaban Efendi'nin Şifâ'iyeye Risalesinde İnci Üzerine Açıklamalar", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/6, 2012, s. 189-203.
- _____, "Şifâ'iyeye Adli Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar", *İdil*, 1/5, 2012, s. 8-31.
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Türkçe trc. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- Afşâr, İrec, "Cevher-nâme-yi Nizâmî mehz-i Tensûh-nâme u 'Ara'isu'l-cevâhir", *Yagmâ*, 271, 1350/1971, s. 35-42.
- Kallek, Cengiz, "Men", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 105-107.
- Manouchehr Moshtagh Khorasani-Niko Hynninen, "Reproducing Crucible Steel: A Practical Guide and A Comparative Analysis to Persian Manuscripts", *Gladius*, XXXIII, 2013, s. 157-192.
- Menûchehr Moştâk-i Horâsânî, "Tabaka-bendî-yi fûlâd-i cevher-dâr ber-esâs-i nushehâ-yi hattî", *Mecelle-yi Mutâla'ât-i İrânî*, 18, 1389/2010, s. 243-282.
- Mihrnûş Şafî'î-yi Serârûdî-Zehra Muhtârî-Yûsuf Emînî, "Bâz-sâht-i lo'âb-i mînâî ber-esâs-i metn-i Cevâhir-nâme-yi Nizâmî", *Neşriyye-yi Hunerhâ-yi Zibâ-Hunerhâ-yi Tecessumî*, XXII/IV, 1396/2017, s. 33-42.
- Muhammed b. Ebî el-Berekât Cevherî-yi Nîşâbûrî, *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1383/2004.
- Nâsirü'd-dîn-i Tûsî, *Tensûh-nâme-yi İlhânî*, nşr. Takî Muderris-i Rezevî, Tahran 1348/1970.
- Porter, Yves, "Jawâher-nâma", *Encyclopaedia Iranica*, XIV, fasc. VI, 2008, s. 609-610.
- _____, "Les Techniques du Lustre Métallique d'après le Jowhar-nâme-ye Nezâmi (1196 AD)", *VIII Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*, Athènes 2003, s. 427-436.
- _____, "Le Quatrième Chapitre du Javâher-nâme-ye Nezâmî", *Sciences, Techniques et Instruments dans Le Monde Iranien (X^e-XIXe Siècle)*, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, Téhéran 2004, s. 341-360.
- Qiu Yihao, "A Resurvey of the Khutû (Rhinoceros Horns or Walrus Ivory) based on Western and Eastern Accounts", *Shehui kexue zhanxian*, 2, 2018, s. 129-142 (Çince).
- Ruska, Julius, "Noch einmal al-Chutww", in *Kleine Mitteilungen und Anzeigen, Der Islam*, 4/1, 1913, s. 163-164.
- Seyyid Cevâd Murtezâ'î-Ekber Haydaryân, "Tashîh u bâz-hânî-yi 'ibârâtî ez-Cevâhir-nâme-yi Nizâmî", *Pejûheş-nâme-yi Nushe-şinâsî-yi Metûn-i Nezm u Nesr-i Fârsî*, IV, 1396/2017, s. 53-74.

- Seyyid Muhammed Mîr-Şafî'i-Mehdî Muhammedzâde, "Fenn-şinâsî u sâht-i mînâ-yi zerrîn-fâm-i şîşe ber-esâs-i formulhâ-yi kitâb-i *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*", *Pejûhe-yi Bâstân-Sencî*, II, 1394/2015, s. 27-38.
- _____, "Sâht-i lo'âb-i zerrîn-fâm-i Îrânî ber-esâs-i kitâb-i *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*", *Neşriyye-yi Hunerhâ-yi Zibâ-Hunerhâ-yi Tecessumî*, XX/I, 1394/2015, s. 59-66.
- Şeşen, Ramazan, "Türkiye Kütüphanelerindeki Tanıtılmamış Bazı Farsça Yazmalar", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, VIII/1-4, 1984, s. 5-70; "Berhî ez-nuseh-i hattî-yi nâşinâhte-yi Fârsî der-kitâbhânehâ-yi Türkiye", Farsça trc. Tevfik Subhânî, *Tahkikât-i İslâmî*, V-VI, 1366/1987, s. 170-184.
- Yûsuf Bîg Bâbâpûr, "Cevâhir-nâme-nevisî der-dovre-yi İslâmî", *Kitâb-i Mâh-i 'Ulûm u Funûn*, 1388/2009, s. 70-81.
- Ž. Vesel-I. Afshar-P. Mohebbi, "«Le Livre des Pierres pour Nezâm [al-Molk] (*Javâher-nâme-ye Nezâmî*)» (592/1195-6): lasource présumée du *Tansûkh-nâme-ye İlkhânî* de Tûsî", *Bibliothèque Iranienne (Nasîr al-Dîn Tûsî, philosophe et savant du XIIIe siècle)*, 54, ed. N. Pourjavady-Ž. Vesel, 2000, s. 145-174.

XII. YÜZYIL BİZANS ANADOLUSU'NDA KENTSEL EKONOMİ: TEMEL DİNAMİKLER VE PERGAMON ÖRNEĞİ

THE URBAN ECONOMY OF 12TH CENTURY BYZANTINE ANATOLIA: BASIC DYNAMICS AND PERGAMON CASE

Berkay Yekta ÖZER*

Öz

XII. yüzyıl Akdeniz Dünyası politik, sosyal ve ekonomik anlamda önemli değişimlere sahne olmuştur. Doğu'da Haçlı Seferleri'nin doğurduğu sonuçlarla birlikte yeni bir düzen başlamış, Batı'da ise büyük siyasî otoritelerin derin politikalar güttüğü "Yeni Avrupa" modeli şekillenmiştir. Diğer taraftan Bizans İmparatorluğu, XI. yüzyılda yaşadığı çok boyutlu krizi atlatarak; Komnenos Restorasyonu ile birlikte bir yükseliş içerisine girmiş ve bölgenin önemli aktörleri arasındaki yerini almıştır. Mevzubahis süreçler belirli amiller etrafında gelişirken, üretim ve değişim ekonomisi başta olmak üzere, Bizans İmparatorluğu'nun iktisadî yapısında birtakım olumlu gelişmelere yol açmıştır. Bu minvalde, XII. yüzyıl Bizans Anadolu'su olarak nitelendirebileceğimiz ve temelde Batı ve Kuzey Batı Anadolu şehirlerini kapsayan bölgede yaşanan ekonomik değişimlerin, kent ekonomileri üzerinde ne gibi etkiler bıraktığının tespiti ve tahlili üzerine yoğunlaşacağız. Mevzubahis dönemde kayda geçen yenilikler, imalat sanayisindeki gelişmeler, demografik yapıda meydana gelen değişimler başta olmak üzere kentsel ekonomi olgusuna doğrudan etki yapan kriterleri göz önüne alarak doğru sonuçlar çıkarmaya çalışacağız. Özel olarak Pergamon kenti üzerinde

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ /Türkiye
byozzer@firat.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1203-3531>

yoğunlaşmamızın nedeni ise bu yüzyılın genel karakteriyle ilgili bir durum olarak, unutulmuş bir şehrin ekonomik ve demografik anlamda yeniden canlanması bağlamındadır. Kentin tarihsel süreç içerisindeki gelişimi, iktisadi ve sosyal sisteminde meydana gelen çözülmeyi ve XII. yüzyıldaki tekamülünü inceleyeceğiz.

•
Anahtar Kelimeler

Bizans, Kentsel Ekonomi, Komnenoslar, Pergamon

•

Abstract

The 12th Century Mediterranean World had witnessed important changes in political, social and economic terms. A new order had begun in the East as a consequence of the Crusades. The "New Europe" model was being shaped in the West, where large political authorities pursued deep policies. On the other hand, following the Byzantine Empire overcoming the multidimensional crisis that was being experienced in the 11th century, the rise of the Empire began with the Komnenos Restoration. Consequently, the Empire became one of the important regional actors. While the aforementioned processes developed around certain factors, they also led to positive developments in the economic structure of the Byzantine Empire, specifically in the economy of production and change. In this regard, we will focus on how the aforementioned economic changes influenced the regional economy of Byzantine Anatolia, a region that covers West and Northwest Anatolian cities. This evaluation will be made by taking into account the criteria that effected the urban economic phenomenon directly. The innovations recorded in 12th Byzantine period, developments in the manufacturing industry of Byzantine Anatolia and changes in the demographic structure of the Byzantine Anatolia will be of main interests. The reason why we focus on Pergamon, which coincides with the characteristics of the current century, is due to being a forgotten city with a resembling economic and demographic revival. The development of the city throughout the historical process, the untangling in the economic and social system and evolution of the city in the 12th century will be examined.

•
Keywords

Byzantium, Urban Economy, Komnenos Dynasty, Pergamon

GİRİŞ

"Böylece bu yerlerin (Pergamon vd.) nüfusu ve zenginliği diğer zengin şehirleri geride bırakacak şekilde arttı. Toprağın verimliliği arttırıldı, tarlalar daha çok ürün verdi ve bahçıvanların besleyici elleri orada meyve veren her türlü ağacın kök salmasını sağladı, böylece vahşi doğa değişti; Davud'un sözleriyle çöl, su birikintisine dönüştü, daha önce ıssız olan yerler yaşanılır hâle getirildi."¹ Niketas Khoniates

Kentlerin ortaya çıkışı uygarlığın başlangıcı ile özdeşleştirilebilecek nitelikte büyük bir gelişmedir. Bu sosyal yapılar, asırlardır kültürel boyutlarından ziyade ekonomik işlevsellikleriyle ön planda tutulmuş ve söz konusu özellikleri onları stratejik kılan en önemli kriter olarak kabul edilmiştir. Zira kent ekonomileri, devletlerin iktisadî ve malî yapısına doğrudan etki eden ve merkezî gücün ekonomik dinamiklerini oluşturan unsurların başında gelmektedir. Dolayısıyla mevzubahis konu kapsamında yapılacak incelemeler, devletlerin tarih boyunca yaşadığı değişim evrelerini aydınlatma hususunda oldukça önemlidir. Bu bağlamda Roma'dan Bizans'a geçiş sürecinde şehir kimliğinde meydana gelen farklılaşmanın özellikle Geç Bizans Dönemi'nde zirve yapması çalışma konumuz açısından dikkat çekicidir. Öyle ki geniş popülasyon sağlamak üzere şekillenen kültürel yapılaşmalar yerini savunmaya öncelik veren bir anlayışa bırakmıştır. Fakat mezkûr konu Bizans tarihindeki tartışmalı meselelerden biridir. Kilise, ordu ve politika ağırlıklı bilgi veren ana kaynakların, şehirlerin sosyo-ekonomik durumlarına karşı kayıtsız kalmaları bunun en büyük sebeplerinden biridir.² Dolayısıyla söz konusu evre, kaynaklardan ziyade arkeolojik kalıntılar ışığında çıkarılacak sonuçlarla açıklanabilmektedir.

Bizans İmparatorluğu'nda kent ekonomisi genel olarak iki büyük tarihsel süreç içerisinde ele alınır. Bunlardan ilki Slav istilaları ve Arap fetihlerinin siyasî ve sosyo-ekonomik anlamda devlete büyük darbeler vurduğu VII. yüzyıl diğeri ise demografik ve ticarî gelişmelere paralel olarak kentleşme faaliyetlerinin zirve yaptığı X-XII. yüzyıllar arası dönemdir. Kentleşme toplumsal değişimin bir ürünüdür. Bu değişim ekonomik anlamda olduğu gibi sosyal anlamda da

¹ Niketas Khoniates, *Nicetae Choniatae Historia*, nşr. Immanuelis Bekkeri, CSHB, Bonn 1835, s. 195; İng. trc. Harry J. Magoulias, Detroit 1984, s. 85; Türkçe trc. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 103.

² Clive Foss, "Archaeology and the "Twenty Cities of Byzantine Asia", *American Journal of Archaeology*, 81, 1977, s. 470.

gerçekleşir. Nitekim kentleşme üzerine X-XII. yüzyıllar arasında meydana gelen pozitif gelişmeler birtakım amiller ve süreçler eşliğinde yaşanmıştır. Ekonomik büyümenin özellikle Balkan topraklarında yoğunlaştığı görülmektedir. Fakat aynı durumun Bizans Anadolu'su için de geçerli olup olmadığı yönünde ihtilaflı görüşler mevcuttur. Nitekim imparatorluğun XI. yüzyıl sonlarında Anadolu'da yaşadığı siyasî çöküş, herhangi bir olumlu gelişmeyi doğuracak politik ortamı sunmamaktadır. Bu mantıksal çerçeve doğrultusunda düşünen Speros Vryonis, Peter Charanis, Alexander Kazhdan ve Joan Hussey gibi uzman tarihçiler Anadolu'da vuku bulan olayların, kentlerin ekonomik yapısına ağır zararlar verdiğinin ve bunun telafi edilemeyecek boyutlarda olduğunun altını çizmişlerdir. Mevzubahis yüzyıllarda yaşanan kıpırdanmaların ise geçici bir mahiyet taşıdığını iddia etmişlerdir.³ Fakat özellikle yakın zamanlarda yapılan multidisipliner araştırmalar, kısmi kopukluklara rağmen X. yüzyıldan başlayarak gelişen ve XII. yüzyılda zirve yapan bir ekonomik büyümenin varlığına işaret etmektedirler. Özellikle kent ekonomilerinde görülen bu durum, politik ve teknolojik gelişmelerin yanında nüfus artışı, küreselleşme ve toplum şartlarının iyileştirilmesiyle yakından ilişkilidir.

1. Tarihsel Süreç ve Temel Dinamikler

Konumuzun tarihsel arka planını incelediğimizde, ilk olarak Makedon Hanedanı döneminde (867-1056) yaşanan inkişaf dikkat çekmektedir. Zira imparatorluğun "ikinci altın çağı" olarak isimlendirilen zaman diliminde, hanedanın sürekliliği başta olmak üzere sınırlarda sağlanan istikrar, malî reformlardaki başarı ve vergi sisteminin efektif kılınması gibi yapısal düzenlemeler XII. yüzyılın ilk yarısında zirve yapacak ekonomik modele öncülük etmiştir. Özellikle Nikeforos Fokas, Ioannes Tzimiskes ve II. Basileios dönemlerinde alınan başarılarla; Anadolu'daki düzen sağlanmış, Suriye üzerinde hâkimiyet kurulmuş, Ermeniler itaat altına alınmış ve Bulgaristan Bizans topraklarına dâhil edilmişti. Dolayısıyla Makedon hanedanının ilk dönemi (867-1025) imparatorluk için oldukça parlıtlı geçmişti.⁴ Fakat II. Basileios'un 1025'teki

³ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of İslamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971, s. 78-80; Peter Charanis, "Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire", *The Journal of Economic History*, 13, 1953, s. 424; A. P. Kazhdan ve A. W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, 1990, s. 36-39; Joan Hussey, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations", *Transactions of the Royal Historical Society*, 32, 1950, s. 72.

⁴ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul 2016, s. 347-429; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 2011, s. 203-292; Warren

ölümünün ardından baş gösteren siyasî istikrarsızlık birtakım olumsuz gelişmelere yol açmıştı.⁵ Nitekim imparatorluk XI. yüzyılın sonlarına doğru stratejik anlamda oldukça önemli olan İtalya Yarımadası ve Balkanlardaki nüfuzunu kaybetmiş, Anadolu toprakları üzerindeki kontrolünü ise yitirmişti.⁶ Bu olumsuz koşullar karşısında I. Aleksios Komnenos (1081-1118) ile başlayan restorasyon süreci ardılları I. Ioannes (1118-1143) ve I. Manuel (1143-1180) dönemlerinde zirve yapmıştı. Dolayısıyla Komnenosların devlet yönetimini devralmaları ile birlikte toparlanma süreci başlamış ve özellikle 1071 yılı sonrası zarar gören siyasî düzen yeniden onarılmıştı. Süreç içerisinde batıda Norman, Balkanlarda ise Peçenek tehdidi yok edilmişti. Ayrıca I. Haçlı Seferi'nin neden olduğu kargaşadan faydalanılarak İznik başta olmak üzere Batı Anadolu şehirleri üzerindeki hâkimiyet yeniden sağlanmıştı.⁷ İmparatorluk otoritesi Kilikya topraklarına kadar genişlemiş; yaşanan bu yükseliş ile birlikte Bizans İmparatorluğu bölgenin en önemli gücü hâline gelmişti.

Komnenoslar askerî ve siyasî anlamda olduğu gibi malî konularda da yaptıkları reformlarla devletin ekonomik yapısına büyük katkılarda bulunmuşlardır. Bu doğrultuda I. Aleksios Komnenos'un attığı adımlar oldukça önemlidir. Nitekim XI. yüzyılın sonlarına doğru istikrarsız ve değeri düşük alışimlardan oluşan bir parasal sistem şekillenmiş ve Nikeforos Botaneiates (1078-1081) döneminde nomisma (νόμισμα) dörtte bir oranında değer kaybetmiştir. I. Aleksios (1081-1118) bu durum karşısında, yaklaşık 21 karatlık altın sikke (hüperpüron-ύπερπυρον) ile birlikte yedi karatlık daha az değerde bir para (trakhü-τραχύ) piyasaya sürerek ülkedeki parasal ihtiyacı karşılamaya

Treadgold, *A History of the Byzantine State and Social*, Stanford 1997, s. 455-569; Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium*, 2005, s. 217-245.

⁵ XI. yüzyıl Bizans İmparatorluğu açısından gerek politik gerekse de iktisadi anlamda bir kriz sürecidir. Toprak kayıpları, iktidar mücadeleleri ve kıtlıklar, imparatorluğu adeta yıkıma sürüklemiştir. Bu süreçte Anadolu sosyal anlamda büyük yaralar almıştır. 1032 yılında gerçekleşen bir kıtlık hakkında Ioannes Skulitzes şunları kaleme almıştır: "Bu yıl kıtlık ve veba Kapadokya, Paphlagonia, Armeniakon ve Honorias themalarını vurdu. thema sakinleri yaşanacak bir yer bulmak için ata topraklarını terk ettiler." Bkz. Ioannes Skulitzes, *Synopsis Historiarum*, nşr. I. Thurn, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, V, Bonn 1973, s. 386; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, trans. Jean-Claude Cheynet, Bernard Flusin, and John Wortley, Cambridge 2010, s. 364.

⁶ Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204; A Political History*, New York 1997, s. 35-115.

⁷ Jason T. Roche, "Surveying the Aspect of the Medieval West Anatolian Town", *Al-Masâq*, 22, 2010, s. 253-254.

çalışmıştır.⁸ Bu politika ile 20.5 ayar saflıkta olan ve hyperpyron / hüperpüron (ὕπερπυρον) adı verilen altın sikkenin kısa vadede büyük bir istikrar kazandığı görülmektedir.⁹ Öyle ki bu para sistemi XII. yüzyılın sonlarına kadar değerini koruyacaktır.

İdarî anlamda ise kentleşme ve tahkimata önem veren bir yönetim anlayışı belirleyen Komnenoslar, özellikle Batı ve Güney Batı Anadolu'daki refahı yeniden sağlamak adına imar ve bayındırlık faaliyetlerini her zaman ön planda tutmuşlardır.¹⁰ Nikomedia (İzmit), Pergamon (Bergama, İzmir), Nicaea (İznik), Dorlylaion (Şarhöyük, Eskişehir), Attaleia (Kaleiçi, Antalya), Lopadion (Ulubat, Bursa), Laodikeia (Denizli), Adramytteion (Burhaniye, Balıkesir), Kibotos (Hersek, Yalova), Seleukeia (Silifke, Mersin), Karykos (Kız Kalesi, Mersin), Kotyaion (Kütahya) gibi stratejik noktaları askerî ve iktisadî anlamda güçlendirmek üzere büyük çabalar sarf etmişlerdir.¹¹ Dolayısıyla Komnenosların mevzubahis politikaları Anadolu'daki kent ekonomisinin gelişmesini sağlayan etkenlerin başında gelmektedir.

Bu noktada XI. yüzyıl Anadolu'sunda yaşanan politik krizlerin, imparatorluğun ekonomik durumu üzerinde yarattığı etkinin boyutları üzerinde durulmalıdır. Zira Anadolu, Bizans için oldukça önemli idi ve "iktidarının ana kaynağı" olarak nitelendirilmekteydi.¹² VII. yüzyıl ile birlikte yaşanan Kuzey Afrika ve Suriye gibi önemli toprak kayıplarından sonra stratejik değeri daha da artmıştı. Öyle ki ziraat ve iş gücü potansiyeliyle merkezî iktidar açısından hayati bir konuma yükselmişti. Fakat XI. yüzyıl kriziyle birlikte imparatorluk Anadolu'da "yetmiş ben bin kilometrekarelik alanı" kaybetmişti.¹³ Bununla birlikte gerek yaşadığı politik mücadeleler gerekse de maruz kaldığı saldırılar dolayısıyla siyasî ve ekonomik anlamda çökme noktasına gelmişti. Komnenosların yönetimi

⁸ Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1969, s. 71-81; Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300-1450*, 1985, s. 513-514; Angeliki E. Laiou ve Celile Morriison, *The Byzantine Economy*, 2007, s. 147-155; Angold, a.g.e., s. 154-155.

⁹ Ahmet Tek ve Gökalp Demirel, "12. Yüzyıl Bizans Dünyasında Para", *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumunu Bildiriler*, İstanbul 2010, s.178.

¹⁰ Angeliki E. Laiou ve Morriison, a.g.e., s. 131; David Jacoby, "The Byzantine Social Elite and the Market Economy, Eleventh to Mid-Fifteenth Century", *Essay in Renaissance Thought and Letters*, ed. Alison Frazier ve Patrick Nold, Brill, Leiden 2015, s. 70.

¹¹ Jason T. Roche, a.g.m., s. 254-255; Humberto Cesar Hugo Deluigi, *Winter in The Land of Rum: Komnenian Defenses Against The Turks in Western Anatolia*, Bilkent Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s. 49-100.

¹² Ostrogorsky, a.g.e., s. 329.

¹³ John Julius Norwich, *Bizans III; Gerileme ve Çöküş Dönemi (M.S. 1082-1453)*, çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul 2013, s. 33.

devralmaları ise imparatorluk için büyük bir şanstı. Nitekim idarî, askerî ve malî anlamda attıkları adımlar kısa sürede etkisini göstermiş; Batı Anadolu topraklarındaki Bizans hâkimiyeti yeniden sağlanmıştı. Bu oldukça önemli bir gelişmeydi. Öyle ki 1071 yılı sonrasında Selçuklulara kaybedilen toprakların niteliği üzerine düşünüldüğünde Bizans'ın yeniden ele geçirdiği Batı Anadolu şehirlerinin önem bakımından daha ağır bastığı söylenebilir. Zira bu topraklar stratejik konumu başta olmak üzere iktisadî kaynakları ve nüfus potansiyeli açısından mühim dinamikler barındırıyordu.¹⁴ Dolayısıyla XII. yüzyıl Bizans Anadolu'su ekonomik bağlamda pozitif gelişmeler doğuracak altyapıya sahipti.

Bu dönemde dikkat çeken bir diğer değişim ise taşra idarî sisteminde yaşanmıştı. Zira VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uygulanan Thema sistemi XI. yüzyılın ortalarına doğru çözülmüştü.¹⁵ Makedon Hanedanı dönemi sonrasında İstanbul'daki sivil aristokrasi ile Anadolu'daki büyük toprak sahipleri arasında başlayan iktidar mücadelesi, yeni bir düzene doğru gidildiğinin habercisiydi. Nitekim çok geçmeden sivil aristokrasiye dayanan egemenlik son bulmuş ve I. Aleksios Komnenos ile yeni bir dönem başlamıştı. Zira askerî aristokrat bir kökene dayanan Komnenoslar, yönetimlerinin karakteristik bir özelliği olarak, güçlü feodal yapılarla mücadele etmek yerine onları devletin idarî mekanizmalarına dâhil etmişlerdi.¹⁶ Bu durum merkezî iktidar ile feodalizm arasında aktif bağlantılar oluşturmuş ve taşranın ekonomik düzeyi üzerinde pozitif bir etki meydana getirmişti. Zira bu güçler buldukları konumu geliştirmek ve sağlamlaştırmak adına; ipek, seramik, cam, zeytinyağı ve şarap gibi ihracat potansiyeli yüksek ürünlerin imalatı konusunda büyük yatırımlar yapmışlardı. Ayrıca topraktan nitelik ve nicelik bakımından en iyi mahsulü elde etmek üzere agronomi (ziraat bilimi) konusunda araştırmalarda bulunmuşlardı. Dolayısıyla gerek sanayi gerekse de tarım sektörü üzerine attıkları somut

¹⁴ Michael F. Hendy, "Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal", *Transactions of the Royal Historical Society*, 20, 1970, s. 33-34.

¹⁵ Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan-XI. Yüzyıla Kadar)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2018, s. 369-377.

¹⁶ Michael Angold, "The Road to 1204: the Byzantine background to the Fourth Crusade", *Journal of Medieval History*, 25/3, 1999, s. 259; Paul Magdalino, "The Byzantine Empire, 1118-1204", *The New Cambridge Medieval History*, IV/II, Cambridge 2008, s. 614.

adımlarla Batı Anadolu'daki kentsel ve kırsal ekonominin gelişmesinde büyük rol oynamışlardır.

X. yüzyıla kadar Bizans'ın temel yapılarından birini oluşturan Thema sistemi askerî niteliklerini kaybederek yerini Pronoia (Πρόνοια) adı verilen bir yapıya bırakıyordu. İlk olarak XI. yüzyılın ortalarında başlayan bu sistem asıl şekli I. Aleksios (1081-1118) döneminde almıştı. Öyle ki Komnenoslar, sisteme askerî karakter kazandırmışlar ve ciddi anlamda uygulayıcısı olmuşlardır. Mülkiyeti devlete ait olan arazilerin belirli bir süreliğine devredilmesi sistemine dayanan ve vergi toplama gibi malî haklar karşılığında devlete asker sağlama işleyişiyle yürütülen bu yapı Bizans'ın yıkılışına kadar devam edecekti. Sonuç olarak savunma sistemi, kendilerine büyük araziler tahsis edilen Pronoia sahiplerine (Pronoiar-Πρόνοιαρ) dayanıyordu. Toprağı işleyen "Yarı Özgür Köylüler" (Paroikler-Πάροικοι) ise hukukî anlamda değil sadece malî ve iktisadî yönden sisteme bağlı idiler.¹⁷ Dünatoi (Kuvvetliler -Δυνατοί) adı verilen büyük toprak sahipleri ise bu yapı içerisinde daha büyük roller üstlenmişlerdi. Bazı tarihçiler bu sistemle birlikte Erken Bizans Devleti'nin en önemli özelliği olan "özgür köylü" modelinin zarar gördüğünü, bunun ise taşra ekonomisi üzerinde büyük olumsuzluklar getirdiğini belirtmişlerdir. Özellikle Anadolu'daki nüfuzlu ailelerin, topraklarını satın aldıkları köylüleri (Penetes-Πενητης) giderek kendilerine daha bağlı hâle getirdiklerini vurgulamışlardır. Fakat şu unutulmamalıdır ki özgür köylüler hukukî ayrıcalıklarına karşın özellikle vergi yükü nedeniyle iktisadî anlamda zor duruma düşüyorlardı. Ayrıca verdikleri vergi karşılığında gerekli olan güvenlik tedbirlerinden de mahrumdular. Dolayısıyla giderek yoğunlaşan bu baskı, zengin toprak sahiplerinin himayesine girmelerine yani yarı-özgür köylü modelini (Pronoia-Πρόνοια) benimsemelerine yol açtı. Mevzubahis durum hukukî açıdan olumsuz gibi görünse de ekonomik anlamda pozitif bir etki yarattı. Öyle ki XII. yüzyılda tarımsal üretim potansiyelinde sağlanan artışın bir nedeni de bu süreç içerisinde aranmalıdır. Nitekim toprakların bir bütün şeklinde işlenmesi, tarımsal üretimde kullanılan mevcut teknolojiye rahat ulaşım ve meslekî dayanışmanın sağlanması gibi etmenler söz konusu sektörün gelişmesinde etkili idi.

Tarih boyunca kent ekonomilerinde yaşanan değişimlerin ana nedenlerinden biri de ticarettir. Zira bu sektörün boyutunda ve kapsamında yaşanan gelişmelerin en büyük yansıması kent ekonomilerinde gözlemlenmektedir. XI-XII. yüzyıllara gelindiğinde Bizans'ın ticaret hacminin belirli süreçler eşliğinde

¹⁷ Angeliki E. Laiou ve Thomadakis Laiou, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, 1977, s. 142-203; Angeliki E. Laiou ve Morisson, a.g.e., s. 105-107.

genişlediğine şahit olunmaktadır. Yaşanan canlanmayı rasyonel bir zemine oturtmak adına daha önceki dönemleri kısaca ele almak gerekir. Bu anlamda ilk olarak Aleksios Komnenos'un Norman siyaseti doğrultusunda Venedik ile başlattığı yakınlaşma göze çarpmaktadır. Norman tehdidi etrafında şekillenen bu birliktelik gümrük vergileri konusunda ayrıcalıklı maddeler içeren ve Chrysobull / Khrüsoboullōs Logos (χρυσόβουλλος λόγος) adı verilen birtakım anlaşmalar sayesinde yürütülüyordu.¹⁸ Söz konusu süreç incelendiğinde ise imparatorluğun kısa vadede olumlu olarak nitelendirdiği bu ticarî kapitülasyonların kent ekonomilerine büyük bir ivme kazandırdığı görülmektedir.¹⁹ Öyle ki Venedik, Cenova, Pisa ve Amalfi gibi İtalyan şehir devletleriyle kurulan aktif ticarî bağlantılar, piyasadaki talep miktarında artışa yol açmıştır. Bu durum ise şehirlerin üretim kapasitelerinde doğrudan bir büyümenin yaşanmasına sebep olmuştur. Gelişmelere bağlı olarak yaşanan üretim artışı ise Batı Anadolu şehirlerini İtalyan tüccarlar için cazip bir pazar hâline getirmiştir.²⁰ Kent ekonomileri için oldukça önemli olan söz konusu yakınlaşma XII. yüzyılda zirve yapmıştır. Fakat sağladığı olumlu gelişmelere karşın İtalyan tüccarların sahip oldukları kapitülasyonlar, uzun vadede Bizans'ın ekonomik ve ticarî hayatında önemli bir yer teşkil eden lonca sistemine yani doğrudan Bizans ekonomisine büyük zararlar verecekti.²¹ Nitekim bu iktisadî yapılar yerli zanaatkârların ve tacirlerin menfaatlerini korumak üzere şekillenmişti. Dolayısıyla imparatorluk, günü kurtarmak adına verdiği kapitülasyonlarla ekonomik geleceğini feda etmişti.²²

Süreç içerisinde karşılaştığımız bir diğer büyük değişim ise Avrupa'da yaşanan Ticaret Devrimi'dir. Karolenjyenler döneminde Batı Avrupa, tüccar

¹⁸ Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000, s. 48-118.

¹⁹ Hendy, a.g.m., s. 41.

²⁰ Mehmet Kahyaoglu, "On ikinci ve On üçüncü Yüzyıllarda Batı Anadolu'da Liman Kentleri", 1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler, İstanbul 2010, s. 275.

²¹ İmparatorluk bu ayrıcalıklardan kurtulmak adına çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Fakat durumu lehine döndürecek bir yaptırım gücüne sahip değildi. Nitekim II. İoannes döneminde Venedik'e verilen imtiyazlar askıya alınmış ancak imparatorluk söz konusu girişimin bedelini oldukça ağır ödemek durumunda kalmıştı.²¹ Liman şehirleri Venedik donanması tarafından istilaya uğramış; hâl böyle olunca kapitülasyonlar yeniden verilmişti. W. Heyd, *Yakın -Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 206-245; Hendy, a.g.m., s. 40-41.

²² Charanis, a.g.m., s. 424.

sınıfından yoksun sadece tüketim ekonomisiyle sınırlı, kırsal bir toplum yapısına bürünmüştü.²³ Öyle ki “pazarsız ekonomi” devri olarak adlandırılan ve ticarî faaliyetlerin çökme noktasına geldiği bir döneme girilmişti. Kentler ise ekonomik işlevsellikten uzak, sadece kale-kent görünümdeydi.²⁴ Fakat Haçlı Seferleri ile başlayan süreç ve XI. yüzyıla doğru Akdeniz’de yaşanan siyasî değişimler, Avrupa’da ticarî faaliyetlere büyük bir ivme kazandırmıştı.²⁵ Bu değişim özellikle Doğu Akdeniz’deki transit faaliyetlerin büyümesine katkı sağlamış ve Bizans ürünlerine olan talebin artmasına yol açmıştı.²⁶ Batı Anadolu’nun Avrupa ile olan ekonomik bağlarını İtalyan tüccarlar daha efektif hâle getirmişti. Hâl böyle olunca Bizans Anadolu’sundaki kentlerin ihracat güçlerinde büyük bir artış yaşanmıştı. Bu gelişmenin sağlanmasındaki bir diğer etken ise Akdeniz’in İslam devletlerinin kontrolünden çıkması olmuştu. Nitekim VIII-IX. yüzyıllar ile birlikte Akdeniz bir İslam gölü hâline gelmiş, İbn Haldun’un tabiri ile Hristiyan devletler tek bir “tahta parçası” dahi yüzdüremez olmuşlardı. Akdeniz’in ihracat konusundaki potansiyeli düşünüldüğünde, Batı Avrupa ile Doğu Akdeniz arasındaki ticari bağlantıların koptuğunu söyleyebiliriz ki Karolenjiyen Dönemi Avrupası’nun yaşadığı ekonomik çöküş de bununla ilgilidir. Ancak XI. yüzyıl ile birlikte Akdeniz’deki Müslüman egemenliği sona ermiş; Sardinya, Korsika ve Sicilya başta olmak üzere önemli kilit noktalar ele geçirilerek Batı’nın kontrolü altına girmiştir.²⁷ Ayrıca Haçlı Seferleriyle birlikte İtalyan şehir devletleri Doğu Akdeniz’deki etkilerini arttırmışlar ve bölgedeki transit ticareti tekelleri altına almışlardır. Bütün bu gelişmeler ise Bizans’ın denizlerdeki hâkimiyetini kısıtlarken; Batı ile olan liman bağlantılarını ise daha aktif hâle getirmiştir.

Kentsel gelişim olgusunun bir diğer ayağı ise demografik yapıda meydana gelen değişimlerdir. Öyle ki Bizans dünyasında XII. yüzyıl ile birlikte yoğunlaşan ve XIV. yüzyılın ortalarına kadar devamlı artış gösteren nüfus düzeyi, kentsel ekonominin gelişmesine katkıda bulunan en önemli faktörler arasında yer almaktadır. Zira bölgesel büyümenin somut tetikleyicisi olan nüfus hareketliliği, kentlerdeki ekonomik dinamiklerin kaynağını oluşturmaktadır. Bu süreçte kullanılmayan arazilerin ziraata kazandırılması ve üretim için gerekli olan iş gücü, bu nüfus potansiyeli sayesinde karşılanmıştır. Nüfus artışına paralel olarak

²³ Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2015, s. 20.

²⁴ Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul 2019, s. 60.

²⁵ Pirenne, *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 25-36.

²⁶ Angeliki E. Laiou, “Exchange and Trade, Seventh–Twelfth Centuries”, *EHB, Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington 2002, s. s. 737.

²⁷ Pirenne, a.g.e., s. 36-43.

ürün talebi miktarında ortaya çıkan yükseliş düşünülduğünde, bu hareketliliğin kentsel ekonomilere can verdiği aşikârdır. Üstelik aktif bir popülasyon beraberinde toplumsal değişimi de getirir, üretim ve tüketimi teşvik eder. Bu doğrultuda iktisadî ve sınaî uzmanlığın artmasına da katkı sağlar. Mevzubahis zaman diliminde yaşanan nüfus artışı, kırsaldan kente doğru bir göç hareketinden ziyade doğal bir büyüme karakteri taşımaktaydı.²⁸ Dolayısıyla demografik artış hem kentte hem de kırsal kesimde bariz bir şekilde kendini göstermekteydi. Sosyal koşulların iyileşmesi, mülklerin güvence altına alınması, yapılan korunaklı yapılar, salgınlara karşı alınan önlemler, savaş şartlarının ılımlı hâle gelmesi, siyasî aktörlerin kent ve ticarî hayata zarar verecek faaliyetlerden kaçınması gibi etkenler bu artışın yaşanmasında pay sahibi olmuştu. Öyle ki XI. yüzyılın başlarında on dokuz milyonluk Bizans nüfusu, yaşanan politik krizlere ve coğrafi küçülmeye rağmen XII. yüzyılda da aynı miktarda seyretmekteydi.²⁹

Akdeniz dünyasının küreselleşmeye başladığı bu dönemde mekânsal boyutları büyüyen bir kent ekonomisi modeli oluşmuştu. Ticarî ilişkilerde Bizans kentlerinin ihracat gücünü zeytinyağı, şarap, tuzlu balık, et, sebze, tuz, kereste, balmumu, seramik, keten, ahşap, metal eşyalar, parfüm ve baharat oluşturmaktaydı. Bu anlamda oldukça geniş bir üretim yelpazesine sahip olan Batı Anadolu, Avrupa'dan Bizans ürünlerine olan talebin artmasıyla birlikte üretim mekanizmalarını arttırmıştı. Bu topraklar özellikle X. yüzyıldan itibaren idarî ve askerî karakterde olmasının yanında hem üretim hem de ticarî roller üstlenen bir yapı hâline bürünmüştü.³⁰ Tarımsal üretim bu anlamda ilk etkilenen sektör olmuş, çiftçilere yüklenen ağır vergilere rağmen tarımsal faaliyetlerde büyük bir artış meydana gelmişti. Nitekim Bizans ekonomisinin yapı taşı tarımdı. Ege ve Akdeniz sahilleri zeytinyağı ve şarap üretimini üstlenirken; Bithynia³¹ topraklarında ise tahıl tarımı oldukça gelişmişti.³² Bağcılık en fazla parasal değeri olan sektördü. Tarımsal çeşitlilik, arazi ve iklimsel yapıya bağlı olarak farklılık

²⁸ Laiou ve Morrisson, a.g.e., s. 93; Gilbert Dagron, "The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington 2002, s. 401.

²⁹ Laiou ve Morrisson, a.g.e., s. 93.

³⁰ Laiou ve Morrisson, a.g.e., s. 130.

³¹ Kuzeybatı Anadolu'da yer alan bu bölge, günümüzde İstanbul'un Anadolu toprakları ile Bursa, Bilecik, Bolu, Yalova, Sakarya ve Kocaeli şehirlerini kapsamaktadır. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s.167.

³² Laiou ve Morrisson, a.g.e., s. 97.

göstermekteydi. Meyve ağaçları gerek sağladığı gıda gerekse de odun kaynağı dolayısıyla büyük bir iktisadî değer taşıyordu. Üstelik kent ekonomileri için oldukça önemli bir ticaret ürünü idi. XII. yüzyılda Bizans dünyası, tarımsal teknoloji anlamında da yeniliklere sahne olmuş, bu durum ise üretim mekanizmalarının artmasına katkı sağlamıştı. Ayrıca bu yüzyılda Erken Bizans Dönemine oranla su değirmenlerinin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştı.³³

Mevzubahis dönemdeki iklim koşullarının, çevresel determinizm ilkeleri doğrultusunda gözden kaçırılmaması gereken bir faktör olduğu da unutulmamalıdır. Nitekim iklim ve bitki örtüsünün demografik ve tarımsal değişimler üzerinde önemli bir pay sahibi olduğu aşikârdır. Bu bağlamda yapılan çalışmalar incelendiğinde, IX. yüzyıl Bizans coğrafyasındaki soğuk hava koşullarının X. yüzyıldan itibaren normale döndüğü³⁴; fakat XI. yüzyılın son çeyreği ile birlikte yağış rejiminin düzensiz olduğu ve tarımsal alanlarda net bir düşüşün yaşandığı gözlemlenmektedir.³⁵ Ayrıca 1100 ve 1200 yılları arası dönemde Anadolu'da kurak bir iklimin hüküm sürdüğü ancak bu koşullara rağmen tarımsal etkinliklerin zirve yaptığı görülmektedir.³⁶ Dolayısıyla XII. yüzyılda yaşanan ziraî gelişmeler iklimsel etkilerden bağımsız olarak artış göstermişti.

Bilindiği üzere kent ekonomisi ile yakından ilişkili olan asıl üretim modeli imalat sanayi ve zanaat işçiliğidir. XII. yüzyılda tekstil, cam, seramik, metal, mozaik ve ipek başta olmak üzere pek çok sektörün yükseliş içerisinde olduğu görülmektedir. Kentlerde örgütlenen bu iktisadî yapılar, bireysel küçük ölçekli imalat sanayi ile büyük pazarlar için üretim yapan kapsamlı ve organize endüstri kolları biçiminde şekillenmişti. Kent üretimleri öncelikle iç pazara yönelikti. Dış pazar açısından ise lüks ve yarı lüks mallar, ipek, seramik ve cam işlemeciliği oldukça mühimdi. Bizans Anadolu'sunda Amorium, Nicaea, Phokaia, Ganos ve Sardes seramik üretimi konusunda önemli merkezlerdi. Mücevher ve lüks objeler

³³ Jacques Lefort, *The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries*, *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington, 2002, s. 235.

³⁴ Bu normalleşme süreci içerisinde zaman zaman olağanüstü koşullarla da karşılaşılabilmekteydi. Nitekim Ioannes Skulitzes 927 yılı kışında karşılaşılan zorlukları şöyle dile getirmiştir: “*Aynı ay içerisinde dayanılmaz bir kış aniden bastırdı; yeryüzü yüz yirmi gün boyunca dondu. Kışı daha önceki kıtlıklardan daha kötü olan acımasız bir kıtlık izledi. Çok fazla insan kıtlık nedeniyle can verdi ki hayatta kalanlar ölüleri gömmekte yetersiz kalmaktaydı.*” Bkz. Ioannes Skulitzes, *Synopsis Historiarum*, s. 225; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 218.

³⁵ Elena Xoplaki, Dominik Fleitmann v.d., “The Medieval Climate Anomaly and Byzantium: A Review of The Evidence on Climatic Fluctuations, Economic Performance and Societal Change”, *Quaternary Science Reviews*, 30, 2015, s. 19.

³⁶ Elena Xoplaki v.d., a.g.m., s. 19.

üreten kuyumculuk endüstrisinde Kuzey Batı Anadolu şehirleri önemli bir güce sahipti. Cam sanayide ise Sard, Afrodias ve Amorium iyi durumlardı. Halı ve kilim başta olmak üzere keten, yün ve pamuk dokuma sanayisi Batı Anadolu şehirlerinin genel iktisadî faaliyetleri arasında yer almaktaydı. Ayrıca günlük yaşamsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik fırıncılık, deri işletmeciliği, mobilyacılık, imar işleri, maden sanayi gibi sektörler de oldukça gelişmişti.

Kent ekonomilerinin XII. yüzyılda önemli bir gelişme göstermesinin bir diğer nedeni de endüstri kollarında meydana gelen üretim artışıdır.³⁷ Bu durum bazı bağımlı değişkenler eşliğinde gerçekleşmiştir. Sürece yön veren dinamiklerden ilki mevzubahis dönemde meydana gelen demografik yoğunlaşmanın, büyük ölçekte bir talep miktarına yol açtığı, talep artışının ise sektörler arasında karşılıklı bir etkileşim doğurduğu ve arz boyutunu güçlendirdiği yönündedir. Bunlarla birlikte ortaya çıkan teknik yenilikler ve uzmanlaşma, imalat sanayisinin gelişiminde pay sahibi olmuştur. Ayrıca şehirlerde giderek artan elit halk ve zengin aristokratların lüks hayat için gerekli olan ürünlere olan ilgileri beraberinde takı, giysi ve yiyecek sektörleri üzerine yeni bir tüketim alışkanlığı doğurmuştur.³⁸ Orta sınıf ise bu taleplere kısa sürede uyum sağlayarak tüketim zincirine dâhil olmuştur. Nitekim bu dönemde satın alma gücünün yükselmesi ve hayat standartlarında meydana gelen artış, üretim ve tüketim yelpazesinde büyük bir gelişmeye yol açmıştır. Şehirler ise artan bu talebi karşılamak üzere yarı lüks ürünlerin iyi fiyatla arzını sağlamışlar ve sürece pozitif katkılar yapmışlardır. Sonuçta XII. yüzyılda kent ekonomilerinin üretim, tüketim ve dağıtım sektörlerindeki hinterlandı genişlemiş ve mühim bir ekonomik büyüme yaşamışlardır.

X-XII. yüzyıllar arası dönemin, Bizans dünyasında gerek sosyal gerekse de ekonomik anlamda büyük değişimlere yol açtığını ana hatları ile ortaya koymaya çalıştık. Bu doğrultuda ele alınması gereken gelişimlerden biri de popülasyonu ve sosyal etkinliğini yitirmiş bazı şehirlerin mevzubahis süreçte gerek demografik gerekse de ekonomik anlamda yeniden canlanması olmuştur. Şüphesiz bu duruma verilebilecek en güzel örnek Pergamon'dur.

³⁷ Laiou ve Morrişon, a.g.e., s. 132.

³⁸ Jacoby, a.g.m., s. 70.

2. Pergamon'un Yeniden Uyanışı ve Kentsel Ekonomisi

Antik Pergamon Krallığı'na başkentlik yapmış olan Pergamon şehri, ilk çağlardan Roma'ya ve Erken Bizans dönemine kadar bölgenin en önemli merkezleri arasında yer almıştır. Ege Denizi'ne 26 km uzaklıkta bulunan Pergamon, Bakırçay'ın iki kolu arasındaki yüksek bir nokta üzerinde konumlanmıştır. Helenistik dönemle birlikte gelişen şehir Roma İmparatorluğu zamanında planlı bir kent görünümüne bürünmüştür. Sahip olduğu kültürel ve tarihî geçmişiyle, M.S. III. yüzyılda dahi Ephesos, Smyrna gibi bölgenin önemli metropol şehirleri arasında sayılmıştır.³⁹ Fakat IV. yüzyıldan başlamak üzere VII. yüzyıla kadar seyrek bir yerleşmeye sahne olmuş, dolayısıyla yapılaşma faaliyetleri sınırlı kalmıştır.⁴⁰ Antik dünyadaki önemine oranla Bizans dönemi kentin gölgede kaldığı yıllar olarak görülmüştür. Nitekim Geç Antik ve Erken Orta Çağ'da imar anlamında yaşanan gelişmeler yalnızca kilise, kale yapımı ve çeşitli tadilatlarla sınırlı kalmıştır. Ayrıca VII. yüzyıldan itibaren diğer Küçük Asya şehirlerinde olduğu gibi nüfus anlamında ciddi düşüşler yaşanmıştır. M.S. 716'da Arap akınları sonucu ele geçirilen şehir tahrip edilmiş ve buna bağlı olarak yaşanan çöküş XI. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Pergamon'un ele geçirilmesi, şehrin önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Nitekim VIII. yüzyıldan itibaren demografik yapıda büyük bir düşüş gözlemlenmiştir. Bununla birlikte kent tarihinde imar ve kültürel faaliyetlerin olmadığı karanlık bir devir başlamıştır. Aynı kaderi Efes, Sard ve Milet gibi bölgenin önemli şehirleri de paylaşmıştır.⁴¹

Pergamon'da XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden yerleşim faaliyetleri başlamıştır. Özellikle Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde savunma tedbirleri arttırılmış ve şehre merkezî bir işlevsellik kazandırılmıştır.⁴² XII. yüzyılda Akropol ile şehrin güney kısımlarına uzanan bölgede yoğun bir yerleşim yaşanmıştır.⁴³ Yine bu dönemden itibaren kilise yapılaşmasının artması şehirde yaşanan değişimin somut bir kanıtı olmuştur. Ayrıca mezarların mekânsal boyutlarındaki genişleme yaşanan demografik büyümeyi de doğrular niteliktedir. Dolayısıyla Komnenoslar dönemi Pergamon'un yeniden hayat

³⁹ Thomas Otten, "Bizans Döneminde Pergamon", *Anadolu'da Helenistik Bir Başkent Pergamon*, ed. Felix Pirson ve Andreas Scholl, İstanbul 2014, s. 164.

⁴⁰ Otten, a.g.m., s. 172.

⁴¹ Foss, a.g.m., s. 469; A. P. Kazhdan ve A. W. Epstein, a.g.e., s. 37; Charalambos Bouras, "Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington 2002, s. 502.

⁴² Niketas Khoniates, Immanuelis Bekkeri, a.g.e., s. 195; Magoulias, a.g.e., s. 85; Işıltan, a.g.e., s. 103.

⁴³ Otten, a.g.m., s. 177.

bulması anlamında önemli bir evre olmuştur.⁴⁴ Öyle ki XIII. yüzyıla gelindiğinde tepenin güney kısımlarının bile dolduğu görülmüştür. Yerleşim boyutları bu denli artınca yapılaşma için gerekli olan malzeme antik yapılardan sağlanmıştır.⁴⁵ Fakat XIV. yüzyıla geçişte Pergamon için yeniden durgun yıllar başlamıştır. Nitekim Türkler tarafından ele geçirilen şehir, terk edilmiş ve kendi kaderine bırakılmıştır. Bir süre sonra ise Karesioğulları hâkimiyeti altına girmiş ve beylik merkezlerinden birini teşkil etmiştir. XV. yüzyılın ardından ise Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur.

Pergamon VII. ve VIII. yüzyıllarda ekonomik potansiyelini büyük oranda kaybetmişti. Zira bu dönemden XI. yüzyılın sonlarına kadar tarihlendirebileceğimiz üretim atölyelerine ilişkin herhangi bir arkeolojik buluntuya rastlanmamıştır.⁴⁶ XII. yüzyıla doğru gelindiğinde ise özellikle antik yapılardan elde edilen devşirme malzemelerle atölyelerin yapıldığı ve üretim faaliyetlerinin başladığı görülmektedir. Dolayısıyla bu gelişme şehrin ekonomik ve sosyal açıdan yeniden toparlanmasına imkân tanımıştır. Ayrıca Manuel Komnenos döneminde yapılan tahkimatlarla birlikte artan güvenlik ortamı şehre tüccar ve zanaatkârların gelmesini sağlamıştır. Bununla birlikte söz konusu dönemde oluşturulan Neokastra Theması ve Pergamon'un bu idari yapı içerisindeki merkezî işlevi oldukça önemli idi.⁴⁷ Öyle ki nümizmatik ve seramik bulgular şehrin kısa sürede metropolitan statüsüne kavuştuğunu kanıtlamaktadırlar.⁴⁸

Pergamon'un yaşadığı büyümenin sadece savunma odaklı olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Nitekim şehrin III. yüzyıldaki 120.000 nüfusu ile karşılaştırma yapacak olursak; Komnenoslar döneminde atılan adımların tamamen güvenlik amacıyla gerçekleştirildiği ve şehrin 2400 kişilik nüfusu ile sadece askerî bir karakter taşıdığı akıllara gelebilir. Fakat bu değerlendirme yanlış olacaktır. Zira Geç Dönem Bizans İmparatorluğu'nda şehirleşme algısında yaşanan değişimi unutmamak gerekir. Öyle ki artan güvenlik kaygısı şehirlerin

⁴⁴ Heinrich Gelzer, *Pergamon Unter Byzantinern und Osmanen*, Berlin 1903, s. 82-86.

⁴⁵ Otten, a.g.m., s. 179.

⁴⁶ Gelzer, a.g.e., s. 78-81.

⁴⁷ Niketas Khoniates, Immanuelis Bekkeri, s. 195; Magoulias, s. 85; Işıltan, s. 103. Krş. Heinrich Gelzer, a.g.e., s. 82-86; Clavio Foss, "Pergamon", *ODB*, C. 3, New York 1991, s. 628.

⁴⁸ Klaus Rheidt, "The Urban Economy of Pergamon", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington 2002, s. 625.

sosyo-kültürel odaklı yapılaşma anlayışlarında değişikliğe yol açmış ve şehirler boyutlarından ziyade öncelikle güvenliğe önem veren bir kimlik kazanmışlardır.⁴⁹ Elbette Pergamon antik dönemdeki parıltılı yıllarından çok şey kaybetmişti. Ancak Manuel Komnenos'un kapsamlı projesi ile yüz yıllardan sonra yeniden idarî bir statü kazanmış ve küllerinden doğmuştur.

Popülasyonun sağlanması ile birlikte kent ekonomisinde kıpırdanmalar başlamıştı. İlk olarak günlük ihtiyaçlar doğrultusunda değirmencilik, mobilyacılık, fırıncılık, kasaplık vb. temel sektörlerin artış içerisinde girdiği söylenebilir. Ayrıca arkeolojik buluntulardan hareketle şehirde çeşitli metal türlerinden eşyaların yoğunlukla imal edildiği gözlemlenmektedir. Nitekim akropolisin yakınlarında yapılan kazılarda üzenği, dizgin, zincir ve silah gibi savaş aletleri üreten atölyelere rastlanmıştır. Muhtemelen bu üretimin bir kısmı kale garnizonu için gereken askerî levazımata karşılıktaymdı.⁵⁰ Ayrıca şehirde çivi, metal aksesuarlar, teller, kancalar, halkalar ve at nalları gibi tarımın günlük ihtiyaç kalemlerini karşılamak üzere kurulan atölyeler mevcuttu. İğne, toka, kemer, bakır ve bronzdan küçük nesnelere, demir sürahiler, kovalar, pulluklar, baltalar ve küreklerin gerek üretimi gerekse de satımı etkin bir şekilde yapılyordu.

Şehirde cam üretimi de gerçekleştirilmekteydi. Özellikle dönemin popüler bir ürünü hâline gelen cam kolçakların imalatı ve satımı oldukça yoğundu. Ayrıca hammaddesi cam olan mücevheratın da önemli miktarlarda üretildiği bilinmektedir. Günlük kullanım için üretilen ve ticarete en çok talep gören saksı, sürahi ve amforalardan oluşan çömlek işletmelerinin varlığı da dikkat çekmektedir. Arkeolojik buluntular sayesinde bu eşyaların geometrik ve dekoratif yapıda oldukları anlaşılmaktadır. Akropolisin kuzey doğusundaki Ketios Vadisi'nde yer alan bu imalathanelerin üretim güçlerinin ne ölçüde olduğu henüz saptanamamıştır. Ancak kurulu olduğu bölgedeki kil yataklarının zenginliğinden üretim kapasitelerinin yüksek olduğu düşünülebilir. Forumda yer alan geniş kapalı alan ise muhtemelen tekstil işletmelerinin olduğu bölgeydi.⁵¹ Burada genel ihtiyaçları karşılamak üzere tekstil üretimi, tamiri ve alım satımı yapılyordu. Tarım ürünleri ise şehirdeki depolarda işlenmekteydi. Bu anlamda bağcılık ve zeytinyağı üretimi son derece önemli kalemlerdendi.

Pergamon'daki nüvizmatik bulgular, XII. yüzyılda yaşanan kentsel değişimi ve şehirdeki ticarî aktiviteyi desteklemektedir. Zira yapılan arkeolojik kazılarda

⁴⁹ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960, s. 89.

⁵⁰ Rheidt, a.g.m., s. 627.

⁵¹ Rheidt, a.g.m., s. 628.

özellikle Komnenoslar dönemine ait çok sayıda sikkeye rastlanmıştır. Ancak Klaus Rheidt'e göre bu döneme ait sikke buluntularından şehrin ekonomik işlevi üzerine yorumlarda bulunmak yanlış olacaktır. Nitekim ona göre mevzubahis yıllarda şehrin savunma ihtiyaçlarının giderilmesi için başkentten şehre büyük miktarlarda para akışı sağlanmış olmalıdır. Dolayısıyla bulunan paraların şehrin ekonomik işlevselliği ile doğrudan bağlantısı bulunmayabilir.⁵² Yine de şehrin ekonomik ve sosyal anlamda yaşadığı büyümenin kente doğal bir para akışı sağlayacağı unutulmamalıdır. Bir diğer problemli mesele de Pergamon'un Akdeniz dünyasında aldığı ekonomik rollerle ilgilidir. Zira şehirde gerçekleştirilen üretimin büyük çaplı olup olmadığı ya da dış pazardaki rolünün ne olduğu hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır.

SONUÇ

Bizans iktisadî hayatının en büyük sorunu resmî ve özel kayıtların eksikliği olmuştur. Yine de gerek arkeolojik kalıntılar gerekse de yazılı kaynaklar, kentsel ekonomik sistemlerin X-XII. yüzyıllar arası büyük bir gelişme gösterdiğini doğrulamaktadır. Ancak bu zaman aralığında bazı kesintiler yaşandığı unutulmamalıdır. Nitekim XI. yüzyıl krizi buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun yaşadığı bu değişim demografik artış başta olmak üzere, sosyal şartların iyileşmesi, Akdeniz ticaretinde yaşanan küreselleşme ve büyüme odaklı süreçler eşliğinde yaşanmıştır. Ayrıca şehirlerdeki üretim ve tüketim birimlerindeki artış bu büyümeye paralel olarak gelişmiş ve saydığımız tüm bu faktörler XII. yüzyıl Bizans Anadolu'su'ndaki kentsel ekonominin inkişafında rol sahibi olmuştur.

Pergamon'un ise VII. yüzyıldan itibaren büyük bir çöküş yaşadığını fakat XI. yüzyıldan itibaren bir canlanma sürecine dâhil olduğunu gördük. Elbette ki bu gelişmeler kentin altın çağını yaşadığı Helen ve Roma dönemleriyle kıyaslanacak ölçüde olmamıştır. Yine de yüz yıllar süren sessizlikten sonra Antik Çağ'ın gözde şehirlerinden biri olan Pergamon'un idari merkez hâline gelmesi dikkat çekicidir. Söz konusu yükseliş kendisini gerek sosyal gerekse de iktisadi anlamda ortaya koymaktadır. Fakat şehir, XII. yüzyılın ardından yeniden ihmal edilmiş ve yaşadığı tekâmül Komnenos Restorasyonu gibi zahiri kalmıştır. Bu konudaki en canlı tanığımız ise şehri ziyaret eden ve Antik Çağ'a olan hayranlığı ile bilinen İznik İmparatoru II. Theodoros Laskaris' dir.

⁵² Rheidt, a.g.m., s. 628.

“Bergama... bilindiği gibi ve yine de harap olan eski köken anıtlarıyla dolu, onu inşa edenleri daha önceki ihtişamını ve zarafetini aynaya bakar gibi gösterir. Çünkü bunlar Helenik düşüncenin yüceliği ile doludur ve Helen bilgelik fikrinin bir parçasıdır. Bu şehir, biz soyundan gelenlere miras kalan görkemimizin ihtişamıyla serzeniş edercesine, benzer şeyleri gösteriyor. Günümüz binalarına kıyasla bunlar huşu uyandırıyor. Öyle ki göklere meydan okuyan yapılar gibi çeşitli binalarıyla ve dik duvarlarıyla oradadırlar... Bu binalar arasında şehirde kalanların son izleri olarak görünen düşük evler var. Bu manzara çok acı çekiyor.”⁵³

Şehrin yaşadığı çöküşe tanıklık eden bir başka isim ise ünlü seyyah İbn Battuta’dır. 1333 tarihinde Karesioğullarından Yahşi Han lakaplı Şucaeddin Bey’i ziyaret eden Battuta’nın yolu Bergama’ya düşmüş ve şunları kaleme almıştır:

“Ertesi gün yola koyularak Bergama’ya vardık. Harap bir şehir ama tepedeki kalesi hâlâ sapasağlam.”⁵⁴

⁵³ Theodore Laskaris, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, nşr. Nicolaus Festa, Florence, 1898, s. 107; Cyril Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Toronto, 1986, s. 245; Predrag Milošević, “Foundations of Byzantine Late Middle Ages Architecture Thoughtfulness”, *Architecture and Civil Engineering*, II, 2003, s. 396-397.

⁵⁴ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyehatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2019, s. 295.

KAYNAKÇA

- Angold, Michael, "The Road to 1204: the Byzantine background to the Fourth Crusade", *Journal of Medieval History*, 25/3, 1999.
- Angold, Michael, *The Byzantine Empire 1025-1204; A Political History*, New York 1997.
- Bouras, Charalambos, "Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, , XXXIX, I, Washington, 2002, s. 497-528.
- Charanis, Peter, "Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire", *The Journal of Economic History*, 13, 1953, s. 412-424.
- Dagron, Gilbert, "The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington 2002, s. 392-461.
- Deluigi, Humberto Cesar Hugo, *Winter in The Land of Rum: Komnenian Defenses Against The Turks in Western Anatolia*, Bilkent Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyehatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Foss, Clavio, "Pergamon", *ODB*, C. 3, OUP, New York 1991, s. 628.
- Foss, Clive, "Archaeology and the "Twenty Cities" of Byzantine Asia", *American Journal of Archaeology*, 81, 1977, s. 469-486.
- Gregory, Timothy E., *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, 2005.
- Güneş, Cüneyt, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan-XI. Yüzyıla Kadar)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2018.
- Hendy, Michael F. "Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal", *Transactions of the Royal Historical Society*, 20, 1970, s. 31-52.
- Hendy, Michael F., *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1969.
- Hendy, Michael F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300–1450*, Cambridge University Press, 1985.
- Heyd, W., *Yakın -Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK yay., Ankara 1975.
- Hussey, Joan, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations", *Transactions of the Royal Historical Society*, 32,1950, s. 71-85.
- Ioannes Skulitzes, *Synopsis Historiarum*, nşr. I. Thurn, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, V, Bonn, 1973; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, trans. Jean-Claude Cheynet, Bernard Flusin, and John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Jacoby, David, "The Byzantine Social Elite and the Market Economy, Eleventh to Mid-Fifteenth Century", *Essay in Renaissance Thought and Letters*, ed. Alison Frazier ve Patrick Nold, Brill, Leiden 2015, s. 67-86.

- Kahyaoglu, Mehmet, "On ikinci ve On üçüncü Yüzyıllarda Batı Anadolu'da Liman Kentleri", *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2010, s. 273-278.
- Kazhdan, A. P. ve Epstein, A. W., *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, 1990.
- Laiou, Angeliki E. ve Laiou, Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton University Press, 1977.
- Laiou, Angeliki E. ve Morrişon, Celile, *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, 2007.
- Laiou, Angeliki E., "Exchange and Trade, Seventh–Twelfth Centuries", *EHB*, Dumbarton Oaks Studies, XXXIX, I, Washington 2002, s. 697-770.
- Lefort, Jacques, *The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries*, *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, , XXXIX, I, Washington 2002, s. 231-312.
- Magdalino, Paul, "The Byzantine Empire, 1118-1204", *The New Cambridge Medieval History*, IV/II, CUP, Cambridge 2008.
- Mango, Cyril, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Toronto University Press, Toronto 1986.
- Milošević, Predrag, "Foundations of Byzantine Late Middle Ages Architecture Thoughtfulness", *Architecture and Civil Engineering*, II, 2003, s. 395-404.
- Nicol, Donald M. *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.
- Niketas Khoniates, *Nicetae Choniatae Historia*, nşr. Immanuelis Bekkeri, CSHB, Bonn, 1835, s. 195; İng. trc. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984, s. 85; Türkçe trc. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 1995.
- Norwich, John Julius, *Bizans III; Gerileme ve Çöküş Dönemi (M.S. 1082-1453)*, çev. Selen Hırçın Riegel, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Deoleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 2011.
- Otten, Thomas, "Bizans Döneminde Pergamon", *Anadolu'da Helenistik Bir Başkent Pergamon*, ed. Felix Pirson ve Andreas Scholl, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 164-183.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Yay., İstanbul 1960.
- Rheidt, Klaus, "The Urban Economy of Pergamon", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, XXXIX, I, Washington 2002, s. 623-629.
- Roche, Jason T., "Surveying the Aspect of the Medieval West Anatolian Town", *Al-Masāq*, 22, 2010.
- Tek, Ahmet ve Demirel, Gökalp, "12. Yüzyıl Bizans Dünyasında Para", *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2010, s. 178-186.
- Theodore Laskaris, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, nşr. Nicolaus Festa, Florence 1898.

- Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Social*, Stanford University Press, Stanford 1997.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1993.
- Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayınevi, İstanbul 2016.
- Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of İslamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Universtiy of California Press, Berkeley 1971.
- Xoplaki, Elena v.d., "The Medieval Climate Anomaly and Byzantium: A Review of The Evidence on Climatic Fluctuations, Economic Performance and Societal Change", *Quaternary Science Reviews*, 30, 2015, s. 1-24.

ORTA ASYA OĞUZ BOYLARI TARİHİNİN BAZI MESELELERİ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ОГУЗСКИХ ПЛЕМЕН СРЕДНЕЙ АЗИИ

Sergey G. AGACANOV *
Çev. ve Yay. Haz. Yusuf AKBABA**
Gürkan AÇIKGÖZ***

Öz

Ortaçağ Oğuzları üzerine yapılan çalışmalar arasında ilk olarak Ebu'l-Gazi ve Müneccimbaşı'nın eserleri dikkat çekmekte ve bu eserlerde konu ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Avrupa'da D'Herbelot ve J. Deguignes, Rusya'da ise V. N. Tatişev ve N. M. Karamzin, Oğuzlar hakkında yapılan çalışmalara öncülük etmişlerdir. Oğuz Yabgu Devleti, Oğuzların etnogenezi (Hunlardan, Tu-küelerden veya Massagetlerden geldiklerine, Polovetsler veya Uygurlarla aynı olduklarına dair görüşler), tarih sahnesine çıkışı, ilk yaşam alanları, siyasi faaliyetleri ile kabile ve toplum yapıları üzerine özellikle SSCB'de yapılan araştırmalarda benzer veya farklı bakış açıları ifade edilmiştir. Bu noktada V. V. Bartold, S. P. Tolstov, A. Yu. Yakubovskiy, A. A. Roslyakov ile diğer Rus ve Sovyet tarihçilerinin yanı sıra, Avrupa ve Türkiye'de yapılan çalışmalardan da bahsedilebilir. Spuner-Menke ve K. Miller'in, Oğuzların yaşadıkları bölgeler hakkında bilgi veren haritacılık çalışmaları da oldukça önemli olup, konuya katkı sağlayacak mahiyettedir. Oğuzların Selçuklular dönemi öncesinde bir devlet kurmuş olup olmadıkları da tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Selçukluların ilk dönemleri ve

*Prof. Dr.

**Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/Türkiye, yakbaba@ogu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1082-616X>.

*** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, gurkanacikgoz90@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7184-0304>.

Gönderim Tarihi: 29.05.2020

Kabul Tarihi: 25.06.2020

kökenleriyle ilgili olarak SSCB'de ve yurtdışında araştırmalar yapan E. Blochet, N. Asım, Z. V. Togan, D. M. Dunlop, G. Weil, C. Cahen gibi tarihçiler arasında da (Moğol Salciutlardan, Kereyit veya Naymanlardan, Hazarlardan, Kırgız bozkırlarından gediklerine dair) ortak veya farklı görüşler bulunmaktadır.

•
Anahtar Kelimeler

Oğuzlar, Sır-Derya, Oğuz Yabgu Devleti, Selçuklular

•

Резюме

Среди работ о средневековых Огузах первое привлекали внимание работы Абу-ль-Гази и Мюнеккимбаши, которые содержат важную информацию о предмете исследования. В Европе Д'Эрбело и Ж. Дегинь, а в России В. Н. Татищев и Н. м. Карамзин были пионерами работы об Огузах. Особенно в исследованиях, проведенных в советах, сходны или различны точки зрения, высказанные об огузско-Ябгузском государстве, об Огузском этногенезе (мнения о том, что они происходят от гуннов, ту-куев или массагетов, они такие же, как половцы или уйгуры), об их появлении в тот период истории, об их первом переселении, об их политической деятельности и социально-племенных структурах. В этот момент В. В. Бартольд, С. П. Толстов, А. Ю. Якубовский А. А. Росляков, а также вместе с другими русскими и советскими историками могут быть упомянуты исследования, проведенные в Европе и Турции. Картографические исследования Шпунера-Менке и К. Миллера, которые дают информацию о переселении Огузов, также очень важны и в какой-то мере могут внести свой вклад в эту тему. Вопрос о том, создали ли огузы государство до Сельджукского периода, также был предметом споров среди историков. Среди таких историков, как Э. Блохет, Н. Асым, З. В. Тоган, Д. М. Данлоп, Г. Вейль, К. Каен которые проводили исследования о происхождении Сельджуки в СССР и за рубежом есть общие или разные мнения (о том, что они пришли из монголов, найманов, керейтов, каспийцев или киргизских степей).

Ключевые слова

Огузы, Сыр-Дерья, Огуз Ябгу, Сельджуки

GİRİŞ

SERGEY GRİGORYEVİÇ AGACANOV (1928-1997)

1928 yılında Türkmenistan'ın Merv şehrinde doğan Sergey G. Agacanov, lisans eğitimini M. Gorkiy Devlet Pedagoji Üniversitesi'nde tamamlamıştır. 1954-1976 yılları arasında Türkmenistan SSC Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Tarih Enstitüsü ve Şaca Batırov Tarih Enstitüsü'nde farklı akademik ve idari görevlerde bulunan yazar, 1973 yılında Türkmenistan SSC İlimler Akademisi'ne üye seçilmiş, 1976 yılından itibaren SSCB Bilimler Akademisi SSCB Tarihi Enstitüsü ve daha sonra 1997 yılına kadar Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde çalışmıştır. 1970 yılında doktor, 1973 yılında da profesör unvanlarını alan yazar, SSCB döneminde çalışmalarından dolayı *Emek Kızıl Bayrağı* madalyasını almaya hak kazanmıştır.*

Selçuklular ve Oğuz-Türkmen tarihi konulu çalışmaları ile bilinen, alanın en önde gelen ünlü tarihçilerinden Sergey G. Agacanov'un birçok çalışması henüz dilimize çevrilmemiş ve istifade edilmemiş durumdadır. *Oçerki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.* (1969) [*Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002] ve *Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv.* (1991) [*Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006] adlı eserleri Türkçe'ye kazandırılmış olan yazar, özellikle Oğuzların sosyal ve iktisadi yapıları, Asya'daki faaliyetleri ile Oğuz Yabgu Devleti ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu dönemindeki tarihsel gelişmelerde oynadıkları roller gibi konuları, çalışmalarında zengin kaynak bilgisinin ışığında ele almış ve bu konularla ilgili birçok meselenin çözümü hususunda önemli katkılar sağlamıştır.

Agacanov'un, Rusça'dan çevirisi yapılan "Nekotoriye problemi istorii Oguzskih plemen Sredney Azii" (Tyurkologičeskiy Sbornik 1970, Moskova, 1970) başlıklı bu çalışmasında, Oğuzların etnik kökenleriyle ilgili teoriler, ilk faaliyet alanları ve yerleştikleri bölgeler, toplumsal yapıları, Oğuz Yabgu Devleti ve Selçukluların kökenleri gibi çeşitli konular, kaynak eksikliği veya materyallerin yorumlanmasından doğan tartışmalı görüşler ile birlikte ele alınmış, bahsedilen konularla ilgili olarak Sovyet ve Batılı tarihçiler ile, ülkemizde yapılan bazı çalışmalardan da istifade edilmiş ve bu çalışmalarda verilen bilgiler gözden

* Bkz. Sergey G. Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul 2006, s. 5; *Avrasya Türkologları Sözlüğü, I. Cilt - 2. Kitap, Rusya Türkologları (XX. Yüzyılın İkinci Yarısı - XXI. Yüzyılın Başı)*, haz. Aleksandr Kolesnikov ve İlyas Kemalöğlu (Kamalov), TÜRKSOY, Ankara 2012, s. 4-5.

geçirilip, eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmeye alınmıştır. Yazarın bu makalesinde ele aldığı konular ve verilen bilgilerin bir kısmı, *Oğuzlar* adlı eserinde de yer almaktadır. Oğuzların yaşadıkları bölgelerin coğrafi özellikleri, bahsi geçen bölgeler hakkında bilgi veren İdrisî ile diğer müelliflerin eserleri ve Oğuzlar'ın Selçuklular dönemi öncesi siyasi ve sosyo-ekonomik tarihleri ile ilgili ve çevirisi yapılan bu makalede verilen bilgiler açısından eksik olarak değerlendirilebilecek hususların daha iyi anlaşılması amacıyla, yazarın yukarıda bahsedilen ve dilimize kazandırılan eserlerinin yanı sıra Oğuzlar ve Selçuklular hakkında yapmış olduğu diğer çalışmalarına da müracaat edilmesi faydalı olacaktır.**

ORTA ASYA OĞUZ BOYLARI TARİHİNİN BAZI MESELELERİ

Sergey G. Agacanov

Ortaçağ Oğuzlarının tarihi, yerli ve yabancı araştırmacıların geçmişten bu yana dikkatini çekmiştir. Yeniçağ Asya ve Avrupa tarih yazıcılığında Oğuzların etnik ve siyasi tarihlerini ilk aydınlatma denemeleri XVII-XVIII. yüzyıllar arasında başlamıştır. XVII. Yüzyılda Hive'nin tarihçi Han'ı Ebu'l-Gazi, hikâyelere ve halk efsanelerine dayanan "Şecere-i Terakime"yi yazmıştır.¹ Bu tarihsel çalışmada Türkmenleri atası sayılan Oğuz'a dikkat çekilmektedir.

XVII-XVIII. yüzyıllarda Oğuz boylarının tarihi denizaşırı Doğu'nun tarih yazıcılığında yansımaları bulmuştur.² Türk tarihçiler, bilhassa Müneccimbaşı, Oğuzlar konusuna büyük ilgi göstermiştir. Onun "Sahaifü'l-Ahbar"³ adlı eserinde Oğuz boyları ve Selçuklu devleti hakkında kıymetli bilgiler verilmektedir. Müneccimbaşı, eserinde daha önceki Müslüman vekayiname yazarlarının çalışmalarını kullanmıştır.

** Ayrıca bkz. Sergey G. Agacanov, "The States of The Oghuz, the Kimek and the Kipchak", *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. IV, Part One, ed. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, Unesco Publishing, Paris 1998, s. 61-76. Özet ve giriş kısımları tarafımızdan eklenen bu çalışmada, yazar tarafından kısaltmaları verilen yer adları şu şekildedir: M.-Moskova, L.-Leningrad, SPB.-St. Petersburg. (Yusuf Akbaba - Gürkan Açıkğöz)

¹ Ebu'l-Gazi'nin eserinin detaylı tanıtımı A. H. Kononov'un çalışmalarında yapılmaktadır: "Soçineniye Abu'l-Gazi, hana Hivinskogo, kak istoçnik dlya istorii turkmen i kak pamyatnik uzbekskoy literaturı i yazıka", *Materialı Pervoy Vsesoyuznoy nauçnoy konferentsii vostokovedov v g. Taşkente 4-11 iyuny 1957 g.*, Taşkent 1958; *Rodoslovnaya Turkmen. Soçineniya Abu'l-Gazi, hana Hivinskogo*, M.-L., 1958.

² Derviş Ahmed Müneccimbaşı, *Sahaif ül-ahbar*, İstanbul 1273.

³ D'Herbelot, *Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel...*, t. I-II, La Haye 1789.

Yeniçağ Batı Avrupa tarih yazıcılığında Ortaçağ Oğuzları ile ilgili ilk tarihsel yayınlar XVII. yüzyıl sonunda görülür. Bu alanda Avrupalı araştırmacıların öncüsü Fransız doğubilimci D'Herbelot'dur. "Doğu Kütüphanesi" adlı eserinde, X-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzların ve Türkmenlerin kökenleri ve tarihleri hakkındaki bir dizi doğu kaynağını tanıtmaya girişmiştir. Oğuzların etnik ve siyasi tarihleri, D'Herbelot'un ardından XVIII. yüzyılda Fransız Ortaçağcı Jean Deguignes tarafından ele alınmıştır. Onun "Hunların, Türklerin, Moğolların Umumi Tarihi" adlı eserinde, kuruluşunda Oğuz ve Türkmen boylarının büyük bir rol oynadığı Selçuklu iktidarına geniş bir bölüm ayrılmıştır.⁴

Devrim öncesi Rus tarih yazıcılığında Oğuz tarihine yönelik çalışmalar XVIII. yüzyıla kadar gider. Bu yönde ilk adımlar V. N. Tatişev tarafından atılmıştır. Yazar, Oğuz konusunu, onların Doğu Avrupa'nın tarihî halkları ile ilişkileri çerçevesinde ele almıştır. Türk dillerini bilen⁵ V. N. Tatişev Oğuz boylarının etnolojisi için Ebu'l-Gazi'deki bilgileri kullanmayı denemiştir.⁶ Bu sorun Rus tarihçiliğinin babası N. M. Karamzin'in eserlerinde daha fazla aydınlatılmıştır. N. M. Karamzin, Türk-Oğuzların, Rusya'nın güney bölgelerinin tarihindeki önemlerini gösteren ilk isimlerden biridir.⁷

Sovyet tarih yazıcılığında Oğuzlara yönelik sorunların farklı yönlerinin araştırılmaya başlaması V. V. Bartold'un başlıca eserleri ile olmuştur. Bu büyük bilim adamının eserleri Orta Asya Oğuz boylarının tarihiyle ilgili daha ileri araştırmaların temeli olmuştur. Bu bağlamda V. V. Bartold'un, Türkmen halklarının tarihî geçmişlerine tahsis ettiği eseri özel bir önemi haizdir.

Oğuz boyları tarihinin çözümlenmesinde Avrupalı ve Asyalı bilim adamlarının büyük katkıları olmuştur. Ancak üç yüzyıldır süren araştırmalara rağmen Oğuzlar konusu, tartışmalı ve çözülmemiş birçok sorunu barındırır. Bunlar arasında en tartışmalı olanlardan biri Orta Asya'daki Oğuz konfederasyonunun oluşum şeklidir.⁸

Bir dizi yerli ve yabancı tarihçi Oğuzların, Orta Asya'ya sonradan geldiklerini varsaymaktadır. V. V. Bartold ve diğer bilim adamları Oğuzların atalarının Orta

⁴ J. Deguignes, *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*, t. I-II, Paris 1756-1758.

⁵ İ. Yu. Kraçkovskiy, *İzbrannıye soçineniya*, t. V, M.-L., 1958, s. 48.

⁶ V. N. Tatişev, *İstoriya Rossiyskaya*, t. I, M.-L., 1962, s. 235.

⁷ N. M. Karamzin, *İstoriya gosudarstva Rossiyskogo*, t. I-II, SPB., 1833; *Primeçaniya k İstorii Gosudarstva Rossiyskogo*, SPB., 1852.

⁸ V. V. Bartold, "Oçerk istorii turkmenskogo naroda", *Sb. Turkmeniya*, t. I. L., 1929 (aynı eser: V. V. Bartold, *Soçineniya*, t. II, ç. I, M., 1963, s. 545-623).

Asya'ya VI-VIII. yüzyıllar arasında göç ettiklerini kaydetmektedirler.⁹ Oğuzların Batı'ya sızmaları genellikle eski Türk kağanlarının seferleri ve Batı Türk iktidarının çöküşü ile ilişkilendirilmektedir.

Diğer araştırmacılar Oğuzların Orta Asya'nın yerlileri olduğuna inanmaktadırlar. Bu tür bir görüş, örneğin Orta Asya Oğuzlarının¹⁰ maddi kültürleri açısından öneme sahip tarih ve arkeoloji çalışmalarında sürekli olarak aynı noktaya işaret eden S. P. Tolstov ve onun görüşlerini paylaşan T. Banguoğlu tarafından savunulmaktadır.¹¹

Tarihsel literatürde Oğuzların etnogenezi üzerine farklı bakış açıları da dile getirilmiştir. Çok farklı bakış açıları arasından başlıca dört tanesi belirlenebilir: a) Oğuzlar, Hunlardan ve Tü-külerden [Tu-küe] gelmektedirler; b) Oğuzlar, Polovets yahut Kumanlara karşılık gelmektedirler; c) Oğuzlar, Uygurlarla aynıdır; d) Oğuzlar, Massagetlerin torunlarıdır.¹²

Bu görüşlerden ilkinin savunucusu henüz XVIII. yüzyılda, Oğuzların eski Hunların torunları olduğunu ispatlamaya çalışan J. Deguignes olmuştur.¹³ Daha sonra benzer bir görüş Y. Klaprot¹⁴ ve J. Reinaud¹⁵ tarafından da savunulmuştur.

Oğuzların Hunlardan geldiği teorisi tarih biliminde genel bir kabul görmemiştir. Danimarkalı tarihçi P. F. Sum bu yaklaşımı hatalı bulmuş ve eleştirmiştir.¹⁶ O, Oğuzların Polovets-Kıpçaklarla aynı olduğu tezini ileri

⁹ V. V. Bartold, "[eleştiri, şu eser üzerine:] N. A. Aristov. *Zametki ob etniçeskom sostavye tyurkskih plemen i narodnostey*", *Soçineniya*, t. V, M., 1968, s. 270 ve devamı; V. V. Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*; O. Pritsak, "Der Untergang des Reiches des oğuzischen Yabğu", *Melanges Fuad Köprülü*, İstanbul, 1953; İ. Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958.

¹⁰ S. P. Tolstov, "Goroda guzov (İstoriko-etnografiçeskiye etyudı)", *SE*, 1947, No. 3; aynı yazar, "Oguzı, peçenegi, more Daukara (Zametki po istoriçeskoj etnonimike vostoçnogo Priaralya)", *SE*, 1950, No. 4; aynı yazar, *Po sledam drevnehorezmijskoj tsivilizatsii*, M., 1948.

¹¹ T. Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten*, Ankara 1959, No. 180.

¹² Yerli ve yabancı tarih yazıcılığında Oğuzların Hazarlarla, Onogurlarla ve Udinlerle olan katılsal bağları hakkında da iddialar vardır. Bkz: P. V. Golubovskiy, *Peçenegi, torki i polovtsi do naşestviya tatar. İstoriya yujnorusskih stepey IX-XIII vv.*, Kiyev 1884; aynı yazar, *Ob uzak i polovtsah*, JMNP, 1884, ç. 224; J. Malcolm, *Geschichte von Persien*, Stuttgart-Tübingen, 1830, s. 229; G. Clauson, "Turk, Mongol, Tungus", *Asia Major*, New Series, 1960, vol. VIII. pt I.

¹³ J. Deguignes, *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols*.

¹⁴ J. Klaproth, *Tableaux historique et géographique de l'Asie Centrale*, Paris 1824, s. 121, 122.

¹⁵ *Geographie d'Aboulfeda*, trad. par M. Reinaud, Paris 1848, t. I., s. CCCLXVI.

¹⁶ P. F. Sum, "İstoriiçeskiye rassujdeniye o hozarah", *Çteniya v İmperatorskom Obşestvoje istorii i drevnostey pri Moskovskom universitete*, otd. III, 1846, No. 3; aynı yazar, "O patsinakah (peçenagah). Perevel s datskogo S. Sabinin.", aynı eser, 1846, No. 1.

sürmüştür.¹⁷ Bu bakış açısının savunucuları XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarında, J. Marquart gibi meşhur bir araştırmacıyı da içerisine alan bütün tarihçileridir.¹⁸ Oğuzların, Polovets-Kıpçaklardan geldiği görüşü sert eleştirilere maruz kalmıştır. Önce P. V. Golubovskiy¹⁹, ardından ise daha sert şekilde V. V. Bartold²⁰ bu görüşün tutarsızlığının altını çizmiştir.

Oğuzların ve Uygurların aynı olduğu görüşünün savunucusu V. Thomsen olmuştur.²¹ Onun bakış açısına göre Oğuz etnik, *Uygur* ise siyasi bir terimdir. V. Thomsen, Oğuzların, başlarında Uygur hanedanının yer aldığı bir boy topluluğu olduğunu varsaymıştır.

V. Thomsen'in Oğuzların etnik tarihi ile ilgili görüşü, erken Ortaçağ'da Orta Asya'da yaşayan Oğuzların, Uygurların bir parçası olduğunu düşünen N. A. Aristov tarafından da savunulmuştur.²² VIII.-X. yüzyıllarda, Orta Asya bozkır kuşağında yaşayan Kanglılar ve Kıpçaklar "Oğuz" adını benimsemişlerdi.

Aristov'un görüşü V. V. Bartold'un eleştirisine maruz kalmıştır: "Ne Uygurları Oğuzlarla ne de Guzları Kumanlarla aynı sayamayız."²³ V. V. Bartold Oğuzları, "Kanglılar ile bir alakası olmayan" Tü-kuelerin torunları olarak kabul ediyordu.²⁴

Oğuzların Massagetlerden geldiğini savunan ise Sovyet tarihçisi S. P. Tolstov'dur. Onun yaklaşımına göre Oğuzların etnogenezinin asıl mevkii Aral Gölü ile Sir Derya'nın alt kollarıdır.²⁵ S. P. Tolstov "Oğuz" adını eski kaynaklarda bahsedilen Augasi boyu ile aynı görür ve Augasileri III-VI. yüzyıllarda Hun ve Hionit-Eftalit yönetimlerine maruz kalan eski bir Massaget kabilesi olarak kabul

¹⁷ P. F. Sum, "Ob uzah ili polovtsah", *Çteniya v İmperatorskom Obşestvoe istorii i drevnostey pri Moskovskom universitete*, otd. III, 1848, No. 8.

¹⁸ Bkz: D. A. Hvolson, *İzvestiya İbn Dasta o hazarah, burtasah, bolgarah, madyarah, slavyanah i russkih*, SPB., 1869; A. Ya. Garkavi, *Skazaniya musulmanskih pisateley o slavyanah i russkih (S polovini VII veka do kontsa X veka, po R. H.)*, SPB., 1870; S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii s drevneyşih vremen*, M., 1879; N. A. Aristov, "Zametki ob etničeskom sostavye tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislennosti", *Jivaya starina*, SPB., 1896, vıp. IV; Fessler, *Geschichte von Ungarn*, Bd I, Leipzig, 1867; J. Marquart, "Über das Volkstum der Komanen", şu kitapta: W. Bang und J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin, 1914, s. 25-238.

¹⁹ P. V. Golubovskiy, *Peçenegi, torki i polovtsi do naşestviya tatar*; aynı yazar, *Ob uzah i polovtsah*.

²⁰ V. V. Bartold, "Noviy trud o polovtsah", *Soçineniya*, t. V, M. 1968, s. 392-408.

²¹ W. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896; aynı yazar, "Alltürkische Inschriften aus der Mongolei", *ZDMG*, 1924-1925, Bd 78.

²² N. A. Aristov, *Zametki ob etničeskom sostavye tyurkskih plemen*, s. 21, 22, 144, 145.

²³ V. V. Bartold, [eleştiri, şu eser üzerine:] N. A. Aristov, *Zametki...*, s. 271-272.

²⁴ Aynı eser, s. 271.

²⁵ S. P. Tolstov, *Goroda guzov*; aynı yazar, *Oguzi, peçenegi, more Daukara*; aynı yazar, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii*.

eder. Eftalitlerin erken Ortaçağ'da Türkleşen torunları Oğuz üst ismi altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Oğuz kabileleri birliğinin oluşum tarihinde, S. P. Tolstov'a göre Augasi-Massagetlerin dışında Hun-Eftalit, Tohar-As ve Fin-Ugor unsurları da önemli rol oynamıştır. S. P. Tolstov "Oğuz" adının VI. yüzyılda Eftalit birliğine bağlı boylar vasıtasıyla Orta Asya'dan İç Asya'ya getirildiğine inanmaktadır.²⁶

Son zamanlarda Oğuzların etnogenezi sorunu, bu konudaki araştırmaların başarılarına rağmen nihai bir karara bağlanmış sayılamaz. Bu sorunun ileride çözülmesi büyük ölçüde bu alanda yapılacak çalışmanın genel seyrine bağlıdır. Bunu yaparken son üç yüzyılda Oğuzların etnik tarihi üzerine yapılan çalışmalar ile bunların olumlu ve olumsuz yönleri ele alınmalıdır. Her şeyden önce bu çalışmalar, bu soruna yönelik tek taraflı ve tarihî olguları tüm karmaşıklığıyla hesaba katmayan yaklaşımların başarısızlığına işaret eder. Doğu Oğuzlarının ve diğer Türk dilli unsurlar gibi yerel eski alt katmanların görmezden gelinmesi, haksızlığın olduğunu gösterir. Oğuzların etnogenезini tek bir ortak atadan türemiş gibi ele alma girişiminin haklı çıkarılabilmesi mümkün değildir.

Sorunları ele almak araştırmacılar için çok önemli ve zor bir görevdir. Mevcut olanın sistemleştirilmesi ve yeni olgusal materyallerin bilimsel anlatıya sokulması gerekiyor. Sorunu sonuca bağlamak için yazılı kaynakların tümü, özellikle de Bizans ve diğer Batı kaynakları kullanılmamıştır. Oğuzların "Oğuzname"den beri var olan tarihî geleneklerine gerekli dikkat gösterilmemiştir. Örnek olarak, Reşidüddin'in eserinde listelenen el yazmalarında korunmuş olan "Oğuz Tarihi" gösterilebilir.²⁷ Bu az bilinen varyant Orta Asya'daki Oğuz boyları hakkında kıymetli bilgiler içerir. Yeni paleo-antropolojik materyaller olmadan ve Ortaçağ Oğuz boylarının yerleşim alanı bulunmadan, incelenen sorunlara yönelik daha detaylı bir çalışma yapılması düşünülemez. Günümüzde bu materyallerin ağırlığı pek yoktur. Sovyet antropologları genellikle Kazakistan'ın batısı ile İdil bölgesinde yer alan, IX-X. yüzyıllara ait Oğuz-Peçenek kurganlarındaki ve Ukrayna'da yer alan, XI.-XII. yüzyıllara ait Türk-Oğuz mezarlarındaki kafatasları üzerine çalışmışlardır.²⁸ Ancak Aral ile Sir Derya'nın alt ve orta kısımlarına ait

²⁶ S. P. Tolstov, *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta*, M., 1962, s. 275.

²⁷ Bkz. "LO İVAN (İVF-242)"daki Britanya Müzesi nüshası.

²⁸ Bkz. İ. V. Sinitin, "Arheologičeskiye issledovaniya v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazahstane", *KSİİMK*, 1951, vıp. XXXVII; V. V. Ginzburg, B. V. Firşteyn, "Materialı k antropologii drevnego naseleniya Zapadnogo Kazahstana", *SMAE*, 1958, t. XXVIII; V. V. Ginzburg, "Antropologičeskiy sostav Sarkela - Beloy Veji", *MİA SSSR*, 1963, No. 109; P. G. Vunç, "Çerepa iz koçevniçeskogo mogilnika vozle Sarkela - Beloy Veji", *MİA SSSR*, 1963, No. 109; G. F. Debets, *Paleoantropologiya SSSR*, M.-L., 1948 (TİE, novaya seriya, t. 4).

paleo-antropolojik bilgilerin yetersizliğinden dolayı bu materyalleri kullanmak zordur.²⁹

Oğuzların etnik tarihinin sorunlarının çözümlenmesi, onların IX-XI. yüzyıllardaki konumlarının tayin edilmesine bağlıdır.

Selçuklu iktidarının kuruluşundan önce, Oğuz boylarının yaşadıkları yerler hakkında yabancı ve yerli tarih yazıcılığında farklı bakış açıları ifade edilmiştir. Bu konudaki çalışmalar arasında öncelikle haritacılık yayınlarını belirtmek gerekir. Bu tür çalışmalara örnek olarak Spuner-Menke'nin Orta Asya'nın ve Doğu Avrupa'nın tarihi coğrafyası üzerine yaptığı çalışma verilebilir.³⁰ Bu atlasta Oğuz ülkesi Ural, Aşağı İdil ve Aral bölgesi ile Gürgen'e kadar Hazar'ın doğu kıyılarına yerleştirilmiştir. X-XI. yüzyıllarda Müslüman dünyasını gösteren bir diğer haritada Oğuzlar (Uzlar) İdil ile Ural nehirleri arasına, Azak civarına, Don'un aşağı kısımlarına, Hazar Denizi'nin Doğu kıyılarına, Nisa ile Dergez civarına ve Dargan ile Gürgenç bölgelerine yerleştirilmiştir. Haçlı Seferleri dönemine ait Avrupa ve Asya haritası ise Oğuzları eski yaşam alanlarında konumlandırır. Bu dönemde Oğuzların yerleşim yerlerinde Polovets-Kıpçak istilalarının neden olduğu büyük değişimler yaşanmıştır.

Tarihi harita çalışmalarının en değerlisi K. Miller'in eseridir.³¹ Arap coğrafi atlası ile ilgili eserinde K. Miller, Oğuz topraklarını modern Orta Asya ve Kazakistan'a yerleştirmeyi dener. K. Miller, İdrisi'nin Oğuz ülkesinin şehirleri, nehirleri, dağları ve göllerini betimlediği "Nüzhetü'l-Müştak"ındaki ilk konumlandırmalardan birini kullanmıştır. Onun başyapıtı, "Nüzhetü'l-Müştak"taki coğrafi bilgilere dair bir dizi ilginç yorum barındırır. Ancak Miller'in genel olarak önerdiklerini, tarihi-arkeolojik veriler desteklememekte ve İdrisi'nin metniyle çelişmektedir.

Mevcut tarihi coğrafya literatüründe Ortaçağ Oğuzlarının en geniş yerleşim alanı farklı şekillerde belirlenmektedir. Örneğin J. Reinaud, Oğuzların IX-XI. yüzyıllarda Aral Gölü'nün doğusu, kuzeyi ve kuzeydoğusunda mukim olduklarını yazmıştır. Oğuz kabileleri Orta Asya'nın geniş bozkırlarında hüküm sürmüşlerdir. Oğuzlar, Karluk ülkesi Yedisu [Semireçye] ile Doğu Avrupa'daki Hazar Kağanlığı arasında yaşamışlardır.³² J. Reinaud, Oğuzların Azak bölgesine

²⁹ Sasık-Bulak'ta Oğuzlara atfedilen kafataslarının az bir kısmı çalışılmıştır. Bkz: V. V. Ginzburg, "Drevniye i sovremenniyе antropologičeskiye tipi Sredney Azii", şu kitapta: *Proishojdeniye çeloveka i dreoneye rasseleniye çeloveçestva*, M., 1951.

³⁰ Spuner-Menke, *Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der Neunen Zeit*, Gotha 1880.

³¹ K. Miller, *Mappae arabicae. Arabische Welt- und Landerkarten des 9-13. Jahrh.*, Bd I-V, Stuttgart 1926-1931.

³² *Geographie d'Aboulfedea*, s. CCCLVI.

ve Dinyeper bozkırlarına akın ettiklerini kaydetmektedir. Ona göre, Azak [Azov] kelimesi de Oğuz (Uzov) kelimesinden gelmiştir. Gerçekte ise Azak [Azov] Meotida, Arap kaynaklarında ise Maytas olarak geçmektedir.

V. F. Minorskiy, “Hududü'l-Âlem”e dair yorumunda, X-XI. yüzyıllarda Oğuz kabilelerinin yaşadıkları yerlerle ilgili olarak Doğu kaynaklarından daha başka alıntılar yapmış; Oğuzların, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar İrtiş'ten İdil'e kadar uzanan, Hazar Denizi ile Maveräünnehir arasındaki bozkırları işgal ettiğini belirtmiştir. Oğuz göçerleri Aral bölgesine, Hazar'ın kuzeyine, Üstyurt'a, Sır- Derya'nın aşağı kısımlarına, Batı'da da Emba Nehri'ne kadar yayılmışlardır.³³ Yazar, Oğuz ve Türkmen kabilelerinin IX-XI. yüzyıllardaki hareketleriyle ilgili tarihsel bilgilerin geniş özetine Mervezi'nin eserinin çevirisinin yayımlanmasıyla ulaşmıştır.³⁴

D'Herbelot ve V. N. Tatişev'in döneminde çalışmalarına başlayan araştırmacılar, Ortaçağ Oğuz boylarının yoğun göçlerine defalarca dikkat çekmişlerdir. En önemli göçlere Selçuklu ve Kıpçak hareketleri neden olmuştur. XI. yüzyılda Oğuzlar, kendilerini Asya'nın bozkır kabilelerinin göç girdabında buldular. Sır-Derya vadisi ve Aral bölgesindeki Oğuzların büyük bir kısmı Doğu'dan gelen Kıpçak kabileleri tarafından ezildiler. J. Marquart, Kumanlar hakkında diğer tarihçilere nispeten daha fazla bilgi vermiş olduğu çalışmasında Oğuzların Polovetslerle olan şiddetli çatışmaları üzerinde durmuştur. Daha güçlü olan Kıpçaklar, Oğuzları Güney Rusya bozkırları üzerinden Balkan Yarımadası'na gitmeye zorlamışlardır.³⁵ J. Marquart haklı olarak Kıpçakların hareketinin, göçebe kabilelerin Kuzey Çin'den Batı Avrupa sınırlarına doğru vuku bulan yoğun göçlerinin aşamalarından biri olduğunu kaydetmiştir. Ancak hatalı bir şekilde “Oğuz Bozkırları” adının XIII. yüzyılda “Deşt-i Kıpçak”a dönüştüğü varsayımında bulunmuştur. V. V. Bartold ise bu yeniden adlandırmanın XI. yüzyılda gerçekleştiğini ikna edici bir şekilde kanıtlamıştır.³⁶

Oğuzların XI. yüzyılın ortalarında Kıpçaklar tarafından yenilmelerinin ardından kaderlerinin ne olduğu sorusunun, yerli ve yabancı tarih yazıcılığında az çalışıldığını belirtmek gerekir. Onların yerleşim yerlerindeki değişimlerin nedenleri ve başlıca yaşam alanları yalnızca bireysel çalışmalarda tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda en fazla ilgiyi T. Banguoğlu'nun doğrudan

³³ *Hudud al-'Alam. "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A. N.-982 A. D. Transl. And Explained by V. Minorskiy, London 1937, s. 311, 312.*

³⁴ *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. Arabic Text (Circa A. D. 1120) with an English Translation and Commentary by V. Minorskiy, London 1942.*

³⁵ J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 25-27.

³⁶ V. V. Bartold, *Noviy trud o polovtsah*, s. 166.

Oğuzlarla ilgili yapmış olduğu çalışmaları çekmektedir. Ona göre Oğuz boyları X. yüzyılda Sır-Derya, Üstyurt ve İrtiş ile İdil arasındaki bozkırlarda yaşamışlar, XI. yüzyılın ilk yarısında Kıpçaklar tarafından Aral bölgesine sürülmüşlerdir. Oğuzlar, Balkaş ve Aral bozkırlarından da Sarısu mansabına, Sır-Derya'nın orta kısmına ve Karatav eteklerine göç etmişlerdir. XI. yüzyılın ikinci yarısında, genel olarak Sır-Derya vadisine "Oğuz Ülkesi" ismi verilmiştir.³⁷

Oğuzların X. yüzyılda ve XI. yüzyılın başında yaşadıkları bölgeyi belirleme sorunu tarih çalışmalarında yankısını bulmuştur. Özellikle V. V. Grigoryev,³⁸ V. V. Bartold,³⁹ A. Yu. Yakubovskiy⁴⁰ ve A. A. Roslyakov,⁴¹ Selçuklu devletinin kuruluşuna kadar Oğuzların Sır-Derya'nın orta kısımlarında, Hazar ve Aral civarında ve Batı'da İdil bölgesinde yaşadıklarını belirtmişlerdir. Oğuzlar, Gürgen nehri ağzından günümüz Çimkent'ine kadar Halifelik eyaletine komşu olmuşlardır. V. V. Bartold, X. Yüzyıla ait Arapça yazılı kaynaklarda, Türkmenlerin hükümdarlarıyla birlikte İsficab bölgesinde yaşadıklarından, Oğuz hükümdarının ikametgâhının da Yarkent'te ve Sır-Derya mansabında olduğundan bahsedildiğini vurgulamaktadır.⁴² Oğuzlar XI. yüzyılın ilk yarısında, Kıpçaklar tarafından kovulacakları yer olan, günümüz Kazakistan'ının bozkır bölgelerine de göç etmişlerdir.

Ortaçağ Oğuzlarının yaşadıkları yer ile ilgili araştırmalar arasında S. P. Tolstov'un çalışmaları mühim bir rol oynar. Yazar, tarihi-arkeolojik verilere dayanarak Sır-Derya deltasındaki ve Aral'ın doğusundaki Oğuz yurdunun karakterini tespit etmeye çalışmış, X-XI. yüzyıllardaki Oğuz şehirlerinin bazılarının yerine dair kendi yorumunu sunmuştur.⁴³ S. P. Tolstov'un rehberlik ettiği Harezmi arkeolojik-etnografik kazılarında, bilim adamlarının son zamanlarda Sır-Derya'daki Oğuz kültürüyle ilişkilendirdiği bir dizi yeni arkeolojik eser keşfedilmiştir.⁴⁴ Oğuz boyları S. P. Tolstov'a göre X. Yüzyılda, güneydoğuda Taraz ve Şaş (Günümüz Taşkent vahası) bölgeleriyle sınırdas olmuşlar; güneyde Kuvan Derya, kuzeyde Sarısu, Şalkar ve İrgiz havzalarında

³⁷ T. Banguoğlu, *Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine*, s. 4-12.

³⁸ V. V. Grigoryev, "Ob arabskom puteşestvennike X veka Abu Dolefe i stranstvovanii ego po Sredney Azii", *JMNP*, ç. CLXIII, No. 9, 1872.

³⁹ V. V. Bartold, "Oçerk istorii turkmenskogo naroda", *Soçineniya*, t. II, ç. 1, M., 1963.

⁴⁰ A. Yu. Yakubovskiy, "Voprosi etnogeneza turkmen v VIII-X vv.", *SE*, 1947, No. 3.

⁴¹ A. A. Roslyakov, *Kratkiy oçerk istorii Turkmenstana (po prisoyedineniya k Rossii)*, Aşhabad 1956.

⁴² V. V. Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*, s. 560.

⁴³ S. P. Tolstov, *Goroda guzov*; aynı yazar, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii*.

⁴⁴ S. P. Tolstov, *Priaralskiye skifi i Horezm*, M., 1960; aynı yazar, "İstoriya osvoyeniya drevney delti Sır-Dari. (Po materialam Horezmskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii)", *Tezisi dokladov na zasedaniyah, posvyaşennuh itogam polevih issledovaniy v 1960 g.*, M. 1961.

yaşamışlar; kuzeybatıda Ural eteklerine, kuzeyde Hazarların İdil'deki topraklarına ulaşmışlar; güneybatıda ise Üstyurt'un büyük bir kısmında meskûn olmuşlardır. S. P. Tolstov, İdrisi'nin tasvir ettiği Oğuz ülkesinin kuzeyde Aral Gölü, doğuda Şaş bölgesi ve kuzeydoğuda Mughalzhar Tepeleri arasında yer almış olabileceğine inanmaktadır.

Oğuz boylarının IX-X. yüzyıllardaki konumlarının neresi olduğu sorunu, çözülmemiş birçok sorunu da barındırır. Mevcut tarihi coğrafya literatüründe Polovets-Kıpçak göçleri ve Selçuklu devletinin kuruluşundan önceki Oğuz yerleşimleri için hatalı bir biçimde oldukça geniş bir aralık belirlenmiştir. Birçok tarihçi yanlış bir şekilde Oğuz yurdunu İdrisi'nin eserinde verdiği bilgiler temelinde konumlandırmaktadır. "Nüzhetü'l-Müştak"ın daha derin bir tahlili, Oğuz göçerlerinin X. yüzyılda Balkaş bölgesinden Ural'ın güneyine dek yayıldıklarını göstermektedir.⁴⁵ X. yüzyılda Oğuzların konumunun Sarısu havzası ve Ulutav eteklerinde olduğu çok tartışmalı bir konudur. Görünüşe göre oraya Oğuzların Kimeklerle bağlantılı küçük bir bölümü yaz mevsiminde göç ediyordu. Günümüz Kazakistan bozkır kuşağında yapılan arkeolojik kazılar IX-XIII. yüzyıllara ait Kimek-Kıpçak eserlerini ortaya çıkarmıştır.⁴⁶

Oğuz tarihinin sorunları arasında, Oğuzların IX-XI. yüzyıllardaki iktisadî ve toplumsal düzeni büyük bir öneme sahiptir. Yabancı doğubilimciler Oğuzların sosyo-ekonomik tarihleri üzerinde çok az durmaktadırlar.⁴⁷ Bu sorunun bilimsel çözümü ilk olarak Sovyet tarih yazıcılığında yankı bulmuştur. Sovyet tarihçileri (V. A. Gordlevskiy, A. Y. Yakubovskiy, A. A. Roslyakov) IX-XI. yüzyıllarda Oğuzların başlıca geçim tarzının göçebe türü büyükbaş hayvan yetiştiriciliği olduğunu belirtmektedirler. S. P. Tolstov, Sır-Derya ve Aral bölgesinde var olan Oğuz iktisadî yapısının karmaşıklığını vurgular. Oğuzlar büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, tarım, balıkçılık, zanaatkârlık ve ticaret ile uğraşmışlardır. V. V. Bartold'un ve A. Y. Yakubovskiy'in düşüncesinin aksine S. P. Tolstov, X. yüzyılın

⁴⁵ Bu metne dair incelemenin sonuçları şu çalışmamızda yer almaktadır: *Oçerki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii v IX-XIII vv.*, Aşhabad 1969.

⁴⁶ A. H. Margulan, "Otçet o rabote Tsentralno-Kazahstankoy arheologičeskoj ekspeditsii", *İAN KazSSR*, 1947, No. 6; aynı yazar, "Arhitekturnıye pamyatniki rayona rek Kengir i Sarısu", *KSİİMK*, 1949, vıp. XXVIII; aynı yazar, "K izuçeniyu pamyatnikov rayona Sarısu i Ulutau", *VAN KazSSR*, 1948, No. 2; aynı yazar, "Tretiy sezon arheologičeskoj raboti v Tsentralnom Kazahstane", *İAN KazSSR*, seriya arheologii, 1951, vıp. 3.

⁴⁷ Bazı Türk tarihçilerinin çalışmaları, Oğuz boylarının sosyo-ekonomik yapısının XI. yüzyılda doğuda boyun eğdirdikleri halklardan daha üst düzeyde olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu yanlış bakış açısının bir benzeri A. S. Tveritinovalı'nın "Falsifikatsiya istorii srednevekovoy Turtsii v kemalistskoj istoriografii" (*Vizantiyskiy vremennik*, 1953, t. VII) adlı eserinde de ifade edilmiştir.

başında ve XI. yüzyılda Oğuzların, Sır-Derya'daki şehirli nüfusun baskın kitlesi olduklarına inanmaktadır.⁴⁸

Oğuz toplumu, Sovyet tarihçilerinin belirttiği gibi şekil olarak kabile, içerik olarak da sınıflı bir yapıya sahipti. V. A. Gordlevskiy, Oğuzların X. yüzyılda giderek artan toplumsal farklılaşmasını gösteren ilk isimlerden biridir.⁴⁹ A. Y. Yakubovskiy, X-XI. yüzyıllarda Oğuzların sınıflı toplumun gelişim aşamalarının erken safhalarında olduklarını belirtmektedir. Oğuzlar arasında çok sayıda çiftlik hayvanına sahip göçebe soylular göze çarpmaktadır.⁵⁰ A. A. Roslyakov, Oğuz aristokrasisinin zamanla büyük otlakları ve su kaynaklarını kontrol etme hakkını zorla elde ettiğine dikkat çeker.⁵¹

Sovyet tarihçileri, araştırılan dönemde Oğuzların toplumsal düzeninin nasıl olduğu sorusunun çözümü hususunda büyük katkılar sağlamışlardır. Ancak, özetlenen literatürde Oğuzlarda sınıf çatışmasının oluşum şekli ve özellikleri hakkında yeterince açıklama yapılmamıştır. Bununla beraber maalesef Sovyet tarih yazıcılığında feodal kurumların gelişimine yeterince dikkat gösterilmediğini belirtmeliyim. Ayrıca Ortaçağ kaynaklarında tarihçilerin dikkatinden kaçan çok ilginç olgular vardır. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lugatı't-Türk"ün bile gerçekten kullanılmadığını belirtmek yeterlidir. Daha sonraki döneme ait sözlükler ile XII-XIII. yüzyıllarda Oğuzların iktisadi ve toplumsal yapısındaki değişimleri ele almamız konusunda katkı sağlayan diğer kaynaklar araştırmalarda hakkıyla kullanılmamıştır.

Orta Asya Oğuz boylarının tarihsel kaderlerinde Sır-Derya Yabgu Devleti'nin kuruluşu önemli bir rol oynamıştır. Ancak yerli ve yabancı tarih yazıcılığında bu alanda çok az eser kaleme alınmıştır.

Sorunun çözümünde Ortaçağ Oğuzlarının devletleşmiş olma durumunun Sovyet tarihçilerine büyük yardımı olmuştur. V. V. Bartold, X. yüzyılda Oğuzların, siyasi merkezi Sır-Derya mansabında olan ilkel bir devlete sahip olduklarına dikkat çeken ilk isimlerden biridir. Oğuzlarda devlet oluşumunu Batı Türk Kağanlığı'nın çöküşüne bağlar.⁵² V. V. Bartold, Oğuz hükümdarının kışlağının Yengi-kent'te olduğunu da belirtmiştir. Ancak Oğuz hükümdarının iktidarı yeterince sağlam değildi.⁵³

⁴⁸ S. P. Tolstov, *Goroda guzov*, s. 55; aynı yazar, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii*, s. 246-248.

⁴⁹ V. A. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Seldjukidov Maloy Azii*, M.-L., 1941, s. 43 ve devamı.

⁵⁰ *Oçerki iz istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv.*, Aşhabad 1954, s. 39 ve devamı.

⁵¹ A. A. Roslyakov, *Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana*, s. 67, 68.

⁵² V. V. Bartold, "Turkestan v epohu mongolskogo naşestviya", *Soçineniya*, t. I, M., 1963, s. 259.

⁵³ V. V. Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*, s. 560, 563.

Ortaçağ'da Oğuzların devletleşmesi sorunu S. P. Tolstov ve A. A. Roslyakov'un çalışmalarında da incelenmiştir. S. P. Tolstov, Oğuzların kendi "barbar" devletlerini X. yüzyılda kurduklarını düşünmektedir. Oğuz devleti VIII. yüzyılda parçalanan Batı Türk Kağanlığı'nın parçalarından biriydi. Oğuz boylarının siyasi olarak birleşme sürecinde, içerideki sosyo-ekonomik unsurlar önemli rol oynamıştı. Ürünleri mevcut ihtiyacı aşan büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin gelişimi, bozkır aristokrasisinin oluşumunu tetiklemişti. Oğuz göçebe soyluları, sıradan çobanlar ile Sır-Derya şehirlerindeki yerleşik nüfus üzerinde güç sahibi olmuşlardı.⁵⁴

A. A. Roslyakov, Oğuzların X. yüzyılda "erken feodal" bir devlet altında birleştiklerine inanmaktadır. Sır-Derya Yabguluğu, köleler ve özgür toplum üzerinde baskı oluşturmak amacıyla, feodal-kabileci Oğuz soylularının siyasi bir örgütlenmesi şeklinde ortaya çıkmıştı.⁵⁵

O. Pritsak'ın Sır-Derya Yabguluğu'nun çöküşünde pay sahibi olan dış politika unsurlarını genel hatlarıyla araştıran makalesi, Orta Asya Oğuz boylarının devletleşmesi sorununa tahsis edilmiştir. O. Pritsak bu devletin kuruluşunu Batı Türk Kağanlığı'nun çöküşüne bağlamaktadır. Oğuzların 766 yılı civarında Sır-Derya vadisini ele geçirdikleri tahmininde bulunmuştur.⁵⁶

Tarihsel literatürde Oğuzların kendi devletleri olmadığı yönünde diğer bir bakış açısı da vardır. Bunun bir örneği; Sır-Derya Yabguluğu'nun Oğuz boyları üzerine gerçek bir hâkimiyeti olmadığını varsayan A. Yu. Yakubovskiy'in yaklaşımıdır. X. yüzyılda istikrarsız Oğuz topluluklarının ayırt edici özelliği, boylar arasındaki çatışmalardır. A. Yu. Yakubovskiy, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar, Oğuzların siyasi örgütlenme biçiminin kabile özyönetimi olduğuna inanmaktadır.⁵⁷

Gördüğümüz üzere çağdaş tarih yazıcılığında, Orta Asya Oğuz boylarının devletleşmesi sorununun çözümüne dair iki farklı yaklaşım vardır. Birkaç araştırmacı Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar Oğuzların bir devlete sahip olduklarını reddetmektedir. Tarihçilerin çoğu ise merkezi Sır-Derya mansabı olan bir Oğuz devletinin varlığını kabul eder. Olumsuz bakış açısına sahip olanlar Oğuzlarda X. yüzyıl ile XI. yüzyılın başında "Han" yahut "Kağan" gibi yüce bir makamın olmadığını belirtmektedirler. Bu ifadeler belirleyici bir argüman niteliğine sahip değildir. Türk hükümdarları Ortaçağ'da farklı unvanlar

⁵⁴ S. P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii*, s. 243 ve devamı.

⁵⁵ A. Roslyakov, *Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana*, s. 70, 71.

⁵⁶ O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des oğuzischen Yabğu*, s. 397-410.

⁵⁷ *Oçerki iz istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana*, s. 65, 66.

ve payeler taşımışlardır. Unvanların dereceleri yalnızca hiyerarşik bir sistemin gelişimini göstermektedir. X. yüzyılda Oğuzlarda boy beyleri ve boylar arasında şiddetli çatışmaların olduğu görüşünü savunanların kanıt ve bulgularını kabul etmek güçtür. Göçebe devletlerdeki büyük ve etkili boyların asilzadeliliği, her yerde önemli bir rol oynamıştır. Büyükbaş hayvan yetiştirme yöntemi bozkırlarda sık sık çatışmalara yol açmıştır. Bundan dolayı göçerlerin göçebe ve savaşçı kurumları istikrarlıdır ve devlet teşkilatlanmasının erken bir biçiminde birleşmelerinin ardından da devam etmiştir.

VIII. yüzyılda Batı Türk Kağanlığı'nın çöküşünün hemen ardından Aral ve Kuzey Hazar bölgelerinde bir Oğuz devletinin oluşumu tezinin tartışmalı doğasını da göstermek gerekir. Dönemin kaynaklarında Orta Asya Oğuz boylarının tarihindeki bu çok önemli olayın tarihini tam olarak belirlememize imkân sağlayacak kadar bilgi bulunmamaktadır. Oğuz Yabguluğu'nun kuruluşu ile ilgili az çok güvenilir nitelikteki ilk kaynaklar IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başına aittir. En parlak dönemini bu sınırlarda yaşayan Sır-Derya Oğuz devletinin VIII. yüzyılın ikinci yarısında var olması pek mümkün değildir. Başkenti Yengi-Kent olan bir devletin oluşumu muhtemelen IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başına tekabül etmektedir.

Orta Asya Oğuzlarının, IX. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın ilk yarısında bir devlete sahip oldukları kabul ederken, siyasi örgütlemelerinin ilkel niteliğinin de altını çizmek gerekir. Sır-Derya Yabgu devleti tek parça değildi. Oğuz hükümdarlarının Yengi-Kent'teki iktidarları oldukça zayıftı ve soylular kurulu tarafından sınırlandırılmıştı. Güçlü toprak ve boy teşkilatlarının liderleri siyasette büyük rol oynamışlardı. X. yüzyılda Oğuz boyları arasında halk meclisinin dönüştürülmüş kalıntıları varlığını sürdürüyordu. Ancak ataerkil-feodal bağların daha ileri gelişim aşamasında, askeri demokrasinin kurumları zamanla hükmünü ve değerini yitirmişdir.

X-XI. yüzyıl Oğuz tarihinin sorunlarının geniş çerçevesinde Selçukluların teşekkülü önemli bir yer tutar.

Yabancı ve Sovyet tarih yazıcılığında ilk Selçukluların şeceresine ve Selçuklu topluluğunun oluşumuna dair farklı görüşler vardır. Ortaçağ tarihçileri arasında, başında Selçuklu hanedanının bulunduğu topluluğun kökenine dair birkaç teori dolaşmaktadır.

Bazı tarihçiler Selçuklu topluluğunun Moğol Salciut boyundan geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bu bakış açısını savunanlar E. Blochet⁵⁸ ve N. Asım gibi bazı

⁵⁸ E. Blochet, *Introduction a l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din*, Leyden-London 1910, s. 303.

yabancı tarihçilerdir. N. Asım'a göre Selçuklular, Hıristiyan inancını benimseyen Kereyitlerin yahut Naymanların soyundan gelmektedir. Hanedanın kurucusu, Orta Asya'daki Türk-Moğol yöneticilerden birinin hizmetinde bulunan Selçuk'tu [Salcik, Salçık]. Selçuklu boylarının Batı Türkistan'a [Srednyaya Aziya] göçleri bilim insanlarınca X. yüzyıla tarihlenmektedir.⁵⁹ N. Asım, Selçuk'un, beyleri ile geçinemeyerek, boy mensupları ile Maveräünnehir'e gittiğini ileri sürer. Selçuk ve onun "Kazaklar"ı 962'de Cend'i ele geçirmişler ve İslamiyet'i kabul etmişlerdir.⁶⁰

Z. V. Togan⁶¹ ve D. M. Dunlop⁶² tarafından Selçuklu topluluğunun şeceresiyle ilgili tamamen farklı bir görüş savunulmaktadır. Onlara göre Selçuklu topluluğu, Hazar Türklerinden gelmiştir.⁶³ Bu topluluğun başındaki hanedan Oğuz boylarından birine mensuptur. İlk Selçuklular, Hazar Kağanlığı'nın "temsilcisi" olan Oğuz Yabguluğu'nun hizmetinde bulunmuşlardır. X. yüzyılın sonunda Oğuz-Selçuklu boyları Sır-Derya'ya göç etmişler ve kendi bağımsız iktidarlarını tesis etmişlerdir.⁶⁴

Yabancı tarihçiler erken dönem Selçuklu topluluğunun tarihi hakkında farklı bir bakış açısını ifade etmişlerdir. Örneğin G. Weil, Selçuklu hanedanının kurucusunun başlarda Baygu adındaki bir Kırgız beyinin hizmetinde olduğunu düşünmektedir. Daha sonra Selçuk, Baygu ile anlaşamamış ve kabilesiyle birlikte Maveräünnehir'e göç etmiştir.⁶⁵ Selçukluların "Kırgız" bozkırlarından geldiklerini varsayan C. Brockelmann da benzer bir bakış açısını savunmaktadır.⁶⁶

Çağdaş Batı Avrupa tarih yazıcılığında, ilk Selçuklularla ilgili en kapsamlı çalışmalar C. Cahen'e aittir. Fransız tarihçi, Selçukluların teşekkülü sorunu için

⁵⁹ Metinde "Srednyaya Aziya" olarak geçen kullanımın karşılığı tam olarak Orta Asya değil, Sovyet Orta Asya'sıdır. Günümüzde büyük ölçüde Batı Türkistan'a karşılık gelmektedir. Bu nedenle Batı Türkistan olarak çevrilmiştir. [Ç. N.]

⁶⁰ N. Asım, *Türk Tarihi*, İstanbul 1316, s. 244-245.

⁶¹ A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.

⁶² D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954 (Princeton Oriental Series, vol. 16), s. 258-259.

⁶³ Z. V. Togan bu topluluğu, tercümesini yaptığı İbn Fadlan'ın Arapça metninin giriş kısmında bu şekilde adlandırır. Ancak *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı çalışmasında "Hazar Oğuzları" kavramını kullanır. Ona göre bu topluluk, son olarak Arap denizi ile Hazar denizi arasına ve Ural Dağları'nın güneyindeki bir bölgeye yerleşmişlerdir.

⁶⁴ A. Z. V. Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 26-28; aynı yazar, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 174-176.

⁶⁵ G. Weil, *Geschichte der islamischen Völker von Muhammed bis zu Zeit des Sultan Selim*, Stuttgart 1866, s. 266.

⁶⁶ C. Brockelmann, *History of Islamic Peoples*, London 1949, s. 171.

XI. yüzyıla ait mühim bir kaynak olan “Melikname”ye dikkat çekmektedir.⁶⁷ Selçuklu topluluğunun “Hazarlardan” geldiği teorisini savunanlar, görüşlerini “Melikname”ye dayandırmaktadırlar. Ancak bu kaynağı inceleyen C. Cahen tamamen farklı bir sonuca varmıştır. C. Cahen, “Melikname”nin farklı nüshalarında ilk Selçukluların metbusu olarak bahsedilen “Hazar Kağanı”nın, tarihî Hazarların büyük hükümdarı olarak anlaşılması gerektiğini vurgular. Bu kaynakta geçtiği şekliyle “Hazar” kavramı, belirli bir etnik manaya sahip değildir.

Selçuklu topluluğunun teşekkülü sorunu Sovyet tarihçilerin eserlerinde de yankısını bulmuştur. Bu topluluğun erken dönem tarihine dair sorunlar V. V. Bartold, A. Yu. Yakubovskiy, B. N. Zahoder, S. P. Tolstov ve A. A. Roslyakov’un çalışmalarında ele alınmıştır.⁶⁸ Onlara göre Selçuklular Sır-Derya mansabında yaşayan Oğuzlardan gelmişlerdir. X. yüzyılda güneye göç etmişler ve XI. yüzyılda Amu Derya’yı geçerek Horasan’a ulaşmışlardır. Selçuklu göçlerine, Oğuz soylularının otlaklarını ve ekili arazilerini genişletme ihtiyaçları ve de X. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın başında Selçukluların içinde bulunduğu zorlu siyasi ortam sebep olmuştur.

Özetlenen tarihi literatürde Selçuklu topluluğunun teşekkülüne dair farklı görüşler vardır. Çok farklı tezler, erken dönem Selçuklu göçleri meselesinde de ihtilaflıdır. Tarihçiler arasında, örneğin Cend civarında ve Zerefşan vadisinde Selçuklu yerleşimlerinin başlangıcı hakkında hala devam eden tartışmalar vardır.⁶⁹

Mevcut tarihî literatürde Selçuklu topluluğunun teşekkülüne yönelik bakış açılarında kanıtların tüm karmaşıklığı hesaba katılmamaktadır. Bazı araştırmacılar, bilhassa da Z. V. Togan, kendi mefhumlarını geliştirerek bir dizi zorlama kanıtı dayanmaktadır. Örneğin Z. V. Togan, erken dönem Selçuklu yöneticilerinden biri olan Lokman’ı inanılmaz bir kolaylıkla İbn Fadlan’da, X. yüzyıldaki bir Oğuz şefi olarak geçen Katan’a çeviriverir.

⁶⁷ C. Cahen, “Le Malik-nameh et l’histoire des origines Seldjucides”, *Oriens*, 1949, vol. II, s. 31-65.

⁶⁸ V. V. Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*, s. 556-573; A. Yu. Yakubovskiy, “Seldjukskoye dvijeniye i turkmeni v XI veke.”, *İAN SSSR, OON*, 1934, No. 4, s. 921-946; B. N. Zahoder, *İstoriya vostoçnogo srednevekovya*, M., 1949, s. 90, 91; S. P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii*, s. 270, 271; aynı yazar, *Goroda guzov*, s. 88-91; A. A. Roslyakov, “Perviye Seldjukidi”, *İzv. Turkm. FAN SSSR*, 1951, No. 3, s. 38-42.

⁶⁹ Bkz. İ. Kafesoğlu, “Selçuklu Tarihinin Meseleleri”, *TTKB*, 1955, XIX; M. A. Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle”, *TTKB*, 1953, XVIII; C. Cahen, “A propos de quelques articles du Köprülü Armağanı”, *JA*, 1954, t. CCXLII.

Selçuklu topluluğunun “Hazar” Türklerinden geldiği görüşü gerçek tarihsel veriler tarafından desteklenmemektedir. V. İ. Artamonov, XII. yüzyıldan sonraki kaynaklarda Hazarların büyük hükümdarı anlamında bir Yabgu kelimesinin olmamasının, bu görüşün aksini ifade ettiğini belirtir.⁷⁰

Selçukluların Moğollardan geldiği görüşü de ikna edici olmayıp asılsız görünmektedir. Bu teorinin destekçileri, ilk Selçukluların beyi olan Baygu’nun, Salciutların efsanevi atası Bugu ile aynı olduğunu kanıtlamaya çalışarak aşırılığa kaçmaktadırlar.⁷¹

Selçuklu topluluğunun Sır-Derya mansabı ile Aral bölgesindeki Oğuz boylarından geldikleri fikrine katılmak da zordur. Ortaçağ kaynaklarında Selçukluların, başlarda günümüzün Güney Kazakistan bölgesinde yaşadıklarına dair bilgiler vardır. Bu bağlamda, Selçukluların Karaçuk ve Sugnak civarından geldiklerini belirten Getum’un seyahatnamesi dikkat çeker.⁷² M. Brosset’in belirttiği gibi bu eserde bahsi geçen Karaçuk’a, Sır-Derya Karatav adı verilmektedir. Gerçekten XI. yüzyılda dahi Sır-Derya’nın kuzeyindeki dağlar ve Farab civarındaki “Oğuz şehirleri”, Karaçuk olarak adlandırılmıştır.⁷³ Görünüşe göre Selçuklu topluluklarının beşiği Sır-Derya’nın orta kısmı ile mansabıydı. Semerkand ve Buhara Türkmenlerinin tarihi efsaneleri de bu yaklaşımı desteklemektedir. Bu Türkmenler hiçbir zaman Selçuklu topluluğuna dahil olmayarak X. yüzyıl ile XI. yüzyılın başında Buhara-Nur’a yerleşmişlerdir. Kendi efsanelerine göre Güney Kazakistan’dan, Sır-Derya’nın orta bölümünden gelmişlerdir. Bu Türkmenler, günümüzdeki Türkistan şehri civarını kendi vatanları olarak göstermektedirler. Türkmen halklarının ataları, kendi deyimleriyle Türkistan’dan, Buhara-Nur vasıtasıyla Hazar’ın ötesindeki bozkırlara varmışlardır.⁷⁴ Tüm bunlar, Selçuklu boylarının Sır-Derya’nın orta kısmında olduklarına inanmamız için sebepler sunmaktadır.

Yukarıda ele alınan meseleler, elbette Orta Asya Oğuz boylarının bütün tarihlerini kapsamamaktadır. Bu tebliğde yalnızca bazı tartışmalı sorunları ve bilimsel olarak önem arz eden çözümleri gözden geçirmeye çalıştık.

⁷⁰ M. İ. Artamonov, *İstoriya hazar*, L., 1962, s. 420.

⁷¹ N. Asım, *Türk Tarihi*, s. 244-245.

⁷² *Deux historiens arméniens Kiracos de Gantzac, XIII-e s., Histoire d’Arménie; Oukhtanes d’Ourha, X-e s., Histoire en trois parties*, trad. par M. Brosset, St-Pbg., 1870, s. 178-179.

⁷³ Mahmud Kaşgari, *Divan Lugat at-Turk*, İstanbul 1914, t. 1, s. 28 (harita), 404.

⁷⁴ V. G. Moşkova, “Turkmeni Samarkandskoy i Buharskoy oblastey”, *Byull. AN UzSSR*, 1945, No. 4.

**MALAZGİRT SAVAŞI SONRASI SELÇUKLULAR VE BİZANS
ARASINDA ÜÇ ERMENİ FİĞÜR: PHİLARATOS
BRACHAMİOS, GABRİEL (KHORİL) VE THEODORE HETUM
(TOROS)**

**THREE ARMENIAN FIGURES BETWEEN THE SELJUKS AND
BYZANTIUM AFTER THE BATTLE OF MANZIKERT:
PHILARATOS BRACHAMIOS, GABRIEL (KHORIL) AND
THEODORE HETOUM (TOROS)**

Ali MIYNAT*

Öz

Gerek Malazgirt Zaferi'nden (1071) önceki Türk akınları, gerekse Malazgirt'teki ağır yenilginin ardından, Bizans İmparatorluğu doğu sınırlarında kontrolü kaybetmeye başlamıştı. Bunun bir sonucu olarak Anadolu'nun doğusunda yerel düzeyde idarecilik yapan yöneticiler, bölgenin halen en önemli güçlerinden biri olan Bizans İmparatorluğu ve bölgeyi yeni fetih sahası olarak belirleyen Selçuklular arasında kalacaktır. Bir taraftan bu iki güç arasında şiddetli bir hâkimiyet mücadelesi yaşanırken, diğer taraftan söz konusu coğrafyada yerel valiler ve yöneticiler sahip oldukları toprakları kaybetmemek, otoritelerini devam ettirmek için bu iki güç arasında bir "denge siyaseti" izlemeye çalışmışlardır. XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gözlemlenen Ermeni asıllı valilerin bu siyaseti devrin kaynaklarında kendisini göstermektedir. Bizans bölgedeki tahakkümlerini devam ettirmeye çalışırken, Selçuklu Türkleri de bölgede etkin, yayılmacı bir siyaset

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/Türkiye, alimiyinat@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9000-6550>

izleyerek bu kişileri kendilerine tabi kılmayı başarmıştır. Bu dönemde, topraklarını elinde tutmak isteyen bazı yerel Ermeni idareciler İslam'a ihtida ederken, bazıları ise İslâm devlet yönetimine ait emir unvanını kullanmıştır. Bu kişilerden özellikle üçü, Philaretos Brachamios, Theodore Hetum (Toros) ve Gabriel (Khoril) bölgenin siyasetinde etkin rol almışlardır. Philaretos, Selçuklu sultanı Melikşah'ın huzuruna çıkıp Müslüman olduğunu bildirirken, Theodore ve Gabriel bastırıldıkları kurşun mühürlerinde emir unvanını kullanmışlardır. Bu çalışma gerek devrin yazılı kaynakları, gerekse mühürler ışığında yaşanan bu süreci değerlendirmeyi amaçlanmaktadır.

•
Anahtar Kelimeler

Seçuklular, Bizans, Philaretos Brachamios, Theodore, Toros, Gabriel, Khoril

•
Abstract

After both the Turkish raids before the Manzikert Victory (1071) and the heavy defeat in Manzikert (Malazgirt), the Byzantine Empire started to lose control in the eastern borders. As a result of this, the rulers who run local administration in the east of Anatolia were caught in the middle between the Byzantine Empire, which was still one of the most important powers of the region, and the Seljuks who determined the region as the new conquest area. On the one hand, while there was a severe struggle between these two powers, on the other hand, the local governors and administrators tried to follow a "balance policy" between these two powers in order not to lose their lands and resume their authority. This policy of the governors of Armenian origin, observed since the last quarter of the 11th century, shows itself in the sources of the period. While the Byzantine Empire was trying to continue its domination in the region, the Seljuk Turks also managed to subordinate these people by following an effective and expansionist policy in the region. During this period, some local Armenian rulers who wanted to keep their lands converted to Islam, while some used the title amir of Islamic state administration. Particularly three of these people, Philaretos Brachamios, Theodore Hetum (Toros) and Gabriel (Khoril) played an active role in the politics of the region. On the one hand, Philaretos appeared before the Seljuk sultan Malikshah and declared that he was a Muslim, on the other hand, Theodore and Gabriel used the title of order in their lead seals. This study aims to investigate this process in the light of contemporary written sources and seals.

•
Keywords

Seljuks, Byzantium, Philaretos Brachamios, Theodore, Toros, Gabriel, Khoril

Malazgirt Zaferi'nin ardından Selçuklu Türkleri Anadolu'da akın akın fetihler gerçekleştirirken, Güneydoğu Anadolu'da Philaretos Brachamios, Gabriel (Khoril) ve Theodore Hetum (Toros) gibi Bizanslı resmî memurlar, Selçuklu sultanlarına boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bu devirde, Maraş'ın (Germanikeia) Şirbaz köyünde doğmuş Ermeni asıllı Philaretos Brachamios,¹ bölgedeki en önemli ve etkin figür olarak karşımıza çıkar. Fransız Bizans tarihçisi Jean-Claude Cheynet tarafından 1050-1060 yılları arasına tarihlenen kurşun mührü Philaretos'un XII. yüzyılın ortalarında Bizans İmparatorluğu'nda askerî birlik komutanlarına (bin kişilik piyade grupları) verilen *taxiarch* rütbesine sahip olduğunu göstermektedir.² (Şekil 1) Muhtemelen bu, Bizans sarayının tevcih ettiği ilk önemli makamdır.

Ön yüz: Dört satır halinde: Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σῶ δ(ούλῳ) Φιλαρέτ(ω)

Arka yüz: Dört satır halinde: κε ταξηάρχῃ τῷ Βραχαμ(ίῳ)

Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Φιλαρέτῳ [. . .] κε ταξηάρχῃ τῷ Βραχαμίῳ.
(Efendi, kölen Philaretos Brachamios'a yardım et, ... ve taxiarch)

Şekil 1 Philaretos Brachamios'un 1050-60'lı Yıllara Tarihlenen Kurşun Mührü, Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonu, DO 58.106.5670, BZS.1958.106.5670. :

¹ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, II, (TTK'nda Basılmamış Nüsha), Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1944, s. 30; Süryani Mikhail, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, ed. ve Fransızca trc. J-P. Chabot, vol. III, Ernest Leroux, Paris 1905, s. 173.

² Jean-Claude Cheynet, "Les Brachamioi", *Études Prosopographiques*, ed. J. C. Cheynet and J. F. Vannier, Publications de la Sorbonne, Paris 1986, s. 392.

<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5670/view>

(Erişim: 10.05.2020)

Philaretos Brachamios'un Bizans İmparatorluğu'nun doğu ordularında görev yaptığı bu yıllar Selçuklu Türkleri ve beraberindeki Oğuz Türkmen gruplarının Bizans'ın doğu sınırlarını yoğun bir şekilde tehdit ettiği zamana denk gelmektedir. Bu Türk birlikleri 1048 yılında Erzurum'u, 1057 yılında Malatya, 1059'da Sivas'ı ele geçirmiştir. Selçuklu Sultanı Alparslan ise 1064 senesinde Bizans sarayına tabiiyetini sürdüren Gürcü krallarının topraklarına girecek, ardından Ani ve Kars şehirlerini ele geçirecektir. Ardından bu seferler Anadolu'nun geneline yayılmış, 1067'de Kayseri, Niksar ve Konya, 1068 yılında Amorium (bugün Emirdağ) ve Honas da (Sandıklı yakınlarında bir kale) Türklerin eline geçmiştir.³ Yaşanan bu gelişmeler neticesinde, Bizans imparatoru IV. Romanos Diogenes (1068-1071) Malazgirt Savaşı öncesinde, topraklarını tehdit eden bu Türk akınlarını önlemek için Anadolu'da görevlendirdiği ordularından birinin başına kumandan olarak Philaretos'u atamıştır.⁴ Hatta bu süreçte, imparator Ermeni asıllı memurunu terfi ettirerek, ona ordu komutanlarına verilen üst düzey onursal unvanlardan biri olan *domestikos* unvanını vermiş ve onu Urfa yakınlarında bulunan Romanopolis'e *satrap* (eyalet valisi) olarak tayin etmiştir.⁵ Bilindiği üzere, imparatorun bel bağladığı Philaretos'un Türkleri bölgeden uzaklaştırma gayretleri sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine, Romanos Diogenes bizzat kendisinin kumanda ettiği büyük bir ordu toplayarak doğu sınırlarına doğru harekete geçmiş, ancak Malazgirt'te büyük bir yenilgiyle yüz yüze kalmıştır.

Philaretos ise, Malazgirt Savaşı'nda bozguna uğramış Romanos Diogenes'in devrilmesinden sonra tahta çıkan VII. Mikhail'e (1071-1078) karşı gelip, Maraş ve

³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, İstanbul 2002, s. 20.

⁴ Michael Attaleiates, *The History*, İngilizce trc.. Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis, Dumbarton Oaks medieval Library, Cambridge (Massachusetts)-London, 2012, s. 241; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara 1988, s. 49.

⁵ Anna Komnena, *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexias Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası*, Türkçe trc. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 194; Alexander D. Beihammer, "Defection across the Border of Islam and Christianity: Apostasy and Cross-Cultural Interaction in Byzantine-Seljuk Relation", *the Speculum* 86, 2011, s. 616. Philaretos Brachamios'un generalliği ve Bizans İmparatorluğu'na isyan süreci hakkında ayrıca bkz. C. J. Yarnley, "Philaretos: Armenian Bandit or Byzantine General?" *Revue des études arméniennes* 9 (1972), s. 331-353; Seibt, Werner, "Philaretos Brachamios-General, Rebell, Vassal?", *Captain and Scholar, Papers in Memory of Demetrios I. Polemis*, ed. E. Chrysos and E. Zachariadou, Kaireios Bibliothek, Andros 2009, s. 267-280.

çevresini zapt ederek, burada 1074 yılında kısa ömürlü bir prenslik (lordluk) kuracaktır.⁶ Devrin bölgesel Hıristiyan kaynaklarına göre Philaretos, Maraş bölgesine gelerek burada yaklaşık 50 kişiden oluşan bir Ermeni çetesiyle örgütlenme yoluna gitmiştir. XII. yüzyılda yaşamış, bölge hakkında eşsiz bilgiler sunan bir eser kaleme almış olan Süryani Mikhail (ö. 1199) tarafından güçlü, kurnaz ve cesur bir Ermeni olarak tanıtilen Philaretos, örgütlediği Ermenilerin başında Kilikya'ya girerek, burada bir kale ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Üst edindikleri bu kaleden hareketle, Kilikya çevresinde bulunan Maraş, Keysun, Ra'ban, Anazarba ve Elbistan gibi birçok yeri ele geçirmeyi başarmıştır.⁷ Aslında Philaretos, Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki kontrolünü büyük ölçüde kaybettiğini görmüş, bu durumu kendi lehine çevirmeyi amaçlamıştır. Bunu yaparken de Selçuklu tehdidine karşı, Bizans'la iş birliği yapmaktan da geri durmamıştır.

1077'de Urfa'yı Bizans İmparatorluğu'nun valisi olarak yöneten Leon'un elinden alan ve Malatya hâkimi Gabriel'i de kendisine tabi kılan Philaretos, 1078 yılında kral olarak tanınmak için Bizans'ın yeni imparatoru Nikephoros Botanaeiates'in (1078-1081) vasalı olmayı kabul eder. Hatta kendisine imparatorluk tarafından Orta Çağ Doğu Roma'sında devletin kişilere verdiği üç büyük unvandan biri olan *küropalates* unvanı verilir.⁸ Bu unvanını bu tarihten itibaren bastırıldığı kurşun mühürlerinde görmek mümkündür. (Şekil 2) *Küropalates* unvanı, önceleri imparatorluk muhafız komutanlarına ait iken, VII.

⁶ Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi I*, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 331; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, , Ankara 2007, s. 38; Tunay Karakök, "Malazgirt Sonrası Maraş'ta Bir Ermeni Asıllı Bizans Ordu Komutanı, Philaretos Brachamios", *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu (17-19 Kasım 2016-Kahramanmaraş) Bildiri Kitabı*, Kahramanmaraş 2017, s. 147.

⁷ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 32; Süryani Mikhail, *Chronique*, s. 173; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 331; Ersan, a.g.e., s. 38.

⁸ Ersan, a.g.e., 37. Bu en yüksek üç şeref unvanı, *kaesar*, *nobilissimos* ve *küropalates*'tir. Philaretos Brachamios, *küropalates* unvanını almadan önce yüksek dereceli bir Bizans şeref unvanı olan *magistros* unvanını da kullanmıştır. İlk zamanlarda bu unvan imparatorun danışmanlığını yapan şahıslara verilirken, IX. yüzyılda belli bir makama tekabül etmeyen kişilere verilir olmuştur. Aynı yüzyılda protokolde beşinci sırada yer alırken, sonraki yüzyıllarda değeri düşmeye başlamış, XII. yüzyıldan sonra da tedavülde kalmıştır. Bkz. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of Kletorologion of Philotheos*, London 1911, s. 32-33, 46; Nicolas Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Centre national de la recherche scientifique, Paris 1972, s. 294.

yüzyıldan sonra imparatorluk aile üyelerine verilmeye başlanan onursal bir unvandır.⁹ Burada Philaretos'un bu unvanı alması Bizans sarayıyla arasında var olan vasallık ilişkisinin bir ödülü olarak görülmelidir. Ancak İmparatorun kabul etmek zorunda kaldığı *otonomi* ve kendisine verdiği bu unvan hiç şüphesiz Philaretos tarafından kazanılan çok önemli bir başarı olarak görülmelidir. Aslında, aşağıda bahsedeceğimiz üzere, Bizans'ın doğu sınırlarındaki memurlarını, hatta Gürcü krallarını, Selçuklu tehdidine karşı kendi kontrolünde tutmak, kendisine bağlılıklarını sürdürmek için bu tarz üst düzey şeref unvanlarını daha bonkör kullandıkları bir gerçektir. Süryani Mikhail'e göre ise Philaretos'un başarılarından haberdar olan Bizans imparatoru Nikephoros, kendisine hediyeler göndermiş ve onu aynı zamanda esas olarak Bizans hanedan üyelerine ya da evlilik yoluyla sarayla irsiyet tesis edenlere verilen *sebastos* unvanıyla onurlandırmıştır.¹⁰ 1079 senesinde Antakya dükü Ermeni asıllı Vasak'ın elinden Antakya'yı alan Philaretos, böylece bölgenin jeopolitik, dinî ve stratejik açıdan en önemli şehirlerinden Antakya'ya hâkim olmayı başarmış,¹¹ 1083 yılında Fırat Nehri'nin ötesindeki Urfa'yı da ele geçirmiştir.¹²

Şekil 2 Philaretos Brachamios'un 1070-80'li Yıllara Tarihlenen Kurşun Mührü.¹³ <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3579&lot=1883> (Erişim: 10.05.2020)

⁹ Murat Baskıcı, "Bizans'ta İmparatorluk Kurumu", *Cevat Geray'a Armağan*, Ankara 2001, s. 249.

¹⁰ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 32; Süryani Mikhail, *Chronique*, s. 173.

¹¹ Urfalı Mateos, *Vekayinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162)*, Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 152-153; Sibt İbnu'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, Ankara 2011, s. 246; Ergan, a.g.e., s. 39.

¹² Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 160-161; Ergan, a.g.e., s. 39.

¹³ Mührün ön yüzünde St. Theodore'un ayakta duran, sağ elinde mızrak, sol elinde kalkan tutan figürü bulunmaktadır. Grek harfleriyle figürün solunda O / A/Γ/I/O/, figürün sağında ise Θ/Ε/Ο/Δ/ω/P/O (Ο ἅγιος Θεόδωρος / Saint Theodore) yazılıdır. Arka yüzünde ise altı satır halinde +ΦΙΛΑ/PET AKϞ/ΠΙ S ΔΟΜΕ / T CXΛ THC / ANA O RP/AX (Philaretos,

Ancak Türklerin bölgedeki fetih hareketlerine hız vermesiyle, Philaretos'un lehine esen rüzgâr tersine dönecek, ele geçirdiği bir kısım topraklar Türkler tarafından geri alınacaktır. 1081 yılında Bizans ile yapılan Drakon Antlaşması'ndan¹⁴ hemen sonra, Ebû'l Kâsım'ı yeni devletinin başkenti İznik'te bırakan Türkiye Selçuklu sultanı I. Süleymanşah (ö. 1086) Kilikya'ya yönelip, Philaretos'un oldukça genişleyen topraklarını tehdit etmeye başlamıştır. Türkiye Selçuklu sultanı, 1082 yılında önce Tarsus'u, ardından Adana, Anazarba ve Misis'i ele geçirmiştir.¹⁵ Bu tehdit karşısında Philaretos'un bölgede prensliğini ayakta tutabilmek için bir taraftan Bizans'a bağlı görülürken, diğer taraftan Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'a (1072-1092) itaatini arz ettiği bilinmektedir. Sibt İbnü'l Cevzî (ö. 1256) hicrî 475 (miladî 1082-1083) yılı olaylarını aktarırken Philaretos'un her yıl, sultana, barış karşılığı para gönderdiğini belirtir.¹⁶ Philaretos, Büyük Selçuklu sultanına tabi olarak topraklarını koruma yoluna gitse de, Türkiye Selçuklu sultanı I. Süleymanşah bölgedeki fetih faaliyetlerine son vermemiş, 1079 senesinde Philaretos'un eline geçen Antakya'yı, 1085 yılında ondan almıştır.¹⁷ Aynı yıl içerisinde Elbistan, Keysun ve Ra'bân gibi şehirler bu sefer başka bir Türk beyi Emir Buldacı tarafından ele geçirilmiş, Ermeni asıllı yöneticinin elinde sadece Maraş ve Urfa kalmıştır.¹⁸

Philaretos, tam da bu dönemde bağlılığını tekrardan bildirmek ve onun hüsnüteveccühünü elde etmek için Melikşah'ın huzuruna giderken, Barakamanos adında bir Bizanslıyı Urfa'da vekil olarak bırakacaktır. Ancak Philaretos'un zulmünden bıkan şehir halkı Barsama adında birisinin önderliğinde ayaklanıp, Barakamanos'u öldürmüşlerdir. Barsama ise şehrin yeni hâkimi olmuş,¹⁹ böylece Urfa da Philaretos'un elinden tamamen çıkmıştır. Bu durumu yolda öğrenen

protokouropalates ve doğu bölgelerinin generali) ifadesi bulunmaktadır. Bu mühür için bkz. Seibt, a.g.m., s. 288.

¹⁴ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 126; Ersan, a.g.e., s. 40.

¹⁵ Azimî, *Tarih, Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, Türkçe trc. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 24.

¹⁶ Sibt İbnü'l Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, s. 246. Hatta Philaretos, Ukaylî emiri Şerefüddeve Müslim b. Kureys'e (1061-1085) haraç ödemekteydi. Bkz. İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII, Türkçe trc. Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, İstanbul 2008, s. 313.

¹⁷ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 161-162; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VIII, s. 523; Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 30; Turan, a.g.e., s. 71-72.

¹⁸ Ersan, a.g.e., s. 42.

¹⁹ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, 170-171; Ersan, a.g.e., 51.

Philaretos, Melikşah'ın huzuruna çıktığında sürpriz bir biçimde Müslümanlığa ihtida ettiğini bildirmiştir.²⁰ Urfalı Mateos'un esefle ve nefretle karşıladığı bu gelişme, ona göre Philaretos'un sultanın iltifatını kazanıp, topraklarını savunmak için yaptığı stratejik bir hamledir, ancak bu büyük bir yanılığdan başka bir şey değildir.²¹ İbnü'l Esir'e göre bu ziyaretin sonunda Philaretos, sultan tarafından Urfa emirliğine tekrar atanmışsa da,²² şehrin yeni hâkimi Barsama ve onun sert ve katı idaresinden bıkmış şehir halkının girişimleriyle Urfa şehrine sokulmamıştır. Bunun üzerine Maraş'a tayin edilmiş, ancak kısa süre sonra da burada vefat etmiştir.²³

Süryani Mikhail, Philaretos'un din değiştirme hadisesini aktarırken daha farklı bir hikayeye yer verir. Süryani yazarın kaydına göre Philaretos, Sultan Melikşah'a değil, Bağdat'taki Abbasi halifesi Muktedî-Biemrillâh'ın (1075-1094) huzuruna bizzat çıkararak dinini değiştirdiğini bildirmiş ve bunun karşılığında da ondan kaybettiği yerleri geri almak üzere bir yazı almıştır. Ancak topraklarına geri döndüğünde elinden çıkan yerler kendisine verilmediği gibi, sahip olduğu toprakları da kaybetmiştir. Mikhail ayrıca, Philaretos'un yaptığından pişman olarak kendi öz dinine tekrar avdet ettiği, bir manastıra çekildiği ve orada öldüğü rivayetine de yer verir.²⁴

Philaretos'un ölümüyle (1086-87) prensliği de ortadan kalkmış, Yukarı Fırat havzası, Anadolu'da birçok bölgede olduğu gibi, Türkmen gazilerinin faaliyetlerini serbestçe yürüttükleri bir nokta haline gelmiştir. Bu esnada Philaretos tarafından sağlığında Malatya valisi olarak atanan Gabriel (Khoril) ve Tacüddeve Tutuş tarafından Urfa'ya atanan (1084) Theodore (Hetum'un oğlu) yönettikleri şehirlerde hâkimiyetlerini muhafaza etmek için büyük bir mücadelenin içine gireceklerdir.

Gabriel (ö. 1101-2), Ermeni asıllı bir kişi olmasına karşın bazı kaynaklarda Grek olarak zikredilmektedir. Bunun nedeni Gabriel'in Ortodoks mezhebine ve Kadıköy öğretisine sahip olmasından dolayı olsa gerektir.²⁵ 934'te Arapların

²⁰ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 171; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937, s. 183. Beihammer, a.g.e., s. 616-617.

²¹ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 171. Beihammer, a.g.e., s. 617.

²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, s. 523.

²³ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 333, Ersan, a.g.e., s. 42; Karakök, a.g.e., s. 150.

²⁴ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 32; Süryani Mikhail, *Chronique*, s. 173-174.

²⁵ Anonim Süryani *Vekayinamesi*, I. Ve II. Haçlı Seferleri *Vekayinamesi*, Türkçe trc. Vedii İlmen, İstanbul 2005, s. 14. Ayrıca bkz. Natasha Hodgson, "Conflict and Cohabitation: Marriage and Diplomacy Between Latins and Cilician Armenians", *The Crusades and the Near East: Cultural Histories*, ed. Conor Costick, Routledge, London-New York 2011, s. 88; Setab B. Dadoyan, *The Armenians in the*

elinden alınan ve Malazgirt Zaferi'ne kadar Bizans'ın elinde bulunan Malatya, yukarıda bahsedildiği üzere bölgedeki karışıklıklardan istifade ederek Maraş merkezli bir prenslik inşa etmeyi başaran Philaretos'un eline geçmişti.²⁶ Malatya'ya önce aşağıda da bahsi geçecek olan Urfa'da öldürülmüş olan Hetum'un oğlu Theodore (Toros) vali olarak tayin edilecek, ardından sırasıyla Ermeni asıllı Harep, Balatianos ve nihayetinde Ermeni Gabriel şehre sahip olacaklardır.²⁷ Ta ki Philaretos ölünceye kadar şehir onun adına yukarıda zikredilen valiler tarafından yönetilmiştir.

Gabriel'in şehri Malatya 1085 yılında Danişmendli Beyi Gümüştegin Ahmed Gazi tarafından kuşatılsa da ele geçirilememiştir.²⁸ 1086 yılı civarında Philaretos'un ölümüyle Gabriel'in şehirdeki hâkimiyetini sürdürebilmek için çeşitli siyasi girişimlerde bulunduğu görülür. Süryani Mikhail'in kroniğinde, Gabriel'in karısını hilafet merkezi Bağdat'a gönderdiği ve karısının halifeden Malatya şehrini kendisine tevdi eden bir ferman aldığı şeklinde anekdot yer almaktadır.²⁹ Ancak Selçuklular devrinde Orta Çağ Anadolu'sundaki Ermeniler hakkında değerli bir çalışma kaleme alan Mehmet Ersan'ın da belirttiği üzere, bu dönemde siyasi hâkimiyetin Selçuklularda olduğu göz önünde bulundurulursa, bu pek ihtimal dâhilinde görülmemektedir. Buna karşın, menşurun Sultan Melikşah'tan alındığı akla daha yatkın gözükmemektedir.³⁰

Meliteneli Gabriel (Khoril) 1090 yılı civarına tarihlenen mühründe Bizans'a ait *protokouropalates* (πρωτοκουροπαλάτης) ve *doux* (δουκός) onursal unvanlarının yanında, İslam dünyasında kullanılan *emir* (أمير) unvanına da yer vermiştir: (Şekil 3)

Medieval Islamic World, Paradigms on Interaction Seventh to Fourteenth Centuries, II, New Brunswick-London 2013, s. 148.

²⁶ Abû'l-Farac, I, s. 331.

²⁷ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 31; Süryani Mikhail, *Chronique*, s. 174; Ersan, a.g.e., s. 73.

²⁸ Turan, a.g.e., s. 73.

²⁹ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 37; Süryani Mikhail, *Chronique*, s. 179.

³⁰ Ersan, a.g.e., s. 73.

³¹ Emir, İslâm'ın ilk yıllarında ordu komutanları ve bölgesel valiler için kullanılmaktaydı. Emeviler devrinde, emirler bölgelerinde idarî ve finansal anlamda oldukça güçlenmiş, kendi sikkelerini bile bastırmışlardır. Bu devirde genelde emirler Araplardan oluşurken, Abbasi halifeleri çok sayıda İranlı ve Türk emirler atamayı tercih etmişlerdir. Bu emirlerden birçoğu kendi hanedanlıklarını tesis etmiş, kendi bağımsız emirliklerini kurmuşlardır. Daha sonraki zamanlarda Selçuklular, Eyyübîler ve Memlûklar askerî memurlarına emir unvanını vermeye devam edeceklerdir. Hatta Selçuklu aile fertleri de bu unvanla anılmışlardır. (A. A. Duri, "Amîr", *EP*, C. I, s. 439)

Ön Yüz: St. George, St. Nicholas and St. John the Baptist'in (Yuhanna) ayakta duran figürleri.

Arka yüz: Γραφὰς σφραγιζῶ τοῦ Γαβριήλ, ἄς βλέπεις, ἀμηρᾶ δουκὸς πρωτοκουροπαλάτου (Emir, doux ve protokouropalates Gabriel, gördüğün bu yazıları ben mühürledim).³²

Şekil 3 Malatya Hâkimi Gabriel'in (Khoril), *Emir, Doux ve Protokouropalates* Unvanlarını Taşıyan Kurşun Mühürü, Kaynak: Zacos, *Lead Seals*, s. 103, no. 107.

İlk olarak George Zacos ve ardından Nicolas Oikonomides tarafından yayımlanan, oldukça nadir olan bu kurşun mühür Gabriel'in gerek Bizans, gerekse Selçuklular ile ilişkilerini iyi tutarak şehirdeki hâkimiyetini sürdürmeye çalıştığı bir delili niteliğindedir. Devrin yazılı kaynaklarında Gabriel'in *emir* unvanı kullandığına dair bir bilgiye rastlanmaz. Ancak yukarıda Süryani Mikhail'in kroniğinde Gabriel'in karısını 1086 yılında halifeye gönderdiğine dair bir kayıttan bahsetmiş, ancak bu kişinin aslında Sultan Melikşah olma ihtimalinin yüksek olduğuna değinmiştik. Muhtemelen, gerçekleşen bu ziyaret ve Gabriel'in sultana itaatini arz etmesinin bir hediyesi olarak *emir* unvanıyla ödüllendirilmiş olabilir. Diğer taraftan, Philaretos'a verilen *doux* ve *protokouropalates* gibi üstün Bizans şeref unvanlarının Gabriel'e de verilmesi, Aleksios I. Komnenus'un (1081-1118) selefleri gibi Gabriel'i kendi tarafında tutma çabasında olduğunu gösterir.

Gabriel, 1095 yılında Urfa'nın idaresini elinde bulunduran, kendisinin de damadı olan, Theodore'un zehirleyerek öldürdüğü Kutalmışoğlu Alp-İlek'in askerlerini şehri teslim vadiyle Malatya'ya davet etse de, bu askerler Malatya önlerine geldiğinde şehrin kapılarını kapatarak onları içeri almamıştır. Ardından

³² Mühür için bkz. George Zacos, *Byzantine Lead Seals*, ed. by John W. Nesbitt, II, Benteli, Berne 1984, s. 250, no. 464; Nicolas Oikonomides. *A Collection of Dated Byzantine Seals*. Dumbarton Oaks Research Library, Washington, D.C. 1986, s. 103, no. 107; Jean-Claude Cheynet, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France): se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantine*, Bibliothèque nationale, Paris 2001, s. 80-82, no. 41.

Davud adındaki bir komutan önderliğindeki bu askerler şehri kuşatsalar da Gümüştengin Ahmed Gazi'nin (ö. 1104) arabuluculuğuyla anlaşarak geri çekileceklerdir.³³

Aynı yıl Gabriel, bir başka tehditle daha karşı karşıya kalmıştır. Bu tehdit Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan'dır. I. Kılıçarslan (1092-1107) 1095 senesinde ordusuyla hareket edip şehri kuşattıysa da, Malatya hâkimi Gabriel'in imdadına I. Haçlı Seferi'ndeki ilk Haçlı ordularının Selçuklu başkenti İznik önlerine kadar gelmesi yetiyecektir. Bu gelişme üzerine Türkiye Selçuklu sultanı ordusunu toparlayarak hemen başkentine yardım için geri dönmek zorunda kalmıştır. Böylece I. Kılıçarslan ilk Malatya'yı alma teşebbüsünde başarısız olmuştur. Ardından Danişmendli beyi Gümüştengin Ahmed Gazi, 1101 yılında gerçekleşen Haçlı Seferi'ni I. Kılıçarslan ile beraber bertaraf ettikten sonra, Malatya üzerine yürümüştür. Gabriel ise bu tehdit karşısında Antakya Haçlı prinkepsi I. Bohemond'un yardımına başvuracak, yardımı karşılığında kendisine kızı Kira Morfia ve çeyiz olarak da Malatya'yı vaat etmiştir.³⁴ I. Bohemond, Salernolu Richard ve yanında küçük bir birlikle Malatya'ya doğru yola çıkmış, ancak Malatya yakınlarında düştüğü pusu sonucunda her iki Haçlı kontu da Danişmendli beyine esir olmuştur.³⁵ Böylece I. Bohemond esir edilince, bu evlilik planı suya düşmüştür. Durumdan haberdar olan Urfa Haçlı kontu I. Baudouin de Bourg derhal harekete geçmişse de, kendisi de pusuya düşmemek için, elindeki değerli esirlerle geri çekilen Gümüştengin'i takipten vaz geçip, Malatya'ya gidecektir. Gabriel, Bohemond'a sunduğu teklifin aynısını I. Baudouin'e yapmış ve kızını onunla evlendirerek, şehri ona teslim etmiştir.³⁶ Şehrini Türkmen işgalinden kurtarmanın sevinciyle Gabriel, I. Baudouin'e itaatini bildirmiş, kısa süre sonra I. Baudouin 50 kadar şövalyesini şehirde güvenliği tesis etmesi için bırakıp Urfa'ya dönmüştür.³⁷

³³ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 186; Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 37-38; Turan, a.g.e., s. 49; Ersan, a.g.e., s. 73.

³⁴ Anonim *Süryani Vekayinamesi*, s. 14-15.

³⁵ Azimi, *Azîmî tarihi*, s. 26; İbnü'l-Kalânîsî, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylü Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (436-500/1044/45-1106/07)", *Türkçe trc. Ali Sevim, Belgeler*, XXIX/33, Ankara 2008, s. 27; Abdülkerim Özeydin, "Dânişmendliler", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 470.

³⁶ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 47; Anonim *Süryani Vekayinamesi*, s. 15-16; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990, s. 81.

³⁷ Fulcherius of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, ed. Harold S. Fink, İngilizce trc. Frances Rita Ryan, Knoxville 1969, s. 134-135.

I. Baudouin'in şehirden ayrılması üzerine, bunu fırsat olarak gören Gümüştigin Ahmed Gazi tekrardan yönünü Malatya'ya çevirmiş ve şehri kuşatmıştır. Ortodoks mezhebine mensup Gabriel'in şehir halkına yaptığı zulümlerin bir ürünü olarak, surların içindeki halk fazla direniş göstermemiş, hatta kapıları açarak Danişmendilere şehri teslim etmişlerdir (1101-2).³⁸ Süryani Mikhail (ö. 1199) ve Abû'l-Farac (ö. 1286) gibi devrin kaynaklarına göre Gabriel vahşice işkencelere maruz bırakılıp, öldürülmüş, hatta cesedi köpeklere yem edilmiştir. Süryani Mikhail, Gabriel'in yüzyüze kaldığı bu trajik durumu 1095 yılında Malatya metropoliti Sabuni'nin de içinde olmak üzere işlediği çok sayıda cinayetin bir neticesi olduğu ve adaletin yerini bulduğu şeklinde yorumlamaktadır.³⁹

"Gabriel, adalette karşı karşıya geldi. Türkler onu ağır işkencelere maruz kıldılar. Bazı Hristiyanlarda, aziz piskoposun öldürülmesini, bazı prenlere yaptığı tazyiki ve işlediği diğer cinayetleri hatırlayıp, işkencelere iştirak ettiler ve böylelikle intikam aldılar. Onu, ağır işkencelerden sonra, karısının bulunduğu Katia Kalesi'nin önüne getirdiler. Türkler, ona, karısına kaleyi teslim etmesini söylemek emrini verdiler. Fakat o, şeytani bir hile ile hala onları aldatmağa kalkışıp: "Küçük Midas'ı nişan olarak gönderdim. Binaenaleyh, kaleyi teslim et" dedi. 'Midas', Ermenicede 'verme' demektir. Türkler, onun, kendilerini aldattığını anlayınca, onu öldürdüler ve cesedini köpeklerin önüne attılar. Gabriel bu suretle parçalanıp köpeklere yem oldu."

Böylece Gabriel'in bölgede var olma savaşı hüsrarla neticelenmiştir. Gümüştigin ise şehri ele geçirdikten sonra Basil (Vasil) adında Ermeni asıllı birini şehre vali olarak atayarak buradan ayrılmıştır.⁴⁰

Bölgede Gabriel ile benzer kaderi paylaşan diğer bir kişi ise bazı kaynaklarda karşımıza Toros olarak çıkan Theodore Hetum'dur. Urfa hâkimi olarak tanıdığımız Theodore'un babası Urfa'da öldürülen Hetum olup, ilk olarak bölgenin hâkimi Philaretos Brachamios tarafından Malatya'ya vali olarak tayin edilmişse de daha sonra görevinden alınacaktır. Daha sonraları Malatya'nın yeni

Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 204-205; Anonim Süryani Vekayinamesi, s. 14-16; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe trc. Fikret İşıltan, Ankara 1998, s. 247-249; Demirkent, a.g.e., s. 66-68.

³⁸ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 47; Süryani Mikhail, *Chronique*, s. 188; Abû'l-Farac, II, s. 342. Ayrıca bkz. Muharrem Kesik, *Danişmendliler (1085-1178), Orta Anadolu'nun Fatihleri*, İstanbul 2017, s. 76.

³⁹ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 48; Süryani Mikhail, *Chronique*, s. 188-189; benzer bir anlatım için bkz. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 342-343.

⁴⁰ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 48; Süryani Mikhail, *Chronique*, s. 188; Abû'l-Farac, II, s. 342. Malatya'ya vali tayini konusunda ayrıca bkz. Kesik, a.g.e., s. 98-99, 118.

hâkimi Gabriel'in kızıyla evlenip, onunla akrabalık tesis ederek nüfuzunu güçlendirmeye çalıştığı görülür.⁴¹

1086 senesinde Sultan Melikşah, Bozan kumandasında bir orduyu Barsama'nın⁴² elinde bulunan Urfa'nın fethiyle görevlendirmiş, üç ay kadar süren bir kuşatmanın ardından 1087 yılının Mart-Nisan aylarında şehir Türkler tarafından teslim alınmıştır.⁴³ Melikşah, gösterdiği başarının bir hediyesi olarak şehri Bozan'a bırakmış, Bozan ise Sâlâr Huluh adlı bir kumandanını buraya idareci olarak atamıştır.⁴⁴ Ancak Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucu hükümdarı Tâcüddevle Tutuş (1079-1095), Melikşah'ın 1092 yılındaki ölümünün ardından giriştiği taht mücadelesinde kendisini desteklemeyen Bozan'ı öldürtüp, Urfa ve Harran'ı ele geçirdikten sonra Urfa'nın idaresini Ermeni asıllı Theodore'a (Toros) vermiştir (1094).⁴⁵ Sonrasında bir Türk garnizonunu da şehirde kontrolü sağlamak ve düzeni tesis etmek için Urfa Kalesi'ne konuşlandırıp buradan ayrılmıştır.⁴⁶

Tam olarak tarihini bilmediğimiz, pek muhtemelen bu yıllarda bastırılmış olduğu kurşun bir mühründe Malatya hâkimi Gabriel'in mühürlerinde olduğu gibi Urfa'nın yeni valisi Theodore'un Bizans imparatoru Alexius I. Komnenus'un (1081-1118) kendisine verdiği *kouropalatēs* (κουροπαλάτης)⁴⁷ unvanı ile birlikte, İslâm dünyasına ait *emir* (أمير) unvanını da kullandığı görülmektedir (Şekil 4):

Ön Yüz: St. Theodore'un ayakta duran bir figürü.

Arka Yüz: ΚΕ Ρ,Θ, / ΘΕΟΔΩΡ, / ΑΜΗΡΑ Σ / ΚΥΡΟΠΑ, / ΤΟ ΧΕΤ -

Κύριε βοήθει / Θεοδώρω / ἀμῆρᾱς / καὶ χουροπαλάτη / το Χέτουμ (Efendi Yardım Et, Theodore Emir ve Kouroplatēs, Hetoum).⁴⁸

⁴¹ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 187.

⁴² Bu kişi yukarıda bahsedildiği üzere Philaretos'un Melikşah'a yaptığı ziyareti fırsat bilerek şehre el koymuştu.

⁴³ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 173; Turan, a.g.e., s. 207; Ersan, a.g.e., s. 51.

⁴⁴ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 173.

⁴⁵ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 183; Ersan, a.g.e., s. 52;

⁴⁶ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 183; Ersan, a.g.e., s. 52.

⁴⁷ Smbat Saparapet, yazmış olduğu kroniğinde onu özellikle *kouropalates* unvanıyla anar. Bkz. Smbat Saparapet, *Smbat Sparapet's Chronicle*, İngilizce trc. Robert Bedrosian, New Jersey 2005, s. 46-47 (g98). Yine Süryani Mikhail aynı şekilde bu unvana vurgu yapar. Bkz. Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 46; Süryani Mikhail, *Chronique*, s. 187.

⁴⁸ Mühür için bkz. Cheynet, *Sceaux de la collection Zacos*, s. 67-68, no. 34.

Şekil 4 Theodore Hetum'un (Toros), *Emir ve Kouropalates* Unvanları Taşıyan Kurşun Mührü. <https://leunumismatik.com/en/lot/15/1363> (Erişim: 10.05.2020)

Tutuş'un vefatıyla birlikte (1095) Theodore'un Türk idaresinden kurtulmak için faaliyetlere giriştiği görülür. Öncelikle şehrin surlarını yeniden inşa etmeye başlayan Theodore, Tutuş tarafından yerleştirilmiş bir Türk garnizonunun ve Ermeni müfrezesinin bulunduğu Maniag (Maniaré) adlı iç kaleyi şehirden ayırmak için tahkimatlar yapmış, yirmi beş adet de kule inşa ettirmiştir.⁴⁹ Bu gelişmeler üzerine önce Artukoğlu Sökmen ve Samsat emîri Balduk, ardından Halep Selçuklu meliki Rıdvân bin Tutuş (1095-1113) ve Antakya valisi Yağısıyan (ö. 1098), Urfa üzerine yürümüşlerse de şehri ele geçirememişlerdir. İç kaleye yerleştirilen Türk askerleri de buradan ayrılmak zorunda kalmış, neticede Theodore 1095 senesinde Urfa'ya tamamen hâkim olmayı başarmıştır.⁵⁰

Theodore'un Urfa hâkimiyeti pek de uzun sürmeyecektir. 1096 yılında başlayan I. Haçlı Seferi Urfa'nın ve dolayısıyla Theodore'un bu şehir üzerindeki hâkimiyetini olumsuz olarak etkilemiş ve Haçlı reisi I. Baudouin de Bourg 6 Şubat 1098 tarihinde şehre girmiştir. Halk, I. Baudouin kumandasındaki Haçlı birliğini sevinçle karşılarken, şehrin hâkimi Theodore ise haklı bir endişeyle yaşanan gelişmeleri izlemekte, akıbetini beklemektedir. Kısa bir süre sonra I. Baudouin tarafından organize edilen bir suikastla karşı karşıya kalan Theodore, kaleyi Haçlılara teslim etmek zorunda kalmıştır.⁵¹ Ancak bu da hayatını kurtarmasına yeterli olmamış, galeyana gelen halk tarafından vahşice öldürülmüş, ayaklarına bir ip bağlanarak ölüsü sokaklarda sürüklenmiştir. Tüm

⁴⁹ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 184; Ersan, a.g.e., s. 52-53.

⁵⁰ Ersan, a.g.e., s. 53; Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 185-186. Smbat, *Chronicle*, s. 46-47 (g98).

⁵¹ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 194-195; Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 46; Anonim Süryani *Vekayinamesi*, s. 10-11.

bu gelişmelerin sonucunda şehir tamamen I. Baudouin'in olmuş ve burada Urfa Haçlı Kontluğu kurulmuştur (10 Mart 1098).⁵²

SONUÇ

Çalışmamızda konu aldığımız Malatya, Maraş ve Urfa sahasında var olma çabası veren bu üç figürün de izlediği politikalar, siyasi stratejileri ve de akıbetleri birbirleriyle büyük benzerlikler göstermektedir. Bölgenin eski sahibi Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki otoritesini büyük oranda yitirmesi Philaretos Brachamios'u bölgede güçlü bir figür olarak ön plana çıkarsa da, XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Selçukluların bu bölgede izlediği fetih siyaseti onu çok zor durumda bırakmıştır. Bizans sarayının, gerek Malazgirt Zaferi öncesi gerekse sonrasında Türk ilerleyişi karşısında Philaretos'u bir kalkan olarak kullanmayı denemişlerdir. Ancak, o Bizans'ın düştüğü müşkül durumu kendi lehine fırsata çevirmenin yollarını aramaktan geri durmayacaktır. Bölgede faaliyet gösteren diğer iki Ermeni asıllı yönetici Gabriel (Khoril) ve Theodore Hetoum (Toros) da değişen güç dengeleri arasında bir şekilde sahip oldukları toprakları korumaya çalışmışlardır. Onların devrinde bölgede Batı'dan gelen yeni bir güç daha belirecek, bu güç, yani Haçlılar bölgede kartların tekrar karılmasına sebep olacaktır. Bu sefer Gabriel ve Theodore şehirleri Malatya ve Urfa'yı korumak için Bizans ve Selçukluların yanında, Haçlı komutanlarıyla da uzlaşma zemini aramak zorunda kalacaklardır. Nihayetinde, yukarıda belirttiğimiz üzere Bizans İmparatorluğu bölgedeki nüfuzunu tamamen kaybedecek, Malatya Danişmendli Türkmenlerinin, Urfa ise Haçlıların eline geçecektir.

Gerek devrin yazılı kaynaklarında, gerekse önemli tarihi belge niteliği taşıyan kurşun mühürlerin üzerindeki yazılarda bu yerel yöneticilerin Bizans, Selçuklu ve Haçlılarla iletişim kurma çabalarını, denge siyaseti ile ömürlerini uzatma girişimlerini açıkça görmek mümkündür. Philaretos'un İslâm'a ihtidası, Gabriel ve Theodore'un mühürlerinde *emir* unvanı kullanması bu gerekçelerle açıklanabilir. Diğer taraftan Cheynet'in de belirttiği gibi, mühürler üzerindeki ifadeler Bizans sarayının eski memurları Gabriel ve Theodore'un Selçuklular ve

⁵² Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 195; Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 46; Anonim Süryani *Vekayinamesi*, s. 11-12; Ersan, a.g.e., s. 55.

Bizans'a gösterdiği "çifte sadakati" kabul etmek zorunda kaldığı şeklinde de yorumlanabilir.⁵³

⁵³ Jean-Claude Cheynet, "Official Power and Non-official Power", *Fifty Years of Prosopography, The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond*, ed. Averil Cameron, Oxford-New York 2003, s. 151.

KAYNAKÇA

- Anna Komnena, *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexias Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası*, Türkçe trc. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.
- Anonim *Süryani Vekayinamesi, I. Ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, Türkçe trc. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2005.
- Azımî, *Tarih, Azımî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, Türkçe trc.. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Baskıcı, Murat, "Bizans'ta İmparatorluk Kurumu", *Cevat Geray'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara 2001, s. 245-250.
- Beihammer, Alexander D., "Defection across the Border of Islam and Christianity: Apostasy and Cross-Cultural Interaction in Byzantine-Seljuk Relation", *the Speculum* 86, 2011, s. 597-651.
- Bury, J. B., *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of Kletorologion of Philotheos*, London 1911.
- Cheyne, Jean-Claude, "Les Brachamioi", *Études Prosopographiques*, ed. J. C. Cheyne and J. F. Vannier, Publications de la Sorbonne, Paris 1986, s. 377-412.
- Cheyne, Jean-Claude, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France): se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantine*, Bibliothèque nationale, Paris 2001.
- Cheyne, Jean-Claude, "Official Power and Non-official Power", *Fifty Years of Prosopography, The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond*, ed. Averil Cameron, Oxford University Press, Oxford-New York 2003, s. 137-151.
- Dadoyan, Setab B., *The Armenians in the Medieval Islamic World, Paradigms on Interaction Seventh to Fourteenth Centuries*, II, Transaction Publishers, New Brunswick-London 2013.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- Duri, A. A., "Amîr", *EP*, C. I, s. 439.
- Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Fulcherius of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, ed. Harold S. Fink, İngilizce trc. Frances Rita Ryan, University of Tennessee Press, Knoxville 1969.
- Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi I*, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Hodgson, Natasha, "Conflict and Cohabitation: Marriage and Diplomacy Between Latins and Cilician Armenians", *The Crusades and the Near East: Cultural Histories*, ed. Conor Costick, Routledge, London-New York 2011, s. 83-106.

- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 8, Türkçe trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özeydin, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.
- İbnü'l-Kalânîsî, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (436-500/1044/45-1106/07)", Türkçe trc. Ali Sevim, *Belgeler*, XXIX/33 (Ankara 2008), s. 1-42.
- Karakök, Tunay, "Malazgirt Sonrası Maraş'ta Bir Ermeni Asıllı Bizans Ordu Komutanı, Philaretos Brachamios", *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu (17-19 Kasım 2016- Kahramanmaraş) Bildiri Kitabı*, Kahramanmaraş 2017, s. 144-152.
- Kesik, Muharrem, *Dânişmendliler (1085-1178), Orta Anadolu'nun Fatihleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- Michael Attaleiates, *The History*, İngilizce trc. Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis, Dumbarton Oaks medieval Library, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts)-London, 2012.
- Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937.
- Oikonomides, Nicolas, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Centre national de la recherche scientifique, Paris 1972.
- Oikonomidès. Nicolas, *A Collection of Dated Byzantine Seals*. Dumbarton Oaks Research Library, Washington D.C. 1986.
- Özeydin, Abdülkerim, "Dânişmendliler", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 469-474.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi, I*, Türkçe trc. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Seibt, Werner, "Philaretos Brachamios-General, Rebell, Vassall?", *Captain and Scholar, Papers in Memory of Demetrios I. Polemis*, ed. E. Chrysos and E. Zachariadou, Kaireios Bibliothek, Andros 2009, s. 267-280.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Smbat Sparapet, *Smbat Sparapet's Chronicle*, İngilizce trc. Robert Bedrosian, New Jersey 2005.
- Süryani Mikhail, *Vekayinâme, II*, (TTK'nda Basılmamış Nüsha), Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1944.
- Süryani Mikhail, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antiche (1166-1199)*. ed. ve Fransızca trc. J-P. Chabot. vol. III, Ernest Leroux, Paris 1905.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyâsi Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.
- Urfalı Mateos, *Vekayinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162)*, Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Yarnley, C. J. "Philaretos: Armenian Bandit or Byzantine General?" *Revue des études arméniennes* 9 (1972), s. 331-53.

Zacos, George, *Byzantine Lead Seals*, ed. by John W. Nesbitt, II, Benteli, Berne 1984.

Web sayfaları:

<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5670/view> (Erişim:
10.05.2020)

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3579&lot=1883> (Erişim: 10.05.2020)

<https://leunumismatik.com/en/lot/15/1363> (Erişim: 10.05.2020)

FÂTİMÎ ORDUSUNDA TÜRK UNSURU*

TURKISH ELEMENT IN THE FATIMID ARMY

Yunus Emre AYDIN**

Öz

Fâtımîler 909 yılında Mağrib'de kurulmuş Şi'anın İsmâîlîyye fırkasına mensup bir mezhep devletidir. Başlangıçta askerî ihtiyaçlarını kurulduğu coğrafyanın bir sonucu olarak Berberî kabilelerden sağlamışlardır. 969 yılında Mısır'ın alınmasıyla birlikte orduya Türk, Arap, Sudan ve Ermeni menşei askerler de eklenmiştir. Türkler, Fâtımî ordusunda ilk olarak Mısır'ın fethini takip eden süreçte Muiz-lidîmillâh (953-975) zamanında istihdam edilmişlerdir. Bununla birlikte onların Fâtımî ordusu içindeki yükselişleri bir sonraki halife el-Azîz-billâh (975-996) zamanında olmuştur. Adı geçen halife, Suriye'de meydana gelen savaşlarda Türklerin muharebe becerilerini ve Mağrib'ten gelen askerlerin yetersizliklerini görmüştü. Bunun sonucu olarak da orduda Türklerin nüfuzu artmış ve Türkler önemli mevkilere getirilmişlerdir. Türklerin söz konusu yükselişleri Mısır'da bir Türk-Mağrib çekişmesine yol açmıştır. Halife el-Azîz'in ölümünden sonra üstünlük bir ara Kutâme kabilesi merkezli Mağribîlere geçse de akabinde durum dengelenmiştir. İlerleyen yıllarda ordudaki etnik çekişme siyasî olarak da kullanılmıştır. Halife el-Mustansır (1036-1094) döneminde Mağribîlerin sayısının azalması Türk-Mağrib çatışmasını tamamen ortadan kaldırmıştır. Ancak yine bu dönemde orduda istihdam edilen Zenci kölelerin sayısının artması ve bunların Türklere karşı kullanılması Mısır'da yeni çatışmalara sebep olmuştur. Türklerin kesin galibiyetle çıktığı bu mücadelelerde Mısır'da istikrar kaybolmuş, coğrafya harap olmuş ve etkinlik tamamıyla Türklerin eline geçmiştir. Türklerin Mısır'daki bu üstün durumu Ermeni kökenli Bedr el-Cemâli'nin (1073-1094) vezir olmasına kadar devam etmiştir. Bu zat göreve gelince Türk

* Bu makale, 19-21 Nisan 2018 tarihleri arasında Yeditepe Üniversitesi'nin düzenlediği I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumunda sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.
** Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/Türkiye
yunusemre.aydin@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2111-4018>

komutanları ve askeri birlikleri ortadan kaldırmıştır. Bu tarihten itibaren ise Fâtîmî ordusunda Türk etkisi minimize edilmiş ve ordu Ermeni, Arap ve Sudanlı askerlerden oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Fâtîmîler, Ordu, Türkler

•

Abstract

The Fatimid was an Ismaili Shia Islamic caliphate which emerged Maghrib (Northern Africa) in 909. The army of the Fatimids was composed from Berberian tribes in its beginnings due to its geographical situation. But after the conquest of Egypt in 969, along with Berberians other subjects of Turkish, Arab, Sudanese and Armenian origins began to be incorporated. The Turks were deployed in the Fatimid Army after the conquest of Egypt during the reign of al-Mu'izz li-din Allah (953-975). Despite of their deployment they were not given high ranks. The rise of the Turks among the Fatimids was in the next caliph al-Azîz bi'llah (975-996). The caliph realized the military abilities of Turkish troops and the inadequacy of Berberian troops during the Syrian Campaign. Consequently, the influence of Turkish troops in the Fatimid Army increased thus began to bring higher ranks. This situation brought conflicts between Berberian and Turks. After the death of the Caliph al-Aziz, although the superiority was passed to the Maghrib people based in the Kutama tribe, then the situation was balanced. In the upcoming years the ethnic confrontation in the army was also used as a political too. In the reign of Caliph al-Mustansir, (1036-1094) the Turkish-Berberian conflict came to an end due to decrease member of the Berberians. However, during this period, the increase in the number of Sudanese slaves employed in the army and their use against the Turks caused new conflicts in Egypt. This confrontation led to instability in Egypt and had a great negative impact in the region, but the end the Turks came victorious and put Egypt under their influence. The superiority of the Turkish troops continued till the Vizierate of Badr al-Djamali (1073-1094) who was of Armenian origin. Following this, the Turkish influence in the Fatimid Army was minimized and the army began to be filled with Armenian, Arab and Sudanese soldiers.

•

Keywords

Fatimids, Army, The Turks

GİRİŞ

Fâtımî Devleti, bir milletin veya bir arada bulunan insan topluluklarının güçlenip kurduğu bir siyasî teşekkül değildir. Bilakis her zaman için aslî nüfusun içinde oldukça azınlıkta kalmış İsmâilî mezhep daîlerinin yaptığı gizli propagandaların neticesinde Berberî Kutâme kabilesinin elde edilmesi ve bunların çabalarıyla kurulmuş bir devlettir¹. Bundan mütevellit millî kimliği bulunmamakla beraber çeşitli milletlerin oluşturduğu kozmopolit bir teşekküldür. Devletin Mağrib coğrafyasında kurulduğu için ahali genellikle Berberî kökenli kişilerden oluşmaktaydı. Bunların dışında az da olsa Arap unsuru mevcuttu. Ağırlıklı nüfusun bir gereği olarak askerî unsurlar daha çok Berberî kökenlilerden teşkil edilmişti.

Kutâme kabilesi, Ebû Abdullah eş-Şî'nin (ö.298/911) başarılı daveti sonucunda mezhebe kazandırılmış ve onun önderliğinde gerçekleşen teşkilatlanmalarının akabinde Fâtımî Devleti kurulmuştur. Bu sebepten ötürü söz konusu kabilenin üyeleri devlet içerisinde önemli yerlere getirilmiş ve çeşitli idarî görevler de kendilerine tevdi edilmiştir. İlerleyen dönem içerisinde Kutâme kabilesinin yanında Sanhâce, Züveyle, Musâdeme ve Burkiyye gibi kabileler de Fâtımî ordusuna dâhil edilmiştir². Berberî kabilelerin dışında az sayıda Arap ve Sakâlibe de ilk dönem Fâtımî ordusunda yer almışlardır.

Bahsi geçen unsurlardan teşekkül eden Fâtımî ordusu zaman içerisinde bütün Kuzey Afrika'ya hâkim olarak dikkatini Mısır'a çevirmişti. Her ne kadar ilk halife Ubeydullah el-Mehdî döneminden itibaren Mısır'ı almak için girişimler olmuşsa da söz konusu hareketler buradaki Türk valiler ve komutanlar tarafından engellenmişti. Ancak İhşîdîlerin, el-Muiz döneminde zayıflamasıyla Mısır'da istikrar bozulmuş ve durumu fırsat bilen halife, Slav kökenli ünlü komutan Cevher es-Sıkkîlî'yi³ büyük bir orduyla Mısır'a göndermişti. Neticede

¹ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bizikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, C. II, Thk. Muhammed Zeynuhum-Medîhatü'ş-Şarkâvî, Kahire 1997, s. 32; Yaacov Lev, *State And Society in Fatimid Egypt*, Leiden 1991, s.81-82; Tfs. İçin. Bkz.: Yunus Emre Aydın, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'te Fâtîmi-Kutâme İlişkileri (762 - 972)", *Anasay*, III, Erzurum 2018, s. 79-99.

² Yaacov Lev, "Army, Regime And Society In Fatimid Egypt 358-487/968-1094", *International Journal of Middle East Studies*, XIX/3, Ağustos 1987, s.338-340; Muhammed Abdullah Sâlim Amâyire, *el-Ceyşü'l-Fâtımî 297-567 H./ 909-1171 M.*, Ammân 2009. s. 55-68.

³ Slav kökenli ve Sekâlibe asıllı olan Cevher, Sicilya'da doğduğu için es-Sıkkîlî ve Abdu'r-Rûmî gibi nisbeler ile anılmıştır. Tfs. İçin bkz. Ali İbrahim Hasan, *Târîhu Cevher es-Sıkkîlî Kâid el-Muiz li-*

adı geçen komutan 969 yılında İhşîdîler Devleti'ne son verip Mısır'ı Fâtîmî egemenliğine sokmuştu.

Mısır'ın zaptı ile birlikte Fâtîmîler, Ortadoğu'ya ve İslam dünyasına daha fazla müdahale etmek imkânına sahip olmuşlardır. Ancak devletin askerî teşkilatının Mağrib standartlarında olması ve bu yeni coğrafyadaki yetersizliği çok geçmeden anlaşılmıştır. Bu sebepten ötürü Fâtîmîler, Mısır'a yerleşmelerinden itibaren eski geleneklerini muhafaza etseler de birtakım yenilikler yapma ihtiyacını hissetmişlerdir. Söz konusu yeniliklerden bir kısmı da orduda gerçekleşmiştir. Buna göre Mağriblilerin yanı sıra diğer milletlerden askerler de Fâtîmî ordusunda istihdam edilmeye başlanmıştır. Ancak bu durum etnik çekişmeleri de beraberinde getirmiştir. Öyle ki devletin ağırlık merkezinin Mısır'a kaymasından sonra başlayan söz konusu çatışmalar Bedr el-Cemâlî'nin 1073 senesinde vezâret makamına gelmesine kadar devam etmiştir.

Bu çalışmada Türklerin, Fâtîmî ordusuna girişleri ve ordu içindeki yükselişlerine değinilmiş akabinde başlayan etnik mücadelelerdeki rol ve konumları anlatılmaya çalışılmıştır.

Fâtîmî Ordusunda Türkler

1- Türklerin Fâtîmî Ordusuna Girmeleri

Fâtîmî Devleti, Mısır'a intikalden sonra coğrafyanın getirdiği bir zorunluluk olarak daha kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Bu sebepten dolayı içlerinde Türklerin de yer aldığı farklı etnik unsurları bürokrasi ve orduda istihdam etmeye başlamıştır.

Türkler, İslâm Devleti'nde ilk defa Emevîler döneminde orduda görev almaya başlamışlardır. Akabinde iktidarı devralan Abbâsîler, Türk asker sayısını arttırmış ve onları daha önemli mevkilere getirmişlerdir. Abbâsî ordusunda ilk defa Halife el-Me'mûn zamanında bu halifenin kardeşi el-Mutasım'ın komuta ettiği bir orduda 4000 kişi olarak bulunmuşlar ve Zût İsyanının bastırılmasında önemli görevler üstlenmişlerdir⁴. Daha sonra el-Mutasım döneminden itibaren devlet kademelerinde hızla yükselen Türkler, devlet içerisindeki askerî ve idarî makamları ellerine geçirmişlerdir. Merkezdeki Emirü'l-ümeraların nüfuzu, Mısır'daki Tolunoğulları ve İhşîdîler devletlerin varlığı bunun en açık örnekleridir. İşte bu sebepten ötürü Fâtîmîlerin, Mısır'da Türkler ile irtibat halinde olması kaçınılmaz hale gelmiştir.

dînillah el-Fâtîmî, Kahire 1963, s. 3; Ramazan Şeşen, "Cevher es-Sıkkî", *DîA*, C.VII, İstanbul, 1993, 456-457.

⁴ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2013, s. 46.

Fâtımîler, Mısır'a gelişlerinde ciddi bir direniş ile karşılaşmamışlardı. Ancak bazı İhşîdî ve Kâfurî askerlerin mahallî savunmaları söz konusuydu. Neticede yapılan çarpışmalarda Cevher es-Sıkkîlî bu savunmaları rahat bir şekilde kırmıştı⁵. Mücadeleyi kaybeden Türk birlikleri de Suriye'ye çekilmişlerdi⁶. Bahsi geçen olaylar dışında kalan askerler ve emîrlere ise Fâtımî hâkimiyetini kabul etmeyi tercih etmişlerdi. İlk etapta 5000 kişilik bir Türk süvari birliği Fâtımîlerin hizmetine girmiş ve böylelikle Türkler, Fâtımî ordularında görev almaya başlamışlardı. Ancak bunlar, Halife el-Muiz (ö.365/975) döneminde çok etkin olmayıp birkaç askerî harekâta katılmakla yetinmişlerdi⁷.

Fâtımîler Devleti, Mısır ile Suriye'yi rahat bir şekilde kontrol altına alsada bunlardan ikincisinde istikrar ve otoriteyi tam olarak sağlayamamışlardı. Zira Suriye'deki yerel unsurlar ve Karmatî birlikleri sürekli şekilde tertip ettikleri saldırılarla Mısır'ı dahi tehdit edebilecek durumda idiler.

Ancak el-Muiz döneminde bu saldırılar başarılı bir şekilde izâle edilmişti. Suriye'de karışıklık devam ederken Bağdat'ta da birtakım sıkıntılar yaşanmaktaydı. Türkler ve Deylemliler arasında çıkan sorunların neticesinde Büveyhî hanedanından Muizzü'd-Devle'nin şihnesi olan Alptekin yanındaki birliklerle Bağdat'ı terk etmişti⁸. Alptekin şehirden ayrıldıktan sonra halkınun Mağribli idareciler ile sorunlar yaşadığı Dımaşk önlerine gelmişti. Onu, Fâtımîlere karşı bir fırsat olarak gören Dımaşk halkı şehri kendisine teslim etme sözü vermişti. Gelişen olaylar neticesinde buradaki Fâtımî valisi Reyvân el-Hâdim şehri terk etmiş ve Dımaşk, Alptekin'in eline geçmişti. Adı geçen kumandan şehirdeki hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan hemen sonra Fâtımî Halifesi el-Muiz'e bir mektup yazmış ve kendisine bağlı olduğunu bildirmişti. Onun bu hamlesi elbette Mısır'dan gelebilecek bir tehlikeyi önlemek içindi. Zira her ne kadar Fâtımîler ile arayı iyi tutmaya çalışsa da hutbeyi tekrar Abbâsîler adına okutmaya başlamıştı. el-Muiz de mukabil bir hamlede bulunarak valiliğini onaylamak üzere onu, Mısır'a davet etmişti. Ancak Alptekin bunun bir tuzak

⁵ İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Düvel el-Munkatîa*, Thk. Andre Ferre, Kahire 1972, s. 23; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'-Zamân*, C. I, Thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1978, s. 378.

⁶ el-Antakî, *Târîh Antakî*, Thk. Ömer Abdu's-Selâm Tedmürî, Trablus 1990, s. 131-132; Makrîzî, *İttiâz el-Hunefâ bihbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımîyyîn el-Hulefâ*, C. III, Thk. Muhammed Hilmi- Muhammed Ahmed, Kahire 1996, s. 117-118; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara 2018, s. 182.

⁷ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, Ankara 2009, s. 60-61.

⁸ İbn Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dımaşk*, Beyrut 1908, s. 11; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 65-66.

olabileceğini düşündüğünden davete icabet etmemiştir⁹. Alınan olumsuz yanıt üzerine Kahire’de Dımaşk üzerine gitmek için hazırlıkları başlamış ancak halifenin ölümü üzerine sefer askıya alınmıştır¹⁰.

Öte yandan Alptekin, Dımaşk’da otoritesini güçlendirmesinin akabinde Fâtımî topraklarına akınlar düzenlemeye başlamıştı. Ayrıca Suriye’de bulunan Fâtımî muhalifleri sayesinde kendisine birçok doğal müttefik bulmuştu. Bu sıralarda Suriye’ye sefer yapan Bizans imparatoru İonnes Çimiskes de Kuzey Suriye’de Fâtımîlerin ele geçirdiği bazı yerleri istila etmiş, Alptekin ile Dımaşk üzerinde vergi ve tabiiyet konusunda anlaşmıştı¹¹.

Mısır’da ise yeni halife el-Azîz, tahta geçince ilk işi Suriye ve Alptekin meselesi üzerinde çalışmak olmuştu. Bu konuda ciddi hazırlık yapan halife, babasının azlettiği Cevher es-Sıkkılı’yı tekrar ordu komutanı yapıp Dımaşk’a yollamıştı. Cevher, şehri kuşattıysa da başarı sağlayamamıştı. Çünkü kuşatma uzayınca Alptekin, Karmatîler ile ittifak yapmış ve onları Bahreyn ve Ahsa’dan Suriye’ye davet etmişti. Buna olumlu yanıt veren Hasan b. Ahmed el-Karmatî hızla Suriye’ye gelmişti. Karmatîlerin geldiğini haber alan Cevher de apar topar kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kalmıştı. Alptekin ise Karmatîler ve Araplarla birleşerek Cevher’i takip etmiş ve Remle’de ona yetmişlerdi¹². Burada gerçekleşen çatışmalarda direnemeyen Fâtımî komutanı Askalan’a çekilmişti¹³. Müttefikler de vakit geçirmeksizin onu burada kuşatmışlardı. bir sene üç ay süren kuşatmada Askalan’da direnme gücü kalmayan Cevher, nihayetinde muhataplarından aman istemek zorunda kalmıştı. Buna göre Askalan dâhil Fâtımîlerin elinde olan bütün Suriye topraklarını Alptekin’e verilmişti. Söz konusu yerlerde hutbenin ise Fâtımî halifesi adına okutulması karara bağlanmıştı. Ayrıca Askalan’dan çıkan Fâtımî kuvvetlerinin, barışın bir göstergesi olarak Alptekin’in kılıcı ve Karmatî liderinin mızrağı altından geçmesi istenmiştir. Karmatî liderinin gönülsüzlüğüne karşın Alptekin sözünden dönmemiş ve Fâtımî kuvvetlerinin şehirden çıkmasına izin vermiştir¹⁴.

⁹ Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 96; Çelik, a.g.e., s. 216.

¹⁰ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 94-96.

¹¹ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 13; Devâdârî, *Kenz ed-Dürer ve Câmi’ el-Gurer*, C. VI, Thk. Selahaddin el-Müneccid, Kahire 1961, s. 170; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 2015, s. 274-275; Muhâsene, a.g.e., s. 98-99; Yazılıtaş, *Türkler*, s.67; Çelik, a.g.e., s. 219.

¹² Antakî, a.g.e., s. 179; Muhâsene, a.g.e., s.100; Yazılıtaş, *Türkler*, s.69-70.

¹³ Makrîzî bu mücadelelerde 4000 Mağrib kökenli askerin öldürüldüğünü söylemektedir. Tfs. için bkz. Makrîzî, *İttiâz*, C. I, 238-239.

¹⁴ Antakî, a.g.e., s. 180; İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 13-18; İbn Zâfir, a.g.e., s. 31; Makrîzî, *İttiâz*, C. I, 241; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 67; Muhâsene, a.g.e., s. 101; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 70-71; Çelik, a.g.e., s. 230.

Cevher es-Sıkillî, her ne kadar orduyu kurtarsa da seferi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu yüzden de Suriye'deki birçok şehir Fâtımî hâkimiyetinden çıkmıştı. Ayrıca anlaşmada geçen -Askalan kapısından Alptekin'in kılıcı ve Hasan b. Ahmed el-Karmatî'nin mızrağı altından geçmek- maddesi Fâtımîler için oldukça gurur kırıcı bir durumdu. Barış yapılıncaya Fâtımî ordusu sağ salim Kahire'ye ulaşmıştı. Halife Azîz, olanları öğrenince mağlubiyetten sorumlu tuttuğu Cevher'e kin beslemeye başlamıştı¹⁵.

Yaşanılan hezimet Mağriblilerin askerî alandaki yetersizliklerini bir kez daha göstermişti. Buna mukabil yeni arayışlara giren halife, birtakım değişiklikler yapıp Fâtımî ordusunu Suriye'de üstün duruma geçirmeyi arzuluyordu¹⁶. Ancak Alptekin bertaraf edilmeden böyle bir durum söz konusu olamazdı. Durumun aciliyeti ve Cevher'in tavsiyesi üzerine halife, bizzat sefere çıkmayı düşünüp ciddi bir hazırlık yapmıştı¹⁷. Öte yandan Alptekin, her ne kadar halifeye düşmanlık etse de yapılan savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar ile el-Azîz'in ilgisini çekmeyi başarmıştı. Taraflar arasında yapılan mektuplaşmalar barış için yeterli olmayınca Fâtımî halifesi kalabalık bir orduyla Suriye'ye yönelmişti. İki taraf arasında başlayan savaşta Alptekin bütün çabasına rağmen halifenin kalabalık ordusu karşısında tutunamayarak geri çekilmişti. Savaş esnasında el-Azîz, Alptekin'e olan ilgisini belli etmiş ve Cevher'den onu kendisine göstermesini istemişti. Cevher de Alptekin'i halifeye göstermişti. Alptekin'in savaş meydanındaki mücadelesi, orduya müdahaleleri ve taktiksel hamlelerini gören halife, tekrar onu hizmetine almak istemişti¹⁸. Alptekin ise buna yanaşmamış ancak geri çekilirken esir edilmişti¹⁹. Böylece Fâtımîler çetin bir düşmandan kurtulmuşlardı. Fâtımî ordugâhında herkes Alptekin'in esir edilmesine çok sevinmiş ve aralarında nasıl idam edileceği dahi tartışılmaya başlanmıştı. Ancak sanılanın aksine halife, onu idam etmediği gibi hizmetine almıştı. Hatta Alptekin için kendisine yakın bir çadır kurdurmuş ve kendisini hacibleri arasına katmıştı²⁰. Adamlarını da tekrar kendi emrine vermişti. Beklemediği bir şekilde lütufla karşılaşan Alptekin de halifeden özür dilemişti.

¹⁵ Makrîzî, *İttiâz*, C. I, 242.

¹⁶ Çelik, a.g.e., s. 232.

¹⁷ Devâdârî, a.g.e., C. VI, s. 180.

¹⁸ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 18-19; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 72.

¹⁹ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 19; Zehebî, *Târîh el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr el-Alâm*, C. VIII, Thk. Beşâr Avvâd, Beyrut 2003, s. 189; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 96-97; Çelik, a.g.e., s. 231.

²⁰ Antakî, a.g.e., s. 182-181; Zehebî, a.g.e., C. VIII, 189-190.

Bu andan itibaren hayatının sonuna kadar Fâtımî Devleti'ne hizmet eden Alptekin, Kahire'de vefat etmişti²¹. O, zamanla halifenin en yakın adamlarından biri olmuş, bu durum ise diğer devlet adamlarının kıskançlığına sebebiyet vermişti²². Fâtımî Devleti'nde uzun yıllar devam edecek bir çekişmenin de ilk tohumları böylelikle atılmıştı.

Suriye'de meydana gelen mücadelelerde kendisini açık şekilde gösteren Türk askerlerinin mahareti karşısında halife orduda revizyona gitmeye karar vermiştir. Böylece Türkler aslı bir unsur olarak Fâtımî ordusuna girmişlerdir²³. Halife el-Mustansır döneminde Bedr el-Cemâlî'nin vezârete gelmesine kadar sürecek bu periyotta Türkler idarî ve askerî sahada etkin rol oynamışlardır.

2- Asli Unsur Olarak Türkler

el-Azîz döneminde ordudaki Türk asker sayısı arttırılmasıyla birlikte *el-Etrâkü'l-Müstenî'ün* adı altında bir sınıf teşkil edilmişti²⁴. Kısa sürede devlet içinde yükselen Türkler, komutanlık, haciblik ve valilik gibi önemli görevlere getirilmişti. Onların bu denli yükselişi Kutâme merkezli Berberîleri geri plana düşürmüş, böylelikle etkisi uzun yıllar hissedilecek bir çatışmanın fitili de ateşlenmişti.

el-Azîz döneminde her ne kadar orduda Türkler ön plana çıksa da yönetim alanında Kutâmelilerin etkisi hala devam etmekteydi. Devlet içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan kabile, Mısır'da da belli bir imtiyaz sahibi idi. Dolayısıyla iktidara gelenler Mağribli olmayınca birtakım çekişme de beraberinde gelmekteydi. Nitekim Vezir Ya'kûb b. Killis (ö. 991) Berberîlerin etkisini kırmak için Türkler ile işbirliği yapma yoluna gitmişti. Türk desteğini alan vezir, ancak bu sayede makamını koruyabilmişti²⁵.

Fâtımîler, Alptekin meselesinin hallolmasıyla Suriye'yi tekrar egemenlikleri altına alsalar da Kuzey Suriye'de çatışmalar devam etmekteydi. Halife de genelde Halep üzerinde odaklanan söz konusu mücadelelerde Türk komutanları vazifelendirmişti. Bu sebeple Dımaşk'a genelde Türk valiler atamış ve Suriye'nin diğer şehirlerindeki Mağribli valilerin, Türk valilere destek olmasını istemişti. Bektekin et-Türkî²⁶, Bekçor et-Türkî²⁷ ve son olarak da Mengütekin²⁸, Halife el-

²¹ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 19-21; İbn Zâfir, a.g.e., s. 32; Makrîzî, İttiâz, C. I, 242-245; Muhâsene, a.g.e., s. 102; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 73-74.

²² Farhad Daftary, *İsmaililer - Tarihleri ve Öğretileri*, Trk. Trc. Ahmet Fethi, İstanbul 2017, s. 276.

²³ Lev, *State*, s. 84-85; Daftary, a.g.e., s. 283.

²⁴ Makrîzî, İttiâz, C. II, 10; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 64.

²⁵ Makrîzî, İttiâz, C. I, 261; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 103.

²⁶ Bu isim Makrîzî'de Beltekin olarak geçmektedir. Bkz. Makrîzî, İttiâz, C. I, 256; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 75-78.

Azîz döneminde Dımaşk valilikleri yapmış, söz konusu coğrafyada çeşitli başarılar kazanmışlardı. Bunlar arasından Mengütekin, Halep'i ele geçirecek konuma ulaşmıştı. Bizans imparatoru II. Basileios'un Suriye'ye üzerine gelmesi bu şehrin Fâtımîlerin eline geçmesini engellemişti²⁹.

2.1. el-Meşârika ve el-Megârîbe Çekişmesi

Fâtımîler Devleti'nin kuruluşundan itibaren nüfuzunu koruyan Kutâme kabilesinin liderliğindeki Mağribliler, Mısır'da yönetimde kendilerinden başkasının görevlendirilmesine pek sıcak bakıyorlardı. Vezir Ya'kûb b. Killis, söz konusu durumdan dolayı görev süreci boyunca Kutâmeliler ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Halife el-Azîz'in Türklere olan ilgisinin yanında vezirin de Kutâme'ye düşmanlığı devlet içerisinde başlayan etnik çekmeyi alevlendirmişti. Tek başına Mağribliler ile mücadele edemeyeceğini anlayan vezir, kendisine ittifak bulma işine girişmiş ve rakiplerine karşı böylelikle denge unsuru Türkleri yanına çekmeyi başarmıştı. Onları devlet içerisinde önemli mevkilerde görevlendiren İbn Killis, kızını da bir Türk komutan ile evlendirmişti³⁰.

Ordudaki etnik çekişme haliyle kutuplaşmayı beraberinde getirmişti. Buna göre doğu menşeli olan Türkler ve Deylemler *el-Meşârika*, Batı menşeli olan Mağribliler de *el-Megârîbe* adlı grupları ortaya çıkarmışlardı³¹. Bahsi konu hizipleşme devleti uzun yıllar meşgul ettiği gibi iktidar çekişmelerinde de koz olarak kullanılmıştı. Nüfuzu zayıflayan Kutâme kabilesi, halife ve vezire karşı kin beslemeye başlamıştı.

Fâtımîler içerisinde çekişmeler devam ederken ilk olarak Vezir İbn Killis'in ardından da Halife el-Azîz'in ölümü³² devlet yönetimindeki dengeleri tekrar değiştirmişti. Yeni halife el-Hâkim'in (996/1021) yaşının küçük olması Kutâmelilere eski nüfuzlarını kazanmak için aradıkları fırsatı vermişti. Bunlar ilk

²⁷ Esasında Halep'de hüküm süren Hamdanîlerin hizmetinde olan Bekçor yöneticilerle ihtilafa düşmüş ve kendi isteği ile Fâtımî hizmetine girmiştir. Bkz. Antakî, a.g.e., s. 200; Makrîzî, İttiâz, C. I, 259; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 78-86.

²⁸ Makrîzî, İttiâz, C. I, 259; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 86-96.

²⁹ Tfs. İçin bkz. İbn el-Adîm, *Zübdetü't-Taleb min Târîhi Haleb*, Thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut 1996, s. 105-108; Makrîzî, İttiâz, C. I, 285-287.

³⁰ Antakî, a.g.e., s. 290; Makrîzî, İttiâz, C. I, 271; Muhammed Hamdî Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâü fi'l-Asri'l-Fâtımî*, Kahire, 1970, s.173.

³¹ Münâvî, a.g.e., s. 173.

³² Antakî, a.g.e., s. 235; İbn Hammâdî, *Ahbâru Mülûki Benî Ubeyd*, Thk. Abdu'l-Halîm Uveys vd., Kahire H/1401, s. 94.

olarak halifeye bi'at etmeyerek gözdağı vermişlerdi. Devlet erkânının araya girmesiyle kabile mensupları bi'at etmiş ve sorun ciddi bir krize dönüşmeden çözülmüştü. Daha sonra kabile büyükleri, genç halifenin yanına gidip kendilerinden biri olan İbn Ammâr'ın *el-Vesâte (Haciplik)*³³ görevine gelmesini istemiş ve taleplerini zorla kabul ettirmişlerdi³⁴. Devlet dizginlerinin tekrar el-Megâribe yönetimine geçmesi, el-Meşârika grubunu tedirgin etmiş ve bir kısım Türk asker Mısır'ı terk ederek Suriye'ye gitmişti³⁵. Ardından yine Kutâme kabilesinden Cafer b. Fellâh önemli görevlere getirilmiş, hutbelerde Kutâmeliler övülmüş, en itibarlı Türk komutanı olan Dımaşk valisi Mengütekin de lanetlenmişti³⁶. Bütün bunlarla yetinmeyen Kutâmeliler, İbn Ammâr eliyle önemli görevlere kendi adamlarını atamıştı. Mağribli askerlerin maaşlarını yükseltilmiş, Türk ve Deylemlerin maaşlarını da düşürmüştü. Daha da ileri giden İbn Ammâr, saraydaki değerli şeyleri alıp kabile arasında pay etmişti³⁷. el-Megâribe grubu halifenin hal' ve katlini dahi düşünmüştü³⁸.

Mısır'da Mağriblilerin bu kadar ön plana çıkıp halifeyi dahi tehdit edecek konuma gelmeleri kendilerine yeni düşmanlar da edindirmişti. Halifenin vasisi Bercevân³⁹ orduyu ve devleti yöneten Kutâmelilerden kurtulmanın yollarını aramaya başlamıştı. Bu noktada iki kutba bölünen devlette Bercevân'ın doğal olarak Türklerin tarafına yanaşması tabii bir sonuçtu. Vakit kaybetmeden Türkler ile bir ittifak arayışına giren Bercevân, Dımaşk valisi Mengütekin'i ordusuyla birlikte Mısır'a davet etmişti. Mengütekin'e halifenin tehdit altında ve Türklerin de zor durumda olduğu bildirilmiş, o da hemen Mısır'a doğru hareket etmişti⁴⁰. Ancak İbn Ammâr, Bercevân'ın Türk hamlesini ve Mengütekin'in Mısır'a hareketini bir posta güvercini ile haber almıştı⁴¹. Hemen kabile büyüklerini toplamış ve içlerinden Süleyman b. Cafer b. Fellâh'ı Dımaşk valisi rütbesiyle Suriye'ye yollamıştı. Aynı zamanda kendisine iyi şekilde teçhiz edilmiş bir ordu da vermişti. İbn Ammâr'ın söz konusu planı aslında iyi kurgulanmıştı. Zira

³³ Bu görev Fâtımîler'de aynı zamanda vezirlik manasında da kullanılmaktaydı. Bkz. Münâvî, a.g.e., s. 40.

³⁴ Antakî, a.g.e., s. 237; Makrîzî, İttîâz, C. II, 4-6; Lev, *Army*, s. 344-345; Daftary, a.g.e., s. 283; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fî Mısır Tefsîru Cedîd*, Kahire 1992, s. 98; Çelik, a.g.e., s. 252.

³⁵ el-Ântakî, a.g.e., s. 238; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 92.

³⁶ Makrîzî, İttîâz, C. II, 8-9.

³⁷ Makrîzî, İttîâz, C. II, 9.

³⁸ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 45; Münâvî, a.g.e., s. 173; Çelik, a.g.e., s. 525.

³⁹ Bercevân hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdulkерim Özyayın, "Bercevân", *DİA*, C.V, İstanbul 1992, s. 483.

⁴⁰ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 45; Makrîzî, İttîâz, C. II, 10; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 93; Çelik, a.g.e., s. 253.

⁴¹ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 46; Yazılıtaş, *Türkler*, s.94.

Mısır'da her türlü yetkiyi ve gücü elinde bulunduran Kutâme kabilesi, bu sayede Türklerin hâkim olduğu Suriye'de üstün duruma geçebilecekti. Neticede iki ordu Askalan dışında karşı karşıya gelmiş, kendisine bağlı Arap birliklerin Süleyman'ın tarafına geçmesiyle mağlup olan Mengütekin, savaş alanından çekilse de sonra esir edilerek Mısır'a gönderilmişti⁴². Sanılanın aksine burada İbn Ammâr tarafından iyi bir şekilde karşılaşılan Türk komutan, ölene kadar devletin üst makamlarında kalmaya devam etmişti⁴³. Ölünce de cenaze namazı Halife el-Hâkim tarafından kıldırılmıştı⁴⁴.

İbn Ammâr, kurduğu plan sayesinde Suriye'nin de kontrolünü Türk vali ve komutanlardan aldığı gibi en güçlü Türk komutanı Mengütekin'i de bertaraf etmeyi başarmıştı. Ancak bu planın getirisi olduğu gibi götürüsü de vardı. Zira Mısır'daki Kutâme birliklerinin ağırlıklı kısmı Suriye'ye yollanmıştı. Bunun ortaya çıkaracağı askerî açığı hesap edemeyen İbn Ammâr bir anda düşmanlarına karşı desteksiz kalmıştı. Halifenin vasisi Bercevân, söz konusu zafiyeti tespit etmiş ve hemen girişimlere başlamıştı. İlk olarak Trablus valisi el-Ceyş b. Samsam'ın Mısır'a dönüşünü fırsat bilmiş ve onu kendi yanına çekmişti. Bu ittifakla güçlenen Bercevân, Türklere ve Deylemlere gidip Kutâmelilerin sayıca bir hayli azaldığını ve onlarla mücadele etmek için tam zamanı olduğunu söylemişti. Bercevân bu kıskırtmaları yaparken küçük halifenin kötü durumunu, eski halife el-Azîz'in Türk ve Deylemlere olan teveccühünü propaganda olarak kullanmıştı. Netice de Meşârika grubu, onun davetine el- olumlu cevap vermiş ve müttefikler harekete geçmişlerdi⁴⁵.

İbn Ammâr ise yine Bercevân'ın kendisi hakkında yürüttüğü kara propagandadan haberdar idi. Söz konusu ittifakı çökertmek için muhatabına suikast planı yapmış ancak başarılı olamamıştı. Mısır'da yaşanan hadiselerden ötürü el-Meşârika ve el-Megârîbe grupları arasında gerilim son haddeye çıkmıştı. Böylesine gergin ortamda olayların nasıl patladığı hakkında iki rivayet vardır. Bunların ilkinde İbn Ammâr, Bercevân'ı ve onun müttefiki olan Şükr el-Hâdim'i bir gün evine davet etmişti. Aynı zamanda adamlarına ikisinin geldiği anda öldürülmeleri emrini vermişti. Bunu casusları vasıtası ile öğrenen Bercevân

⁴² İbn Kalânîsî, a.g.e., s.46-47; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 10; Nüveyrî, a.g.e., C.XXVIII-XXIX, 106-107; Münâvî, a.g.e., s. 174; Daftary, a.g.e., s. 283; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 95; Çelik, a.g.e., s. 254.

⁴³ Antakî, a.g.e., s. 239.

⁴⁴ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 70; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 96.

⁴⁵ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 48; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 107; Münâvî, a.g.e., s. 174; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 111-112; Çelik, a.g.e., s. 254.

yoldan dönmüş ve halifenin huzuruna giderek olanları ağlayarak anlatmıştı. Akabinde olaylar başlamış ve Türkler, Deylemler ve Zenci askerler silahlanarak saray avlusunda toplanmıştı⁴⁶. Diğer bir rivayete göre ise iki taraf arasındaki gerginliğin yüksek olduğu bir dönemde bir Türk ile bir Kutâmeli arasında tartışma çıkmış ve Türk, tartıştığı Kutâmeli'yi öldürmüştü. Bunun üzerine toplanan Kutâmeliler, katili yakalamışlar ise de 1000 dinar fidye ile onu serbest bırakmışlardı. Başka bir Kutâmeli grubun katili öldürdüğü ifade edilmektedir. Bunun üzerine toplanan Türkler, Kutâme kabilesi üzerine yürümüş ve Mısır'da olaylar patlak vermişti⁴⁷.

Kahire'de saray avlusunda biriken Türklerin önderliğindeki kalkışmaya Deylemler, Zenciler ve halk da destek vermişti. Bercevân ise sarayın silah deposunu açıp buradaki silahları biriken kalabalığa dağıtmıştı. Bunun üzerine Mengütekin, Yınal et-Tavîl, ve Yaruktekin adlı üç Türk komutanı kendilerine bağlı süvari birlikler ile olaya destek vermiş ve iki taraf arasında savaş başlamıştı. Böylece büyük çoğunluğunu Kutâmelilerin oluşturduğu el-Megâribe grubu hezimete uğramıştı. İbn Ammâr'ın evi ve malları yağmalansa da kendisi kaçmayı başarmıştı⁴⁸. Ardından Bercevân saraya girerek tahtta olan halife için ilginç bir şekilde tekrar bi'at almıştı⁴⁹. Mısır'da işleri yoluna koyan Bercevân vakit kaybetmeden Suriye'de bulunan Türk ve Deylemlere haber göndererek Süleyman b. Cafer b. Fellâh'a isyan etmelerini ve oradaki Kutâmelileri öldürmelerini istemişti. Bunun üzerine Suriye'de ne kadar Kutâmeli varsa öldürülmüş çok az bir kısım kurtulmayı başarmıştı. Dımaşk valisi Süleyman b. Cafer b. Fellâh da kaçarak hayatta kalabilmişti⁵⁰.

Yaşanılan bu savaş Fâtımîler Devleti içerisinde Kutâme kabilesinin etkisini tükenecek noktaya getirmiştir. Söz konusu olaylardan sonra Mağribliler teşebbüslerinde başarısız olmuşlar ve devlet dizginlerini ellerine geçirememiştir. Zira kendilerine Mağrib'ten bir nüfus desteği gelmediği gibi yapılan savaşlarda da sayıları iyice durumdaydı. Mamafih Türklerin bu galibiyeti de iki taraf arasındaki çekişmeyi bitirmemiştir. Daha sonra taraflar arasında da sürtüşmeler olmuş ancak halife ve vezirlerin güçlü yönetimleri sayesinde ciddi boyutlara ulaşmamıştır.

⁴⁶ İbn Kalânîsi, a.g.e., s. 48; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 107-108; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 112-113.

⁴⁷ Antakî, a.g.e., s. 239.

⁴⁸ el-Ântakî, a.g.e., s. 239-240. İbn Kalânîsi, a.g.e., s. 49; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 112-113.

⁴⁹ Bercevân'ın tekrar halife için bi'at alması o günden önce halifenin otoritesinin olmadığına bir işaretidir. Bkz. Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 108; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 113.

⁵⁰ Antakî, a.g.e., s. 240; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 108; Münâvî, a.g.e., s. 174.

Halife el-Hâkim ise olayların akabinde otoriteyi kendi eline almak istemiş ve Bercevân'ı öldürmüştür⁵¹. Onun ortadan kalkması Mağribililere cesaret verse de el-Hâkim iki taraf arasında bir barış tesis edebilmiştir. Söz konu barış el-Hâkim ve oğlu ez-Zâhir (1021/1036) döneminde de devam etmiştir.

Öte yandan Fâtımîler Devleti içerisinde askerî isyanlar, ez-Zâhir'in 1036 yılındaki ölümüyle tekrar başlamıştı. Eğlenceye ve israfa düşkün olan halife öldüğü zaman askerler, maaşını alamamış ve saray önünde toplanmışlardı. Bu olayda el-Meşârika, el-Megâribe ve Zenciler ortak bir saf tutmuş ve isteklerini kabul ettirmişlerdi. Daha sonra devlet içerisinde Zenci asker sayısı arttırılmış ve bu da Türk-Ubeyd (Sudan'lı Zenci asker) çekişmesini başlatmıştı. Söz konusu mücadelelerde Mağribililer eski düşmanları Türklerin yanında olmuşlardı⁵².

2.2. Dürzî Mezhebi ve Türkler

Fâtımî halifesi el-Hâkim, selef ve haleflerine nazaran farklı bir mizaca sahipti. Alışlagelmiş halife portresi çizmekten uzaktı. Çoğu zaman verdiği emirler birbiri ile çelişir durumdaydı. Hayatının son zamanlarına doğru da züht hevesine kapılıp devlet işlerinden el etek çekmişti. Ata binmek yerine eşek ile dolaşırdı. Ayrıca kendi oğlu varken ilk halife Ubeydullah el-Mehdî'nin torunu olan uzaktan kuzenini veliaht tayin etmişti⁵³. Bütün bunlar halifenin şahsındaki tutarsızlığı simgelese de Dürzî mezhebinin ortaya çıkması döneminin en önemli infiali idi.

Esasen Fâtımî Devleti'nin savunduğu ve temsil ettiği inanç olan İsmâilî akidesi, imâmların zamanlarının en üstün insanı olduğunu ve onlarda masumiyet sıfatının bulunduğunu iddia etmekteydi. Ancak hiçbir şekilde bunlara ilahî bir vasıf yüklenmezdi. Halife el-Hâkim döneminde bu tartışmalar, İsmâilî dâîleri arasında başlamış ve bazı dâîler halifeye bir ulûhiyet sıfatı eklemişlerdi. Daha önceki dönemlerde Şi'a'nın bazı uç gruplarının (Şi'ayı Gulat) böyle çıkışları olmuş lakin bu durum İsmâîiye fırkası için mevzu bahis olmamıştı⁵⁴. Neticede kimin ne zaman nerede başlattığı tarih boyunca karanlık kalsa da halife el-Hâkim'e bu sıfat getirilmişti. Dâîleri arasında tartışmaya sebep olan bahse konu

⁵¹ İbnü's-Sayrafi, *el-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vezâre*, Thk. Abdullah Muhallas, Kahire 1923, s. 86; Antakî, a.g.e., s. 249; İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 55-56; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 25-26; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 109; Çelik, a.g.e., s. 255.

⁵² Muhammed Cemâlî'd-Dîn Sürûr, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, Kahire 1995, s. 94.

⁵³ Bu kişi Ebâ'l-Kasım Abdu'r-Rahîm b. İlyas b. Ebî Ali b. Mehdi billah Ebâ Muhammed Ubeydullah'tır. Bkz. Antakî, a.g.e., s. 306; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 100-101; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 121; Daftary, a.g.e., s. 293; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 108; Çelik, a.g.e., s. 259.

⁵⁴ Tfs. İçin bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Trk. Trc. Muharrem Tan, İstanbul 2014, s. 145-159.

durum mezhep ehillerince genelde karşı çıkılmış ancak bazı dâîler bu görüşü sistemli hale getirip Dürzî mezhebini ihdas etmişlerdi. Bunlara göre Allah (c.c.) halifeye hülûl etmiş ve bu sayede el-Hâkim, ilahî bir kimliğe bürünmüştü⁵⁵.

el-Hâkim ise bütün bu tartışmalar karşısında sessiz kalmayı tercih etmişti. Söz konusu inancın ortaya çıkmasında halifenin bir dahli olup olmadığı meçhul kalsa da onun sessiz kalması ve bahsi geçen akîdeyi savunan dâîlere değer vermesi bu akımı desteklediğini doğrular niteliktedir⁵⁶. Zira kendi ilahlığını savunan Fergana kökenli bir Türk olan el-Ahram lakabıyla maruf Hasan b. Haydara el-Ferganî'ye hilat giydirmişti (12 Ocak 1019)⁵⁷. Ayrıca onu yanına almış ve yapmış olduğu gezilerde dahi yanından ayırmamıştı. Kaynakların belirttiğine göre el-Ahram, el-Hâkim'e ilk defa ulûhiyet vasfı ekleyen kişidir⁵⁸. Bu durumda mezhep içerisinde büyük bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. Fırkanın Irak dâîsi el-Kirmânî, Mısır'a davet edilmiş ve bu zat sapkın düşünceye karşı risaleler neşretmiştir⁵⁹. el-Hâkim'e yüklenen ulûhiyet tartışmaları Mısır'da karışıklığa sebep olmuş ve Türk kökenli el-Ahram hilat giydikten sekiz gün sonra başka bir Türk tarafından öldürülmüştür⁶⁰.

Diğer taraftan Mısır'da, Allah'ın (c.c.) Halife el-Hâkim'e hulûl ettiğini ortaya atan el-Ahram'ın ölümü söz konusu akımı durdurmaya yetmemişti. Ondan sonra yine bir Türk dâî olan Muhammed b. İsmâîl Anuştekin ed-Derezî (veya ed-Dürzî) hareketin liderliğini üstlenmiş ve halifenin ilahlığını ilan etmişti. Kendisine oldukça taraftar toplayan bu zat açıktan faaliyetlere dahi başlamıştı⁶¹. ed-Derezî'nin faaliyetleri fırkanın kendi nispesiyle sebebiyet vermiş ve o zamana kadar *el-Hâkimîyye* adıyla meşhur olan davet, *ed-Dürzîyye* adıyla bilinmişti⁶².

ed-Derezî'nin bahsi geçen çalışmaları Mısır'da yeni bir infial meydana getirmiş ve bu Türk dâî de karşısında yine kendi soydaşlarını bulmuştu. Yeni inancı kabul etmeyen Türkler, onun evini kuşatmış, adamlarından kırk kişiyi öldürmüşlerdi. Dâî ise kuşatmadan kaçmayı başarıp el-Hâkim'in sarayına sığınmıştı. Silahlanan Türkler, halifenin sarayında toplanmış ve ona "*Mülkünde nasıl hareket edeceğine karışacak değiliz. Ancak bu adam bizdendir ve onu bırakacak da*

⁵⁵ Tfs. İçin bkz. Ahmet Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, Ankara 2004, s. 88-98.

⁵⁶ Yazılıtaş, *Türkler*, s.120.

⁵⁷ Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 124; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 122.

⁵⁸ Bağlıoğlu, a.g.e., s. 105.

⁵⁹ Bağlıoğlu, a.g.e., s. 105-109; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 121-122; Çelik, a.g.e., s. 261.

⁶⁰ İbn Zâfir, a.g.e., s. 51-52; Sıbt İbn el-Cevzî, *Mirât ez-Zamân fî Târih el-Ayân*, C. XVIII, Thk. Muhammed Ünes vd., Beyrut, 2013, s. 285-286; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 124.

⁶¹ Antakî, a.g.e., s. 334; Makrîzî, İttiâz, C. II, 113.

⁶² Daftary, a.g.e., s. 294-295; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 123; Çelik, a.g.e., s. 261.

değiliz” demişlerdi⁶³. Halife ise Türklere söz konusu dâiyi ertesi gün vereceğini söylemişti. Türkler, ertesi gün geldiğinde ed-Derezî'nin öldürülmüş olduğunu öğrenmişlerdi⁶⁴. Saraydan dönen muhalifler, hareketin merkezi konumundaki Reydân Camisini basmış ve oradaki inanç savunucularını öldürmüşlerdi. Ancak hareketin yeni lideri olan İran asıllı Hamza b. Ali baskından kaçmayı başarmıştı⁶⁵. Söz konusu dâî, daha sonra hareketi devam ettirip inancı sistemli hale getirmişti.

Yukarıda da geçtiği üzere el-Hâkim bütün bu olayları sessizce desteklemiş ve hareketin önüne geçen Türklere bir cephe almıştı⁶⁶. Onlara karşı ordudaki Zenci sayısını arttırmıştı. Meydana gelen olaylar Fustat ve Kahire halkının halifeye karşı bir tavır takınmalarına sebep olmuştu⁶⁷. Zikredilen dönemde Fustat ve Kahire’de ahalinin çoğunu oluşturan Türk ve Kutâmelilerin yeni akîdeye karşı çıkmaları Mısır’da birtakım sıkıntıları da beraberinde getirmişti. Kendisine karşı tavır takınılmasına kızan halife, Zenci askerlerine Fustat’ı yakmalarını emretmişti⁶⁸. Askerler emri yerine getirince halk, Zencilerle çatışmış ve bu mücadelelerde Fustat büyük oranda tahrip olmuştu. Olaylar yatışmayınca şehrin önde gelenleri bir camide toplanıp Mushafları havaya kaldırarak dua etmişlerdi. Halkın kötü vaziyetini müşahade eden Türk unsurlar, onların yanında Zencilerle mücadeleye başlamıştı⁶⁹. Akabinde Kutâmelilerin de olaylara destek vermesi sonucu yalnız kalan Zenciler mağlup olmuşlardı⁷⁰. Müttefikler, halifeye haber gönderip olaylarda bir dahli olup olmadığını sormuştu. el-Hâkim ise olaylardan haberinin olmadığını söylemesine rağmen el altından Zencilere desteğini sürdürmüştü. Halife ikili oynasa da Türk ve Kutâmeliler kısa zamanda gerçekleri öğrenmiş ve onu Kahire’yi yakmakla tehdit etmişlerdi. Bu arada aldıkları destekle toparlanan Zencileri tekrar mağlup etmişlerdi. Desteklediği tarafın

⁶³ Yazılıtaş, *Türkler*, s. 123.

⁶⁴ Antakî, a.g.e., s. 339-340; İbn Zâfir, a.g.e., s. 53-54; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 113; Daftary, a.g.e., s. 294-295; Bağloğlu, a.g.e., s. 114-115

⁶⁵ Antakî, a.g.e., s. 342-344; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 113; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 124.

⁶⁶ Yazılıtaş, *Türkler*, s. 123-1234; Modern İsmâîlî araştırmacılarından Farhad Daftary, delil yetersizliğinden dolayı Dürzilik mezhebinin teşekkülünde Halife Hâkim’in bir dahli olmadığına işaret etmiştir. Ancak yazar daha sonra yaşanan olaylara bir açıklama getirmemiştir. Tfs. İcin bkz. Daftary, a.g.e., s. 293-299.

⁶⁷ Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 110-111; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 124.

⁶⁸ Antakî, a.g.e., s. 346-347; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 111; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 124.

⁶⁹ Zehebî, *Târih el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr el-Alâm*, C. IX, Thk. Beşâr Avvâd, Beyrut 2003, s. 175.

⁷⁰ İbn Zâfir, a.g.e., s. 55-56; Sibt İbn el-Cevzî, a.g.e., C. XVIII, 284-285; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 125; Çelik, a.g.e., s. 262.

kaybettiğini gören el-Hâkim ise saraydan çıkmış ve iki taraf arasında sükûneti sağlamıştı. Ahaliden özür dilemiş ve olaylarda bir etkisi olmadığına dair yemin etmişti⁷¹.

Yaşanan bu son gelişmeler Türkler ile Kutâmelileri bir nebze yakınlaştırsa da taraflar arasında çekişme devam etmekteydi. 1024 yılında Kayseriyye’de bir Türk öldürülmüş ve silahlanan Türk askerler, Kayseriyye halkı ile savaşmışlardı⁷². 1029 yılında Türkler ve Mağribliler arasında bir çatışma çıkmış ve Türkler rakiplerini mağlup etmişlerse de halkın Mağriblilerin tarafını tutması sebebiyle Fustat’tan çıkmak zorunda kalmışlardı.

Daha sonra Halife ez-Zâhir’in araya girmesi ile olaylar yatışmış ve taraflar arasında anlaşmaya varılmıştı⁷³. Yine Halife Zâhir döneminde orduda *Zımm el-Meşârika ve'l-Etrâk* ismiyle bir kurum tesis edilmişti. Buna göre bahsi yerde görevlendirilen kişi, askerî taifeler arasında anlaşmayı tesis edecekti⁷⁴.

ez-Zâhir döneminde Türkler arasında Ebû Mansur Anuştekin ed-Düzberî ön plana çıkmıştı. Gulam olarak Mısır’a gelen Düzberî⁷⁵, Baalebek, Kasyeriyye, Filistin ve son olarak Dımaşk valiliği yapmıştı. Görev süresinde Mirdasoğullarını mağlup ederek Haleb’de Fâtûmî üst egemenliğini başlatmış ve Bizans’a karşı da başarılı faaliyetler yapmıştı⁷⁶. Ancak onun devlet içerisinde nüfuzunun çok yükselmesi başta Halife el-Mustansır ve diğer devlet adamlarını tedirgin etmişti. Bu minvalde görevden alınmış ve çok geçmeden hastalanarak ölmüştü⁷⁷.

2.3. Türk-Zenci Mücadelesi ve İbn Hamdân Meselesi

Halife el-Mustansır, 1036 yılında tahta geçtiğinde henüz altı yedi yaşlarındaydı. Devlet idaresi ise vezirlerin ve çeşitli devlet adamlarının elinde bulunuyordu. Merkezî otoritenin olmadığı bu dönem iktidar mücadelesini beraberinde getirmişti. Esasında dedesi el-Hâkim döneminde de aynı şeyler söz konusu olmuştu. Ancak adı geçen halife kısa sürede devlet dizginlerini eline almayı başarmış ve otoritesini güçlendirmişti. Aynı durum torunu el-Mustansır için mümkün olmamış ve halife hiçbir zaman başında bulunduğu devlette otorite sahibi olamamıştı. Bu bağlamda onun döneminde yaşanan iktidar mücadelelerinde askerî gruplar etkin olarak kullanılmıştı. Zira yönetime geçenler kendilerinde ordudan bir grubun desteğini alma gerekliliği hissetmekteydi.

⁷¹ Yazılıtaş, *Türkler*, s. 125.

⁷² Makrîzî, *İttîâz*, C. II, 146; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 132.

⁷³ Makrîzî, *İttîâz*, C. II, 177.

⁷⁴ Yazılıtaş, *Türkler*, s. 132-133.

⁷⁵ Tfs. İçin bkz. Yazılıtaş, *Türkler*, s. 133-141.

⁷⁶ Tf. İçin bkz. İbn el-Adîm, a.g.e., s. 131,141-146; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 134.

⁷⁷ Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 135; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 139.

Sonuç olarak iktidara gelenler bunlardan birinin desteğine ihtiyaç duyuyor, aynı zamanda diğer grupların da doğal düşmanı konumuna geliyordu.

el-Mustansır döneminin başında Fâtımî ordusu üç ana gruptan oluşmaktaydı. Bunlardan Mağribliler Vech el-Bahrî'de, Zenciler Said'de, Türkler ise Fustat ve Kahire'de hâkimdiler. Küçük halife daha tahta ilk çıktığı günlerde bu askerî grupların ortak isyanı ile karşılaştı. ez-Zâhir döneminde yapılan israflar ile devlet ekonomisi bozulmuştu. el-Mustansır döneminin başında maaşını alamayan askerler saray avlusunda toplanmıştı. İdareyi elinde tutan Vezir el-Cercerâî ise onları teskin etmiş ve maaşlarını Ramazan ayının başında alacaklarını bildirmişti. Ancak söz konusu tarihte maaşlarının cüzi bir kısmını alan askerler tekrar silahlanarak saraya yürümüş yine vezirin faaliyetleri sayesinde isyan yatıştırılmıştı. 1037 yılında tekrar bir maaş hadisesi olmuş ve bu sefer sadece Türkler ayaklanmışlardı. Neticede yine el-Cercerâî olayları yatırtmış ve maaş ödemelerini yapmıştı⁷⁸.

Askerlerin maaş talepleri, yeni halifenin hilâfet günlerinin sıkıntılı başlamasına sebep olmuştu. Ancak onun uzun saltanat döneminde (1036-1094) tek sıkıntı bu değildi. Askerî gruplar otoritenin bulunmadığı ortamda serbest kalmış, siyasî çekişmelere alet olmuş ve öncelilere nazaran birbirlerine karşı daha uzun sürecek bir mücadeleye girişmişlerdi.

el-Mustansır döneminin en büyük buhranı olan Zenci-Türk çekişmesini halifenin annesi başlatmıştı. Aslen Sudanlı zenci bir cariye olan Seyyide Rasad, her ne kadar iktidara meyilli olsa da Vezir el-Cercerâî hayatta iken onun otoritesine karşı çıkamamıştı. Vezir ölünce devlet içerisinde bir otorite boşluğu meydana gelmişti. Sadaka b. Yusuf el-Fellâhî adında bir Yahudi dönmesi vezirlik makamına getirilmiş ancak onun devlet işlerinde Seyyide Rasad sebebiyle fazla bir etkisi olmamıştı. el-Cercerâî'den ölümünden sonra güçlenen Seyyide, kendisini Halife Zâhir'e satan Yahudi Ebû Said et-Tusterî'yi⁷⁹ de divan başkanlığına getirmişti. Öte yandan ordu için Sudan'dan Zenci askerler satın alırken, divan başkanlığına getirdiği et-Tusterî de önemli mevkilere Yahudileri getiriyordu. İkisinin faaliyetleri Mısır'da başta Türkler olmak üzere diğer grupların da tepkisini çekmekteydi. el-Fellâhî, vezir olmasına rağmen söz sahibi değildi ve bu durumdan kurtulmanın yollarını aramaya başlamıştı. Öncelikle nüfuzu günden güne artan et-Tusterî'yi ortadan kaldırmayı düşünmüştü. Vezir

⁷⁸ Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 133-134; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 150-151; Çelik, a.g.e., s. 308.

⁷⁹ Tfs. için bkz. Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 131.

bunu ancak bir askerî grubun desteği ile yapabiliyordu. Zencilerin Seyyide Rasad ile iş tuttuğunu bilen el-Fellâhî, Türkleri ve Kutâmelileri yanına çekmek istemişti⁸⁰. Haddizatında bu gruplar da vezirden yanaydı. el-Fellâhî, Arap Benî Kurra kabilesinin isyanı sonrasında gelişen olayları iyi bir şekilde kullanarak Türkler ile bir ittifak kurmaya muvaffak olmuştu. İsyana karşı el-Hâdim Azizü'd-Devle Reyhân adında bir Türk komutanı göndermişti. İsyanı bastıran el-Hâdim, gücünü arttırmıştı. Onun şahsiyetinde Türklerin güçlenmesinden korkan et-Tüsterî, bunun üzerine bunların kadim düşmanları olan Mağriblilere meyletmişti. Ardından bir zamanlar İbn Ammâr'ın yaptığı gibi Türklerin maaşlarını kesip Kutâmelilere aktarmıştı⁸¹. Yaşanılan olaylar Mağriblileri tabiki kendisine yaklaştırmıştı. Ortaya çıkan yeni hizipleşme Kahire'de yeni bir Türk-Mağribli çatışmasını beraberinde getirmişti⁸². Diğer taraftan bu çekişmeler devam ederken komutan el-Hâdim hastalanarak ölmüştü. Türk komutanın ölümü, vezire beklediği fırsatı vermişti. el-Hâdim'i, et-Tüsterî'nin zehirleterek öldürdüğünü iddia eden vezir, Türkleri kışkırtmayı başarmıştı. Galeyana gelen üç Türk 1047 yılında et-Tüsterî'yi saray yolunda sıkıştırıp öldürmüşler ve cesedini parçalamışlardı. Ailesi tarafından satın alınan ceset bakiyeleri bir tören eşliğinde gömülmek istenmişse de mumlardan düşen bir ateş parçası tabuta sızamış ve bütün tabut yanmıştı. Olayların sonunda Halife el-Mustansır faillerden hesap sormak istemiş ancak bütün Türkler bir safta durup “*Biz yaptık*” deyince bir girişimde bulunamamıştı⁸³.

et-Tüsterî'nin ölümü ilk etapta veziri ve Türkleri, Mısır'da üstün duruma getirmişti. Ancak intikam almak isteyen Seyyide Rasad öncelikle 1048 yılında el-Fellâhî'yi ortadan kaldırmış ve akabinde Türklerle cephe almıştı⁸⁴. Ayrıca ordudaki Zenci asker sayısını da bir hayli arttırmıştı⁸⁵. Seyyide, el-Fellâhî'den sonra vezâret makamına el-Cercerâî'nin yeğenini geçirmiş ve ondan Zencileri Türklerle karşı kışkırtmalarını istemişti. Ancak vezir bundan korkmuş ve talebi geri çevirmişti. Ardından Seyyide, el-Yazûrî'yi vezirliğe geçirmiş ancak o da kendisine yöneltilen aynı istekleri reddetmişti⁸⁶. En sonunda vezârete gelen Ebû'l-

⁸⁰ Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 136; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 156.

⁸¹ İbn Müeyser, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısri (Özetleyen Makrîzî)*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981, s. 4; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 137; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 136.

⁸² Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 137.

⁸³ İbn Müeyser, s. 4-5; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 135-136; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 138; Yazılıtaş, a.g.e., s. 151-152; Çelik, a.g.e., s. 309.

⁸⁴ İbnü's-Sayrafî, a.g.e., s. 75; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 266-267; Münâvî, a.g.e., s. 175; Daftary, a.g.e., s. 303.

⁸⁵ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 267; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 137.

⁸⁶ İbn Müeyser, a.g.e., s. 24-25.

Ferec Abdullah b. Muhammed el-Bâbilî, Seyyide'nin isteklerini yerine getirmiş ve Zencileri, Türklere karşı kışkırtmaya başlamıştı⁸⁷.

Kışkırtmaların sonucunda 1062 yılında Mısır'da olaylar patlak vermişti. Halife el-Mustansır'ın maiyetiyle birlikte mutat olarak gezi yaptığı Cub Amîra adlı mevkide yine bir gezi sırasında sarhoş bir Türk, Zencilere silah çekmişti. Bunun üzerine toplanan Zenciler onu öldürmüşlerdi. Gelişen olaylar karşısında Türkler, halifenin yanına giderek öldürme emrini kendisinin verip vermediğini sormuşlar el-Mustansır da olaylar ile bir ilişkisinin olmadığını söylemişti. Bunun üzerine toplanan Türkler, Kum Şerik ismiyle maruf mevkide Zencilere saldırarak onları mağlup etmişlerdi. Seyyide Rasad, uğradıkları mağlubiyetle zayıflayan Zencilere yardım etmiş ve söz konusu destek de açığa çıkmıştı. Durumu öğrenen Türk birlikleri içlerinden bir grubu saraya göndermek suretiyle olanları halifeye anlatmışlardı. Halife de bu yardımlardan haberinin olmadığı söylemiş ve annesini uyarılmıştı. Akabinde vezir, iki tarafın arasında bir anlaşma akdetmiş ve olaylar bir süreliğine dinmişti⁸⁸.

Mısır'da gerilim bir süre düzelse de Seyyide, orduya Zenci asker takviyesine devam etmekteydi. Öyle ki; kaynakların belirttiğine göre 1066-1067 yıllarına gelindiğinde Fustat ve Kahire'de Zenci asker sayısı 50.000'i bulmuştu. Bunların alınmasının maliyetli olması devletin ekonomisini de bozmuştu. Türklerin de söz konusu dönemdeki zam talebi bir ekonomik krize zemin hazırlamıştı⁸⁹.

Ekonominin kötüye gittiğini gören Seyyide Rasad, Zenci komutanlara haber göndererek Türklerin, Mısır'dan çıkarılmasını istemişti. Zenciler doğal olarak bu talebe kayıtsız kalmamış, Cize üzerine yürümüşlerdi. Her ne kadar Mısır'da Türkler, sayıları Zencilerden az olsa da savaş motivasyonları daha iyi olduğu için mücadeleye devam edebilmişlerdi.

Savaş becerisi dışında Türklerin lehine olan başka bir etken daha mevcuttu. Devlet hiyerarşisinde yükselmek isteyen kişiler, Seyyide Rasad ve dolayısıyla onun desteklediği Zenciler ile mücadeleye girmek durumundaydılar. Söz konusu durum ise Türklere kolay bir ittifak kurma imkânı tanımaktaydı. Nâsîru'd-Devle b. Hamdân da bu şekilde Türkler ile yakınlaşmış, ittifak kurmuş hatta Türk

⁸⁷ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 267; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 144; Münâvî, a.g.e., s. 175-176; Eymen Fuad Seyyid, s. 137; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 156-157.

⁸⁸ İbn Müeyesser, a.g.e., s. 24-25; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 143-144. Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 265-266; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 157-158.

⁸⁹ İbn Müeyesser, a.g.e., s. 31; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 273; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 144; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 158.

olmamasına rağmen onların lideri durumuna gelmişti. Taraflar arasında Cize üzerinde vuku bulan savaşta Türkler, Zencileri hezimete uğratmış ve ikinciler Said'e çekilmişlerdi. Söz konusu zafer Türklerin gücünü ve devlet içinde İbn Hamdân'ın itibarını arttırmıştı⁹⁰.

Zenciler her ne kadar mağlup olsalar da karışıklık çıkarmaya devam ediyorlardı. Yenilgiden sonra gittikleri yerlerde bozgunculuk yapmaları tepki çekmiş, bazı Türk komutanlar da saraya gidip onları şikâyet etmişti. Seyyide Rasad ise sarayda söz konusu komutanlara suikast tertip etmişti. Bunların katledilmesiyle olaylar tekrar başlamış ve İbn Hamdân komutasındaki Türkler, Zencileri tekrar mağlup etmişlerdi. Mağluplar bu sefer de İskenderiye ve Saîd'de tekrar toplanmışlar ve sorun çıkarmaya devam etmişlerdi. İbn Hamdân da İskenderiye üzerine yürüyerek onları etkisiz hale getirebilmişti⁹¹.

Yaşanan savaşlar dolayısıyla Zenci gücünün kırılması Mısır'da Türkleri ve İbn Hamdân'ı mutlak güç sahibi yapmıştı. Durumu fırsat bilen Türkler, el-Mustansır'dan zam talep etmişler, maaşları aylık 28 bin dinardan 400 bin dinara kadar yükseltile de bunla yetinmemişlerdi. Ayrıca Zenciler ile yapılan savaşların masrafı halifeden istenmiş ancak devletin ekonomisi iyi durumda olmadığı için bir ödeme alamamışlardı. Bunun üzerine İbn Hamdân ve Türk askerler, saray ve hazinedeki bütün değerli malzemelere el koymuşlardı⁹².

Öte yandan Türkler, Zencileri mağlup etse de bunların Saîd taraflarındaki nüfuzu devam ediyordu. Kalan son bakiyeleri de temizlemek için İbn Hamdân ve Türk birlikleri Saîd'e 1068 yılı yazında yürümüş ancak mağlup edilmişlerdi. Cize'ye çekilen müttefikler bundan halifeyi sorumlu tutmuş ve onu, Zencilere yardım ile itham etmişlerdi. el-Mustansır ise iddiaları kabul etmediği gibi İbn Hamdân ve Türklerle 1.000.000 dinar göndermişti. Halifeden gelen parayla tekrar hazırlık yapan müttefikler Zenciler üzerine yürümüş ve onları kesin bir şekilde mağlup etmişlerdi. Meydana gelen bu son savaşın ardından Mısır'da Zenci gücü tamamen kırılmış ve büyük çoğunluğu öldürülmüştü. Dolayısıyla artık bütün güç Türkler ve İbn Hamdân'ın elinde toplanmıştı⁹³.

İbn Hamdân, Türklerin desteğini alarak önemli mevkilere gelmeyi başarmıştı. Ancak Mısır'da kendisine muhalefet edebilecek kimse kalmayınca

⁹⁰ İbn Müeyesser, a.g.e., s. 31; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 273; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 144-145; Daftary, a.g.e., s. 303; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 137-138; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 158.

⁹¹ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 273-274; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 145; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 159.

⁹² İbn Müeyesser, a.g.e., s.32; Makrîzî, *İttiâz*, C. II,275-276; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 145; Çelik, a.g.e., s. 312-313.

⁹³ İbn Müeyesser, a.g.e., s.31-33; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 276; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 145; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 160; Çelik, a.g.e., s. 311.

Türklerden bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Ayrıca Türkler ile birlikte elde ettiği servetin büyük kısmına el koymuş, küçük bir miktar onlara ayırmıştı. Uğranılan haksızlıktan rahatsız olan Türkler, Vezir Hatîr el-Mülk el-Kudeyne ile istişare etmişlerdi. Türkler, vezire İbn Hamdân'ın mal paylaşımı konusundaki tasarrufunu anlatmış, vezir de onlara "İbn Hamdân bu mevkiye sizin sayenizde geldi. Ondan ayrılırsanız onun da gücü kalmaz" şeklinde cevap vermişti. Daha sonra İldeniz önderliğindeki Türkler, vezirle ittifak kurup İbn Hamdân ile savaşma kararı almışlardı. Bu durumu da halifeye bildirmiş ve ondan, İbn Hamdân'ın Mısır dışına çıkması için emir vermesini istemişlerdi. el-Mustansır da gelen talebi kabul etmiş ve İbn Hamdân'a Mısır'ı terk etmesi konusunda bir emir göndermişti. Neticede Mısır'dan ayrılan İbn Hamdân Cize'ye çekilmişti. Ancak gece olunca gizlice şehre dönerek Tâcû'l-Mülk Şâdî ile görüşmüş, İldeniz ve vezire karşı yardım istemişti. Şâdî buna müspet cevap vermiş ve ikisi düşmanlarına karşı bir suikast planı hazırlamıştı. Neticede Vezir Kudeyne suikast sonucu öldürülmüş, İldeniz ise saraya kaçmayı başarmıştı. Sarayda halifeyi İbn Hamdân'a karşı savaşa ikna eden İldeniz, kendi de adamları ile onun üzerine yürümüştü. el-Mustansır'ın da savaşa destek vermesiyle halk da savaşa katılmış ve İbn Hamdân mağlup edilmişti. Böylelikle Türkler amacına ulaşmış, İbn Hamdân Mısır'dan (Fustat ve Kahire) çıkarılmıştı⁹⁴.

İbn Hamdân'ın Mısır'dan çıkarılması olayları bitirmediği gibi gerilimi daha da arttırmıştı. Zira o, Mısır'dan kaçınca kuzeye yönelerek Buhayra'ya çekilmişti. Burada Selçuklu Sultanı Alparslan'a bir elçi göndererek Mısır'a davet etmişti. Söz konusu davet Kahire'de duyulunca Halife el-Mustansır çok sinirlenmiş ve üç bölümden oluşan Türk birliklerini onun üzerine göndermişti. Fakat bunların koordinesiz saldırısını bertaraf etmekte zorlanmayan İbn Hamdân, İskenderiye, Dimyat gibi şehirlerde hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutmaya başlamıştı⁹⁵. Diğer taraftan Kahire'ye erzak akışını da durdurmuştu. Bunun üzerine iâşe noktasında sıkıntıya düşen Türkler, İbn Hamdân ile birlik yapmak zorunda kalmışlardı. Böylelikle gücü ve serveti artan İbn Hamdân, 1072 yılında Fustat'a yürüyerek orayı kontrolü altına almıştı⁹⁶. Sonrasında ise halifeden para istemişti. Ancak o

⁹⁴ İbn Müyesser, a.g.e., s. 33-34; Makrîzî, *İttîâz*, C. II, 278-279; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 145-146; Sürûr, a.g.e., s. 95-96; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 160-162.

⁹⁵ İbn Müyesser, a.g.e., s. 35-36; Makrîzî, *İttîâz*, C. II, 302-309; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 146-147; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 162.

⁹⁶ Yazılıtaş, *Türkler* s. 162.

tarihlerde Mısır'da ciddi bir kıtlık ve bunalım hâkimdi. Kaynaklarda *Felekâtu Uzmâ* diye geçen bu periyotta Mısır'ın ekonomisi tükenmiş ve açlıklar başlamıştı⁹⁷. Dolayısıyla halifenin de bir serveti kalmamıştı. el-Mustansır'ın durumunun oldukça kötü olduğunu gören İbn Hamdân, ona acıyarak aylık 100 dinar maaş bağlamıştı⁹⁸.

İbn Hamdân'ın gittikçe artan baskısı aynı zamanda damadı olan Türk komutan İldeniz'i endişelendirmişti. O da bu konuyu başka bir Türk komutan olan Yeldeniz'e açmış ve ikisi İbn Hamdân'ın öldürülmesine karar vermişlerdi. İbn Hamdân ise bütün rakiplerini bertaraf ettiğini düşündüğünden kendisine karşı bir girişimin olmayacağından emindi⁹⁹. 1073 yılında bir gece toplanan Türkler, onun Fustat'taki evini basıp İbn Hamdân'ı ve ailesinden birkaç kişiyi öldürmüşlerdi. Kalanlar ise Mısır'ı terk etmek zorunda kalmışlardı¹⁰⁰.

3. Fâtımî Ordusunda Türk Nüfuzunun Sonu

Türkler, değinildiği üzere Fâtımî ordusuna Halife el-Muiz döneminde Mısır'ın fethinden sonra (969) girmeye başlamışlardı. el-Azîz döneminde ise ordudaki en önemli grup olmuşlardı. İlerleyen yıllarda Mağribliler ve Zenciler ile bir asra yakın zaman diliminde mücadele ederek 1073 yılında İbn Hamdân'ın ölümüyle tek güç haline gelmişlerdi. Ancak halifenin girişimleri ile üstünlükleri uzun sürmemiştir. Zira el-Mustansır, İbn Hamdân'dan sonra devlet işlerinde daha etkili olabileceğini düşünmüştü. Ancak Türk nüfuzu altında istediği güce ulaşamamıştı¹⁰¹. O da bunun üzerine Ermeni asıllı Akka Valisi Bedr el-Cemâlî'yi Mısır'a davet etmiş ve bu sayede Türklerden kurtulmayı düşünmüştü. Bedr el-Cemâlî ise İldeniz'in tutuklanması ve kendi adamlarını yanında getirme koşuluyla daveti kabul etmişti¹⁰².

Bedr el-Cemâlî, İldeniz'in tutuklanmasını takiben Mısır'a girmişti. Ancak halifeden başka onun geliş sebebini bilen yoktu. Devlet adamları başlarına geleceklerden habersiz Akka valisine ihsanda bulunmuşlardı. Akabinde 900 civarındaki adamı da gizli bir şekilde şehre girmişti. Bedr el-Cemâlî gelir gelmez devlet bunların gönlünü alma yoluna gitmişti. Böylece onların kendisi hakkında

⁹⁷ Tfs. İçin bkz. Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 149-150.

⁹⁸ İbn Müyesser, a.g.e., s. 37-38; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 147-148; Sürûr, a.g.e., s. 96-98; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 163; Çelik, a.g.e., s. 314.

⁹⁹ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 309.

¹⁰⁰ İbn Müyesser, a.g.e., s. 38-39; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 309-310; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 148-149; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 163-164; Çelik, a.g.e., s. 314-315.

¹⁰¹ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 311.

¹⁰² İbnü's-Sayrafi, a.g.e., s. 57-58; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 311-312; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 150-151; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 144; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 164.

şüphe duymasını engellemiştir. Bilahare emîrlerden kurtulmak için plan yapan Bedr el-Cemâlî, bütün devlet ricâlini bir ziyafette toplamıştır. Komutanlar sarhoş olunca her birini bir gulamıyla evlerine göndermiştir. Sabah olunca emîrlerin kesik başı ve malları getirilmiştir. Bununla da yetinmeyen Bedr el-Cemâlî, Mısır'da bir katliama girişmiş ve Türklerin çoğunu öldürmüş yahut tutuklatmıştır¹⁰³. Kaçabilen az sayıda Türk, İldeniz'in oğlu Nâsır el-Cüyûş önderliğinde Suriye'ye gidip Selçuklu emiri Atsız'a iltihak etmiştir. Atsız'ı Mısır'ı istilaya sevk eden Nâsır'ı-Cüyûş bunda başarılı olmuştur. Ancak Atsız'ın, Mısır seferi Kahire önlerinde bir yenilgi ile sonlanmıştı¹⁰⁴.

Gelişen olaylardan sonra Mısır'da Türk varlığı tamamen son bulmasa da oldukça zayıflamıştır. Dolayısıyla devlet yönetimi ve orduda etkisiz kalmışlardır. Zaman zaman idarî ve askerî görevlere de getirilmişlerdir. Lakin bunlar İskenderiye valisi Nasır'd-Devle'nin Nizâr isyanındaki rolü dışında hiçbir şekilde yönetimde söz sahibi olamamışlardır¹⁰⁵.

SONUÇ

Türkler, Fâtımîlerin hüküm sürdüğü Mısır'da Abbâsîler döneminden itibaren görev almışlardır. Türklerin Mısır'daki varlığı hilâfet ordularındaki görevlerinden sonra da devam etmiş ve burada valilik makamına kadar yükselmişlerdir. Abbâsîlerde merkezî hâkimiyetin zayıflamasıyla birlikte Türkler, Mısır'da Tevâif el-Mülûk devletleri kurmuşlar ve Fâtımîler, 969 yılında coğrafyayı alana kadar bağımsız hareket etmişlerdir.

Türkler ise Fâtımî ordularına Mısır'da hüküm süren ilk Fâtımî halifesi Muiz zamanında katılmaya başlamışlardır. Söz konusu halife döneminde çok fazla etkinlikleri olmamış, ancak Halife Azîz döneminde önemli mevkilere gelmişlerdir. Fâtımî ordusundaki insan kaynağının genel olarak Berberîlere dayanması Mısır'da da söz konusuydu. Bu noktada Türklerin yükselmesi Berberî kökenli el-Megârîbe taifesini huzursuz etmiş ve taraflar arasında uzun yıllar sürecek bir

¹⁰³ İbn Müeyesser, a.g.e., s. 39-40; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 312-314; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 151; Daftary, a.g.e., s. 305; Yazılıtaş, a.g.e., s. 164-165; Çelik, a.g.e., s. 315-318.

¹⁰⁴ Tfs. İçin bkz. Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 317-318; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s. 41-42; Yazılıtaş, a.g.e., s. 165; Ali Öngül, *Suriye Selçukluları*, İstanbul 2018, s. 18-20.

¹⁰⁵ Fâtımîlerde halife Mustansır'ın 1094 yılındaki ölümünden sonra bir ayrılık vukua gelmişti. Buna göre adı geçen halifenin en küçük oğlu Müstâ'fî Kâhire'de vezir el-Efdal tarafından halife ilan edilmiş bunu tanımayan Nizâr da İskenderiye valisi Nasır'd-Devle'nin yanına gitmişti. Burada vali tarafından kendisi halife olarak tanınmış ve isyan, el-Efdal tarafından bastırılmıştır. Tfs. İçin bkz. Yunus Emre Aydın, *Mısır Fâtımî Halifesi el-Âmir bi-ahkâmillah ve Dönemi*, s. 93-97.

mücadele başlamıştı. Ordu içindeki Türk-Berberî kavgası nihayetinde Türklerin zaferiyle sonuçlanmıştı.

Halife Hâkim döneminden itibaren ise Türkler, Fâtımî ordusunda sürekli siyasî çekişmelerde taraf olmak durumunda kalmışlardı. Bu noktada Türklerle karşı ordu içerisindeki Zenci kölelerin sayısının artması yeni bir çekişmeyi beraberinde getirmişti. Mısır'ın tahrip olduğu mücadelelerde Türkler, İbn Hamdân önderliğinde Zencileri mağlup etmişti. İbn Hamdân'ın da bertaraf edilmesiyle Türkler, devlet içerisinde tamamen hâkim duruma gelmişlerdi.

Türklerin Mısır'daki hâkimiyet günleri Ermeni kökenli Akka valisi Bedr el-Cemâlî'nin gelmesi hasebiyle uzun sürmemişti. Söz konusu vezir, Türk komutanların bazısını öldürüp bazısını tevkif etmiş ve bu sayede kendi otoritesini ihdas etmişti. Bedr el-Cemâlî'nin vezir oluşundan Zengi kuvvetlerinin gelmesine kadar geçen sürede Fâtımîler içerisinde Türkler bazı istisnalar dışında önemli görevlere gelememişti.

KAYNAKÇA

- AMÂYİRE, Muhammed Abdullah Sâlim, *el-Ceyşü'l-Fâtımî 297-567 H./ 909-1171 M.*, Ammân 2009.
- ANTAKÎ, *Târîh Antakî*, Thk. Ömer Abdu's-Selâm Tedmürî, Trablus 1990.
- AYDIN, Yunus Emre, *Mısır Fâtımî Halifesi el-Âmir bi-ahkâmillah ve Dönemi*, MSGSÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- _____, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabîlesinin Rolü ve Mağrib'te Fâtîmi-Kutâme İlişkileri (762 - 972)", *Anasay*, III, Erzurum 2018, s. 79-98.
- BAĞLIOĞLU, Ahmet, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, Ankara 2004.
- ÇELİK, Aydın, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara 2018.
- DAFTARY, Farhad, *İsmaililer - Tarihleri ve Öğretileri*, Trk. Trc. Ahmet Fethi, İstanbul 2017.
- DEVÂDÂRÎ, *Kenz ed-Dürer ve Câmi' el-Gurer*, C. VI, Thk. Selahaddin el-Müneccid, Kahire 1961.
- FUAD SEYYİD, Eymen, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fî Mısır Tefsîru Cedîd*, Kahire 1992.
- HASAN, Ali İbrahim, *Târîhu Cevher es-Sıkillî Kâid el-Muizli-dînillah el-Fâtımî*, Kahire 1963.
- İBN el-ADÎM, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut 1996.
- İBN HALLİKÂN, *Vefâyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'-Zamân*, C. I, Thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1978.
- İBN HAMMÂDÎ, *Ahbâru Mülûki Benî Ubeyd*, Thk. Abdu'l-Halîm Uveys vd., Kahire H/1401.
- İBN KALÂNİSÎ, *Zeylû Târîhi Dımaşk*, Beyrut 1908.
- İBN MÜYESSER, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısiri (Özetleyen Makrizî)*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981.
- İBNÜ'S-SAYRAFÎ, *el-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vezâre*, Thk. Abdullah Muhallas, Kahire 1923.
- İBN ZÂFİR, *Ahbâr ed-Düvel el-Munkatîa*, Thk. Andre Ferre, Kahire 1972.
- LEV, Yacoov, "Army, Regime And Society In Fatimid Egypt 358-487/968-1094", *International Journal of Middle East Studies*, XIX/3 (Ağustos 1987), s. 337-366.
- _____, *State And Society in Fatimid Egypt*, Leiden 1991.
- MAKRÎZÎ, *İttiâz el-Hunefâ biahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtîmiyyîn el-Hulefâ*, C. III, Thk. Muhammed Hilmi- Muhammed Ahmed, Kahire 1996.
- _____, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bizikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, C. II, Thk. Muhammed Zeynuhum-Medîhatü's-Şarkâvî, Kahire 1997.
- MUHÂSENE, Muhammed Hüseyin, *Târîhu Medîneti Dımaşk Hilâle'l-Hükmi'l-Fâtîmî*, Dımaşk 2001.
- MÜNÂVÎ, Muhammed Hamdî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâü fî'l-Asri'l-Fâtîmî*, Kahire, 1970.
- NÜVEYRÎ, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C. XXVIII-XXIX, Thk. Necîb Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşeli Fevvâz, Beyrut 2004.
- SEVİM, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990.
- SİBT İBN EL-CEVZÎ, *Mirât ez-Zamân fî Târîh el-Ayân*, C. XVIII, Thk. Muhammed Ünes vd., Beyrut 2013.
- SÜRÛR, Muhammed Cemâlüddîn, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, Kahire 1995.
- ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Trk. Trc. Muharrem Tan, İstanbul 2014.

ŞEŞEN, Ramazan, “Cevher es-Sıkillî”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, 456-457.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2013.

YAZILITAŞ, Nihat, *Fâtımî Devleti’nde Türkler*, Ankara 2009.

_____, *Fâtımî Devleti Tarihi*, İstanbul 2010.

ZEHEBÎ, *Târîh el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr el-Alâm*, C. VIII-IX, Thk. Beşâr Avvâd, Beyrut 2003.

Selçuk Üniversitesi
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Selçuk University Journal of Seljuk Studies

Yıl / Year: 9 Sayı / Issue: 12 Haziran / June 2020

Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi
Alaeddin Keykubat Yerleşkesi 42031, Konya / TÜRKİYE

Tel: +90. 332. 223 08 02
usad.selcuk.edu.tr